

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC/UDK 94(497.4) "18/19 "
ISSN 0353-0329
DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.61.2>

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief), dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek, dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz, dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljč

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60, e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Barbara Bogataj Kokalj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus, Historical Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory, EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no responsibility for statements made by authors

Fotografija na naslovnici:

Portret dr. Ignacija Knobleharja - Abune Solimana (1819–1858), hrani Slovenski etnografski muzej.

Vsebina

Razprave – Articles

Anja Polajnar , The Portrayal of Africa in the Newspaper <i>Zgodnja Danica</i> from 1849 to 1859 / Prikaz Afrike v časopisu <i>Zgodnja Danica</i> med letoma 1849 in 1859	8
Marija Mojca Peternel , Nekaj drobcov iz bogate zapuščine Josipa Lavtižarja / A Few Fragments from Josipa Lavtižar's Rich Heritage	31
Meta Remec , Črni bor kot črna kuga: odnos lokalnega prebivalstva do pogozdovanja s črnim borom na Krasu v 19. in 20. stoletju / Black Pine as the Black Death: the Local People's Attitudes Towards Black Pine Afforestation in the Slovenian Karst in the 19 th and 20 th Century	43
Filip Čuček , »Volkovi in hijene.« Primeri »obračuna« s spodnještajerskim nemštvom (in vsenemške »obrambe domovine«) v prevratni dobi / "Wolves and Hyenas." Examples of the "Reckoning" with the Lower Styrian Germans (and the All-German "Homeland Defence") during the Upheaval	67
Miha Zobec , Prva Jugoslavija in »njena« diaspora v Braziliji: od angažmaja izseljenskih aktivistov do pozabe skupnosti / The First Yugoslavia and "Its" Diaspora in Brazil: from the Engagement of Emigrant Activists to the Oblivion of the Community	103
Martin Moll , Jugoslawen beim Führer. Hitlers Begegnungen mit jugoslawischen Staatsmännern im Zweiten Weltkrieg / Jugoslovani pri führerju. Hitlerjeva srečanja z jugoslovanskimi državniki med 2. svetovno vojno / Yugoslavs Meet the Führer. Hitler's Encounters with Yugoslav Statesmen in World War II.....	122
Polona Sitar , Agrikulturna modernizacija in življenjski svet podjetnih polkmetov. Integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji / Agricultural Modernisation and the Life-World of Enterprising Part-Time Farmers. An Integrated Peasant Economy in Socialist Slovenia	142
Jure Gašparič , Parlament in čas. O dojemanju časa v sodobnem parlamentu / Parliament and Time. On the Perception of Time in the Modern Parliament	169
Mojca Šorn, Katja Meden , Portal Zgodovina Slovenije - Sistory in avtorske pravice / The History of Slovenia – Sistory Portal and Copyrights	193

In memoriam

Profesorju Shibi v slovo	231
--------------------------------	-----

Ocene in poročila – Reviews and Reports

“Poletna šola o politični misli v času tranzicije (in o njej) v vzhodni Srednji Evropi” (Lucija Balikić)	235
Andrej Rahten, Po razpadu skupne države: slovenskoavstrijska razhajanja od mariborskega prevrata do koroškega plebiscita. (Jurij Perovšek)	239
Jurij Fikfak, Božidar Jezernik, ur., Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in reinterpretacije. (Ivan Smiljanić)	249
Aleš Mardetko, Trdnjava na jugu tretjega rajha. Celje med okupacijo 1941–1945. (Klemen Kocjančič)	252
Christopher Catherwood, Churchill and Tito. SOE, Bletchley Park and Supporting the Yugoslav Communists in World War II. (Klemen Kocjančič)	255
Tanja Jakomin Kocjančič, Časopisje na Primorskem v letih 1941–1945 in njegova propagandna funkcija. (Blaž Štangelj)	258

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejšje zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled Contributions to the History of the Workers' Movement.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.



SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Razprave – Articles

Anja Polajnar*

The Portrayal of Africa in the Newspaper *Zgodnja Danica* from 1849 to 1859

IZVLEČEK

PRIKAZ AFRIKE V ČASOPISU ZGODNJA DANICA MED LETOMA 1849 IN 1859

Članek se osredotoča na podobo Afrike in Afričanov v časopisu *Zgodnja Danica* med Slovenci v obdobju od leta 1849 do 1859. V tem času je katoliško misijo za Srednjo Afriko pod vodstvom Ignacija Knobleharja podpiralo tudi avstrijsko cesarstvo zaradi morebitne kolonialne širitve, desetletje pa je sovpadalo z začetkom slovenskega narodotvornega procesa. Po letu 1848 pa so prevladali neabsolutistični sistem in katoliška ideološka načela, tako da sta v slovenščini lahko izhajala le dva časopisa, eden od njiju *Zgodnja Danica*. Luka Jeran, urednik revije in odločen podpornik misijona, je objavil, prevedel in cenzuriral številna pisma in poročila Knobleharja in njegovih sodelavcev, ki so predstavljala pogled misijonarjev na značilnosti pokrajine in prebivalcev dežel, ki so danes del Egipta, Sudana in Južnega Sudana. Pokrajina je bila predstavljena kot "oddaljena" in z "nezdravim podnebjem".

Nasprotno so bili prebivalci na eni strani prikazani kot bistri, lepi in spretni, na drugi strani pa – z zahodnjaške perspektive razvoja in napredka – kot "leni in nerazviti". Poleg tega so članki, ki so jih napisali ljudje, ki nikoli niso bili v Afriki, ustvarili stereotip "nemočnega in revnega" Afričana, medtem ko je bila dežela prikazana kot "temačna" in "nevarna". Številne "zbiralne akcije" v podporo srednjeafriški misiji, ki predstavljajo del prevladujoče podobe, razkrivajo ne le, kako so Slovenci videli Afriko in Afričane, temveč tudi, kako so dojemali "sebe" v nasprotju z "drugimi", pri čemer se je izoblikoval "avtosterotip" Slovencev, ki lahko "pomagajo" tistim, za katere menijo, da potrebujejo njihovo pomoč.

Ključne besede: Afrika, Afričani, *Zgodnja Danica*, stereotipi, Drugi

* Mag., PhD student, University of Nova Gorica, Vipavska cesta, SI-5000 Nova Gorica; anja.polajnar@gmail.com

ABSTRACT

The article focuses on the image of Africa and Africans in the Zgodnja Danica newspaper among Slovenians in the period from 1849 to 1859. At that time, the Catholic mission for Central Africa under the leadership of Ignacij Knoblehar was also supported by the Austrian Empire for the reasons of a potential colonial expansion, while the decade coincided with the beginning of the Slovenian nation-building process. After 1848, however, the non-absolutist regime and the principles of Catholic ideology prevailed, so that only two newspapers were allowed to be published in Slovenian, one of them Zgodnja Danica. Luka Jeran, the editor of the journal and strong promoter of the mission, published, translated, and censored numerous letters and reports by Knoblehar and his co-workers that presented the missionary's view of the physical aspects and people of what are now Egypt, Sudan, and South Sudan. The land was portrayed as "distant" and as possessing an "unhealthy climate".

In contrast, the people were portrayed, on the one hand, as bright, beautiful, and skilled, while on the other hand, they were deemed as "lazy and undeveloped", as they were seen from the Western perspective of development and progress. Moreover, the articles written by people who had never been to Africa generated the stereotype of the "helpless and poor" African, while the land was portrayed as "dark" and "dangerous". As a part of the prevailing image, numerous "fundraisers" in support of the Central African mission reveal not only how Slovenians saw Africa and Africans, but also how they saw "themselves" in contrast to "the others", forming an "autostereotype" of the Slovenian who can "help" those who, in their perception, needed their assistance.

Keywords: Africa, Africans, Zgodnja Danica, stereotypes, the Others

Introduction

The history of the (one-way) relations between Slovenians and Africans offers much material that can be interpreted from the viewpoint of the contemporary issues of intercultural dialogue and stereotypes regarding foreign cultures.¹ Precisely in the middle of the 19th century, Slovenians maintained one of the closest connections with the African continent through a Catholic mission led by the missionary Dr Ignacij Knoblehar (1819–1858), born in Škocjan na Dolenjskem, which is a part of today's Republic of Slovenia (in continuation Slovenia). He was accompanied by fellow missionaries and artisans from Carniola and other parts of the territory that is now Slovenia,² as well as from other provinces that are nowadays parts of the Republic

1 It shall be noted that in the period under consideration (1849–1859), Slovenians were emerging as a nation. Furthermore, by referring to Africans, the author (AP) also generalises the heterogeneity of the people living in the African continent.

2 It shall be noted that we are referring to the area of today's Slovenia, which was, in the analysed period, a part of the Austrian Empire, which became the Austro-Hungarian Empire in 1867.

of Austria (in continuation Austria). They regularly reported to their homeland in the form of letters published in the *Zgodnja Danica* newspaper, a Catholic church newspaper published in the Slovenian language and printed in Ljubljana from 1849 to 1902. The decade coincided with Bach's absolutist era in the Austrian Empire when *Zgodnja Danica* was one of only two newspapers published in the Slovenian language. Consequently, many Slovenians read *Zgodnja Danica*, which contained numerous articles based on the direct reports of Slovenians from the area that is nowadays the Arab Republic of Egypt (in continuation Egypt), the Republic of the Sudan (in continuation Sudan), and the Republic of South Sudan (in continuation South Sudan). The present article aims to show how Africa and Africans were presented to Slovenians in the pre-colonial period in the mid-nineteenth century in the missionary and Catholic ideology prevalent at the time. Despite many studies of the missionary Ignacij Knoblehar, in Central Africa, there has been no comprehensive, systematic, and in-depth study of the presentation of Africa in the articles of the *Zgodnja Danica* newspaper in the decade under consideration. To understand the genesis of the image of Africa among Slovenians, letters, reports, and articles about Africa in *Zgodnja Danica* from 1849 to 1859 will be examined using content analysis methods, mainly in a qualitatively combined quantitative manner. Moreover, the comparison of texts based on the writers' direct and indirect experiences in Africa will be a valuable source for investigating the origins of representations, stereotypes, and prejudices about Africa and Africans among Slovenians. In the article, we will first address the historical context of the decade from 1849 to 1859, which is also the era of the beginning of the nation-building process of Slovenians, who were, at the time, a part of the Habsburg Monarchy. We will revisit the Habsburg colonial aspirations and the historical context of the Catholic mission in the area that is nowadays Sudan and South Sudan. The focus of the article will be an analysis of the content of the missionary reports in the *Zgodnja Danica* magazine. In the second part, we will analyse the texts in *Zgodnja Danica*, written by authors who never set foot in Africa but wrote about it nevertheless, and about the various activities related to Africa among Slovenians in the decade under consideration.

Slovenian Nation-building Process and the Role of National (Auto)Stereotypes

Vasilij Melik placed the first developments of the Slovenian nation-building process in the 9th century, in the times of Carantania,³ followed by Primož Trubar and the first book in the Slovenian language in the 15th century. For Melik, the turning point of the Slovenian nation-building process were the times of the national movements in the Habsburg Monarchy, under Maria Theresa and Joseph II's rule, while Marko Pohlin emphasised the importance of the Slovenian language.⁴ Fran Zwitter placed

³ Vasilij Melik, "Slovenci skozi čas," in: *Slovenci 1848–1918. Razprave in članki* (Maribor: Litera, 2002), 19–22.

⁴ Ibidem, 27.

the beginning of the Slovenian nation-building process among the people who were culturally active during the Age of Enlightenment.⁵ Miroslav Hroch⁶ dated the onset of national agitation in the Slovenian region to around 1840–1848, to the period of “Metternich’s absolutism”, when the dissatisfied elites in the Slovenian territory started to gain sympathisers for the “national matter” (“za narodno stvar”). Knoblehar’s mission in Sudan coincided with the revolutionary year of 1848 and the first Slovenian political programme called “United Slovenia” (*Zedinjena Slovenija*), initiated by Matija Majar-Ziljski, which represented the official beginning of the Slovenian national aspirations.⁷ The programme included the demand for the unification of Slovenians into a single political unit within the Habsburg state – that is, the dissolution of the old provincial borders according to the “national” criteria.⁸ Slovenians were unable to implement the programme at the time, but they did gain ethnic individuality, name, and integrity.⁹ Although the 1848 revolution was suppressed by the Imposed Constitution, Slovenians were recognised as a single nation and a part of the Austrian Empire, while the Slovenian language became frequently used in the public sphere.¹⁰ In 1855, the influence of the clergy on the Slovenian public life increased with the concordat with the Catholic Church, which gained control over schools and teaching staff.¹¹ According to Peter Vodopivec,¹² the Slovenian national activists of this period gathered around Janez Bleiweis, the editor of the *Novice* newspaper, believing in compromise and practical training; around Anton Martin Slomšek and Luka Jeran, the editor of *Zgodnja Danica*, who represented clerical principles; while Simon Jenko and Fran Levstik represented the freethinking youth.¹³ In the 1850s, the first two groups dominated the Slovenian cultural scene with their newspapers *Novice* and *Zgodnja Danica*.¹⁴

According to Globočnik,¹⁵ in the first half of the 19th century, autostereotypes and heterostereotypes also emerged among Slovenians together with the nation-building

5 Fran Zwitter, “Slovenci in Habsburška monarhija,” in: *O slovenskem narodnem vprašanju* (Ljubljana: Slovenska matica, 1990), 56.

6 Marko Zajc and Janez Polajnar, “Zamorcev ne bomo umivali. Podoba zamorca v slovenskem časopisju v 19. in začetku 20. stoletja,” in: *Naši in vaši. Iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja* (Ljubljana: Mirovni inštitut, 2012). Available at <https://www.mirovni-institut.si/wp-content/uploads/2014/08/nasi-in-vasi-mediawatch-23.pdf>.

7 Vasilij Melik, “Leto 1848 v slovenski zgodovini,” in: *Slovenci 1848–1918. Razprave in članki* (Maribor: Litera, 2002), 36.

8 Ibid., 28.

9 Janko Prunk, *Kratka zgodovina Slovenije* (Založba Grad: Ljubljana, 2008), 73.

10 Stane Granda, “Revolucionarno leto 1848 in Slovenci,” in: *Slovenska kronika XIX. stoletja. 1800–1860* (Ljubljana: Nova revija, 2001), 303–12.

11 Peter Vodopivec, *Od Pohlinoe slovnice do samostojne države* (Ljubljana: Modrijan, 2006), 68.

12 Ibid., 69.

13 Ibid.

14 Ibid., 70. With its publishing activities, the clergy exerted a general influence on the Slovenian public. The books and publications had a Catholic and patriotic content, written in a moral and educational tone. In 1849 and 1851, however, Campe’s Version of Robinson Crusoe was translated into Slovenian, while in 1853, a Slovenian translation of Harriet Beecher Stowe’s *Uncle Tom’s Cabin* was published as well.

15 Damir Globočnik, “Gospoška škripcasta suknja in slovenstvo: izbor stereotipnih upodobitev v slovenski karikaturi,” in: Irena Novak – Popov (ed.), *43. seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2008), 156. Available at <http://centerslo.si/wp-content/uploads/2016/11/43.-SSJLK.pdf>.

processes. According to Musek,¹⁶ the fundamental functions of national stereotypes include the identification of the people, the creation of a positive national identity, the simplification of self-esteem, and defensive action. The members of a particular national community use national heterostereotypes for members of other national communities.¹⁷

Habsburg Colonial Aspirations

Slovenians were never part of a colonial state “per se”. In the decade between 1849 and 1859, they were a part of the Austrian Empire (1804–1867). Although it seems, at first glance, that the Habsburg Empire (Austro-Hungarian from 1867 to 1918) had no imperialist and colonial aspirations, certain plans and projects did exist.¹⁸ According to Robert Musil,¹⁹ the Habsburg Empire that stretched from the Adriatic to Ukraine possessed colonies within its borders, unlike France and Germany. Therefore, it did not need to compete in the colonial race with England, France, and Germany, as the borders of this multi-ethnic state did not need to be crossed to experience something foreign. However, as Walter Sauer²⁰ writes, there were certain individuals – “travelers”, “explorers”, and missionaries from the Habsburg Empire – who “explored” the territories overseas with “civilising” or “research missions” in mind. They did so in the contemporaneous political and colonial context, as the government needed information about transport routes, weather conditions, food and water supplies, and the economic and political potentials of the overseas territories. One of the Austrian Empire’s colonial attempts was the Jesuit missionaries’ effort to establish an Austrian colonial presence in today’s Sudan and South Sudan, represented by Ignacij Knoblehar, who was active among the peoples living along the Nile between 1848 and 1858.²¹ According to Marko Frelih,²² Knoblehar’s missionary and scientific work was also promoted by Emperor Franz Joseph I, who provided personal patronage of the mission and appropriate material support. Knoblehar’s visit to Vienna stimulated the Austrian interest in dominating East Africa in many ways, as the control of the trade routes along the White Nile was crucial for many European countries. The trade in ivory and

16 Janek Musek, *Psihološki portret Slovencev* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994), 32, 33.

17 Ibid. Mirjana Ule, *Socialna psihologija: Analitični pristop k življenju v družbi* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2009), 180.

18 Walter Sauer, “Habsburg Colonial: Austria-Hungary’s Role in European Overseas Expansion Reconsidered,” in: *Austrian Studies*, Vol. 20, Colonial Austria: Austria and the Overseas (2012): 5, <https://doi.org/10.5699/austrian-studies.20.2012.0005>.

19 Robert Musil and Ulrich E. Bach, *Tropics of Vienna. Colonial Utopias of the Habsburg Empire* (New York, Oxford: Berghahn, 2016), 2.

20 Ibid., 7–12.

21 Ibid., 8.

22 Marko Frelih, *Sudanska misija 1848–1858, Ignacij Knoblehar – misijonar, raziskovalec Belega Nila in zbiralec afriških predmetov = Sudan mission 1848–1858, Ignacij Knoblehar – Missionary, Explorer of the White Nile and Collector of African Objects* (Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2009), 141. Available at https://www.etno-muzej.si/files/sudanska_misija.pdf.

natural resources also had a significant economic impact. The English, the French, the Germans, and increasingly the Austrians were aware of this. By establishing the mission, the Austrian government seized the opportunity to become politically and economically active on African soil.

The History of Missionaries from the Territory of Today's Slovenia in Africa

Evidence exists that Franciscan missionaries from the territory of today's Slovenia were present in Egypt as early as the 18th century, but not in other parts of Africa.²³ Ignacij Knoblehar, born in 1819 in Škocjan, Lower Carniola (Dolenjska), was among the first missionaries to the newly founded Apostolic Vicariate for Central Africa in Khartoum. During this time, the region north of Khartoum (the 12th northern latitude) was under the administrative and military rule of the Ottoman Empire in Egypt. Although people along the Nile already had their religion, the Church claimed it was possible to found Catholic missions in the area further south of Khartoum.²⁴ The missionaries set up two Catholic missions among the Bari people in Gondokoro (near present-day Juba) and the Kyk people at the St Cross station (near today's city of Bor). As Frelih writes, the Bari and Kyk people quickly recognised the advantages of the missionaries' arrival, as they offered protection from slave hunters and provided food during famines. In 1850, Knoblehar returned to Europe, brought an extensive collection of ethnological artefacts of the peoples living along the Nile Valley, and donated it to the Provincial Museum of Carniola (*Kranjski deželni muzej*). He gained the patronage of Emperor Franz Joseph I and successfully presented his plans to Pope Pius IX, who appointed him Provicar for Central Africa.²⁵

When Knoblehar returned to Sudan for the second time, he was joined by several missionaries, teachers, and artisans from various Austrian provinces, including Carniola (a part of what is nowadays Slovenia).²⁶ Slovenian missionaries who joined the first group were Martin Dovjak, who arrived in Africa in 1851 and died in 1854; Matevž Milharčič, arrived in 1851, died in 1853; Oton Trabant arrived in 1851, died in 1854; Jernej Mozgan, arrived in 1851, died in 1858; and Janez Kocjančič, arrived in 1851, died in 1853. The climatic conditions and malaria, for which there was no cure, caused illness and death among the missionaries.

During the time of Knoblehar, the slave trade and ivory trade endangered the population along the Nile Valley. Some peoples disappeared entirely, others intermingled, and some moved far away from the navigable rivers.²⁷

23 Zmago Šmitek, *Klic daljnih svetov, Slovenci in neevropske kulture* (Ljubljana: Založba Borec, 1986), 109–11.

24 Frelih, *Sudanska misija*, 11–14.

25 Ibid., 14–18.

26 Ibid., 24.

27 Ibid., 67.



Portrait of Dr. Ignacij Knoblehar -
Abuna Soliman (1819–1858)

Source: Documentation of Slovene
Ethnographic Museum (Slovenski
etnografski muzej)

The second group that joined the mission in 1854 included the priest Jožef Lap from Preddvor, the craftsman Franc Bališ, who returned home in 1855, Jakob Šašel, who arrived in 1853 but returned in 1854, and Janez Klančnik, a craftsman. There were also priests from Brixen – Jožef Gostner, Alois Haller, and Martin Ludwig Hansal, whose letters were translated into Slovenian and published in *Zgodnja Danica*. After Knoblehar died in 1858, there were no missionaries from the Slovenian territory in Africa for about 40 years. As Zmago Šmitek²⁸ writes, Knoblehar's co-workers contributed significantly and provided an essential part of the study of the region along the Nile, its inhabitants, and its cultures.

Representation of Africa in *Zgodnja Danica* 1849–1859

In 1850, Slovenians could familiarise themselves with the missionaries' presentation of what is nowadays Sudan and South Sudan by reading a monograph written by Vinko Fereri Klun based on the Knoblehar's diary titled *Potovanje po Beli reki* (Journey on the White Nile).²⁹ Luka Jeran, the editor of *Zgodnja Danica*, was a committed

²⁸ Ibid., 111–16.

²⁹ Ignacij Knoblehar and Vinko Fereri Klun, *Potovanje po Beli reki* (Ljubljana: Ign. pl. Kleinmayerja in Fedor Bamberg, 1850). Available at <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-3ZGI0PGW>.



Portrait of Luka Jeran
(1818–1896)

Source: Franc Jaklič, *Apostolski provikar Ignacij Knoblehar in njegovi misijonski sodelavci v osrednji Afriki*. Ljubljana: Ljudska knjigarna, 1943

supporter of the mission in Central Africa³⁰ as he, for nearly ten years, regularly published, translated, and probably also censored letters and reports by the missionaries in Egypt, Sudan, and South Sudan.³¹ Letters from Central Africa were probably widely read, as the newspaper's advertisement reads: "*The newspaper will appear in this spirit as it began, and we hope that it will continue to bring many fascinating letters from Central Africa.*"³² According to Freljih,³³ after some time, Knoblehar's close associates and external observers were often critical of the mission he led in Central Africa. However, the Catholic press persistently rejected any negative responses and, through direct propaganda, made sure that the readers did not doubt the Central African mission's purpose. However, Knoblehar's death finally confirmed that the illusion of the "great mission" came to an end.

30 Marko Freljih, *Slovenci ob Belem Nilu – Dr. Ignacij Knoblehar in njegovi sodelavci v Sudanu sredi 19. stoletja = Slovenians Along the Nile - Dr Ignacij Knoblehar and his associates in Sudan in the mid-19th Century* (Stična: Muzej krščanstva na Slovenskem, 2019), 22. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-1H5SSW1C/e095c5a2-de85-4722-8e57-d731a72be84e/PDF>.

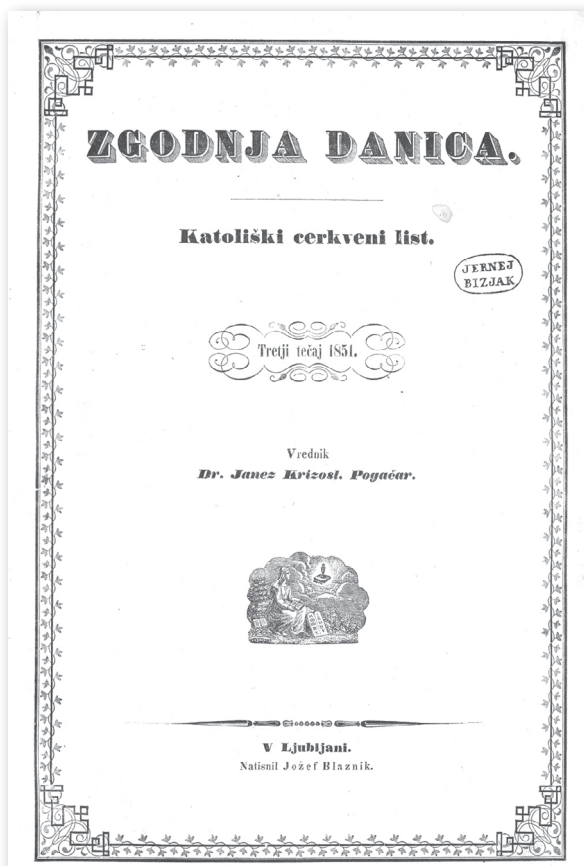
31 Freljih, *Sudanska misija*, 15.

32 Unsigned (probably translated by Luka Jeran from the letters of Josef Gostner and Anton Ueberbacher), "Naročevanje na *Zgodnjo Danico*," *Zgodnja Danica*, 16. 6. 1853. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-9HPO6IAZ/9116025f-9f81-4f97-8828-5d0e14264e55/PDF>.

33 Freljih, *Sudanska misija*, 14.

Presentation of Africa Based on the Direct Experience of Missionaries Living in Africa

The following analysis will focus on the most prevalent and repetitive representations of Africa. The letters and articles must be read in the historical context and the context of the mission propaganda. It is important to note that, as Charles Ralph Boxer³⁴ claims, missionaries were, at the time, predisposed to considering themselves the bearers of not only a superior religion but also a superior culture. Our analysis will focus especially on the contrast between the articles written by those who reported directly from Africa and those who never set foot in Africa but wrote about it nevertheless. Although the articles include rich content about the living conditions and people in Egypt and Khartoum, only texts about the people living south of Khartoum will be analysed due to the lack of space.



Front page of *Zgodnja Danica*

Source: *Zgodnja Danica*, 1851, naslovnica, <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-VHTO993P/be2ff442-ddb9-498c-b995-b45dd7771468/PDF>, pridobljeno 27. 10. 2021

34 C. R. Boxer, *The Church Militant and Iberian Expansion, 1440–1770* (Baltimore, London: The John Hopkins University Press, 1978), 40.

Presentation of Africa: Physical Aspects

One of the most prevalent concepts regarding physical Africa was the claim that it was far away. This is interesting because Africa is, in fact, closer to Europe than, for example, North America. Therefore, we denounce that the concept of the “faraway land” could also signify cultural and not only physical differences. *“Beloved Europeans... Beloved Slovenians! I send greetings over fields and mountains, desert and country, kingdoms and sea, cities and villages.”*³⁵

In almost every letter, the climate conditions are mentioned and presented from the European perspective. The focus is on the temperature of the air: *“Instead, I have to protect myself from the burning sun so that my brain does not catch fire because the heat is between 26 and 30 degrees Celsius.”*³⁶

Another common topic was illness. Malaria was widespread in the region along the Nile, and at that time, there was no cure for it: *“This fever is so widespread around here that everyone in Khartoum and the distant surroundings is ill; in many houses, there is no one healthy to help others, and there is no cure, so poor people suffer without any assistance.”*³⁷

The glorification of the river Nile and presentations of various animals and plants are omnipresent in the letters. Knoblehar depicts the sight of the Nile as *“a magnificent view of the high water.”*³⁸ Trabant writes about Egypt as the *“blessed land”* as well as about the various plants and animals living along the bank of the *“good Nile”*.³⁹

Presentation of Africa: People Living along the White Nile

Carl Ralph Boxer writes that “by the early seventeenth century, the western intruders were inclined to rate the Asian cultures as the highest, however still below the level of occidental Christendom: the major American civilizations (Aztec, Inca, Maya) as next best; and Black Africans in the bottom position as untamed ‘savages.’”⁴⁰

35 Janez Klančnik, “Iz Hartuma. Nekoliko iz pisma, ki ga je pisal rokodelec Janez Klančnik visokočastitemu g. J. Volču, duhovnemu vodniku v ljubljanski duhovsnici,” *Zgodnja Danica*, 6. 4. 1854, 63, 64. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-MVJEBMUT/2ec3c006-97a1-4627-9991-026a53fd66dc/PDF>.

36 Oton Trabant, “Iz pisma misionarja gosplota Antona Trabanta iz Hartuma,” *Zgodnja Danica*, 7. 11. 1852, 161. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-KHABNOBZ/637a4bce-a7f3-4850-b5d8-6c1d38cf2fed/PDF>.

37 Jožef Gostner, “Pismo gosp. Misijonarja Jožefa Gostnerja iz Hartuma,” *Zgodnja Danica*, 18. 5. 1854, 86. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-3F11HQ6R/da3f28cb-295c-425c-ab21-cbf36960dd81/PDF>.

38 Ignacij Knoblehar, “Misijonska naznanila Dr. Knobleharja do središnega odbora Mariine družbe na Dunaju,” *Zgodnja Danica*, 1. 7. 1852, 106. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-BVNGDEE8/4425c841-1c79-4a5f-b5ff-992994a593ce/PDF>.

39 Oton Trabant, “Pismo misjonarja Antona Trabanta do prečastitljiviga knezoškofa Lavantinskiga,” in: *Zgodnja Danica*, 17. 6. 1852, 99. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-JMTYP75Y/d3197e9a-71bc-4eba-9d4d-c00983de8d66/PDF>.

40 Boxer, *The Church Militant*.



ZGODNJA DANICA.

Katoliški cerkveni list.

1856.

V Četertik 5. Kimovca.

1850.

Misijonar Dr. Ignaci Knobleher.

V nedeljo 1. dan kimovca so bili v Ljubljani verni v farnih cerkvah iz priznane opomnjeni, da bi po svoji zmoglosti kakor una evangelijska vdova (Luk. 21. 2-3.) našemu slavnemu misijonarju Dr. Ignaciju Knobleherju pomagali njegove sv. namene zastran ljudskih Zamorcov izpeljati, in da bi iz svojih svojih darov ali v skrinjici per cerkvenih vrstih dovali, ali jih pa farni duhovniki izročili. — De je pa gospod Knobleher pomoči, ne samo Kranjcem ampak vsem, katerim je rast kraljestva božjiga per srcu, vrsta, kdo bo dvomil? Neizmeren velik del sveta je Afrika, ona ima čez 600.000 stitjaskih milj, in seže od polnoči proti poldnev čez 1093 milj na širokim in od večera proti jutru do 1040 na dolgin. Le rob ob nje morju je znan, pa se ta ne povsot, njena sreda pa je se zmiraj Evropejcem skrit, neznan svet; zakaj velike pusave brez vode in sence, sterne, gole gore brez stencov in brez zelis, in strupen zrak ob potokih, — daleč doreče zveri storije za domačin popotvanje nevarno, koliko bolj pa velja to še le od Evropejcev? — V Afriki je 140 do 300 milijonov ljudi, koliko pa jih Buga prav pozna in časti? Oh se te dežele, kjer je v prvih stoletjih kersanska vera tako lepo cvetla, kakor Egipt, Numidia, Dongola i. t. d. imajo zdaj mahomedanske prebivavce, ali nevedne krivoverce, kakor Abisinia. — Je majhna pešica ljudi, zlasti v portugalskih (Angola, Kongo, Mozambik) in francoskih posestevah (Algier, Senegambia) je katoliške vere, seer pa gospodari v Afriki se zmiraj strovo malikravstvo z vsimi svojimi perdobitimi, in to večitel per vsih Zamorcih. Tim ljudem sv. katoliško vero pridigovati je namen gospoda Knobleherja. Najdel je on blizo ekvatorja ob 4. gradu severne širokosti zamorsko ljudstvo, kterim se Barri pravi, seer nevedno in srovo, pa vonder vse prpravljeno oznanavce Jezusove vere sprejeti in se od njih podučiti dati. Tukaj je neizmerna žetev, pa še nič delavcov, tukaj nar boljši zemlja, ki obeta stoteren sad pernesti, ali ni ga dozdaj bilo, ki bi bil vanjo seme sv. evangelija sejati.

Pa de bojo misijonarji tu svoje sv. delo perčiti in izpeljati zamogli, jim je velike pomoči v dnarjih potreba. Oni morajo uboge Zamorce z darovi, ki jih ti radi imajo, k sebi prervabiti, jih, ker so več del brez vse obleke, saj nekoliko pokriti, jih učiti delati, z besedo jim vse biti, ako hočejo upati, de bo njih početje tek imelo. Potlej se pa res sme upati, de bo kersanska vera v srcu Afrike med drugim Zamorci cvetla, kakor je cvetla in še cvetla v Paragvaju, na Filipinskih, Marianskih in Karolinskih otokih, kjer so bili misijonarji reda Jezuitov iz Spanskiga in sosebno iz Českiga divlje ljudi v razumne delavne kristijane spreobrneli. — Koliko truda in potepeljivosti je tukaj misijonarjem potreba, si lahko mislimo, ako zgodbe misijonov v Paragvaju, kakor jih pater Sarlvoa (Charlevoix) popisuje, prevdarimo; to de v Afriki so še drugi zaderžki. Silno težko je namreč do tih Zamorcov, kteri dajajo upanje, kristijani biti, priti. Med njimi in med Evropejci leži mohamedanski svet, že ta je težko prehoditi, kar so nam potopitki Bruce, Linaut, Klapperton, Rüppel, Rusegger i. t. d. dovelj popisali; njih veliko je na tim popotvanji smert storilo, kakor Mungo Park, Laing, Oudney i. t. d., ako ravno so imeli vsi le malo pomoči od deržav, ktere so jih bile izposlale neznane svet odkrivati in nove somnje za evropejske izdelke iskat. Gospod Knobleherja ne podpira nobena vlada, ampak samo darovi milosernih duš, njega ne žene hrepence po časnih dobičkih, ampak želja, ki je nekda aposteljne po vsm svetu razkropila, želja Jezusu novih spoznavcov dobiti po svetu. Že od Kaire v Egipta do Hartuma (Chartum) v Nubiji je 2 mesca hoda na kamelah imel v vročini, ktera je tako velika, de so se mehurji cloveku naredili, če je kje solnce na golo kožo posijalo. Tukaj se mora voda in živež za več tednov seboj nositi, ker v neizmernih razbojnih pusavah tam ni žive stvari viditi. — Per Hartumu se stekata obedva oddelka reke Nila skupaj, in po večernim oddelku (belim Nilu), ki je večji kakor voda Rajna, se je peljal gospod Knobleher v malaz zato najetim čolnu in previden z živežem za 6 mescev, čez 4. grad severne širokosti, ka-

Mission
Announcements
from Central Africa by
Ignacij Knoblehar in
Zgodnja Danica

Source: Zgodnja Danica,
5. 9. 1850, <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-YUYXR7SX/e2e7c63f-364b-4244-894e-a7bc7dd74a29/PDF>, pridobljeno 27. 10. 2021

The importance of direct experience and stereotypes based on the prevailing image can be traced in the following passage: “*They are not as wild in their behaviour as we often thought. They are friendly, sociable, and eloquent.*”⁴¹ Yet the authors of the texts still referred to Africans as “savages”: “*I cannot believe that I live in a land of savages.*”⁴²

Who is a “zamorec/ka”?

When referring to Africans, several terms were used. The most common include *zamorec/zamorka*, *zamurec/zamurka*, *zamuřče*, *černak*, *černuh*, *černenc*, *černi*, while references to children include words such as *zamuřček/zamuřčica*, *zamuřčik*, *černuček*, *černiček*. The literal translation of the term “*zamorec*” would be “a person beyond

41 Unsigned (probably translated by Luka Jeran from the letters of Josef Gostner and Anton Ueberbacher), “Iz srednje Afrike,” *Zgodnja Danica*, 31. 1. 1856, 17. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-JT6FQXTE/15c39d1c-b428-47be-8d9f-f3c7d0ccbdee/PDF>.

42 Ibid., 18

the sea”.⁴³ However, not everyone who “came from the other side of the sea” was a “zamorec” for Slovenians, as the articles imply that it is characteristic of the actual “zamorec/ka” that they have a “velvet black skin colour” and “a quick temper”.⁴⁴

The many

The writings acquainted the readers with the missionaries’ assumption that many Africans could be converted to the Catholic faith. “*The praised Nile Valley is quite crowded with people, as there is one village after another here.*”⁴⁵

One of the characteristics of the texts about Africa is the apparent homogeneity or “non-differentiation” of the continent:⁴⁶ “*Here, however, I had the opportunity to make sure that there was also a significant difference between the savages.*”⁴⁷ However, the early missionary press provides a various and culturally diverse image of the many peoples living in today’s Sudan and South Sudan, named with their original names *Bari*, *Nubians*, *Dinka*, *Kyk*, *Shilluk*, *Nuer*, *Chir*, *Heliab*, *Bor*, *Arol*, etc.

Skilful, bright, lively, happy, beautiful

People living along the White Nile were presented with characteristics perceived as positive, e.g. *skilful*: “*people who are willing and generally able to learn arts and crafts*”.⁴⁸ African children were characterised as “bright”, but in connection to educating them in the Christian doctrines. “*The children are hearty, happy, and very bright: they learn everything – including the Christian doctrine – very quickly.*”⁴⁹ The missionaries further characterised Africans as *lively and happy*: ... “*Our boys exhibit self-satisfied liveliness and joy due to their hot blood.*” Moreover, in general, missionaries saw Africans as beautiful in terms of their physical appearance: “*A ‘zamurec’ is generally thin, fit and strong... If it seems that ‘zamorci’ are not beautiful, I would disagree and say that they are beautiful people.*”⁵⁰

43 The dictionary of Slovenian Literary Language states that nowadays the term “zamorec” is a derogatory term for a person of “black race”. The synonym is “črnc”. “Zamorec” is also a term for a person who works hard and who has the hardest and worst-paid job – e.g., he works as a “zamorc”. – Slovar slovenskega knjižnega jezika. Available at www.fran.si.

44 Unsigned, “Kerst v ljubljanski nunski cerkvi in ubogi zamorski otročiči,” *Zgodnja Danica*, 16. 11. 1856. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-GAGSGQMX/f26a2981-9f38-488d-ab10-31f4e2d9bc12/PDF>.

45 Oton Trabant, “Pismo misijonarja g. Otona Trabanta do milostiviga visokočastitljiviga Lavantinskiga kneza in škofa,” in: *Zgodnja Danica*, 17. 6. 1852, 99. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-JMTYP75Y/d3197e9a-71bc-4eba-9d4d-c00983de8d66/PDF>.

46 John Janzen, *Catastrophe Africa: Getting through Stereotypes and Quick Fixes to the Social Reproduction of Health* (2004). Available at https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/14950/Janzen_Representation,Ritual,&Social_Renewal.pdf;jsessionid=BC611D806C885B0C73373C59795D1408?sequence=1.

47 Ignacij Knoblehar, “Misijonska naznanila g. Dr. Knobleharja do središnega odbora Marijne družbe na Dunaju,” *Zgodnja Danica*, 19. 7. 1852, 134. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-RVRXMSFE/9d393e9b-9aff-4c6e-b934-6979d298fc24/PDF>.

48 Unsigned, “Z Bele reke v srednji Afriki,” *Zgodnja Danica*, 25. 1. 1855, 14. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-EPH0AEZH/14bdb8c5-c2ec-475e-8138-1c450999a179/PDF>.

49 Ibid.

50 Unsigned (probably translated by Luka Jeran from the letters of Josef Gostner and Anton Ueberbacher), “Iz srednje Afrike,” *Zgodnja Danica*, 31. 1. 1856, 17. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-JT6FQXTF/15c39d1c-b428-47be-8d9f-f3c7d0ccbdee/PDF>.

Wild, savage, military spirit, hot blood

Although the majority of the missionaries wrote about Africans favourably and respectfully, they still referred to them as “wild” and “savage”: *“I wish that two priests would come to teach with me in schools and present the Catholic religion to the wildest nations.”*⁵¹ Later, the missionary press created a stereotype of the helpless African. However, the reports by the missionaries who were actually in Africa reveal that: *“They (Africans) possess a belligerent spirit and dedicate a lot of their time to the army – village fighting against village, nation against nation.”*⁵² The letters by Janez Klančnik, a craftsman, express the most extreme views of all the analysed material. He referred to Africans as inhuman: *“These people are more like cattle than people in their behaviour and life because they think nothing, nothing of God, and neither do they care for food or clothing; they are even more ugly than cattle.”*⁵³ Another letter reveals that the missionaries were of a similar opinion as well: *“The esteemed missionary says that baptism is slow: savages must first become human, and only then they can become Christians, so it takes time.”*⁵⁴

Lazy and “underdeveloped”, slavery

On the other hand, the missionaries described the people living along the White Nile with negative characteristics such as “lazy” and “underdeveloped”. The authors wrote from the Western viewpoint of development and progress. Furthermore, characterising people in Africa as lazy can be considered a binary opposition to “diligence” (*pridnost*), which is one of the autostereotypes about Slovenians.⁵⁵ Oton Trabant wrote: *“There are fertile places along the Nile, yet the people are poor because they are too lazy to cultivate the land.”*⁵⁶ Slavery was mentioned in the context of the “slave trade”. According to the articles, missionaries fought against it and sympathised with the Africans: *“These poor people are sold at the fair like dumb cattle. It is heartbreaking when mothers and children are separated.”*⁵⁷

51 Ignacij Knoblehar, “Misijonska naznanila prečastitega gospoda provikarja Dr. Ignacija Knobleharja do kardinala Franconija – vodja v Rimski propaganda,” *Zgodnja Danica*, 11. 12. 1856. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-XQVFSFK1/5502804d-45f2-4318-a11d-7f87e85d32a1/PDF>.

52 Unsigned (probably translated by Luka Jeran from the letters of Josef Gostner and Anton Ueberbacher), “Iz srednje Afrike,” *Zgodnja Danica*, 31. 1. 1856, 17. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-JT6FQXTF/1Sc39d1c-b428-47be-8d9f-f3c7d0ccbdee/PDF>.

53 Janez Klančnik, “Iz pisma Janeza Klančnika od Sv. Križa pri Beli reki,” *Zgodnja Danica*, 16. 7. 1857, 116. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-49C67DM2/38a8d4e4-4fac-4ba7-91a8-a59bed1636e4/PDF>.

54 Janez Klančnik, “Iz pisma Janeza Klančnika od Sv. Križa pri Beli reki,” *Zgodnja Danica*, 9. 7. 1857, 112. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-FUDULRIC/812ebe98-c9fa-4ee4-a9de-edd3e049c4a5/PDF>.

55 Asja Nina Kovačev, “Nacionalna identiteta in slovenski avtostereotip,” *Psihološka obzorja* Vol. 6, Nr. 4 (1997): 59. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-9TA88HA6/815fa898-0128-4bca-8714-607a93ea4f68/PDF>.

56 Oton Trabant, “Pismo misijonarja Otona Trabanta do prečastitega grova Lavantinskega,” *Zgodnja Danica*, 9. 6. 1853, 95. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-6VCDF60N/1d375854-01b7-43a3-87f3-e87232116a92/PDF>.

57 Janez Kocijančič, “Pisma gospod Kocijančiča, misijonarja v Hartumu VIII,” *Zgodnja Danica*, 19. 5. 1853, 81. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-PWRUNMFK/2aaf925f-1440-4e75-967c-f4a6fa0c19b0/PDF>.

"Superstition"

Catholic missionaries were completely convinced that only their religion represented "the way, truth, and life."⁵⁸ The disregard for the local African religions is evident, as the missionaries referred to them as superstitions and characterised them with profoundly negative adjectives such as "stupid", "ugly", "delusional", and even "dangerous". *"Many people may have been amazed by such stupid and ugly 'zamura' superstitions: let us believe that there is no shortage of such idiots among us who ascribe strength to moderate people. However, are such men not much blacker than unbelieving fools who, in the light of the holy faith, nevertheless attribute the power of God to man? Shame on you, the ugly enemy who steals the glory of God and a good name for men! Woe to you, the ugly fellow who blinds people against the first commandment of God with superstition and empty religions."* The failure to recognise the importance of rain men, a highly esteemed position among Africans – *"The 'zamurec' is superstitious and pays dearly for his imaginary rain-men,"*⁵⁹ – turned against the missionaries in time of drought, as they started to be blamed for the lack of rain.⁶⁰

The missionary press kept publishing invitations to Slovenians to join the mission in Central Africa. The predominant belief was that only conversion to the Catholic faith and consequently the acceptance of the European way of life could lift Africans out of "poverty", "underdevelopment", and the so-called "spiritual darkness": *"Pray that God may have mercy on your black sisters and send devout women to this land who can educate the poor girls; otherwise, they will not learn anything. They do not know how to pray. They do not knit, they do not sew, they do not wash; they are also practically without any clothes, even when they grow up."*⁶¹

Writing about Africa from Home – Indirect Experience

Several articles about Africa, published in the *Zgodnja Danica* newspaper, were written by people who never set foot on the African continent. These texts reveal the collective imagination about Africa and Africans, seen as "exotic" by the Europeans⁶² of the mid-19th century. It was typical of these texts that the missionaries were glorified

58 Paul Gundani, "Views and Attitudes of Missionaries Toward African Religion in Southern Africa During the Portuguese Era," *Religion and Theology*, Vol 11, Issue 3–4 (2004): 300. <https://doi.org/10.1163/157430104X00140>.

59 Unsigned (probably translated by Luka Jeran from the letters of Josef Gostner and Anton Ueberbacher), "Iz srednje Afrike," *Zgodnja Danica*, 31. 1. 1856, 17. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-JT6FQXTF/15c39d1c-b428-47be-8d9f-f3c7d0ccbdee/PDF>.

60 Frelih, *Sudanska misija*, 15.

61 Janez Kocijančič, "Pisma gospod Kocijančiča, misijonarja v Hartumu VIII," *Zgodnja Danica* (Ljubljana: Jožef Blaznik, 1853b), 66. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-DTAJWZQN/6e349b00-4fee-4f78-be3a-3ed18559db32/PDF>.

62 For more about the 19th century "human zoos" and the way in which people were put on display as a form of entertainment in many cities across the "Western" world as well as in Trieste, which was part of the Habsburg Monarchy, see the article by Daša Ličen, "Razstaviti drugega/Saidin prihod v Trst," *Glasnik Slovenskega etnološkega društva = Bulletin of the Slovenian Ethnological Society*, Nr. 1/2 (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2018): 5–15.



Mission Announcements from Central Africa by Janez Kocijančič in *Zgodnja Danica*

Source: *Zgodnja Danica*,
9. 10. 1851, <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-OCKF4MTL/152dd4c4-6594-4232-8675-b269502702c0/PDF>,
pridobljeno 27. 10. 2021

and portrayed as people who left the territory of today's Slovenia to “pull out the thorns in a foreign land”.⁶³ Missionaries were seen as “heroes” who sacrificed their lives by travelling to a “dangerous faraway land” full of dangerous animals to help the “poor” Africans by leading them to “salvation”. Generally, the “indirect” articles presented Africans as a homogenous entity and “an unfortunate clan that believed in terrible superstitions and was sold into slavery in distant lands.”⁶⁴ Africans were mainly presented as “unhappy, ignorant poor black fools”,⁶⁵ “abandoned, savage, indecent, cruel, inhuman, neglected in soul and body.”⁶⁶

63 See more in Unsigned, “Slovenilka the poem,” *Zgodnja Danica*, 5. 2. 1852, 21. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-OUE3LWQC/a2d4ae4b-1c88-496d-89cf-0b535b94351b/PDF>.

64 Jožef Partel, “Sužnji Kamov rod in ladja rešenja,” *Zgodnja Danica*, 8. 4. 1852, 57. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-FCRTC2X5/8f0449b9-666e-4612-8460-a27d0876ed96/PDF>.

65 Unsigned (probably translated by Luka Jeran from the letters of Josef Gostner and Anton Ueberbacher), “Ogled po Slovenskim,” *Zgodnja Danica*, 2. 7. 1857, 108. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-GR0AXYOW/a4f8e19a-9e1e-4701-9f1b-678f6bb994e2/PDF>.

66 Unsigned (probably written by the editor Luka Jeran), “Kerst dveh zamorskih dekličev v Škofji Loki,” *Zgodnja Danica*, 23. 4. 1857, 65. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-TALFSTUO/884cad6c-5126-49b0-9cd9-aa3b29de3d0e/PDF>.

Darila za čast. misijonarja g. Dr. Ignacija Knobleherja.			
Od poprej . . .		107 gld.	17 kr.
B. B., kaplan pri sv. Križi blizu Turna	5	"	— "
Iz fare sv. Križa pri Turni:			
Janez Vauter	—	"	30 "
Uršula Hostnik	1	"	— "
Franciška Slak	1	"	— "
Maria Bevc	1	"	— "
Andrej Bevc	—	"	30 "
Terezia Pevc	—	"	30 "
Vincencia Komath	—	"	36 "
Alojzja in Rozalia Žitnik	—	"	24 "
Honorata Zotlar	—	"	23 "
Neža Poterbin	—	"	20 "
Ana Resnik, nedeljska šolarca	—	"	30 "
Nedeljski šolarji in šolaree skupej	1	"	18 "
Več farmanov skupej	11	"	29 "
Skupej . . .		131 gld.	47 kr.

Gracious donations for the African mission in *Zgodnja Danica*

Source: *Zgodnja Danica*, 31. 10. 1850, <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-OOW95BWE/89976a47-bd7c-4542-8231-f50556be861a/PDF>, pridobljeno 27. 10. 2021

Conversely, the land of today's Slovenia was presented as "*free, full of light, joyful*" because of the "*light of our faith, which is the only right thing.*" This is why Slovenians should "*show mercy to the poor 'zamurci' and help them from their mental and physical slavery.*"⁶⁷ Slovenians saw missionary activities as "*charitable acts*" and their actions (donation actions) as benevolent help to Africans. Simultaneously, several donation actions, poems, and a theatre play encouraging people to "*help the Africans*" represented an integral part of *Zgodnja Danica*.

The request for "*gracious donations for the African mission*" together with a list of people who have donated money, tools, books, and liturgical objects was regularly published in *Zgodnja Danica*.⁶⁸

The editor of *Zgodnja Danica*, Luka Jeran, started the action "*Redemption of an African child*" (*Odkup zamorčka*), where Slovenians raised money to purchase African children from the slave markets in Khartoum and Cairo to be raised in the Catholic faith.⁶⁹ The "godfather" could give a young African a new name, often typically Slovenian; for example, Jožef Kranjski,⁷⁰ because "*this is how more benefactors can experience the joy of adopting a 'zamorček' child.*"⁷¹ The theatre play focused on whether it was better to help locally or in a "faraway land". "*I want to say that there are many such*

67 Unsigned (probably written by Luka Jeran), "Kerst v ljubljanski nunski cerkvi in ubogi zamorski otročiči," *Zgodnja Danica*, 23. 11. 1856, 187. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-BSGFGCP3/1dadf897-d701-4a73-8268-f58139d1577b/PDF>.

68 Unsigned (probably translated by Luka Jeran from the letters of Josef Gostner and Anton Ueberbacher), "Mili darovi," *Zgodnja Danica*, 21. 4. 1853, 68. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-DTAJWZQN/6e349b00-4fee-4f78-be3a-3ed18559db32/PDF>.

69 Andrej Studen, "Jožef Kranjski in drugi Jeranovi zamorčki," *Slovenska kronika XIX. stoletja. 1800–1860* (Ljubljana: Nova revija, 2001), 429, 430.

70 Janez (in bralec Danice), "Zamurček Jožef Kranjski," *Zgodnja Danica*, 14. 7. 1853, 116. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-W1SKGZSR/7823391a-2ce7-43d7-b72b-af9802bfb28d/PDF>.

71 "Luka Jeran," *Ognjišče*. Available at <https://revija.ognjisce.si/revija-ognjisce/27-obletnica-meseca/1837-luka-jeran>.

*beggars who are lazy and spend money on drinking. Therefore, it is ten times better to give the money to the 'zamurcik'."*⁷²

Zgodnja Danica reported about Sudanese children brought to the lands of today's Slovenia to become missionaries and nuns themselves and later spread the Catholic faith among the local people.⁷³ A series of four front-page articles about the broadly attended baptism rites of African children shows the importance of the event for Slovenians. After baptism, the Sudanese children were supposed to become "our (Slovenian) brothers and sisters." However, they were still perceived as "the Other" among Slovenians, probably because of the colour of their skin.⁷⁴

The excitement of Slovenians about Africa can be summed up with the continuous reports about church bells transported to Gondokoro: "*New bells for Khartoum are definitely near Alexandria. God give them luck on the way.*" On the other hand, Africans, who were most probably never asked about what they wish, showed what they thought of the missionaries' activities by hanging the bells from Ljubljana "*on a tree, so they (Africans) could ring them.*"⁷⁵

Conclusion

The *Zgodnja Danica* newspaper was the most important medium for generating representations and stereotypes about Africa and Africans in the mid-19th century in the territory of what is nowadays Slovenia. The analysed articles include the missionaries' descriptions of the habits and customs in the African societies living along the Nile at the time, which – in the context of the mission and in combination with the ethnographic collection kept in the Slovenian Ethnographic Museum – can be regarded as a valuable source about Sudan and South Sudan. Moreover, they represent the Slovenian heritage that can also be an excellent source for understanding the mindset of the authors, collectors, and "Slovenians" in general about "the Other" during the decade under consideration. The popularity of stories from Central Africa went hand in hand with the continuous donation actions, while the broadly attended baptism rites of African children in Ljubljana might exhibit elements of contemporaneous "sensationalism" and propaganda in favour of the mission.

72 See "Jožef Krajnski," in: *Zgodnja Danica*, 21. 7. 1853, 119. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-2CL9UWFE/e1b9b34-4fcf-4fbb-ac17-7de0f97aa875/PDF>.

73 For a detailed description of the baptism rite, see: Unsigned, "Kerst ljubljanski nunski cerkvi in ubogi zamorski otročiči," *Zgodnja Danica*, 9. 11. 1856, 178. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-Y1CS97C8/f030342b-d2c5-4e1d-8ba6-d0c287fb6f33/PDF>.

74 Freljh, *Sudanska misija*, 18.

75 Unsigned, "Ogled po Slovenskim," *Zgodnja Danica*, 2. 7. 1857, 109. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-GR0AYXOW/a4f8e19a-9e1e-4701-9f1b-678f6bb994e2/PDF>.

To summarise, the missionaries presented people living along the Nile as “good savages”. They described them with favourable characteristics such as skilful, bright, kind, agile, and therefore as people who had the potential to become good Christians. However, their mission had to address the characteristics perceived as unfavourable: belligerence, laziness, ignorance, and the lack of tools to cultivate the land along the Nile that the missionaries glorified. Therefore, the readers of *Zgodnja Danica* got an impression that Africa was far away in the physical as well as cultural sense, compared to Slovenian culture. The presentation of various (sometimes also dangerous) animals and plants, unhealthy climate, and recurring illnesses created a stereotype of Africa as a dangerous land. Perhaps this even enhanced the appreciation of the territory that is nowadays Slovenia, consolidating and enhancing the emerging national aspirations of Slovenians. On the one hand, the missionaries presented the various African societies living along the White Nile and therefore not creating a homogeneous sociological category, while at the same time, they homogenised these people by referring to them as uncivilised savages. We can focus on the detailed descriptions of everyday life, habits, accommodations, and rituals of the people living along the Nile, keeping in mind that the texts in question were written in the context of the missionary ideology and the Western perception of development and progress. Authors who never set foot in Africa portrayed it in an even more patronising way, emphasising the stereotype about the helpless African living on a dark continent where poor, unhappy, and abandoned people lived so far away. With the Catholic population in the majority, the Slovenian lands were portrayed as the exact opposite of Africa: as the land of the “true” faith. Africa, on the other side, was depicted as the home of uncivilised and helpless “savages” who could become “civilized” and “developed” only with the assistance and support from Slovenian/European Catholics. The front-page reports about baptisms of young African children, the continuous fundraising for the Central African mission, the action to redeem an African child (*Odkup zamorčka*), and the continuous following of the Slovenian church bells on their way to Gondokoro indicate the mass interest of Slovenians in “helping” the “poor Africans”.

Perhaps besides describing Africans, the articles reveal even more about Slovenians themselves at that time. The formation of the Slovenian nation and the first claims to the Slovenian entity “needed” “the Others” and therefore created a heterostereotype about Africans as the complete opposite to the autostereotype of Slovenians as diligent, cultivated, white, hard-working people. The period under consideration coincided with the 1848 revolution and the subsequent neo-absolutist. Perhaps the popularity of reports from Africa and the recurring donation actions of Slovenians “to help the poor Africans” was one of the elements contributing to the process of the Slovenian national perception, which could be, in a way, also constructed around the identity of those who “benevolently help” the “poor ‘zamorci.’”

Sources and Literature

Literature

- Bach, Ulrich E.. *Tropics of Vienna. Colonial Utopias of the Habsburg Empire*. Berghahn Books: New York, Oxford, 2016.
- Boxer, C. R.. *The Church Militant, and Iberian Expansion, 1440–1770*. Baltimore/ London: The John Hopkins University Press, 1978.
- Freljih, Marko. *Sudanska misija 1848–1858, Ignacij Knoblehar - misijonar, raziskovalec Belega Nila in zbiralec afriških predmetov = Sudan mission 1848–1858, Ignacij Knoblehar - Missionary, Explorer of the White Nile and Collector of African Objects*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2009. Available at https://www.etno-muzej.si/files/sudanska_misija.pdf.
- Freljih, Marko. *Slovinci ob Belem Nilu - Dr. Ignacij Knoblehar in njegovi sodelavci v Sudanu sredi 19. stoletja = Slovenians Along the Nile - Dr. Ignacij Knoblehar and his Associates in Sudan in the mid 19th Century*. Stična: Muzej krščanstva na Slovenskem, 2019. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-1H55SW1C/e095c5a2-de85-4722-8e57-d731a72be84e/PDF>.
- Globočnik, Damir. »Gosposka škrijcasta suknja in slovenstvo: izbor stereotipnih upodobitev v slovenski karikaturi.« In Irena Novak – Popov (ed.). *43. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2008. Available at <http://centerslo.si/wp-content/uploads/2016/11/43.-SSJLK.pdf>.
- Granda, Stane. »Revolucionarno leto 1848 in Slovenci.« In *Slovenska kronika XIX. stoletja. 1800–1860*, 303–12. Ljubljana: Nova revija. 2001.
- Gundani, Paul. »Views and Attitudes of Missionaries Toward African Religion in Southern Africa During the Portuguese Era.« *Religion and Theology*, Vol 11, Issue 3-4 (2004): 298– 312. <https://doi.org/10.1163/157430104X00140>.
- Jaklič, Franc. *Apostolski provikar Ignacij Knoblehar in njegovi misijonski sodelavci v osrednji Afriki*. Ljubljana: Ljudska Knjigarna, 1943.
- Janzen, John. *Catastrophe Africa: Getting through Stereotypes and Quick Fixes to the Social Reproduction of Health* (2004). Available at https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/14950/Janzen_Representation,Ritual,&Social_Renewal.pdf;jsessionid=BC611D806C885B0C73373C59795D1408?sequence=1.
- Kovačev, Asja Nina. »Nacionalna identiteta in slovenski avtostereotip.« *Psihološka obzorja*, Vol. 6, Nr. 4 (1997): 49–63. Ljubljana: Društvo psihologov Slovenije. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-9TA88HA6/815fa898-0128-4bca-8714-607a93ea4f68/PDF>.
- Knoblehar, Ignacij and Vinko Ferer Klun. *Potovanje po Béli reki*. Ljubljana: Kleinmayer in F. Bamberg, 1850. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-3ZGI0PGW/1003e183-e708-4bce-83e8-c295f1d62af9/PDF>.
- Melik, Vasilij. »Slovenci skozi čas.« In *Slovenci 1848–1918. Razprave in članki*, 19–22. Maribor: Litera, 2002. Available at <https://www.sistory.si/11686/file2282>.
- Melik, Vasilij. »Leto 1848 v slovenski zgodovini.« In *Slovenci 1848–1918. Razprave in članki*, 36–50. Maribor: Litera, 2002. Available at <https://www.sistory.si/11686/file2282>.
- Musek, Janek. *Psihološki portret Slovencev*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994.
- Ognjišče. »Luka Jeran.« (2008). Available at <https://revija.ognjisce.si/revija-ognjisce/27-obletnica-meseca/1837-luka-jeran>.
- Prunk, Janko. *Kratka zgodovina Slovenije*. Založba Grad: Ljubljana, 2008.
- *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Available at www.fran.si.

- Sauer, Walter. »Habsburg Colonial: Austria-Hungary's Role in European Overseas Expansion Reconsidered.« *Austrian Studies*, Vol. 20, Colonial Austria: Austria and the Overseas (2012): 5–23. <https://doi.org/10.5699/Austrian studies.20.2012.0005>.
- Studen, Andrej. »Jožef Kranjski in drugi Jeranovi zamorčki.« In *Slovenska kronika XIX. stoletja. 1800–1860*. 429–30. Ljubljana: Nova revija. 2001.
- Šmitek, Zmago. *Klic daljnih svetov, Slovenci in neevropske kulture*. Ljubljana: Založba Borec, 1986.
- Ule, Mirjana. *Socialna psihologija: Analitični pristop k življenju v družbi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2009.
- Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Zajc, Marko and Janez Polajnar. *Naši in vaši. Iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2012. Available at <https://www.mirovni-institut.si/wp-content/uploads/2014/08/nasi-in-vasi-mediawatch-23.pdf>.
- Zwitter, Fran. »Slovenci in Habsburška monarhija.« In *O slovenskem narodnem vprašanju*, Vasilij Melik (ed.), 56. Ljubljana: Slovenska matica, 1990.

Sources

Zgodnja Danica, 1850–1857.

1850

- "Misijonar Dr. Ignaci Knobleher," 5. 9. 1850. Available at: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-YUYXR7SX/e2e7c63f-364b-4244-894e-a7bc7dd74a29/PDF>.
- "Darila za čast. misijonarja g. Dr. Ignacija Knobleherja," 31. 10. 1850. Available at: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-OOW95BWE/89976a47-bd7c-4542-8231-f50556be861a/PDF>.

1851

- "Zgodnja Danica," 1851, naslovnica. Available at: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-VHTO993P/be2ff442-ddb9-498c-b995-b45dd7771468/PDF>.
- "Nekoliko iz pisma misjonarja gosp. Kociančiča," 9. 10. 1851. Available at: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-OCKF4MTL/152dd4c4-6594-4232-8675-b269502702c0/PDF>.

1852

- Knoblehar, Ignacij. »Misijonska naznanila g. Dr. Knobleharja do središnjega odbora Marijine družbe na Dunaju.« *Zgodnja Danica*, 19. 7. 1852. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-RVRXMSFE/9d393e9b-9aff-4c6e-b934-6979d298fc24/PDF>.
- Knoblehar, Ignacij. »Misijonska naznanila Dr. Knobleharja do središnjega odbora Mariine družbe na Dunaju.« *Zgodnja Danica*, 1. 7. 1852. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-BVNGDEE8/4425c841-1c79-4a5f-b5ff-992994a593ce/PDF>.
- Partel, Jožef. »Sužnji Kamov rod in ladija rješenja.« *Zgodnja Danica*, 8. 4. 1852. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-FCRTC2X5/8f0449b9-666e-4612-8460-a27d0876ed96/PDF>.
- Trabant, Oton. »Iz pisma misionarja gospotla Otona Trabanta iz Hartuma.« *Zgodnja Danica*, 7. 11. 1852. Available at

<https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-KHABNOBZ/637a4bce-a7f3-4850-b5d8-6c1d38cf2fed/PDF>.

- Trabant, Oton. »Pismo misijonarja g. Otona Trabanta do milostiviga visokočastitljiviga Lavantinskiga kneza in škofa.« *Zgodnja Danica*, 17. 6. 1852. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-JMTYP75Y/d3197e9a-71bc-4eba-9d4d-c00983de8d66/PDF>.
- Unsigned. »Slovenilka.« *Zgodnja Danica*, 5. 2. 1852. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-OUE3LWQC/a2dfae4b-1c88-496d-89cf-0b535b94351b/PDF>.

1853

- Janez (undersigned as Janez and the reader of Danica). »Zamurček Jožef Kranjski.« *Zgodnja Danica*, 14. 7. 1853. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-W1SKGZ5R/7823391a-2ce7-43d7-b72b-af9802bfb28d/PDF>.
- Janez (undersigned as Janez and the reader of Danica). »Jožef Krajnski.« *Zgodnja Danica*, 21. 7. 1853. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-2CL9UWFE/e1bf9b34-4fcf-4fbb-ac17-7de0f97aa875/PDF>.
- Kocijančič, Janez. »Pisma gospod Kocijančiča, misijonarja v Hartumu VIII.« *Zgodnja Danica*, 19. 5. 1853. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-PWRUNMFK/2aaf925f-1440-4e75-967c-f4a6fa0c19b0/PDF>.
- Trabant, Oton. »Pismo misijonarja Otona Trabanta do prečestitega grova Lavantinskega.« *Zgodnja Danica*, 9. 6. 1853. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-6VCDF60N/1d375854-01b7-43a3-87f3-e87232116a92/PDF>.
- Unsigned. »Mili darovi.« *Zgodnja Danica*, 21. 4. 1853, 68. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-DTAJWZQN/6e349b00-4fee-4f78-be3a-3ed18559db32/PDF>.
- Unsigned. »Naročevanje na Zgodnjo Danico.« *Zgodnja Danica*, 16. 6. 1853. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-9HPO6IAZ/9116025f-9f81-4f97-8828-5d0e14264e55/PDF>.

1854

- Gostner, Jožef. »Pismo gosp. Misijonarja Jožefa Gostnerja iz Hartuma.« *Zgodnja Danica*, 18. 5. 1854. Available at <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-3FI1HQ6R/da3f28cb-295c-425c-ab21-cbf36960dd81/PDF>.
- Klančnik, Janez. »Iz Hartuma. Nekoliko iz pisma, ki ga je pisal rokodelec Janez Klančnik vrisokocastitemu g. J. Volču, duhovnemu vodniku v ljubljanski duhovsnici.« *Zgodnja Danica*, 6. 4. 1854. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-MVJEBMUT/2ec3c006-97a1-4627-9991-026a53fd66dc/PDF>.

1855

- Unsigned. »Z Bele reke v srednji Afriki.« *Zgodnja Danica*, 25. 1. 1855. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-EPH0AEZH/14bdb8c5-c2ec-475e-8138-1c450999a179/PDF>.

1856

- Knoblehar, Ignacij. »Misijonska naznanila prečastitega gospoda provikarja Dr. Ignacija Knobleharja do kardinala Franconija- vodja v Rimski propagandi.« *Zgodnja Danica*, 11. 12. 1856. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-XQVFSFK1/5502804d-45f2-4318-a11d-7f87e85d32a1/PDF>.

- Unsigned. »Iz srednje Afrike.« *Zgodnja Danica*, 31. 1. 1856. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-JT6FQXTF/15c39d1c-b428-47be-8d9f-f3c7d0ccbdee/PDF>.
- Unsigned. »Kerst ljubljanski nunske cerkvi in ubogi zamorski otročiči.« *Zgodnja Danica*, 9. 11. 1856. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-Y1CS97C8/f030342b-d2c5-4e1d-8ba6-d0c287fb6f33/PDF>.
- Unsigned. »Kerst v ljubljanski nunske cerkvi in ubogi zamorski otročiči.« *Zgodnja Danica*, 16. 11. 1856. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-GAGSGQMX/f26a2981-9f38-488d-ab10-31f4e2d9bc12/PDF>.
- Unsigned. »Kerst v ljubljanski nunske cerkvi in ubogi zamorski otročiči.« *Zgodnja Danica*, 23. 11. 1856. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-BSGFGCP3/1dadf897-d701-4a73-8268-f58139d1577b/PDF>.

1857

- Klančnik, Janez. »Iz pisma Janeza Klančnika od Sv. Križa pri Beli reki.« *Zgodnja Danica*, 9. 7. 1857. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-FUDULRIC/812ebe98-c9fa-4ee4-a9de-edd3e049c4a5/PDF>.
- Klančnik, Janez. »Iz pisma Janeza Klančnika od Sv. Križa pri Beli reki.« *Zgodnja Danica*, 16. 7. 1857. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-49C67DM2/38a8d4e4-4fac-4ba7-91a8-a59bed1636e4/PDF>.
- Unsigned. »Ogled po Slovenskim.« *Zgodnja Danica*, 2. 7. 1857. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-GR0AYXOW/a4f8e19a-9e1e-4701-9f1b-678f6bb994e2/PDF>.
- Unsigned. »Kerst dveh zamorskih dekličev v Škofji Loki.« *Zgodnja Danica*, 23. 4. 1857. Available at <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-TALFSTUO/884cad6-5126-49b0-9cd9-aa3b29de3d0e/PDF>.

Anja Polajnar

PRIKAZ AFRIKE V ČASOPISU ZGODNJA DANICA OD LETA 1849 DO 1859

POVZETEK

Ignacij Knoblehar, rojen v Škocjanu na Dolenjskem (danes del Slovenije), je v desetletju 1849–1858 vodil katoliški misijon v Srednji Afriki med ljudmi, ki so živeli ob Belem Nilu v današnjem Sudanu in Južnem Sudanu. Knoblehar in njegovi sodelavci so v omenjenem desetletju redno pisali pisma, poročila in pesmi, v katerih so opisovali svoje poglede na tamkajšnje razmere in ljudi. Pisma so bila redno objavljana v časopisu *Zgodnja Danica*, urednik Luka Jeran pa jih je cenzuriral. To obdobje sovпада z desetletjem po prelomnem letu 1848, ko so Slovenci začeli graditi svojo državo in zahtevali avtonomijo kot del avstrijskega cesarstva. V tem desetletju je slovenska prizadevanja za uveljavitev naroda zatrl neoabsolutistični režim, poleg tega pa sta bila dovoljena le dva časopisa v slovenskem jeziku s pretežno konservativno in katoliško vsebino. Eden od njiju je bil časopis *Zgodnja Danica*, ki je zato takrat verjetno predstavljal redno branje med Slovenci in Slovenkami. Analiza razkriva razliko med članki, ki temeljijo na neposredni izkušnji iz Afrike, in tistimi, ki so jih napisali avtorji, ki na tej celini

nikoli niso bili, a so kljub temu pisali o njej. Misijonarji so deželo in ljudi, ki so živeli ob Belem Nilu, predstavljali z zahodne perspektive, pri čemer so omenjali »nezdrave« podnebne razmere, izjemno vročino, nevarne živali, bolezni in odročnost.

Po eni strani so ljudi, živeče na ozemlju, ki je danes Sudan in Južni Sudan, predstavljali kot bistre, lepe, prijazne, srečne in spretno. Po drugi strani pa so bili opisani tudi kot leni, nerazviti, necivilizirani in bojeviti. Nekatera besedila so opisovala ljudi kot nečloveške in omalovaževala njihovo vero, ki so jo imenovali »vraževerje«. Članki ne homogenizirajo celine v eno samo enoto, temveč opisujejo različna ljudstva, ki živijo ob Nilu, in jih imenujejo z njihovimi izvirnimi imeni.

Drugi del analize se osredotoča na besedila, igre in pesmi avtorjev, ki niso nikoli stopili na afriško celino. Ta besedila konstruirajo in homogenizirajo ljudi, ki živijo v Afriki, in jim pripisujejo lastnosti, kot so »nemoč« in »revnost«, življenje v »temni« deželi, po drugi strani pa poveličujejo misijonarje, ki so po njihovem mnenju žrtvovali svoja življenja, zapustili dom in odpotovali »daleč« v »nevarne« kraje, da bi »pomagali« »revnim« Afričanom. Nasprotno pa so ljudje in področje, kjer je danes Slovenija, prikazani kot »razsvetljeni«, »civilizirani« in »razviti«. Dobrodušni Slovenci naj bi »pomagali« Afričanom s sodelovanjem pri različnih »donatorskih« akcijah, s katerimi so po eni strani zbirali sredstva za Srednjeafriško katoliško misijo, po drugi strani pa med slovenskim prebivalstvom širili velik ugled misije. Slovenci so poleg tega vsebine, ki so se nanašale na Afriko in Afričane ter Afričanke, dojemali kot »fascinantne« in najverjetneje tudi zato kupovali revijo. Analizirana besedila kažejo, da so se prebivalci Slovenije videli kot pravo nasprotje Afričanov in Afričank, zato so želeli in znali pomagati tistim, za katere so menili, da živijo v »slabših« razmerah. Nekateri stereotipi in predsodki o Afriki in Afričanih ter Afričankah iz 19. stoletja so še dandanes občasno del medijskega diskurza. Razumevanje njihovega izvora lahko pomaga pri njihovem premagovanju, saj preprečuje reprodukcijo v sodobnem javnem diskurzu.

Marija Mojca Peternel*

Nekaj drobcev iz bogate zapuščine Josipa Lavtižarja

IZVLEČEK

Prispevek želi osvetliti bogato zapuščino potopisca, zgodovinarja, glasbenika in duhovnika Josipa Lavtižarja, pri čemer je poseben poudarek namenjen njegovemu delovanju na planinskem področju. Ob 170. obletnici rojstva je obujanje spomina na to dragoceno dediščino več kot potrebno, saj je v današnjem slovenskem prostoru premalo poznana. Zdi se namreč, da je ohranjanje spomina na Lavtižarjeva prizadevanja živo samo še v občini njegovega rojstva in delovanja, v širšem slovenskem prostoru pa kljub široki zapuščini ostaja prezrt.

Ključne besede: Josip Lavtižar, zgodovina, 19. stoletje, časopisi, planinstvo

ABSTRACT

A FEW FRAGMENTS FROM JOSIP LAVTIŽAR'S RICH HERITAGE

The following paper aims to shed light on the rich legacy of the thinker, historian, musician, and priest Josip Lavtižar. It places a particular emphasis on his work in the mountainous area. On the 170th anniversary of his birth, it is more than necessary to remember his precious heritage, especially as he is not known enough in Slovenia today. It seems that the preservation of the memory of Lavtižar's efforts is alive virtually only in the municipality of his birth and work, while in the broader Slovenian territory, he remains ignored.

Keywords: Josip Lavtižar, history, 19th century, newspapers, mountaineering

* Doc., dr. zgodovine, Oddelek za germanistiko z nederlanistikom in skandinavistikom, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; mojca.peternel@guest.arnes.si

Uvod

» ... če bi bil preblizu, bi se lahko opekel«. ¹

Citirane Lavtižarjeve² besede se navezujejo na njegovo življenje oziroma delovanje v Ratečah, ki je bilo torej daleč stran od središča takratne Kranjske. Za uvodno navedbo so se zdele primerne predvsem zato, ker je prav oddaljenost verjetno eden izmed glavnih razlogov za njegovo današnjo neprepoznavnost. Zdi se namreč, da so sledi vsestransko aktivnega Josipa Lavtižarja v širšem slovenskem prostoru precej prezrte. Pestra zapuščina in aktivno delovanje sta prva vzgiba, da se ga ob 170. obletnici rojstva spomnimo z nekaj vrsticami. Njegovo široko delovanje in posledično bogato zapuščino bi težko zajeli samo z enim prispevkom, zato naj tokratni osvetli njen ozki del, v katerim bi še posebno poudarili akcije na področju planinstva, katerih sledi so vidne še danes.

Kako je njegov svetovljanski duh sicer gledal na kraj službovanja, lepo ponazarjajo naslednje besede: »Na visokem Gorenjskem, kjer je vodna meja med Savo in Dravo, stoji 868 metrov nad morsko gladino precej zanemarjena slovenska vas Rateče, ki broji 130 hišnih števil. Kraj ima svojo župnijo in občino ter blizu 1000 duš. Ljudstvo je rod živinorejcev in pastirjev, dokaj nedostopno napredku, nezaupno vsaki novejši ideji, držeče se starih podedovanih dobrih in slabih navad, kratko: nekaka posebnost v kulturnem oziru glede običajev, noše in govorjenja. Dobro je za take ljudi, ki se za same lepe besede ne zmenijo veliko, da jih predrami včasih kak večji naval iz vsakdanjega življenja ter jim da nekoliko več pojma o narodni zavesti.« ³

Čeprav brez želje po primerjavi našega protagonista z drugimi takratnimi kulturno-umetniškimi ustvarjalci ali pomembnimi gorohodci se je pri raziskovanju njegove dediščine kar sama ponudila misel, da je razlog za Lavtižarjevo neprepoznavnost poleg oddaljenosti od središča dogajanja tudi v dejstvu, da je deloval v globoki senci znanega župnika sosednje, dovške fare. ⁴ Lahko bi zapisali, da po krivci, saj je njegova zapuščina glede na zapise v vzajemnem biografskem sistemu ⁵ vsaj takšna, predvsem pa pestrejša kot zapuščina Jakoba Aljaža. Kakorkoli, primerjava med obema ni bila niti načrtovana niti ne bi bila smiselna. Že res, da sta bila oba vaška župnika, a so delovanje rateškega močno zaznamovala številna potovanja po Evropi in tudi zunaj nje.

Tem dejstvom navkljub se zdi, da spomin na Lavtižarjeve dosežke živi le znotraj rojstne občine. Njegovo ime nosi kranjskogorsko kulturno-prosvetno društvo, ki v občini Kranjska Gora vsako leto prireja tradicionalne Lavtižarjeve dneve, posvečene kulturi. V občini nanj spominjata še dva doprsna kipa, pred cerkvijo v Kranjski Gori in pred cerkvijo v Ratečah.

¹ Josip Lavtižar, *Spomini* (Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1926), 99.

² Josip Lavtižar (* 12. 12. 1851, Kranjska Gora; † 20. 11. 1943, Rateče), potopisec, zgodovinar, glasbenik, duhovnik. – *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si>, pridobljeno 20. 3. 2020.

³ Josip Lavtižar, »Planica«, *Planinski vestnik*, 25. 10. 1899, 157.

⁴ Jakob Aljaž (* 6. 6. 1845, Zavrh pod Šmarno goro; † 4. 5. 1927, Dovje), duhovnik, organizator planinstva, skladatelj. – *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si>, pridobljeno 20. 3. 2020.

⁵ *Vzajemni biografski sistem*, <https://www.cobiss.si/>, pridobljeno 3. 4. 2021.

Kratek oris Lavtižarjeve zapuščine

Pregled zapisov v vzajemnem biografskem sistemu odraža vsebinsko širok spekter več kot 30 avtorskih del Josipa Lavtižarja, ki so bila večinoma izdana v samozaložbi.⁶ To kaže tudi na to, da je večino prihodkov namenil ne le potovanjem, ampak predvsem tisku svojih del.

Kljub razmeroma velikemu številu izdanih del je zanimivo, da je bil razen omemb v *Slovenskem biografskem leksikonu*, geselskemu sestavku v *Enciklopediji Slovenije*⁷ in v monografiji o znamenitih Slovencih⁸ le malokdaj predmet (znanstvenih) razprav,⁹ posvečenih pa mu je še nekaj diplomskih del.¹⁰

Da je bil naš protagonista človek s širokim spektrom zanimanja, predvsem pa delovanja, dokazuje (izvirno) besedilo v *Slovenskem biografskem leksikonu* iz leta 1932. V zapisu, ki je torej nastal še med Lavtižarjevim življenjem, je označen kot potopisec, zgodovinar, glasbenik in duhovnik.¹¹ Morda celo v tem zaporedju, saj ga v nadaljevanju uvršča med Slovence, ki so »največ in najdalje potovali«. ¹² Da se ni peljal le v deželno središče in leta 1877, ko ga najdemo na seznamu gostov hotela Slon,¹³ tam nočeval, dokazujejo številna potopisna dela¹⁴ in prispevki, objavljeni v različnih časopisih.¹⁵

Vsebinsko njegova dela prepletajo različne teme, takšen primer je delo *Razgledi po domovini* iz leta 1941.¹⁶ Urednik revije *Misli* pater Bernard Ambrožič¹⁷ ga je pospremil z naslednjimi besedami: »Josip Lavtižar, župnik v Ratečah na Gorenjskem, je v svoji knjigi RAZGLED PO DOMOVINI, izdani leta 1941, zanimivo popisal svojo božjo pot na Svete Višarje tik ob izbruhu vojne med Avstrijo in Italijo. Ob 600 letnici Višarij je to prav zanimivo branje.«¹⁸

6 Vzajemni biografski sistem, <https://www.cobiss.si/>, pridobljeno 3. 4. 2021.

7 Olga Janša Zorn, »Lavtižar Josip,« v: *Enciklopedija Slovenije*, 6 (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992), 14.

8 Marko Benedik, Maksimilijan Jurij File in Janez Mlinar, *Naši znameniti rojaki* (Kranjska Gora: Župnijski urad, 2008). Marko Benedik, *Josip Lavtižar, [duhovnik, skladatelj, zgodovinar, potopisec]* (Kranjska Gora, Rateče in Planica: Župnijski urad, 1993).

9 Nekaj del: Marko Benedik, »Josip Lavtižar,« *Mohorjev koledar* (2003), 234–37. Janez Mlinar, »Josip Lavtižar: (1851–1943),« *Zgornjesavc: priloga Gorenjskega glasa za vse občanke in občane v občini Kranjska Gora*, 6 (2008): 12. Ivan Virnik, »Rateški župnik Josip Lavtižar (1851–1943),« *Družina in dom: dvomesečnik Mohorjeve družbe Celovec*, 9 (1996): 11. Franc Križnar, »Duhovnik, potopisec in zgodovinar Josip Lavtižar (1851–1943) je bil tudi glasbenik in skladatelj,« v: *Jesenški zbornik*, 12 (Jesenice: Muzejsko društvo Jesenice, 1992), 432–49.

10 Naj izmed devetih diplomskih nalog omenim Karmen Sluga, *Josip Lavtižar* (diplomsko delo, Kranjska Gora, 2006).

11 *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si/iskanje/?q=josip+lavti%C5%BEar>, pridobljeno 3. 4. 2021.

12 Ibidem.

13 *Laibacher Tagblatt*, 14. 7. 1877, 5.

14 Na primer Josip Lavtižar, *V Kartago!: potopis s tremi podobami* (Rateče-Planica: samozal., 1930). Josip Lavtižar, *Med romanskimi narodi: popotni spomini iz Italije, Španije, Francije in Švice* (V Ljubljani: samozal., 1901). Josip Lavtižar, *V petih letih okrog sveta: 1914–1919* (Rateče-Planica: samozal. J. Lavtižar, 1924).

15 Na primer Josip Lavtižar, »Jerusalem,« *Kriegszeitung*, 16. 1. 1918, 4–6. Josip Lavtižar, »Onstran baltiškega morja,« *Dom in svet*, 1906, 32–38, 111–13, 175–78, 234–39, 305–09, 357–64, 430–39, 484–91, 551–60, 626–30, 689–98.

16 Josip Lavtižar, *Razgled po domovini* (Rateče-Planica: [samozal.] M. Pintbah, 1941).

17 Bernard Ambrožič (* 20. 4. 1892, Gabrje; † 23. 10. 1973, Sydney), duhovnik, urednik, književnik. – *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1000420/>, pridobljeno 3. 4. 2021.

18 Josip Lavtižar, »Na svetih Višarih leta 1915,« *Misli* 9 (1960): 258.

V okviru zgodovinske tematike¹⁹ sta ga zanimali preteklost zvonov in Gorenjska,²⁰ dela so nastala tudi kot posledica brskanja po arhivih. »Z izredno gorečnostjo je gosp. Lavtižar začel obdelovati kranjsko cerkveno zgodovino« v delu *Cerkve in zvonovi v dekaniji Kranj*.²¹ Po mnenju A. K. (verjetno Antona Koblarja²²) je avtor v 312 strani obsegajoči knjigi »podal nov dokaz svojega truda«. Po njegovih besedah je bil Lavtižarjev namen sicer opisati zvonove kranjskega dekanata, a je to razširil v zgodovino dotičnih cerkva. Kljub temu da Lavtižar ni porabil arhivskega materiala večjih arhivov, je vendarle vestno izrabil del starega škofijskega arhiva v Ljubljani, zlasti vizitacijski zapisnik iz leta 1631, in nekatere župnijske arhive, tako da je slika precej popolna. Ker je vsem zvonovom v dekanatu natanko določil glasove, ima po mnenju A. K. knjiga tudi praktično vrednost.²³ Začetna naklonjenost zapisa se je postopoma spremenila v precej natančno kritiko Lavtižarjeve knjige, ki se je na koncu vendarle izpela v naklonjenosti: »Nadejamo se, da bode g. Lavtižar z vnemo opisal v kratkem še kaj drugih dekanatov in tako podal doneskov k zgodovini ljubljanske škofije tudi v onih krajih, kjer se je doslej storilo za preiskavo naše starine še manj kakor v kranjskem dekanatu.«

Lavtižarjevi zgodovinski izsledki so bili očitno ne le znani, ampak tudi verodostojni, saj so se nanj sklicevali drugi pisci takšnih besedil. Tako se je na delo *Zgodovina županij in zvonovi dekanij*²⁴ skliceval zgodovinar in časnikar Peter Radics²⁵ v zapisu Bischof, Krieger, Staatsmann Christopf von Rauber (1466–1536), ki ga je objavila *Österreichisch-ungarische Revue*.²⁶ Nanj se je denimo skliceval tudi etnolog in literarni zgodovinar Ivan Grafenauer²⁷ v prispevku Die Reichweite der Urfarre Maria Gail im Süden, ki je bil objavljen v *Carintii* 1 leta 1957.²⁸ Zgodovinsko obarvani so bili tudi Lavtižarjeve povesti²⁹ in življenjepisi znanih mož.³⁰

19 Na primer Josip Lavtižar, *Naši zaslužni možje* (Jesenice: Tiskarna A. Blažej, 1942 [i. e. 1944]).

20 Na primer Josip Lavtižar, *Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radolica* (V Ljubljani: pisatelj, 1897).

21 Josip Lavtižar, *Cerkve in zvonovi v dekaniji Kranj* (V Ljubljani: pisatelj, 1901).

22 Anton Koblar (* 12. 6. 1854, Železniki; † 9. 8. 1928, Kranj), zgodovinar, politik. – *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si>, pridobljeno 12. 4. 2021.

23 K. A., »Cerkvena Književnost«, *Dom in svet* 2, 1912, 115.

24 Josip Lavtižar, *Zgodovina župnij v dekaniji Kranj* (V Ljubljani: pisatelj, 1898).

25 Peter Radics (* 26. 9. 1836, Postojna; † 24. 9. 1912, Ljubljana), zgodovinar in časnikar. – *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si>, pridobljeno 12. 4. 2021.

26 Peter Radics, »Bischof, Krieger, Staatsmann Christopf von Rauber (1466–1536)«, *Österreichisch-ungarische Revue*, 27 (1901): 38–48. Sklici na Lavtižarja so na straneh 40, 44.

27 Ivan Grafenauer (* 7. 3. 1880, Velika vas (Šmohor); † 29. 12. 1964, Ljubljana), etnolog in literarni zgodovinar. – *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1000420/>, pridobljeno 3. 4. 2021.

28 Ivan Grafenauer, »Die Reichweite der Urfarre Maria Gail im Süden«, v: *Carintia* I 147 (1957): 261–74. Sklic na Lavtižarja je na strani 265.

29 Naj omenim le nekatere: Josip Lavtižar, *Junaška doba Slovencev: zgodovinska povest iz 15. stoletja: godi se na Gorenjskem ob času turških vpadov* (Kranj: Tiskovno društvo, 1936). Josip Lavtižar, *Lipniški grad pri Radovljici: zgodovinska povest iz 14. in 15. stoletja* (Radovljica: Radovljiško prosvetno društvo, 1939). Josip Lavtižar, *Bled in Briksen: zgodovinska povest iz 17. stoletja* (Ljubljana: pisatelj, 1931). Josip Lavtižar, *Šentjoški gospod Šimen in njegovi sodobniki: zgodovinska povest iz 18. stoletja* (Ráteče-Planica na Gorenjskem: pisatelj, 1938).

30 Josip Lavtižar, *Primož Trubar: verska slika našega naroda iz 16. stoletja* (Ráteče-Planica na Gorenjskem: pisatelj, 1935).

Svoja potopisna dognanja je uporabil v dramah,³¹ z glasbenega področja so znana notna gradiva,³² ustvarjal pa je tudi librete,³³ spevoigre³⁴ in celo operete.³⁵ Prav glasbeni prispevki so poleg potopisnih del ime Josipa Lavtižarja ponesli daleč čez meje rateške župnije. O njem se je bralo v avstrijskih časopisih, njegove pesmi so poslušali v koroških cerkvah,³⁶ njegove veseloigre pa tudi na ljubljanskem radiu, o čemer so vedeli tudi bralci dunajske radijske postaje *Radio-Wien*.³⁷

Lavtižarjevo delovanje na planinskem področju

»Kedo bi pač se ne zavzel
O čaroviti tej lepoti,
Kako naj duše čut vesel
O čudu tem se ne poloti.«³⁸

Lavtižarjev prispevek na področju planinstva, zlasti na območju planiške doline, še zdaleč ni zanemarljiv, a je pogosto ostal v senci Aljaževih prizadevanj v triglavskem območju.³⁹ Pravzaprav razumljivo, saj so se prizadevanja dovškega župnika dotikala najvišjega slovenskega vrha, ki je postal tudi simbol slovenstva. Kljub temu pa to ne bi smel biti razlog, da Lavtižarjeva dejanja za popularizacijo planiškega območja zatonejo v pozabo, na kar je konec koncev opozarjal že sam. Lavtižar in Aljaž sta se namreč kar pogosto »prepirala« glede pomembnosti omenjenih območij, kar je ob smrti dovškega župnika tudi zapisal: »Sedaj je prekinjena tudi najina dolgoletna pravda, ki je bila sem in tja precej živahna, pa vendar ni zahtevala ne odvetnikov in ne stroškov. Pravda namreč, katera dolina ima prednost: ali Vrata pod Triglavom ali Planica pri izviru Save Dolinke? Ti si imel več pristašev za Vrata nego jaz za Planico. Pravde nisva mogla končati zaradi tvoje smrti. Naj rešujejo to vprašanje tisti, ki pridejo za nama.«⁴⁰

Omenjeni dolini sta si po eni strani precej podobni, saj se na njunih koncih človek zaleti v strme navpične stene, a vendar sta si po drugi strani precej različni. Dolina Vrat ima več izhodišč za planinske ture, ki so namenjene tudi »običajnim« gornikom,

31 Josip Lavtižar, *Ne v Ameriko!»: izvirna ljudska igra v štirih dejanjih* (V Ljubljani: založil pisatelj, 1911).

32 Josip Lavtižar, *Dvanajst Marijinih pesmi* [*Glasbeni tisk*]: za ljudsko petje ali mešani zbor (Rateče-Planica: samozal., 1930).

33 Josip Lavtižar, *Mlada Breda: besedilo k opereti* (Rateče-Planica: samozal., 1926).

34 Josip Lavtižar, *Darinka* [*Glasbeni tisk*]: romantična spevoigra v 3 dejanjih (Rateče-Planica: samozaložba, 1929).

35 Kot na primer Josip Lavtižar, Adam Ravbar [*Glasbeni tisk*]: opereta v štirih dejanjih (Rateče-Planica: samozal., 1928).

Josip Lavtižar, *Grof in opat* [*Glasbeni tisk*]: opereta v dveh dejanjih (Rateče-Planica: samozal., 1927).

36 »Kirchliche Nachrichten«, *Kärntner Zeitung*, 17. 9. 1902, 6. V kraju Maria Saal je bil koncert, na katerem so igrali Lavtižarjevo Offertorium: Beate es virgo Maria.

37 »Laibach«, *Radio-Wien*, 31. 1. 1932, 55.

38 N. A., »Otvoritev zavetišča v Planici in izlet Slovenskega planinskega društva«, *Slovenski narod*, 5. 9. 1899, nepaginirano.

39 O tem tudi Peter Mikša, »Da je Triglav ostal v slovenskih rokah, je največ moja zasluga«: Jakob Aljaž in njegovo planinsko delovanje v Triglavskem pogorju, *Zgodovinski časopis* 69, št. 1-2 (2015): 112–23.

40 Josip Lavtižar, *Razgled po domovini* (Rateče-Planica: [samozal.] M. Pintbah, 1941), 184.

medtem ko so na koncu planiške doline večinoma izhodišča za poti z oznako »zelo zahtevna označena pot«, ⁴¹ ki so torej primerne le za precej izkušene planince.

Kmalu po tem, ko je leta 1896 začel službovati v Ratečah, se je Lavtižar močno angažiral pri vzpostavitvi poti do Nadiže. Ob njeni otvoritvi je nastal dopis z naslovom *Otvoritev poti k Nadiži v krasni dolini Planici*, ki ga je objavil *Planinski vestnik*, spisal pa neznani avtor. Po njegovih besedah je z odprtjem poti postal dostopen izvir Save Dolinke in avtor si resnično želi, da ga bodo v prihodnje večkrat obiskali domačini in tujci. Dopis se konča z zahvalo tamkajšnjemu župniku: »Bila je lepa slavnost, polna navdušenja za našo prekrasno domovino. Hvala in slava prav vsem, ko so jo kakorkoli povelicali! Zlasti pa bodi zahvaljen dični gosp. župnik Lavtižar, ki je razodel divno lepoto naše Planice in olahkotil pot vanjo in do izvirka Nadiže, Save Dolinke!« ⁴²

Na koncu omenjene doline je bilo slabo leto kasneje spet precej slovesno. Odprt je bil namreč dom v Tamarju, kar je v takratnih časopisih našlo kar nekaj odmeva. Slovesnosti so se udeležili mnogi znani člani takratnega Slovenskega planinskega društva, denimo dr. Bleiweis Vitez Trsteniški, ⁴³ deželni poslanec Višnikar, ⁴⁴ deželni sodni svetnik Andolšek in še nekateri drugi ter več *letoviščnikov* iz Kranjske Gore in Podkorena. Avtorju se je zdelo pomembno omeniti, da so na slovesnost prišli obiskovalci iz Egipta in takratnega Petrograda. ⁴⁵ Neznani avtor novice, objavljene v osrednjem časopisu *Laibacher Zeitung*, je tamkajšnjemu župniku namenil kar nekaj toplih besed, med drugim je pohvalil Lavtižarjevo prizadevanje, da so obiskovalci lahko slišali zvenenje zvona iz leta 1521. ⁴⁶

Najbolj izčrpno pa je o tej slovesnosti poročal *Slovenski narod* v novici o otvoritvi »zavetišča v Planici in izletu Slovenskega društva«. Preden se posvetimo vsebini, morda še nekaj besed o naslovih, povezanih s tem dogodkom. Vidimo namreč, da se v njih po pravilu pojavlja ime Planica, in ne dolina Tamar. Ime celotne doline je še danes Planica, Tamar je samo zatrep doline, kjer so imeli tamarje, to je »ograjen prostor, v katerega se zapira živina«, ⁴⁷ in kjer je planinski dom.

Če se vrnemo k vsebini zapisa v *Slovenskem narodu*, preberemo, da je domači župnik turiste toplo sprejel, mašo pa pod milim nebom zaradi dežja ni mogel darovati: »Vrlemu možu, ki hrani v sebi idealno ljubezen do naših gora in posebej do Planice, dovolil je knezoškofijski ordinarijat, da daruje na konci doline sv. mašo. Ker pa so baš takrat rosile zadnje kaplje dežja, opravil je daritev v novi kočici in se je ista precej ta dan izkazala kot imenitno zavetišče.« ⁴⁸

41 Vse o hribih, <https://www.hribi.net/>, pridobljeno 3. 4. 2021.

42 N. A., »Izlet v Planico«, *Planinski vestnik*, 25. 9. 1899, 147.

43 Janez Bleiweis (* 19. 9. 1808, Trstenik; † 29. 9. 1881, Ljubljana), zdravnik, časnikar, publicist, politik. – *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si>, pridobljeno 5. 4. 2021.

44 France Višnikar (* 23. 2. 1848, Brezovo; † 5. 2. 1914, Ljubljana), pravnik, sodnik, deželni poslanec. – *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si>, pridobljeno 5. 4. 2021.

45 N. A., »Otvoritev zavetišča v Planici in izlet 'Slovenskega planinskega društva'«, *Slovenski narod*, 5. 9. 1899, nepaginirano.

46 N. A., »Das Planicafest«, *Laibacher Zeitung*, 5. 9. 1899, 1611.

47 *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=tamar>, pridobljeno 10. 4. 2021. Naj se tukaj iskreno zahvalim izr. prof. dr. Janezu Mlinarju za vse nesebične nasvete, pomoč in napotke.

48 N. A., »Otvoritev zavetišča v Planici in izlet 'Slovenskega planinskega društva'«, *Slovenski narod*, 5. 9. 1899, nepaginirano.

Na srečo se je po opravljenih slovesnostih vreme razjasnilo in okoli sto udeležencev se je precej zabavalo: »To je bilo vrvenje! Izpod vsake smreke prihajale so po dežji cele trume; ti so hiteli k slapu, oni podpisavat se v kočo, tretji k pevcem ali h godbi, zopet drugi pisali so strastno po mizah razglednice, ki jih je založila radovljiška podružnica. Največ pa jih je moledovalo okolo gostilničarja g. Jalena, ki kljubu veliki množici postrežnic ni mogel vseh hkrati zadovoljiti. [...] Vmes pa je ubrano pel blejski pevski zbor, in nastopili so tudi radovljiški pevci.«⁴⁹

Lavtizarjev pogled na odprtje koče v Tamarju je objavil *Planinski vestnik* mesec dni po slovesnosti.⁵⁰ Uvodoma se je pomudil pri že navedenem opisu kraja, pri čemer je poudaril, da se tamkajšnji prebivalci niso mogli nagledati tujih izletnikov in se načuditi njihovem številu. Sledila sta opis že znanih slovesnosti in razmislek o udeležencih, pri čemer je domačine ponovno omenil: »Tudi rateški pastirji so imeli ta dan praznično obleko, katere nimajo ves čas svojega bivanja v planinah, ter strmeč gledali, kaj vse to pomeni.«⁵¹ V zvezi z udeleženci je zanimiv neki drug zapis v *Planinskem vestniku*, v katerem med vrsticami med drugim lahko preberemo, na kakšen način so ti prišli k slovesnosti: »Le prehitro je prišel čas, ko smo se morali ločiti, kolesarji na levo proti Kranjski gori, drugi na vozovih na desno na kolodvor v Rateče.«⁵²

Sledi Lavtizarjevih prizadevanj za odprtje planiške doline so zagotovo vidne še danes. Pri tem ne mislimo le na dom v Tamarju, v katerem se sodobni gorohodci lahko okrepčajo. Gre v prvi vrsti za sloves doline Planice, ki jo danes zaradi modernega športnega centra, predvsem pa organizacije odmevnih športnih prireditev poznajo po celem svetu.

Primer Johanne (Ivane) Stein

Zapisali smo že, da je Josipa Lavtizarja poznala bralna publika takratnih avstrijskih časopisov, ki so izhajali na Koroškem in celo na Dunaju. Pri branju teh je pozornost vzbudila *Öffentliche Danksagung*, ki jo je proti koncu septembra 1899 objavila *Neue Freie Presse*.⁵³ V javni zahvali se je Fanny Stein lepo zahvalila Slovenskemu alpskemu društvu in tudi rateškemu župniku za pomoč pri reševanju njene sestre. Pri nadaljnjem branju časopisov takratnega osrednjega slovenskega prostora se je izkazalo, da je šlo za primer, ki so ga v že omenjenih časopisnih člankih večkrat omenjali. Razlog za to je morda tudi dejstvo, da je obisk gora v tistem času vendarle še veljal za precej moško domeno.⁵⁴

49 Ibid.

50 Josip Lavtizar, »Planica,« *Planinski vestnik*, 25. 10. 1899, 157.

51 Ibid., 158.

52 N. A., »Otvoritev poti k Nadiži,« *Planinski vestnik*, 25. 10. 1898, 159.

53 Fanny Stein, »Öffentliche Danksagung,« *Neue Freie Presse*, 22. 9. 1899, 3.

54 Več o tem Marija Mojca Peternel, *Knjige za gorohodce* (Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2020), 90, <https://doi.org/10.4312/9789610603962>. Peter Mikša in Maja Vehar, »Telovadba, šport in ženske na Slovenskem: čas do 1. svetovne vojne,« *Retrospetive: znanstvena revija za zgodovino pisje in sorodna področja* 1 (2018): 10–38.

Še najbolj izčrpen dopis neznanega avtorja o nesrečni planinki je konec septembra objavil *Planinski vestnik* v rubriki *Društvene vesti*.⁵⁵ Ivana Stein, 57-letna dunajska učiteljica je že večkrat dopustovala v Ratečah. Šlo je za krepko in zdravo, zelo izobraženo žensko, dobrega srca, a kot piše avtor tudi sila živčno. Del prisluženega denarja je pošiljala svojim nečakom, ki so študirali na Dunaju, del pa ga je namenjala tudi ubožnim in otrokom. Čeravno ni bila slovenskega rodu, se je navduševala nad slovesno otvoritvijo koč Slovenskega planinskega društva v Planici in tudi darovala zanj. »Bila je jako dobra turistinja; obiskala je baje celo Monte Rosa in Ortlerja; tudi na Kranjskem je bila na mnogih gorah, celo na Triglavu.«⁵⁶ 26. avgusta se je kljub opozorilom sama, brez vodnika odpravila na Ponco. Preden je odšla izpred nove koč v Planici, je v spominsko knjigo Slovenskega planinskega društva zapisala: »26. August 1899. Vor 6 Uhr früh von Ratschach aufgebrochen; gegen 8 Uhr von hier aus allein den Weg über die 'Ponca' angetreten. – Du Schicksalslenker aller Lebenden, Dir gehor' ich an. Führe mich unversehrt nach Katschach ohne Mann! Johanna Stein.«⁵⁷

Kot bi slutila svojo usodo, je pred odhodom zaprosila neko žensko, naj zanje molijo pri sveti maši. Tako kot vedno tudi tokrat ni nikomur zaupala načrtovane poti. Da gre na Ponco, je baje povedala le ženski, pri kateri je stanovala. Avtor domneva, da se je morda na ta način izognila pregovarjanjem, naj vendarle opusti to turo. Na Ponco je sicer srečno prispela, a je v nadaljevanju poti h Klanškima jezeroma⁵⁸ zdrsnila v prepad: »Z vrha se precej daleč doli vidi lepa ravninica, in človek bi mislil, da se prav lahko pride do nje. V resnici pa je proti omenjeni ravnici globok prepad, in tako se je zgodilo, da je učiteljica padla ob navpični steni navzdol proti ravnini na kup kamenja in se ubila. Brez dvoma je bila takoj mrtva.«⁵⁹ Pisec in nasploh vsi izkušeni gorohodci so odločitev nesrečne učiteljice imeli za popolnoma nerazumno, saj do Klanškega jezera ne le da sploh ni nobene zaznamovane poti, tja si brez vodnika niso upali niti izkušeni turisti. Pogrešali so jo že isti dan zvečer, a ker je ni bilo niti v nedeljo zjutraj, je »poslal domači rateški župnik, gospod Lavtižar, ki je sam jako dober turist in si je že veliko zaslug nabral za 'Slov. plan. Društvo', ponjo štiri rateške izkušene može, ki je pa niso dobili.«⁶⁰ Reševalna akcija je zato stekla bolj na široko, saj se je vanjo vključila tudi Radovljiška podružnica Slovenskega planinskega društva. Po dolgem iskanju so našli ponesrečenko, ki je ob sebi imela »daljnovid in 55 kr. v denarnici«. Z velikimi napori so jo zvečer prinesli v Rateče. Reševalcem, torej vodnikom in nosilcem, je Radovljiška podružnica za velike napore dala bogato odškodnino, pogrebne stroške pa je prevzela rateška občina. *Planinski vestnik* je objavil seznam darovalcev za spomenik ponesrečene

55 N. A., »Nesreča na Ponci,« *Planinski vestnik*, 25. 9. 1899, 148, 149.

56 Ibid., 149.

57 Ibid., 148, 149. »26. avgust 1899. Pred 6 uro zjutraj odhod iz Rateč: okoli 8 ure od tu sama na pot čez Ponco. – Ti, pot usode vseh živih! Tebi pripadam. Vodi me zdravo do Klanškega [jezera] brez moškega! Johanna Stein.«

58 Gre za Belopeški jezeri, ki ju sestavljata Klanško in Mangartsko jezero.

59 N. A., »Nesreča na Ponci,« *Planinski vestnik*, 25. 9. 1899, 149.

60 Ibid.

»prijateljice naših planin«,⁶¹ ponesrečenki pa so pred slovesnim odprtjem koč v Tamarju položili tudi venec.⁶²

Ob zgodbi nesrečne planinke se porajata dve misli. Prva kaže na prizadevnost, srčnost, angažiranost in končno na zanesljivost rateškega župnika, saj je bil prvi, ki je sprožil reševalno akcijo. Druga pa sega v širši okvir takratnega nacionalnega dogajanja.⁶³ Primer Johanne (Ivane) Stein kaže, da je kljub nemškemu poreklu podpirala Slovensko planinsko društvo, in to ne le moralno, ampak tudi finančno. Podpornike slovenskih planinskih prizadevanj je bilo konec 19. stoletja tudi sicer mogoče najti med pripadniki nemške narodnosti, če poleg zgoraj omenjene navedemo še veliko bolj znanega matematika, astronoma in graškega profesorja Johannesa Frischaufa.⁶⁴ Reševanje ponesrečenke nemškega rodu, ki so ga izvajali reševalci slovenske narodnosti, zbiranje sredstev za spomenik ponesrečeni in polaganje venca v njen spomin pa so dokazi, ki presegajo spore takratnih nacionalnih peripetij. Še več, so primeri, s katerimi lahko presežemo enoznačne oziroma skrajne nacionalne podobe preteklosti.

Zaključek

Vsaj dva razloga sta, da se ob 170-letnici rojstva s kratkim prispevkom spomnimo na Josipa Lavtižarja. Prvi je zagotovo v bogati tiskani zapuščini, ki zajema širok spekter področij, od potopisno-geografskega, zgodovinskega do kulturno umetniškega, to je glasbenega in gledališkega. Pričujoči prispevek je prav zaradi širine Lavtižarjeve dediščine želel osvetliti le del njegove dejavnosti, pa še to le s strogo krajevnega stališča.

Drugi vzrok za obeležbo Lavtižarjevih prizadevanj je v njegovi (današnji) neprepoznavnosti v slovenskem prostoru, saj se zdi, da se ga spominjajo le v sedanji občini njegovega rojstnega kraja. Verjetno je vse skupaj posledica okoliščin, v katerih je deloval. Te namreč dajejo vtis, da so se Lavtižarjeva prizadevanja izgubila v globoki senci njegovega sosedu, sicer prijatelja, a veliko bolj znanega Jakoba Aljaža. Oba sta delovala individualno, a za spremembe je pomemben vsak posameznik, kar pogosto lahko utone v pozabo.

Planiška dolina ima danes zaradi organizacije velikih športnih tekmovanj svetovni sloves, pri čemer se mnogokrat pozablja, da je konkretne akcije pri odpiranju tega prostora imel prav rateški župnik.

Sledi številnih prizadevnih posameznikov na planinskem področju v preteklosti, med katere zagotovo sodi tudi zgodovinar, potopisec, glasbenik in duhovnik Josip Lavtižar, so danes ne le vidne, ampak tudi pomembne, saj sodobnim gornikom omogočajo lažji dostop do gora. Zagotovo je to dovolj velik argument za obuditev spomina

61 Darovalci za spomenik, *Planinski vestnik*, 25. 9. 1899, 146, 147.

62 N. A., »Otvoritev zavetišča v Planici in izlet Slovenskega planinskega društva«, *Slovenski narod*, 5. 9. 1899, nepaginirano.

63 O tem tudi Peter Mikša, »Narodnostni boji v planinstvu na Slovenskem do 1. svetovne vojne«, *Zgodovina za vse* 18, št. 2 (2011): 59–69.

64 Frischauf Johannes, (* 17. 9. 1837, Dunaj; † 7. 1. 1924, Gradec), matematik, astronom, alpinist, profesor. – *Österreichisches Biographisches Lexikon*, <https://www.biographien.ac.at>, pridobljeno 7. 4. 2021.

na njihove prispevke in hkrati tudi na danes pogosto nepredstavljljive okoliščine njihovega delovanja. Samo tako obstoječa stvarnost ne bo (p)ostala samoumevna, trud in prizadevnost posameznikov v zgodovini pa ne pozabljena.

Viri in literatura

Časopisni viri

- Benedik, Marko. »Josip Lavtižar.« *Mohorjev koledar 2003*, 234–37.
- K, A. »Cerkvena Književnost.« *Dom in svet*, 1912, 115.
- *Kärntner Zeitung*, 17. 9. 1902, 6. »Kirchliche Nachrichten.«
- Lavtižar, Josip. »Jerusalem.« *Kriegszeitung*, 16. 1. 1918, 4–6.
- Lavtižar, Josip. »Na svetih Višarjih leta 1915.« *Misli* 1960, 258.
- Lavtižar, Josip. »Planica.« *Planinski vestnik*, 25. 10. 1899, 157, 158.
- Mlinar, Janez. »Josip Lavtižar: (1851–1943).« *Zgornjesav'c: priloga Gorenjskega glasa za vse občanke in občane v občini Kranjska Gora*, št. 6 (2008): 12.
- N. A. »Das Planicafest.« *Laibacher Zeitung*, 5. 9. 1899, 1611.
- N. A. »Nesreča na Ponci.« *Planinski vestnik*, 25. 9. 1899, 148, 149.
- N. A. »Otvoritev poti k Nadiži.« *Planinski vestnik*, 25. 10. 1898, 159.
- N. A. »Otvoritev zavetišča v Planici in izlet Slovenskega planinskega društva.« *Slovenski narod*, 5. 9. 1899, nepaginirano.
- *Planinski vestnik*, 25. 9. 1899, 146, 147. »Darovalci za spomenik.«
- *Radio-Wien*, 31. 1. 1932, 55. »Laibach.«
- Stein, Fanny. »Öffentliche Danksagung.« *Neue Freie Presse*, 22. 9. 1899, 3.
- Virnik, Ivan. »Rateški župnik Josip Lavtižar (1851–1943).« *Družina in dom: dvomesečnik Mohorjeve družbe Celovec*, št. 9 (1996): 11.

Elektronski viri

- *Digitalna knjižnica Slovenije*. Dostopno na: <https://www.dlib.si>. Pridobljeno 5. 4. 2021.
- *Österreichisches Biographisches Lexikon*. Dostopno na: <https://www.biographien.ac.at>. Pridobljeno 7. 4. 2021.
- *Slovenska biografski leksikon*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si>. Pridobljeno 3. 4. 2021.
- *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Dostopno na: <https://fran.si>. Pridobljeno 10. 4. 2021.
- *Vse o hribih*. Dostopno na: <https://www.hribi.net> (pridobljeno 3. 4. 2021).
- *Vzajemni biografski sistem*. Dostopno na: <https://www.cobiss.si>. Pridobljeno 3. 4. 2021.

Literatura

- Benedik, Marko, Maksimiljan Jurij File in Janez Mlinar. *Znameniti Slovenci*. Kranjska Gora: Župnijski urad, 2008.
- Benedik, Marko. *Josip Lavtižar, [duhovnik, skladatelj, zgodovinar, potopisec]*. Kranjska Gora, Rateče in Planica: Župnijski urad, 1993.
- Grafenauer, Ivan. »Die Reichweite der Urfarfe Maria Gail im Süden.« V: *Carintia I* 147 (1957): 261–74.

- Janša-Zorn, Olga. »Lavtizar Josip.« V: *Enciklopedija Slovenije*, 6, 14. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.
- Križnar, Franc. »Duhovnik, potopisec in zgodovinar Josip Lavtizar (1851–1943) je bil tudi glasbenik in skladatelj.« V: *Jesenški zbornik*, zv. 12, 432–49. Jesenice: Muzejsko društvo Jesenice, 2019.
- Lavtizar, Josip. »Onstran baltiškega morja.« *Dom in svet*, 1906, 32–38, 111–13, 175–78, 234–39, 305–09, 357–64, 430–39, 484–91, 551–60, 626–30, 689–98.
- Lavtizar, Josip. *Adam Ravbar [Glasbeni tisk]: opereta v štirih dejanjih*. Rateče - Planica: samozal., 1928.
- Lavtizar, Josip. *Bled in Briksen : zgodovinska povest iz 17. stoletja*. Ljubljana: pisatelj, 1931.
- Lavtizar, Josip. *Cerkve in zvonovi v dekaniji Kranj*. V Ljubljani: pisatelj, 1901.
- Lavtizar, Josip. *Darinka [Glasbeni tisk]: romantična spevoigra v 3 dejanjih*. Rateče - Planica: samozaložba, 1929.
- Lavtizar, Josip. *Dvanajst Marijinih pesmi [Glasbeni tisk]: za ljudsko petje ali mešani zbor*. Rateče: samozaložba, 1930.
- Lavtizar, Josip. *Grof in opat [Glasbeni tisk]: opereta v dveh dejanjih*. Rateče-Planica: samozaložba, 1927.
- Lavtizar, Josip. *Junaška doba Slovencev: zgodovinska povest iz 15. stoletja: godi se na Gorenjskem ob času turških vpadov*. V Kranju: Tiskovno društvo, 1936.
- Lavtizar, Josip. *Lipniški grad pri Radovljici: zgodovinska povest iz 14. in 15. stoletja*. Radovljica: Radovljiško prosvetno društvo, 1939.
- Lavtizar, Josip. *Med romanskimi národi: popotni spomini iz Italije, Španije, Francije in Švice*. V Ljubljani: samozaložba, 1901.
- Lavtizar, Josip. *Mlada Breda: besedilo k opereti*. Rateče-Planica: samozaložba, 1926.
- Lavtizar, Josip. *Naši zaslužni možje*. Jesenice: Tiskarna A. Blažej, 1942 [i. e. 1944].
- Lavtizar, Josip. *Ne v Ameriko!: izvirna ljudska igra v štirih dejanjih*. V Ljubljani: založil pisatelj, 1911.
- Lavtizar, Josip. *Primož Trubar: verska slika našega naroda iz 16. stoletja*. Rateče - Planica na Gorenjskem: pisatelj, 1935.
- Lavtizar, Josip. *Razgled po domovini*. Rateče-Planica: [samozaložba] M. Pintbah, 1941.
- Lavtizar, Josip. *Spomini*. Ljubljana: [samozaložba] Jugoslovanska tiskarna, 1926.
- Lavtizar, Josip. *Šentjoški gospod Šimen in njegovi sodobniki: zgodovinska povest iz 18. stoletja*. Rateče-Planica na Gorenjskem: pisatelj, 1938.
- Lavtizar, Josip. *V Kartago!: potopis s tremi podobami*. Rateče - Planica: samozaložba, 1930.
- Lavtizar, Josip. *V petih letih okrog sveta: 1914-1919*. Rateče - Planica: samozaložba, 1924.
- Lavtizar, Josip. *Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radolica*. V Ljubljani: pisatelj, 1897.
- Lavtizar, Josip. *Zgodovina župnij v dekaniji Kranj*. zv. 1. Kranj. V Ljubljani: pisatelj, 1898.
- Mikša, Peter in Maja Vehar. »Telovadba, šport in ženske na Slovenskem: čas do 1. svetovne vojne.« V: *Retrospektive: znanstvena revija za zgodovino in sorodna področja* 1, št. 1 (2018): 10–38.
- Mikša, Peter. »Da je Triglav ostal v slovenskih rokah, je največ moja zasluga: Jakob Aljaž in njegovo planinsko delovanje v Triglavskem pogorju.« V: *Zgodovinski časopis* 69, št. 1-2 (2015): 112–23.
- Mikša, Peter. »Narodnostni boji v planinstvu na Slovenskem do 1. svetovne vojne.« V: *Zgodovina za vse* 18, št. 2 (2011): 59–69.
- Peternel, Marija Mojca. *Knjige za gorohodce*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2020. <https://doi.org/10.4312/9789610603962>.
- Radics, Peter. »Bischof, Krieger, Staatsmann Christoph von Rauber (1466–1536).« *Österreichisch-ungarische Revue*, 27 (1901): 38–48.
- Sluga, Karmen. Josip Lavtizar. Diplomsko delo. Kranjska Gora, 2006.

Marija Mojca Peternel

A FEW FRAGMENTS FROM JOSIPA LAVTIŽAR'S RICH HERITAGE

SUMMARY

On the 170th anniversary of his birth, the memory of Josip Lavtižar's heritage seems more than necessary, as it is little known in today's Slovenia. The preservation of the memory of his efforts is primarily alive only in the municipality of his birth and work, while in the broader Slovenian territory, he remains ignored despite the still visible traces of his efforts. According to the mutual biographical system, his legacy is extremely diverse and includes musical, historical, and dramatic works.

In addition to his versatile contributions, many of Lavtižar's works carried his name far beyond his parish of Rateče. He was mentioned not only by the newspapers published in the Slovenian territory at the time but also in the press north of the Karawanks. His poems would be performed in Carinthian churches, and his historical findings included many authors in his writing. All this proves that Lavtižar was indeed merely a village priest but possessing a profoundly cosmopolitan spirit. It is also often forgotten that today's global reputation of the Planica valley is the result of Lavtižar's actions.

Despite these facts, however, the awareness of Lavtižar's achievements seems to exist only in the current municipality of his birth, where a Cultural and Enlightenment Society keeps alive his memory and two monuments remind people of him.

Meta Remec*

Črni bor kot črna kuga: odnos lokalnega prebivalstva do pogozdovanja s črnim borom na Krasu v 19. in 20. stoletju**

IZVLEČEK

Prispevek se ukvarja z odnosom lokalnega prebivalstva do pogozdovanja s črnim borom in ustvarjanja obsežnih tujerodnih monokulturnih zasaditev na Krasu. Proces, ki se je začel na pobudo gozdarske stroke in nosilcev oblasti, je namreč izzval precejšnja nasprotovanja lastnikov zemljišč in uporabnikov skupnih zemljišč, ki si gozda niso želeli, saj je bil v nasprotju z njihovimi ekonomskimi interesi in ustaljenimi praksami. Dokler je pogozdovanje potekalo na občinskih zemljiščih, ga je prebivalstvo še načelno podpiralo, posegi v zasebna zemljišča pa so izzvali odpor. Vse bolj so se upirali težakemu delu, nasade pa so tudi namerno uničevali. Po drugi svetovni vojni je oblast pričakovala spremembo v odnosu, saj so pogozdovanju pripisali izjemno močno ideološko komponento. Pogozdovanje Krasa naj bi postalo simbol boja za lepšo prihodnost, dokaz o moči in volji novega človeka, ki lahko zgolj v nekaj letih odpravi posledice stoletij tujega izkoriščanja. Črni bor je dejansko postal sestavni del pokrajine in identitete tamkajšnjega prebivalstva, vznesenost pa je med ljudmi kljub temu hitro popustila, saj črni bor ni prinašal obljubljenih donosov in koristi. Pogozdovanje, ki je za gozdarske strokovnjake veljalo za zgodbo o uspehu, je za lastnike zemljišč predstavljalo nesrečo in razlog za ekonomski propad, do pospešenega zaraščanja pa je prihajalo predvsem zaradi hitre industrializacije in opuščanja kmetijske rabe zemljišč.

Ključne besede: okoljska zgodovina, Kras, gozd, pogozdovanje, črni bor, monokulturni nasadi, tujerodne drevesne vrste

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; meta.remec@inz.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa Gospodarska in socialna zgodovina P6 0280, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

BLACK PINE AS THE BLACK DEATH: THE LOCAL PEOPLE'S ATTITUDES TOWARDS BLACK PINE AFFORESTATION IN THE SLOVENIAN KARST IN THE 19TH AND 20TH CENTURY

The contribution focuses on the attitudes of the local population towards the afforestation with black pine and the creation of large-scale non-native monoculture plantations in the Slovenian Karst. The process, which started at the initiative of the forestry profession and the authorities, provoked considerable opposition from landowners and users of common land who did not want forests there, as they saw them as contrary to their economic interests and established practices. As long as afforestation took place on municipal land, the population still supported it, in principle. However, the encroachment on private land provoked resistance. The locals increasingly resisted the hard labour as well as deliberately destroyed the plantations. After World War II, however, the authorities expected a change in this attitude, as reforestation was ascribed with an extremely strong ideological component. The reforestation of the Karst was supposed to become a symbol of the struggle for a better future, a proof of the power and will of the new society, capable of reversing the consequences of centuries of foreign exploitation in just a few years. Eventually, black pine indeed became an integral part of the landscape and identity of the local population. However, the excitement among the people quickly subsided, as black pine failed to deliver the promised returns and benefits. For the landowners, reforestation, which was considered a success story by forestry experts, represented a disaster and a reason for economic ruin, while accelerated overgrowth mainly took place due to the rapid industrialisation and abandonment of agricultural land.

Keywords: environmental history, the Karst, forest, afforestation, black pine, monoculture plantations, non-native tree species

»Odurni, goli, kamniti Kras«

Kras in črni bor sta v zavesti Slovencev neločljivo povezana. Kosovelove podobe temnih borov, ki »kakor stražniki pod goro, preko kamenite gmajne, težko, trudno šepetajo«,¹ ter temnih, črnih borov, ki kljubujejo silni burji in rastejo z odporom sredi sovražnega okolja,² so postale simbol upornih in trdnih Kraševcev, ki so se znali obdržati sredi nemogočih naravnih, gospodarskih in zgodovinskih razmer. Črni bor, ki je postal simbol in del skupinskega imaginarija, pa na Krasu ni bil prisoten od nekdaj. Za

1 Srečko Kosovel, *Bori* (19??), <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-WX0FCCAA>, pridobljeno 8. 9. 2021.

2 Srečko Kosovel, *Temni bori, črni bori* (192?), <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-KD6CQBJZ>, pridobljeno 8. 9. 2021.

domačine je bil vsaj na začetku nezaželen tujec, ki je zasedel njihove pašnike, odtegoval kruh ter prinašal predvsem delo in le malo bornega dobička.

Lokacijsko in časovno lahko spremembe v podobi, strukturi in obsegu gozdov opazujemo na celotnem območju dinarskega krasa. Bogat in po flori in favni raznovrsten gozd se je pod vplivom različnih življenjskih dejavnikov, predvsem velike količine padavin, ki je nadomeščala pomanjkanje talne vode,³ razvil na površju, ki je v svoji osnovi neprijazno do življenja, predvsem pa ne dopušča večjih posegov v njegovo ravnovesje, in zdi se, da je pot od pragozda do »puščave« najkrajša prav na krasu.⁴ Območje Krasa je bilo v preteklosti skoraj povsem prekrto z gozdovi, ki pa so zaradi antropogenih vplivov povsem spremenili svojo sestavo ali pa se že zgodaj v zgodovini začeli umikati naraščajočemu številu prebivalstva, predvsem pa njihovim čredam ovac in koz. Problematika pogozdovanja Krasa, predvsem pa vzrokov, zaradi katerih je bil Kras pusta, gola in kamnita pokrajina, ki jo je bilo »potrebno pogozditi in rešiti«, je bila v zgodovinopisju in tudi drugih strokah obravnavana že večkrat, pri čemer pa je bilo do sedaj večinoma spregledano dejstvo, da so obsežne pogozditve s črnim borom nastajale tudi v Vipavski dolini, goriška Komisija za pogozdovanje Krasa pa je delovala tudi na območju Kanala in na Tolminskem, kjer je težje govoriti o poskusih poustvarjanja nekdanjega izvirnega naravnega okolja in kjer je bil ekonomski interes ves čas bolj v ospredju.⁵ Analiz je bil deležen predvsem gozd na matičnem Krasu, ki bi moral biti, pa ga ni bilo. Pogozdovanje tega območja je veljalo za prvi uspehi eksperiment te vrste v evropskem merilu in je bilo na svetovni razstavi v Parizu nagrajeno s prvo nagrado. Pogozdovanje Krasa je veljalo za primer dobre prakse, ki so ga gozdarji iz cele Evrope opazovali, analizirali in nato prenašali še v druga okolja. Do današnjih dni se je obdržalo mnenje, da gre za zgodbo o uspehu v širšem, ne zgolj slovenskem okviru. Ustvaril se je prevladujoč diskurz, ki pogozdovanje s tujimi kulturami prikazuje kot uspeh in napredek v primerjavi z golo in degradirano pokrajino, ki je na Krasu nastala kot posledica nenadzorovanega izkoriščanja in izsekavanja, pozneje pa predvsem zaradi prekomerne paše. Analize, ki upoštevajo tudi zorni kot lokalnega prebivalstva in njegovih potreb, so redke,⁶ manjkajo pa historične analize posledic centralno vodenega in načrtnega spreminjanja okolja po letu 1850. Ne preseneča, da je začetek pogozdovanja sovpadal z obdobjem velikih socialnih in družbenih reform ter načrtno vodene prevzgoje prebivalstva, ki se je uvajanju novosti v imenu napredka pogosto upiralo. Oblast, ki je bila prepričana, da ve, kaj je dobro za ljudi, je začela posegati na vsa področja človekovega življenja, med katerimi sta bila med prvimi prav spreminjanje in bonifikacija človekovega bivalnega okolja. Politična elita, ki je sledila načelom nemške

3 Leopold Hufnagl, *Splošni del gospodarskih načrtov za kočevsko gospostvo 1894* (Ljubljana: Biotehniška fakulteta, Oddelek za gozdarstvo in obnovljive gozdne vire, 2002), 11.

4 Dušan Mlinšek, »Beseda o knjigi,« v: Franjo Kordiš, *Dinarski jelovo bukovi gozdovi v Sloveniji* (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za gozdarstvo in gozdna gospodarstva, 1993), 6, 7.

5 Gl. npr. »Deželni zbor goriški,« *Gorica*, 19. 7. 1902, 1. Gl. tudi *Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradišanske o delovanju deželnega odbora od 1. januarja do konca decembra 1902* (Gorica: Deželni odbor, 1903), 32, 33.

6 Aleksander Panjek, »Against the Desert in the Karst: a Paradigm-shift from Ruined Landscape to Cultural Savannah,« *Ekonomski i ekohistorija* 14, št. 1 (2018): 52–71.

gozdarske šole, je podpirala idejo, da je Kras treba nameniti gozdarskemu izkoriščanju, kar bi pomenilo popolno spremembo rabe okolja. Odločali so o ljudeh in njihovih življenjih, mnenja teh ljudi pa v imenu skupnega interesa niso bila pomembna, saj so veljali za neuke, nekulturne in predvsem kratkovidne.⁷

V nasprotju s prevladujočim diskurzom, po katerem so kmetje s svojim nesmotnim izkoriščanjem okolja tega nazadnje degradirali na raven puščave, se vse pogosteje pojavlja dvom, ali je poleg izkrčenja gozdov (deforestation) na Krasu res upravičeno govoriti tudi o procesu zapuščavljenja (desertification),⁸ saj je prebivalcem stoletja dolgo uspelo trajnostno gospodariti v skladu s potrebami in pri tem ohraniti vitalno naravno okolje, od katerega so bili ne nazadnje življenjsko odvisni. Pogozdovanje v imenu obnavljanja gozdnatega krasa je bilo v skladu z idejo napredka gozdarske stroke 19. in 20. stoletja in v popolnem nasprotju s tradicijo lokalnega prebivalstva. Kmetje naj bi se v svoji ozkoglednosti in oklepanju zastarelih metod dela sami odrekali napredku in dobičku, zato jih je bilo treba izobraziti, prevzgojiti in nazadnje tudi prisiliti k uvajanju sprememb. »Degradacijska teorija«, ki je prevladala v gozdarski stroki in historiografiji, je prebivalstvu pripisovala krivdo, da so pokrajino, prekrito z bogatimi gozdovi, sprva izsekali v iskanju lahkega dobička, nato pa s pašo, steljarjenjem in obsekavanjem dreves ovirali njeno obnovo, ne izgublja priljubljenosti. Še več, povsem se staplja z modernimi okoljevarstvenimi analizami o vplivu človeka na ekosistem na svetovni ravni, zanemarija pa celoten spekter posledic, ki so bile s pogozdovanjem povezane – od uničujočega vpliva na takratni ekonomski sistem, socialnih sprememb in izseljevanja do sprememb v ekosistemu, kot je denimo pojav neavtohtonih vrst drevesnih škodljivcev, ki so se pojavile kot neposredna posledica ustvarjanja umetnih monokulturnih zasaditev s kulturami, ki tradicionalno niso bile prisotne na tem prostoru. V sporu med »pastirji in gozdarji« so zmagali slednji, saj jih je podpiral celoten administrativni aparat, ki je želel prenoviti način upravljanja gozdov in je v ekstenzivnem kmetijstvu videl coklo napredka.⁹ Gozdarski strokovnjaki so se neposredno po drugi svetovni vojni očitno zavedali napak, ki jih je zagrešila nemška gozdarska šola s sajenjem smreke izven območja njenega naravnega okolja in pospeševanjem hrasta, ki je skoraj prevladal v slavonskih gozdovih, medtem ko se jim pogozdovanje z različnimi vrstami neavtohtonih borov na Krasu ni zdelo nasilje proti naravi, še manj pa proti ljudem.¹⁰ Pogosto so spregledali dejstvo, da gozdov na Krasu ni bilo zato, ker kmetom niso koristili. »Pravi gozd« se jim ni zdel ekonomsko upravičen do te mere, da bi se bilo zanj vredno desetletja odpovedovati vsaki rabi. Letni prirastek je bil zaradi suš prenizek, za vinogradništvo so potrebovali kole, ostala zemljišča pa za pašnike.¹¹ Gozd je bil tujek, ki ga niso sprejeli odprtih rok.

7 Aleksander Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015), 104.

8 Gl. npr. Andrej Kranjc, »Dinaric Karst: an Example of Deforestation and Desertification of Limestone Terrain,« v: *Deforestation Around the World* (Rijeka: InTech, 2012), 73–94.

9 Panjek, »Against the Desert,« 68. Gl. tudi Panjek, *Kulturna krajina*, 17 in 39.

10 Vladislav Beltram, »Pogozdovanje Krasa ni problem,« *Gozdarski vestnik* 5 (1946): 9–18, 29–39.

11 Panjek, *Kulturna krajina*, 80 in 93.

Pogozdovanje površin, ki so bile nekoč pokrite z gozdovi, nato pa za daljše ali krajše obdobje spremenjene v kmetijska zemljišča, je zanimiv proces z več različnih vidikov. S socialnozgodovinskega vidika je te procese vredno raziskovati, saj pričajo o spremembah v ekonomskih in socialnih dinamikah družbe, zanimive pa so tudi z naravoslovnega vidika, saj razkrivajo strategije, ki so jih pri tem uporabljali, stranpoti in težave, na katere so pri tem naleteli. Opuščena kmetijska zemljišča so se v nekaterih primerih zarasla spontano, brez posredovanja ljudi, vendar je bil nov gozd ponavadi precej drugačen od prvotnega, saj so pogosto prevladale druge rastlinske vrste, kot so prvotno preraščale tista območja. Na drugih področjih tudi opuščenje kmetijske rabe ni pripeljalo do samodejnega zaraščanja – predvsem zaradi erozije in uničenega rodovitnega sloja prsti, do česar je prišlo po goloseku –, zato je bilo nujno posredovanje človeka, ki pa si je spet ustvaril okolje po svoji meri, v skladu s svojimi potrebami in vrednotami.¹²

Kras je eno od območij, kjer je bil proces ponovne pogozditve izjemno počasen in na začetku ni dajal posebnih rezultatov. Pogozdovanje Krasa je v svetovnem merilu zanimivo, saj glede na zapise v virih ekonomski cilji še zdaleč niso bili glavni vzgib oziroma se je že od začetka vedelo, da bo ekonomski izplen zelo nizek in bo nanj mogoče računati šele čez več desetletij. V nasprotju z drugimi območji, kjer je pogozdovanje pripeljalo do tega, da so nastale drevesne plantaže, ki naj bi zagotavljale surovine industriji, so si pogozdovalci Krasa postavili cilj obnovitve prvotne sestave gozda, kar pa je bilo mogoče doseči le z velikim korakom v povsem nasprotno smer, tako da bi najprej dosegli, da bi na Krasu sploh kaj raslo, šele nato bi lahko začeli razmišljati o ekonomskih ciljih.¹³

Vzporednice dogajanju na Krasu je mogoče opazovati tudi na drugih kraških območjih s podobno sestavo tal, kjer je intenzivna kmetijska dejavnost prav tako vodila v spremembe prsti, vegetacije in mikroklima. Tudi poskusi reševanja degradiranih področij so bili sorodni: drugje so se prav tako zatekali k pogozdovanju s tujerodnimi, pionirskimi vrstami bora in osnovanju monokulturnih sestojev, ki so se zaradi svoje vzdržljivosti lahko ohranili v izjemno težkih razmerah, s sabo pa so prinesli tudi spremembe v ekoloških procesih in zakisanje tal.¹⁴ Ideje nemške šole gozdarstva so bile izjemno vplivne: v skladu z njenimi načeli so pogozdovanje z borom in evkaliptom izvajali v Španiji, na Sardiniji, Portugalskem ter Cipru in v Indiji, kjer je zasajanje z monokulturnimi gozdovi, ki naj bi prinašalo maksimalno zemljiško rento, potekalo že ob koncu 19. stoletja,¹⁵ pod vplivom uspehov na Krasu pa so s pogozdovanjem poskušali tudi vzdolž cele jadranske obale.¹⁶ Spremembe v gozdni sestavi in deležu pokritosti tal z gozdom in vegetacijo, in s tem povezane spremembe v mikroklimatskih

12 Emily K. Brock, »New Patterns in Old Places. Forest History for the Global Present,« v: Andrew C. Isenberg, ur. *The Oxford Handbook of Environmental History*, 154–77 (New York: Oxford University Press, 2014), 156, 157.

13 Ibidem, 166, 167.

14 Ilona Bárány-Kevei, »Human Impact on Hungarian Karst Terrains, with Special Regard to Silviculture,« *Acta carologica* 32, 2 (2003): 175–85.

15 A. T. Grove in Oliver Rackham, *The Nature of Mediterranean Europe. An Ecological History* (New Haven, London: Yale University Press, 2001), 69.

16 Beltram, »Pogozdovanje Krasa ni problem,« 15–18 in 29–38.

in talnih razmerah, so pogosto vodile v pojav novih bolezni in škodljivcev.¹⁷ Področje matičnega Krasa pa vendarle izkazuje nekatere specifične, ki izhajajo iz oteženih razmer za rast zaradi močne burje, ki je pogosto poškodovala mlade nasade dreves, močne požarne ogroženosti, ki se je izrazito povečala po izgradnji železnice, nezmožnosti tal, da bi zadržala vodne zaloge iz vlažnejših obdobj, kar je vodilo v hudo sušo, in dveh svetovnih vojn, ki sta se odvijali na tem ozemlju po začetku pogozdovanja in sta novim nasadom povzročili izjemno veliko škodo.¹⁸

Pogozdovanje Krasa: reševanje gozda in prevzgoja ljudi

Več študij iz različnih znanstvenih disciplin je poskušalo odgovoriti na vprašanje, kakšna je bila izvorna vegetacija na Krasu in kdaj se je začel njen propad. Najbolj je uveljavljena teza, da je v priobalnem pasu in na planoti Kras prišlo do skoraj popolnega uničenja gozdnih površin in da je začetke tega procesa mogoče datirati zelo daleč v preteklost, saj so palovegetacijske raziskave opazile upadanje drevesnega peloda in s tem začetek deforestacije že po letu 1000 našega štetja. Proces naj bi se nadaljeval z razvojem obalnih mest in transhumance.¹⁹ Sprva naj bi do propadanja gozdov prihajalo zaradi agrarnega pritiska, saj je požigalništvo in posledično krčenje gozdov postalo glavni način pridobivanja novih kmetijskih površin, dokončna degradacija površin pa je bila posledica razvoja ladjedelništva in trgovine z lesom. Požigalništvo in posledično krčenje gozdov je postalo glavni način pridobivanja novih kmetijskih površin. Potrebe po obdelovalnih in pašnih površinah so ustvarile kratkotrajno rodovitne obdelovalne površine, ki so se kmalu izčrpale, kmetje pa so njihovo obdelavo naglo opustili. Posledice poseka dreves in odstranitve vse talne vegetacije so bile uničujoče, saj je bilo površje izpostavljeno eroziji zaradi vetra in dežja, kar je iz prej gozdnatih površin v zelo kratkem času ustvarilo kamnite pustinje.²⁰ Proces je bil še hitrejši, ker so kmetje v želji po ustvarjanju pašnikov, travnikov in celo ornih površin odstranjevali površinsko kamenje in iz njega ustvarjali suhe zidove.²¹ K temu je treba dodati še vpliv skoraj 40.000 ovac in še 12.000 glav druge živine, kar naj bi zahtevalo izjemen davek.²² Gozdna paša, objedanje lubja in mladik ter steljarjenje naj bi pripeljali do tega, da je

17 Petra Sanković, *Možnost gojenja izbranih listavcev v vrzelih v nasadih črnega bora na Krasu* (Ljubljana: [P. Sanković], 2015), 5.

18 Ibid., 1. Gl. tudi: Ivan Gams in Matej Gabrovec, »Land Use and Human Impact in the Dinaric Karst,« *International Journal of Speleology* 28, št. 1 (1999): 59. Franc Perko, *Od ogolelega do gozdnatega krasa: pogozdovanje krasa* (Ljubljana: Zveza gozdarskih društev Slovenije - Gozdarska založba: Jutro, 2016), 189–97.

19 Metka Culiberg, »Vegetacija Krasa v preteklosti,« v: Mauro Hrvatin, ur., *Kras: [trajnostni razvoj kraške pokrajine]* (Ljubljana: Založba ZRC, 2008). 100, 101. Več o tem gl. npr. Ivan Gams, »Sistemi prilagoditve primoskega dinarskega krasa na kmetijsko rabo tal,« *Geografski zbornik* 31, (1991): 5–106. Kranjc, »Dinaric Karst,« 2012. Gams in Gabrovec, »Land Use and Human Impact.« Matija Zorn, Peter Kumer in Mateja Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?,« *Kronika* 63, št. 3 (2015): 561–74.

20 Kranjc, »Dinaric Karst,« 77–80.

21 Gams in Gabrovec, »Land Use and Human Impact,« 59.

22 Panjek, *Kulturna krajina*, 89.

bila na prelomu iz 18. v 19. stoletje kraška planota že skoraj povsem razgaljena, po ocenah Gašperšiča in Winklerja pa je bila na celotnem gozdnogospodarskem območju leta 1875 gozdnatost le še 14-odstotna. Ostanke gozda so se ohranili predvsem na flišnati podlagi, medtem ko so bila apnenčasta tla že popolnoma gola.²³

Rezultat vsega tega naj bi bil »odurni« kras, pustinja, ki naj je ne bi bilo mogoče pripisati klimatskim razmeram, temveč naj bi krivdo zanj v celoti nosil človek s svojim nesmotrnim ravnanjem.²⁴ Oblast je v sodelovanju z gozdarskimi strokovnjaki začela drag in dolgotrajen proces, ki naj bi bil odraz njene prosvetljenosti in zavezanosti napredku, podobni poskusi pa so nato sledili še drugod, kjer so poskušali obnoviti gozdove, ki naj bi nekoč že obstajali.²⁵ V novejši literaturi je sicer vedno pogostejše zaslediti pomisleke o tem, kdaj je bil Kras pokrit z obširnimi gozdovi, ali je bil njihov propad premočrten proces in ali se skozi zgodovino vendarle niso izmenjevala obdobja gostejše in skromnejše poraščenosti.²⁶ Vse bolj namreč prodira ideja, da bukolična podoba idealizirane neokrnjene gozdne pokrajine, po kateri so hrepeneli pisci v 19. stoletju in ki naj bi jo z znanjem in strokovnostjo ponovno obudili, v resnici ni obstajala.²⁷

V drugi polovici 19. stoletja je prišlo do načrtnih poskusov ponovne pogozditve ogolelih površin na Krasu, ki so temeljili na osnovanju skoraj popolnoma monokulturnih zasaditev tujerodnega črnega bora, kar je povzročilo globoke strukturne spremembe v podobi kraške planote. Po prvih pobudah Domenica Rossettija leta 1831 so prve praktične poskuse pogozdovanja izvedli v letu 1842, vendar brez uspeha. Pogozdovanja so se lotili s sejanjem in sajenjem nekoč avtohtonih drevesnih vrst, pri čemer niso upoštevali globokih strukturnih sprememb, do katerih je prišlo v stoletjih minimalne pokritosti z gozdom.²⁸ Leta 1852 so v Sežani ustanovili posebno družbo, ki naj bi skrbela za koordinacijo dela na terenu in aktivno promovirala pogozdovanje med prebivalstvom. Vsi dopisi in objave, ki so jih posredovali javnosti, so bili namenoma dvojezični, saj so računali na sodelovanje lokalnega prebivalstva.²⁹ Pogozdovanje je nov zagon dobilo po letu 1865, po zborovanju Avstrijskega državnega gozdarskega društva, ki je potekalo v Trstu in se je povsem posvetilo problematiki pogozdovanja kraških območij. Vladi so predlagali, naj za določeno število let uvede davčno olajšavo, naj vzpostavi mrežo gozdarskih strokovnjakov, ki bodo znali prebivalstvu svetovati ob pogozdovanju pa tudi pozneje, saj so opažali, da ljudje tega dela niso večji. Mlada drevesca, ki so sprva uspešno vzkalila in se ukoreninila, so namreč propadala, ker ljudje nasadov niso znali vzdrževati. Na zasedanju so večkrat poudarili dejstvo, da takojšnja ozelenitev Krasa ni pomembna zgolj za lokalno okolje, temveč za cesarstvo v celoti.

23 Franc Gašperšič in Iztok Winkler, »Ponovna ozelenitev in gozdnogospodarsko aktiviranje slovenskega krasa,« *Gozdarski vestnik* 44, št. 5 (1986): 174, 175. Gl. tudi: Culiberg, »Vegetacija Krasa,« 100, 101.

24 Konrad Rubbia, *Petindvajset let pogozdovanja Krasa na Kranjskem: poročilo komisije za pogozdovanje Krasa v vojvodini Kranjski o delovanju, od leta 1886 do konca leta 1911: z dvema podobama* (Ljubljana: Pogozdovalna komisija, 1912), 3.

25 Grove in Rackham, *The Nature of Mediterranean Europe*, 10.

26 Panjek, *Kulturna krajina*, 97, 98. Zorn et al., »Od gozda do gozda,« 563.

27 Panjek, *Kulturna krajina*, 97–100.

28 Perko, *Od ogolelega*, 37–39.

29 SI_PAK_KP/0629, t. e. 1, a. e. 11, št. 21.

Od tega naj bi bila odvisna usoda prometnih povezav, trgovine, pomorstva pa tudi turizma, zato naj bi država vzpostavila sistem subvencij in začela aktivno podpirati pogozdovalne akcije. Del teh nasvetov so upoštevali: leta 1869 so zaposlili gozdnega nadzornika za pogozdovanje Krasa pri namestništvu v Trstu, leta 1871 pa pri deželni vladi za Kranjsko, vzpostavili so tudi izplačevanje subvencij iz javnih sredstev.³⁰ Pri uveljavljanju davčnih ugodnosti se je bolj zatikalo. Zakon iz leta 1869 je sicer predvideval 25-letno oprostitvev plačevanja davkov za lastnike visokih gozdov, ki so bili nasaženi in vzgojeni na nerodovitnih ploskvah in zemljiščih ter po elementarnih nesrečah in opustošenjih, kar pa je posestnike na Krasu postavljalo v neenakopraven položaj. Izključevala jih je že formulacija »visoki gozd«, poleg tega pa njihova zemljišča niso bila zavedena kot nerodovitna, čeprav niso dajala posebnega donosa. Pisci, ki so obravnavali to problematiko, pa si poleg tega niso bili edini, ali naj jim taka ugodnost sploh pripada, saj za pogozdovanje dejansko niso skrbeli posestniki sami. Že sicer naj bi čez nekaj desetletij dobili pogozdena zemljišča visoke vrednosti, in to brez posebnega truda in lastnega vložka. Le zreti so morali dovolj v prihodnost, biti potrpežljivi in zaupati oblasti, da ve, kaj je zanje dobro.³¹

Pogozdovanje ni potekalo kot enotna akcija, saj se ga je vsaka dežela lotevala po svoje in v skladu z zakonodajo, ki jo je sprejemala. Prvi je zakon o pogozdovanju sprejel Trst, leta 1881, sledile pa so mu še Goriška in Gradiščanska leta 1883, Kranjska leta 1885 ter Istra in Kvarnerski otoki leta 1886.³² Predpisovali so ukrepe in kazni za neposlušne lastnike, organizirali dobavo sadik ter določali postopke določanja zemljišč, ki naj bi jih bilo treba pogozditi.³³ Zadnje se je pogosto izkazalo za jabolko spora. Prebivalci so bili že od začetka vse prej kot navdušeni nad načrti oblasti. Nasprotovali so omejevanju paše in steljarjenja, potrebovali so drva za ogrevanje in niso se bili pripravljeni odpovedati svojim navadam. Zakon o pogozdovanju Krasa v vojvodini Kranjski, ki je bil sprejet 9. marca 1885,³⁴ je v svojem prvem členu sicer določal, da mora pogozdovanje potekati brez škode za glavno gospodarsko dejavnost posestnika, česar pa ni bilo mogoče zagotoviti. Dokler je pogozdovanje potekalo na občinskih zemljiščih, na t. i. »občinski paši«, ga je prebivalstvo načeloma podpiralo in pri njem sodelovalo, čeprav so nekateri že ob tem opozarjali, da se izgubljajo dragocene pašne površine in da kmetom nihče ne bo pokrnil izpada dohodka. Ko pa naj bi pogozdovanje začeli na zasebnih zemljiščih, stvari niso več potekale tako gladko. Upirali so se kopanju jam in celo sabotirali že posajena območja.³⁵ Zaradi pritiska zemljiških posestnikov so v drevesnicah poleg črnega bora vzgajali tudi večje število sadik listnatih drevesnih

30 Rubbia, *Petindvajset let pogozdovanja Krasa*, 14.

31 Ibid., 79, 80.

32 Franjo Jurhar, Jože Miklavžič, Franjo Sevnik in Bogdan Žagar, *Gozd na krasu Slovenskega primorja* (Ljubljana: Tehniški muzej Slovenije, 1963), 27.

33 Perko, *Od ogolelega*, 66–90.

34 »Zakon z dné 9. marca 1885 o pogozdovanji Krasa v vojvodini Kranjski,« *Deželni zakonik in vladni list za kranjsko kronovino* 37, 21. 11. 1885.

35 SI_PAK_KP/0629, t. e. 1, a. e. 11, št. 21. Gl. tudi Franc Bunc, »Besedica o Krasu s kratkim opisom Komenske fare,« *Kmetijske in rokodelske novice* 11, 20. 4. 1853, št. 32, 125, 126. »Poročilo o delovanji komisije za pogozdovanje Krasa v pokn. grofovini goriško-gradiščanski za l- 1901, priloga 6,« v: *Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradiščanske o delovanju deželnega odbora od 1. januarja do konca decembra 1902* (Gorica: Deželni odbor, 1903), 1.

vrst, ki bi bolj ustrezale njihovim potrebam.³⁶ Izbiranje površin za pogozdovanje je bilo nesistematično, nasadi so bili raztreseni in neobsežni, saj so posestniki sprva oddajali manjše dele posesti, ozke pasove večjih naklonov, ki so jih že sicer težko obdelovali. Skoraj vse delo je temeljilo na podlagi prostovoljnosti in ohlapnih dogovorov z lastniki zemljišč. Ti so si lahko tudi premislili in zemljišča ponovno namenili prvotni rabi. Pogosto so se namreč izgovarjali, da so nasadi propadli, da so se sadike zaradi suše posušile in da so zato ponovno začeli pašo. Skoraj nemogoče je bilo dokazati, ali so se sadike posušile same ali pa je šlo za namerno sabotažo, ki se je ponavadi zgodila po tem, ko posestniki niso bili zadovoljni z izplenom in ugodnostmi, ki so jih bili deležni. Zakonska regulativa je bila namreč pomanjkljiva in pravih posledic za posestnike v takih primerih ni bilo.³⁷ Veljavni zakoni so dobro ščitili obstoječe gozdove, obstoj novih pogozditev pa je bil skoraj v celoti odvisen od »trdovratnosti nekaterih kratkovidnih kraških posestnikov, katerim je več za borni košček paše, kot prihodnji gozd, s katerim bi se dosegla večja dobičkonosnost njihove pašnje in polja«. Posestniki so želeli in pričakovali takojšnje in oprijemljive koristi, obljube o »blagodejnem vplivu gozda na lokalne klimatične razmere in razvoj dežel« so jih manj zanimale. Konrad Rubbia, član in strokovni poslovodja pogozdovalne komisije za Kranjsko, se je pritoževal, da lokalni prebivalci »malo ali sploh ne umevajo« teh višjih ciljev, in je bil do njih kritičen, saj naj bi vedno iskali le osebno korist, za skupno korist pa naj bi jim bilo bolj malo mar. Celo takrat, ko je zapisal, da ubožni kraški prebivalci pogosto izkopavajo drevesne korenine, da si napravijo nekaj drv za kurjavo, ga je skrbela predvsem usoda nasadov, ki se v takih razmerah ne morejo razvijati. Potreben naj bi bil torej zakon, ki bi Kraševce prisilil v ravnanje, ki bi bilo v korist skupnemu blagru in njim samim in v skladu s katerim bi morali opustiti dotedanjo trmo.³⁸ Potem ko je neuko prebivalstvo, ki se ne zaveda dovolj »splošnodružbenega oziroma gospodarskega pomena gozdov in tudi ne pozna naravnih oziroma ekoloških zakonitosti njihovega razvoja«, povzročilo krčenje in pustošenje gozdov, se je nato še upiralo prizadevanjem oblasti in znanstvenikov, zaradi česar je bilo nujno opustiti zgolj propagandni pristop in uporabiti tudi prisilo, kadar je bilo to potrebno.³⁹

V prvih desetletjih se je o pogozdovanju predvsem veliko govorilo in pisalo, dosego pa bolj malo, saj so se neuspeli poskusi vrstili drug za drugim, največja ovira pa naj bi bili prav trmasti kraški prebivalci in njihove življenjske razmere, zaradi katerih so se z vsemi sredstvi upirali posegom v njihovo dotedanje gospodarjenje. Prostovoljnega sodelovanja je bilo dokončno konec, ko so bili zaradi zmanjšanja pašnih površin prisiljeni v zmanjševanje števila živine. Dolgoročne koristi so jim bolj malo koristile, če svojih družin niso mogli nahraniti v tistem trenutku, gozdarski strokovnjaki pa so se zavedali, da samo s sprejemanjem zakonodaje ne bo pravega napredka, saj nadzora na terenu dejansko ni bilo mogoče izvajati. Kazni, ki jih je zakonodajalec predvidel, so bile prenizke, da bi prebivalstvo resnično odvrnile od gozdnih prestopkov. Rubbia si je zato

36 Rubbia, *Petindvajset let pogozdovanja Krasa*, 14.

37 Ibid., 15.

38 Ibid., 19–22.

39 Jurhar et al., *Gozd na krasu*, 19.

odkrito prizadeval, da bi vsaj za najhujše prestopke in namerna poškodovanja nasadov poleg denarnih kazni uvedli tudi zaporne kazni, saj denarja od ubožnega prebivalstva največkrat sploh ni bilo mogoče izterjati.⁴⁰ Zakon je v skrajnih primerih sicer predvidel tudi možnost razlastitve posestnika, če bi ta svoje obveznosti prelomil, vendar je veljalo prepričanje, da bi tako ravnanje med prebivalstvom vzbudilo predvsem odpor, kar bi dolgoročno le škodovalo pogozdovanju.⁴¹ V časopisju je sicer zaslediti opozorila, da se javno mnenje obrača proti pogozdovanju predvsem zato, ker to ne daje pravih rezultatov. Posestniki naj pogozdovanju ne bi nasprotovali zaradi lastne trme, temveč zato, ker jim jemlje možnosti za preživetje, omejuje živinorejo in rejo drobnice ter jih obremenjuje z dodatnim težaškim delom. Časopis *Edinost* se je odločno postavil na stran Kraševcev in poudaril, da še tako plemenita ideja ne more opravičevati stradanja med prebivalstvom, zato naj bi bilo treba pogozdovanje začasno ustaviti in premisliti, kako naprej. Kmet, ki je bil prisiljen v delo pri pogozdovanju, je zanemarjal ostale opravke, ko so se sadike posušile, pa mu na koncu ni ostalo drugega od prekopanega in povsem uničenega zemljišča, po katerem je bilo zaradi številnih jam nevarno celo hoditi in ki je bilo neprimerno za pašo. Oblast bi morala po mnenju pisca kmetu bolj zaupati in mu prepustiti presojo o tem, čemu namenja lastna zemljišča, saj ne nazadnje z njimi gospodari iz generacije v generacijo. Soliti pamet kmetu na daljavo in iz uradov naj bi bilo povsem zgrešeno. Namesto tega naj bi vlada podprla marljive posestnike, da bi z veseljem čistili, pogozdovali in oskrbovali zemljišča, za katera bi sami presodili, da jih lahko namenijo pogozdovanju. Oblast bi morala kmetom prisluhni, predvsem pa poskrbeti, da trud in delo kmetov ne bi bila zaman.⁴²

Prvotne ideje o napredku, ki naj bi ga bilo mogoče doseči v obdobju pičlih treh let, so se izkazale za nerealne. Postajalo je očitno, da se bodo ljudje morali odreči vsakemu poseganju v gozd vsaj za dobo 15–20 let, česar pa pri tako ekstenzivnem kmetijstvu ni bilo mogoče uresničiti. Celotni načrt, po katerem naj bi črni bor po eni generaciji odstranili in ga začeli nadomeščati z mešanimi naravnimi sestoji, se je uresničeval precej počasneje od načrtovanega.⁴³ Vedno znova so se odpirala vprašanja o lastništvu in nadomestilu davkov za zemljišča, ki so bila predvidena za pogozdovanje, ter o tem, kdo naj bi nosil finančno breme pogozdovanja. Lastnikom zemljišč so sicer namerali zagotavljati sadike, ti pa naj bi prispevali lastno delo in drug material. Če lastnik pogozdovanja ne bi izvedel, je bil kot skrajni ukrep predviden celo zaseg zemljišča. Poleg tega so predvideli drastično omejevanje števila drobnice in celo povsem prepo-vedovali kozjerejo, ki je veljala za najbolj problematično.⁴⁴ Spodbujali naj bi krmljenje živine v hlevih, kmete naj bi poučili, kako koristen bi bil gnoj, ki bi ga lahko pridobili, aktivno pa naj bi jih spodbujali tudi k prehodu na krmljenje prašičev.⁴⁵ Delo, ki naj bi

40 Rubbia, *Petindvajset let pogozdovanja Krasa*, 22, 23.

41 Ibid., 26.

42 »Dopisi. S Kraškega roba,« *Edinost*, 29. 6. 1881, 2.

43 A. Fleišman, »Goli in pusti kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti,« *Kmetijske in rokodelske novice* 8, 30. 10.; 6. 11.; 13. 11.; 18. 12. 1850.

44 Perko, *Od oglelega*, 58 ter 122–25.

45 Rubbia, *Petindvajset let pogozdovanja Krasa*, 11, 12.

ga prebivalstvo opravljalo, je bilo zares težaško: zemljo je bilo treba prerahljati, narediti brazde, odstranjevati kamenje, prinašati rodovitno prst, nove nasade pa je bilo treba tudi pleti, zalivati itd. Poudarjali so nujnost ograjevanja zasaditev zaradi zaščite pred živino, kar pa je moral izvesti vsak lastnik sam. Sprva so jim obljubljali, da bo paša omejena v obdobju 10–12 let, nato pa se je izkazalo, da bo to obdobje moralo biti precej daljše. Poskušali so vzpostaviti sistem, po katerem bi lastniki živine nadomeščali pravico do paše s pogozdovanjem. Lastniki krav in volov naj bi za vsako glavo živine, ki se pase na gmajnah ali po soseskinih gozdovih, posadili 50–100 sadik, pri teletih in ovcah pa 25–50 sadik. Ljudi so spodbujali tudi k simbolnim zasaditvam – denimo ob poroki naj bi zasadili od 100 do 1000 sadik, prav tako pa tudi ob posebnih slovesnostih, kot so prihod novega duhovnika, nove maše, birme in razne obletnice. Take zasaditve bi imele posebno spominsko pa tudi vzgojno vlogo, možnost, da bi prišlo do nezakonitega poseganja v take nasade, pa naj bi se pomembno zmanjšala. Zlasti otroci naj bi razvili iskreno čustven odnos do posameznega nasada in bi ga varovali ter oskrbovali do konca svojega življenja.⁴⁶ Cilj tako ni bilo zgolj pogozdovanje, temveč tudi prevzgoja, saj naj bi »rodu kraških prebivalcev, privzetih k pogozdovalnemu delu, vcimila ljubezen do gozda«, tako pa bi spoznali »njega blagodejen vpliv« in se ga naučili ceniti ne samo zaradi njegove »plodonosnosti«, temveč tudi zato, ker predstavlja višjo vrednoto.⁴⁷

Društvo za pogozdovanje v Avstrijsko-ilirskem primorju je aktivno vabilo družbenike, ki bi želeli odstopiti svoja zemljišča za pogozdovanje, kdor pa ni razpolagal z zemljišči, je lahko postal »pripomočni družbenik« ter prispeval delo in svoje znanje. Ker v objavah niso znali jasno definirati kratkoročnih ali vsaj srednjeročnih prednosti vstopa v omenjeno društvo, je bilo odziva malo, saj se ljudje niso želeli odreči zemlji v imenu napredka, ki bi nastopil šele čez pet in več desetletij.⁴⁸ Kmetje so se upirali poseganju v svoje navade in način dela. Nenadoma so oblasti namreč želele nadzorovati in regulirati tudi najbolj banalne vsakodnevne opravke, kot je bila izbira poti, po kateri so lahko gnali drobnico na pašo. Povsem so želeli prepovedati pašo volov, ki so polomili tudi večja drevesa, pri paši ovc pa naj bi obveljalo pravilo, da se lahko pasejo na območjih, kjer so sadike že večje od enega metra. Prepovedovali so jim pašo brez nadzora in puščanje živali na pašniku ponoči, posebej natančno pa so poskušali regulirati pašo koz. Ta naj bi bila dovoljena le na posebej označenih pašnikih, ki naj bi jih po navodilih oblasti označili s piramidami iz kamenja, pobarvanega z belim apnom. Poleg paše je bilo omejeno tudi grabljenje listja in trave, kar je bilo dovoljeno delati le še na vsaka tri leta, in še to zgolj z lesenimi grabljami, medtem ko je bila uporaba železnih strogo prepovedana. Lastnik je bil poleg tega dolžan zatirati insekte, ki bi lahko škodovali novim nasadom, pa tudi skrbeti za varstvo pred požari, kar je vključevalo skrb za kamnite zidove, oskrbovanje poti in celo požarno stražo. Pri nasadih na občinskih zemljiščih je obveznost padla na celotno skupnost.⁴⁹ Vzpostavila se je tradicija

46 SI_PAK_KP/0629, t. e. 3, a. e. 25, spis 9.

47 Rubbia, *Petindvajset let pogozdovanja Krasa*, 1.

48 SI_PAK_KP/0629, t. e. 1, a. e. 11, št. 48.

49 SI_PAK_KP/0638, t. e. 1, a. e. 7.

delovnih akcij, na katerih so odstranjevali plevel, kosili nasade, izvajali dopolnitve v nasadih in rezali zapredke pinijevega sprevodnega prelca skupaj z vejami. Delovnih akcij se je moral udeležiti vsaj en član posameznega gospodinjstva, pri čemer je moral prinesiti svoje orodje in poskrbeti za svojo prehrano.⁵⁰ Tudi pri novačenju delovne sile, ki naj bi pogozdovanje izvajala, se je precej zatikalo. Moški so se delu pri pogozdovanju izogibali, saj je potekalo takrat, ko so tudi na kmetijah imeli veliko dela, poleg tega pa so v Trstu lahko zaslužili precej več. Za pogozdovanje najtežje dostopnih območij na Nanosu, kjer jim je do leta 1911 uspelo pogozditi le 102 ha od načrtovanih 636 ha zemljišč, je bilo nasploh težko dobiti delavce, saj so bila zemljišča, namenjena pogozdovanju, kar štiri ure hoje oddaljena od najbližjih naselij. Za delavce je bilo zato nujno urediti »udobna zavetišča« in poskrbeti za njihovo prehrano. Načrtovalci pogozdovanja so bili prisiljeni v kompromise. Za delo v najtežjih razmerah so ponujali višje plačilo, vendar je 20 vinarjev višja plača le redke premamila do te mere, da bi odtehtala delo v težkih in neprijaznih vremenskih razmerah. Vsak dodatni strošek je bil pri koordinatorjih pogozdovanja vzrok za negodovanje, saj so se zavedali, da pomeni manj posajenih sadik. Oblast je razmišljala tudi o izkoriščanju prisilnega dela in o pritegnitvi kaznjencev, ki bi jamice za sadike lahko kopali zastonj, vendar so to misel nazadnje opustili. Zapornike bi na tako razdrobljenem ozemlju težko nadzorovali, poleg tega je bilo nesprejemljivo, da bi zločinci delali ob ženskah in otrocih, ki so sadike dejansko posadili. Še dodatno razočaranje je bilo, da se je lokalno prebivalstvo izogibalo delu – oblast je namreč pričakovala, da bodo ubožni prebivalci veseli zaslužka, dejansko pa so se ga otepali. Število delavcev, ki je sodelovalo pri pogozdovanju, je nihalo, v povprečju je na leto delalo 2.400 delavcev, kar je predstavljalo približno 10 odstotkov lokalnega prebivalstva. Ker pa so se na delo javljali predvsem ženske in otroci, je pogozdovanje potekalo zelo počasi. Vse ostrejšo nasprotovanje prebivalcev je izhajalo tudi iz dejstva, da je bilo pogozdovanje najbolj ogolelih predelov mogoče le ob dovažanju rodovitne zemlje, ki jo je bilo treba od nekod izkopati in jo pripeljati na zemljišča, predvidena za pogozditev. Tako ravnanje je bilo povsem v nasprotju z željami in interesi lokalnega prebivalstva, ki se tako ni več odpovedovalo le paši, temveč tudi rodovitni prsti, na kateri bi si lahko pridelali hrano.⁵¹

Nasadi, ki so bili vzpostavljeni s toliko truda in stroški, so v velikem številu propadali zaradi neugodnih tal, vremenskih razmer, škodljivcev, škode, ki so jo povzročali ljudje, in požarov, ki jih je povzročala železnica. O požarih, ki so se širili zlasti v poletnih mesecih, je obstajalo veliko teorij. Konrad Rubbia je poročal, da je med letoma 1887 in 1911 pogorelo več kot 96 ha pogozdenih območij, od katerih naj bi jih 58 ha pogorelo zaradi neprevidnosti, 16,5 ha naj bi pogorelo zaradi isker, ki jih je povzročil železniški promet, še 21 ha pa naj bi pogorelo iz neznanega vzroka. Po nekaterih tezah naj bi bili ti požari večinoma podtaknjeni,⁵² čeprav je Rubbia zatrjeval, da so poškodovanja gozda »iz hudobnosti« redka in še to največkrat v obliki ruvanja pravkar

50 SI_PAK_KP/0638, t. e. 1, a. e. 6.

51 Rubbia, *Petindvajset let pogozdovanja Krasa*, 41–43.

52 Panjek, *Kulturna krajina*, 105, 106.

posajenih sadik, saj so se kmetje požarov načeloma bali. Navedel je tudi, da bolj kot s požiganjem škoda nastaja zato, ker ljudje nadaljujejo pašo, največkrat pa naj bi bili krivi mladoletni pastirji, ki so živali nezadostno nadzorovali. Med letoma 1887 in 1911 so tako obravnavali 567 prestopkov, od tega je bilo kar 370 primerov nedovoljene paše v nasadih.⁵³ Komisija za pogozdovanje krasa si je želela pridobiti tudi pravico do oskrbovanja nasadov, predvsem pa naj bi ji pripadala pravica do odločitve, kdaj gospodarjenje s posameznim zemljiščem ponovno prepustiti lastniku. Strokovnjaki naj bi bolje od lastnikov vedeli, kaj nasadi potrebujejo, kdaj je treba izvesti posamezna dela, saj so bili sicer tudi sprva uspešni nasadi obsojeni na propad. Če nasadov niso požigali in ruvali, so se namreč pogosto posluževali tihega, pasivnega sabotiranja. Sadike bi namreč morali redno zalivati, okolico pa okopavati in odstranjevati plevel, na kar pa so lastniki ponavadi preprosto pozabili.⁵⁴

Pogozdovanje po drugi svetovni vojni: popolna prenova naravnega okolja, družbe in ljudi

Pogozdovanje je po drugi svetovni vojni dobilo nov zagon, saj je bilo vključeno v petletni načrt FLRJ, ki je predvideval pogozdovanje 100.000 ha površin na območju celotne Jugoslavije.

Oblast je v zvezi z gozdovi imela velika pričakovanja. Les je v prvih letih po drugi svetovni vojni veljal za enega redkih jugoslovanskih izvoznih artiklov, s prodajo katerega je bilo mogoče priti do deviz, ki so bile potrebne za nakup najrazličnejše mehanizacije iz tujine. Prodaja lesa je pogosto potekala s kompenzacijsko prodajo prek gospodarskih subjektov v Trstu. Postopki so bili dolgi, večje število posrednikov pa je pomenilo tudi negotov izid prodaje. Na to kaže primer iz leta 1947, ko so iz kompenzacijske prodaje 3.500 m³ rezanega lesa prek tržaških posrednikov pričakovali deset tovornjakov in nekaj drugih delovnih strojev, po mesecih čakanja pa so dobili le dva rabljena tovornjaka. Na tak način niso mogli upajati potrebnih novosti v delovni proces, ki je ostajal na ekstenzivni ravni.⁵⁵ Sanacija gozdarstva naj bi potekala z roko v roki z modernizacijo mehanizacije, projektirano »gazifikacijo in elektrifikacijo« ter zamenjavo drv za lignit, kar bi omogočilo ravnovesje v potrošnji lesa in drv, povezana pa je bila z velikimi investicijami v rudarstvo.⁵⁶ Ideološki naboj je bil izjemno prisoten: tako kot so se med vojno borili proti nemškemu okupatorju, so se sedaj nameravali boriti proti škodljivim posledicam nemške šole gozdarstva in »žalostn[i] dediščin[i] kulturnih okupatorjev«.⁵⁷

⁵³ Rubbia, *Petindvajset let pogozdovanja Krasa*, 58.

⁵⁴ Ibid., 78.

⁵⁵ SI AS 118, t. e. 34, 2961/1, gl. tudi »Gozdarstvo Slovenije je v preteklem letu prispevalo velik delež h graditvi socializma«, *Ljudska pravica*, 6. 1. 1951, 1, 2.

⁵⁶ SI AS 244, t. e. 13, mapa 21.

⁵⁷ SI AS 675, t. e. 13, Kumulativno in mesečno poročilo o lubadarju št. 8, št. 118/47. Gl. tudi Jože Šlander, *Zaščita šuma u Sloveniji (stanje i problematika)* (1948), <https://www.zdravgozd.si/dat/pdf/19480930.pdf>, pridobljeno 8. 9. 2021.

Zakon o petletnem planu je na področju gozdarstva predpisoval racionalno izkoriščanje gozdov, varčevanje z drvi za kurjavo in gradbenim lesom ter ukrepe za zaščito gozdov pred poškodbami in elementarnimi nesrečami. V petih letih naj bi z uporabo mehanizacije dosegli racionalizacijo dela pri sekanju in transportu lesa ter izobrazili potrebni strokovni kader, predvsem pa pogozdovali. V primerjavi z letom 1939, ko je bilo pogozdenih nekaj več kot 9.000 ha površin, naj bi do leta 1951 vsako leto pogozdili vsaj 20.000 ha, medtem ko naj bi sečnjo zavrli in s tem omogočili gozdu, da si opomore od let prekomernega izkoriščanja. Začeli so načrtno znanstveno delo, ki je pokazalo, da se prst na Krasu obnavlja počasneje, iskali pa so tudi možnosti preseganja težav, ki jih je povzročala njena zakisanost. Neizpodbitno je postalo dejstvo, da je zaradi ogolelosti Krasa prišlo do spremenjenega podnebja, zaradi česar so nekoč avtohtone vrste postale dejansko neprimerne. Študije, ki so nastajale po drugi svetovni vojni, so pričakovale, da bo črni bor izboljšal razmere in bo prehod v prvotno stanje vegetacije relativno enostaven. Vse nadaljnje delo naj bi slonelo na povečanih investicijah v gozdno gospodarstvo, in sicer za več kot 400 odstotkov v primerjavi z letom 1939. Na vsem tem naj bi sloneli pospešen razvoj lesne industrije, modernizacija lesnih žag ter začetek industrijske proizvodnje pohištva in montažnih hiš.⁵⁸

»Jugoslovanski oz. slovenski kras« je veljal za enega najtežjih problemov jugoslovanskega oziroma slovenskega narodnega gospodarstva. Pisci poudarjajo, da gre za precej globlja vprašanja kot zgolj to, kako meliorirati degradirana zemljišča, kako pogozditi in izboljšati obstoječe gozdove. V nekaj desetletjih naj bi dosegli popolno prenovu naravnega okolja in tudi družbe. Odpravili naj bi stihijsko delo, dvignili proizvodnjo, aktivirali kraško območje v gozdnogospodarskem pogledu, izboljšali videz pokrajine in dali ljudem novo perspektivo.⁵⁹ Pogozdovanje je tako dobilo izrazito ideološko komponento: šlo je za reševanje prebivalstva, ki je bilo stoletja dolgo podjarmljeno in obsojeno na revščino in životarjenje. Gospodarsko zaostalost, ki je izvirala iz nerazvitega kmetijstva, pa tudi nizko kulturno raven podeželskega prebivalstva naj bi rešili s splošnim družbenim in industrijskim napredkom.⁶⁰ Ob fotografiji borovega gozda lahko v *Gozdarskem vestniku* preberemo vznesene besede, da so bori »podobni vojski na zmagoslavnem nezadržnem pohodu« in da jih je zmeraj več, »kot partizanov v času narodno osvobodilne borbe«. Nova socialistična oblast naj bi ponovno ozelelenela ozemlja, ki so jih tujci najgloblje prizadeli, med njimi predvsem Kras, ki naj bi ga opustošilo že izkoriščanje Beneške republike, nato pa še italijanska fašistična država. Ta ne samo da ni ustvarila novih pogozditev, temveč je še dodatno izčrpala naravne vire tega območja. »Okupatorjeva sekira je zapustila svoje sledove«, saj so Italijani samo nekaj let pogozdovali s črnim borom, povsem zanemarili začeto delo in pri pretvarjanju borovih nasadov celo izsekali vse boljše drevje v starejših kraških nasadih.⁶¹ Socialistično plansko gospodarstvo naj bi v novih političnih, gospodarskih in družbenih razmerah prineslo dokončno rešitev »republiškega problema prvega

58 »Zakon o petletnem planu,« *Gozdarski vestnik* 6 (1947), 80.

59 Jurhar et al., *Gozd na krasu*, 7–13.

60 Ibid., 7.

61 Beltram, »Pogozdovanje Krasa ni problem,« 13, 14 ter 37.

reda«. Uveljavila se je teza, da pogozdovanje ni gojitveno-tehnični, temveč pretežno socialnoekonomski problem, njegovo reševanje pa je odvisno od tega, koliko sredstev je ljudska skupnost pripravljena žrtvovati v ta namen in koliko je pripravljena vlagati v preseganje gospodarske in kulturne zaostalosti ljudstva.⁶²

Velik zagon pogozdovanja v letih neposredno po drugi svetovni vojni, ko so potekale številne prostovoljne delovne pogozdovalne akcije, je že med letoma 1948 in 1952 doživel zastoj, saj so zaradi pomanjkanja denarnih in materialnih sredstev omejili melioracijska in obnovitvena dela, kraški gozdovi pa so začasno celo izgubili »pasivni« značaj in so morali prispevati svoj delež k premagovanju gospodarskih težav. Do leta 1947 so mnogi dvomili o smotrnosti vlaganja v gospodarski razvoj območja tudi zaradi nejasnih pristojnosti, ki so izhajale iz nedokončane mejne razdelitve.⁶³ Pristojnost nad območjem je bila formalno še vedno razdeljena, prehodi med enim in drugim delom so bili negotovi, izmenjavo pa so še bolj omejevale različne denarne valute, ki so veljale na vsakem od območij.⁶⁴

Pogozdovanje kraških površin, ki je bilo vključeno v povojni petletni načrt, je po mnenju gozdarskih strokovnjakov sicer potekalo prepočasi, upanje pa je vendarle vzbujalo dejstvo, da se je uspeh pogozdovanja bistveno dvignil. Če je pred drugo svetovno vojno veljalo, da je uspeh pogozditev približno 30-odstoten, pa se je po drugi svetovni vojni ta gibal med 80 in 90 odstotki, kar so pripisovali spremenjeni tehniki pogozdovanja, uporabi mehanizacije, gnojil in pesticidov.⁶⁵ Preboj naj bi omogočal zlasti pesticid Lindan, ki so ga dodajali kontaktno, h koreninam ob pogozdovanju, pri čemer je bilo doziranje zelo približno in pogosto po načelu »raje več kot manj«. Strup se je tako znašel neposredno v prsti, UV-žarki in veter niso imeli vpliva nanj, učinkovitost je bila podaljšana, žal pa je bilo precej olajšano tudi razširjanje insekticida v pitno vodo.⁶⁶ Uporaba Lindana, ki je bil organoklorova spojina, naj bi učinkovitost pogozdovanja dvignila na kar 98 odstotkov, zato so z velikim obžalovanjem poročali, da jim ga ni uspelo pridobiti v zadostnih količinah.⁶⁷ Uspehi načrtno vodenega planskega gospodarjenja naj bi bili kljub temu vidni. Če so med letoma 1876 in 1915 na Slovenskem pogozdili približno 10.000 ha kraškega površja, jim je samo med letoma 1946 in 1955 uspelo pogozditi kar 4.822 ha, kar je vzbujalo optimizem, kljub dejstvu, da se pogozdene površine niso povečevale v skladu s prvotnimi načrti. Gozdarski strokovnjaki so namreč že v 50. letih začeli poudarjati, da v središču pozornosti ne sme biti zgolj pogozdovanje, temveč da mora na Krasu potekati dvojni proces: zasajanje površin s črnim borom in pretvarjanje borovih nasadov v bolj naravne, mešane gozdove. Črni bor je veljal za popolno drevesno vrsto, ki je dovolj skromna, da se ukorenini tudi na golem kraškem kamnu, in istočasno dovolj vzdržljiva, da zmore kljubovati

62 Jurhar, et al., *Gozd na krasu*, 10–12.

63 Ibid., 30, 31.

64 SI_PAK_KP/0795, t. e. 3, Kronika pogozdovalnih del, 1949, Splošno – potek pogozdovalnih del od l. 1945 do l. 1948.

65 Jurhar et al., *Gozd na krasu*, 55.

66 SI_PAK_KP/0795, t. e. 6, Sekcija za pogozdovanje in melioracijo Krasa Gorica, Dopisi, 1958.

67 SI_PAK_KP/0795, t. e. 3, Zapisnik o delovnem sestanku delovodij objektov, 1958.

burji, suši in pomanjkanju zračne vlage, kljub temu pa naj bi jo v naslednji generaciji zamenjale tradicionalne, listopadne vrste.⁶⁸

Projekt je bil pri nosilcih oblasti sprva deležen močne deklarativne pa tudi finančne podpore. Stroški projekta so bili vrtoglavi in pojavljali so se pomisleki o smiselnosti teh investicij. Stroški pogozdovanja na Krasu so znašali 34.000 din na hektar in so poleg samega pogozdovanja vključevali še plače in dnine, nakup sadik, prevoze, režijo, stroške postavljanja suhih zidov, čiščenje novih nasadov, delo v drevesnicah in zatiranje pinijevega sprevodnega prelca. Za 1.500 ha nasadov so porabili neverjetnih 111 milijonov dinarjev. Zatiranje škodljivcev in nabava različnih insekticidov, predvsem Pantakana (DDT) in modre galice, sta stroške še povečevala.⁶⁹ Pogozdovanje je bilo formalno del boja za uresničitev petletnega načrta in ob doseganju ciljev so pričakovali razmah, ki so ga doživljale druge panoge gospodarstva, obstajal pa je še podrobnejši, desetletni načrt, ki je predvideval pogozditev vseh posek, pogorišč in čistin v gozdovih ter pogozditev drugih neobraslih površin. Kras je imel v teh načrtih poseben status, saj so za doseganje ciljev postavili drugačno časovnico. Zaradi izjemne degeneriranosti površja so cilje na Krasu nameravali doseči v 20 letih. Za slovensko gozdarstvo je bila enako pomembna tudi konverzija, kratkoročno predvsem nižinskih smrekovih sestojev, dolgoročno pa tudi borovih sestojev, ki so jih ustvarjali z izjemnimi napori. Načrtovali so 15.000 ha novopogozdenih ogolelih kraških zemljišč, 9.000 ha spopolnitev, 4.000 ha premen in 500 ha melioriranih pašnikov, za kar so predvideli skoraj 2.000.000 sadik, ki naj bi jih vzgojili v 94 stalnih in 34 manjših drevesnicah.⁷⁰ Glede melioracije pašnikov so se sicer kresala mnenja, saj ni bilo jasno, kdo naj bi nosil njene stroške, jasno pa je bilo, da jo je bilo treba izvesti, saj bi se Kraševci sicer branili pogozdovanja obstoječih pašnikov. Ob vseh velikopoteznih načrtih so do leta 1950 dosegli le 30-odstotno realizacijo. Pomanjkanje delovne sile je bilo očitno na vseh področjih – ko so v letu 1950 zaprosili za 450 delavcev, so jih dobili le 220, med katere so prištevali tudi otroke, ženske in starčke, ki so bili za težko fizično delo in kopanje jam v trd kraški teren povsem neustrezní.⁷¹ Vodilni so pričakovali, da bodo delavci, pa tudi številni prostovoljci, kopali z zanosom, na krilih idej o boljši in pravičnejši družbi in lepši prihodnosti, dejansko pa so se celo zaposleni pri enotah Sekcije za pogozdovanje in melioracijo Krasa delu množično izmikali, posedali po grmovju, se izgovarjali na slabo vreme ali preprosto raje pobirali krompir.⁷² Razočaranje je očitno tudi iz dokumentov Sekcije za pogozdovanje in melioracijo Krasa, ko ji je Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in lesno industrijo dodelilo le šest stalnih čuvajev, saj bi za zaščito že pogozdenih območij, obnovo degeneriranih gozdov in varstvo pred požari potrebovali veliko več kadra. Denarna sredstva, ki so jih namenjali sekcijam za pogozdovanje, so se iz leta v leto zmanjševala, tako da so dobivale od 20 do 42 odstotkov

68 Stanislav Fras, *Pomen črnega bora za pogozdovanje Krasa in njegovi abiotični ter biotični škodljivi spremljevalci* (Ljubljana: [samozal.], 1959), 11, 12, 14 ter 17. Gl. tudi Perko, *Od ogolelega*, 213, 214.

69 SI AS 244, t. e. 13, mapa 21.

70 SI AS 244, t. e. 15, Desetletni perspektivni plan obnove gozdov.

71 SI AS 244, t. e. 56, Pogozdovanje Krasa.

72 SI_PAK_KP/0795, t. e. 3, Zapisnik 2. redne mesečne konference delovodij objektov, 1958.

manj denarja. Naloge, ki naj bi jih opravljale, so obsegale vse od organizacije nabiranja semena, pobiranja kamenja, poseka grmišč in brinja, pogozdovanja vetrolovnih pasov pa do upravljanja krajevnih drevesnic. V letih neposredno po drugi svetovni vojni, ko je vladalo vsesplošno pomanjkanje, je bilo težko dosegati administrativno določene cilje. Realnost je bila taka, da so bili denimo delavci v drevesnicah in gozdni čuvaji bosi, da niso imeli niti osnovne ustrezne obleke in obutve, da so delali brez ustreznih prevoznih sredstev – imeli so le eno motorno kolo, ki pa je bilo brez platišč in zračnic, tako da so morali vse naloge opravljati peš, kar je pomenilo, da so na dan morali prehoditi tudi do 40 km, delavci pa so kar naprej grozili z odhodom. Na lokalni ravni so pogrešali ljudi, ki bi se načrtno ukvarjali z buditeljsko vlogo ali aktivističnim delom med prebivalstvom, ki se je pogosto še vedno oklepalo svojih pašnikov, paslo koze in se ni želelo podrežati skupnemu dobremu.⁷³ V poročilih s terena je mogoče zaznati opozorila, da naj bi bil ves napredek na področju osveščanja prebivalstva o pomembnosti pogozdovanja, dosežen na začetku 20. stoletja, v obdobju fašizma pozabljen. Ljudje so se spet upirali pogozdovanju pašnikov in se niso bili pripravljeni odrežati v korist rezultatov, ki naj bi se pokazali šele čez pol stoletja in več. Obljub o spremembi klime preprosto prebivalstvo ni razumelo in temu ni pripisovalo posebne vrednosti ali pa se jim je celo odkrito posmehovalo. Ker tudi prisila in represija očitno nista prinašali pravih rezultatov, se je pojavilo prepričanje o nujnosti nove strategije, s katero bi pritegnili ljudi in jih navdušili za skupne delovne akcije. Ob zmanjševanju pomena kmetijstva, naraščajoči industrializaciji in vse bolj opaznem izseljevanju ljudi s podeželja v mesta je bilo namreč celo za gašenje pogostih požarov težko pridobiti ljudi, saj je veljalo, da gori le »gmajna«, ki je sama po sebi brez vrednosti, še manj pa naj bi se ljudje odzivali na ukaze o nujnosti odstranjevanja gnezd pinijevega sprevodnega prelca. Sprva so imeli to opravilo še najraje, saj so imeli izgovor za sekanje vej in pridobivanje lesa, z višanjem ekonomskega standarda pa jim je to postalo nepotrebno in je pomenilo zgolj še izgubo časa.⁷⁴

Vzdušje se z leti ni popravljalo in lastniki gozdov so se počutili oškodovane tudi zaradi tega, ker zanje Uredba o obvezni sečnji in oddaji lesa in postranskih gozdnih proizvodov, sprejeta 11. aprila 1949, ni bila odpravljena niti takrat, ko je Vlada LRS odpravila obvezen odkup kmetijskih pridelkov, mesa, mršavih prašičev, mleka, krompirja in fižola. Lastniki nedržavnih gozdov so morali še naprej izpolnjevati obveznosti, ki jih je predpisovala uredba, omejevali pa so jim tudi količine lesa, ki so ga smeli posekati za lastne potrebe.⁷⁵ Kmetje so se na to odzvali tako, da so pogozdovanju namenjali najslabša zemljišča, kjer je bila obdelava skoraj nemogoča in kjer je bilo zaradi velikih naklonov terena (30–40-odstotnih) izjemno težko izvajati pogozdovanje. Poleg tega so bila to zemljišča, ki so bila po večini že okužena z majskim hroščem in jih je bilo

73 SI_PAK_KP/0795, t. e. 6, Sekcija za pogozdovanje in melioracijo Krasa Gorica, Dopisi- spisi, 1948–1960, št. 2406; št. 758/6-48; št. 280/3-48. Gl. tudi SI_PAK_KP/0795, t. e. 3, Zapisnik 4. redne mesečne seje delovodij objektov, 1958, ter t. e. 3, Sekcija za pogozdovanje in melioracijo Krasa Gorica–Šempeter, 1960, Letno poročilo občnega zbora.

74 Marjan Šebenik, »Pogozdovanje na Krasu,« *Gozdarski vestnik* 6 (1947): 44–46. Gl. tudi Jurhar, et al., *Gozd na krasu*, 30, 31.

75 *Uradni list LRS*, št. 12-67/49. Gl. tudi SI_PAK_KP/0795, t. e. 6, Razni dopisi 1951, št. 541.

treba najprej tretirati z insekticidi in šele nato izvajati pogozdovanje, kar pa je delo precej podražilo. Oblast je tako razočarano ugotavljala, da kmetje k pogozdovanju ne pristopajo iz navdušenja nad napredkom in upanja v lepšo prihodnost, temveč iz precej bolj sebičnih razlogov. Želeli so se namreč rešiti plačevanja davkov za zemljišča, ki so bila že sicer povsem neprimerna za vsako obdelavo.⁷⁶ S privolitvijo v pogozdovanje je bil lastnik namreč za 20 let oproščen davka na zemljišče, zemlja pa je ostala njegova last.⁷⁷ Nasadi, ki so nastajali na tak način, so bili raztreseni in razdrobljeni, kar je oteževalo vzdrževalna dela in onemogočalo apliciranje sodobnih metod varovanja nasadov, zlasti letalskega zatiranja pinijevega sprevodnega prelca. Stroškov takih akcij, ki bi jih morali periodično ponavljati, enostavno ni bilo mogoče upravičiti.⁷⁸ Večje površine bi bilo mogoče pogozditi le ob administrativni zplembi zemljišč, ki pa je niso izvajali. Škodo so med drugim povzročali nabiralci borovih vršičkov, ki so v letu 1948 poškodovali 50.000 sadik, pa tudi vojska, ki je ob urjenju z eksplozijami v naravi povzročala manjše in večje požare.⁷⁹ Kmetovalci, zlasti živinorejci in rejci drobnice, naj bi že sicer načrtno uničevali borove nasade in jih tudi namerno požigali, burja pa je nato odnašala rodovitno prst. Kmetom naj bi bilo treba iti nasproti, postavljati napajališča, jim zagotavljati potrebno krmo za živali in jim ponuditi tudi finančne spodbude za opravljen delo.⁸⁰ Prostovoljnega dela, ki ga je od njih pričakovala oblast, so se otepali, niso odstranjevali pleva in niso skrbeli za zaščito nasadov. Gozdna ljudska milica je opazala, da so lastniki zemljišč neprenehoma po malem sekali bore ali obsekavali drevesa za potrebe kurjave, saj so se počutili kot gospodarji, čeprav so bile zasaditve izvedene z javnim denarjem. V teh dejanjih so videli sabotažo ideoloških nasprotnikov, ki so spodkopavali oblast in uničevali uspehe socialističnega gospodarstva. Preleti z letali so pokazali, da ljudje namenoma kršijo tudi določila o smoljarjenju, ki so ga izvajali tudi izven dovoljenih območij in brez upoštevanja varnostnih ukrepov, zaradi česar so na propad obsojali velike dele nasadov. Kljub jezi ministra Matevža Haceta, ki je zahteval poročila o tem, kdo je ljudi sploh izobrazil o možnosti smoljarjenja, je bilo nadzor na terenu praktično nemogoče izvajati. Prebivalstvo so prav tako zaman prepričevali, naj odgovorno ravna z borovimi sušicami, ki so jih skupaj s sečnimi odpadki nosili domov. Ta material je nato neobeljen ležal na kmečkih dvoriščih, kjer bi škodljivce sicer lahko učinkovito pozobale kokoši, kar je zagotovo vodilo v širjenje škodljivcev.⁸¹ Iz prijav o prekrških je razvidno, da so ljudje lomili in sekali veje, pasli živino, predvsem pa nabirali steljo, kar je bilo najstrožje prepovedano. Kršitelji so bili sicer po pravilu obsojeni na pogojne kazni in denarne odškodnine, ki pa so jih večinoma odslužili z delom. Za nedovoljeno steljarjenje je bila tako prisojena obveznost posaditve od 6.700 do 8.400 sadik, pri čemer je morala biti uspešnost pogozdovanja vsaj 80-odstotna. Prve sadike

76 SI_PAK_KP/0795, t. e. 7, Dopisi za leto 1958.

77 SI_PAK_KP/0795, t. e. 4, Seznam parcel Piran.

78 Jože Barič, »O razvoju in zatiranju pinijevega sprevodnega prelca na Krasu,« *Gozdarski vestnik* 9 (1951): 144–48. Gl. tudi »Več pozornosti zaščiti gozdov,« *Ljudska pravica*, 2. 10. 1950, 1.

79 SI_PAK_KP/0795, t. e. 3, Kronika pogozdovalnih del, Splošno – potek pogozdovalnih del 1945–1948.

80 Viljem Orel, »Obnova slovenskega Krasa,« *Gozdarski vestnik* 6 (1947): 177.

81 SI_PAK_KP/0795, t. e. 6, Sekcija za pogozdovanje in melioracijo Krasa Ajševica - Gorica, Razni dopisi, št. 242 in št. 656.

je kršitelj dobil iz javnih drevesnic, če pa je moral izvajati tudi nadomeščanje sadik, ki se niso ukoreninile, je te moral priskrbeti sam.⁸²

Nasprotovanje odlokom socialistične oblasti je mogoče opaziti ne samo na individualni ravni, pri zasebnih lastnikih, temveč tudi pri celotnih vaških skupnostih. Te so izvajale pogozdovanja na pašnikih slabše kakovosti – vaških gmajnah, ki so veljale za skupno last vseh vaščanov. Po novih predpisih so zaraščeni pašniki vaških skupnosti postali ljudsko premoženje, ves zaslužek od posekanega drevja in prodaje sekundarnih gozdnih proizvodov pa je moral biti kot gozdna taksa v celoti odveden v gozdni sklad. Zaradi tega so se vaške skupnosti vedno bolj upirale novim zasaditvam in celo hotele posekati že zaraščene pašnike. Verjeli so, da je bolje, da so površine gole in v njihovi lasti kot pa pogozdene, saj nato od njih niso imeli popolnoma nobenih koristi, le nove obveznosti. Okrajni odborniki so črni bor označevali za »kužno bolezen«, kugo in najhujšo nesrečo, ki jih je kadarkoli prizadela. Isti vaščani, ki so do takrat pogozdovali, so tedaj začeli nasade odkrito uničevati in oblasti pogumno in predrzno groziti s »šibicami«.⁸³ Posestniki so prevzeli uradno dikcijo gozdarske stroke, po kateri naj bi bili nasadi črnega bora zgolj prehodne narave in jih ne bi za vsako ceno reševali,⁸⁴ zato se jim ohranjanje neperspektivnih nasadov ni zdelo vredno truda. Gozdarski strokovnjaki so sicer zatrjevali, da so kraški nasadi tu, da ljudstvu koristijo, česar »brez sekire ni mogoče doseči«. Obljubljali so jim, da jih bodo lahko izkoriščali za jamski les in pridobivanje smole. Upali so, da bodo ljudje s tem dobili nov zagon in polet pri pogozdovanju ter da jih bodo obljube o prihodnjih donosih prepričale, naj še malo vztrajajo, naj vztrajajo v boju, saj skupaj z borom na Krasu raste »nov rod« dreves in ljudi.⁸⁵

Zaključek

Ljudje so vedno posegali v naravno okolje, vendar pa sta tehnološki razvoj in napredek na področju mehanizacije pripeljala do tega, da so se spremembe dogajale vse hitreje in na veliko večji ravni kot v prejšnjih stoletjih. Če je okolje pred tem imelo določen prilagoditveni čas, v katerem se je lahko odzvalo na spremembe, so posegi v zadnjih dveh stoletjih postajali vse globlji – z velikimi dolgoročnimi posledicami.⁸⁶ Pogozdovanje s črnim borom in ustvarjanje obsežnih monokulturnih nasadov sta dolgo veljali za uspeh in rešitev za Kras in njegove prebivalce, pri čemer pa so premalo upoštevali mnenja prebivalstva, prav tako pa so premalo upoštevali posledice, ki so jih posegi pomenili za naravno okolje in siceršnji ekonomski in socialni sistem.⁸⁷ Po sto letih načrtnega pogozdovanja kraške planote z monokulturnimi zasaditvami črnega bora je bilo raziskovalcem jasno, da se je ustvarilo zgolj 2–4 cm prsti, pretežno iz še

82 SI_PAK_KP/0795, t. e. 6, Prijave o prekrških 1952, št. 245.

83 SI_PAK_KP/0607, t. e. 1, a. e. 1. Uprava za gozdarstvo pri OLO Koper, Sečnja gozdnega drevja na negozdnih tleh.

84 Marjan Blažič, *Borov sprevodni prelec* (Ljubljana: [samozal.], 1959), 3 in 15, 16.

85 Beltram, »Pogozdovanje Krasa ni problem,« 37, 38.

86 Emily K. Brock, »New Patterns in Old Places,« 156, 157.

87 Panjek, »Against the Desert,« 68.

ne popolnoma razgrajenih iglic črnega bora, da je obnova površja potekala počasneje od načrtovane in da je bila prst, ki je nastajala, kislja, kar je oviralo zadnji del načrta pogozdovanja Krasa: premeno monokulturnih borovih nasadov z bolj avtohtonimi nasadi listavcev, ki bi prinašali tudi večje donose.⁸⁸ Na prvi pogled je bil cilj dosežen: na začetku 70. let je bila gozdnatost na kraškem gozdnogospodarskem območju že 37-odstotna, s čimer so že presegli mejo 35 odstotkov, ki je bila postavljena kot cilj in naj bi zagotavljala ekološko ravnovesje. Zaradi opuščanja paše in nerentabilne kmetijske proizvodnje je prihajalo do ponovnega zaraščanja delov kraškega površja, degradacija, do katere je prihajalo, pa je bila v tem obdobju bolj prikrita in povezana zlasti z intenzifikacijo v določenih kmetijskih panogah, kot je denimo vinogradništvo. Če je opuščanje paše drobnice imelo pozitiven vpliv na obnovo kraške vegetacije, pa so se novi trendi v kmetijstvu izkazali za dolgoročno usodnejše. Razvoj je prinesel uporabo kemičnih gnojil, herbicidov in pesticidov ter vse bolj prisotno industrijsko onesnaževanje, kar je pripeljalo do onesnaženja podtalnice in že sicer redkih virov pitne vode.⁸⁹

Črni bor, ki se je uveljavil kot »edina zveličavna vrsta« in dobil častni naziv »pionir golega Krasa«,⁹⁰ je kot neavtohtona drevesna vrsta dosegel svoj zenit in zdelo se je, da bo sledil njegov propad, njegov položaj v naravnem okolju pa naj bi prevzele avtohtone listopadne drevesne vrste. Zdravstveno stanje črnega bora so dejansko vse bolj ogrožali različni dejavniki: poleg pinijevega sprevodnega prelca še kapar, zajedavske glive, veliko težav so mu povzročala tudi vse bolj suha in vroča poletja, prisotnost listavcev v podrastju pa je konkurenco za vlago še zaostrovala, nezanemarljivo škodo so mu povzročali tudi lastniki zemljišč.⁹¹ Pričakovanja, po katerih naj bi črni bor po eni generaciji izginil s Krasa, pa se vendarle niso uresničila. Nasprotno, borov gozd se je začel širiti sam, k čemur je veliko pripomoglo opuščanje kmetijskih zemljišč. Že v 80. letih so ugotavljali, da se širi za 17 m na leto, da se širi tudi tam, kjer si gozda ne bi želeli, in da črni bor očitno ni kultura, ki bi jo bilo mogoče preprosto odstraniti s kraškega površja, v zadnjem obdobju pa so se pojavili celo projekti, ki poskušajo s poseki reševati ogrožene živalske vrste, ki zaradi zaraščanja površja izginjajo. Zgolj nekaj desetletij po tem, ko je družba vlagala izjemne napore v pogozdovanje kraških površin, lahko torej danes zasledimo pobude po čiščenju zarasti, ki naj bi prispevale k ponovni vzpostavitvi naravnega habitata na umetno pogozdenih in zaraščenih področjih, k ohranitvi ogroženih živalskih vrst pa tudi k ohranjanju kulturne krajine in morda celo k oživitvi kmetijske dejavnosti na teh območjih.⁹² Črni bor je kljub temu še vedno sestavni del kraške pokrajine in identitete, delno

88 Gams in Gabrovce, »Land Use and Human Impact«, 64.

89 Jean Nicod, »Understanding Environmental Problems in Dinaric Karst«, v: *Fizična geografija pred novimi izzivi. Znanstveni simpozij ob 80-letnici akademika prof. dr. Ivana Gamsa* (Ljubljana: oddelek za geografijo Filozofske fakultete, 2003), 28, 29. Gl. tudi Perko, *Od ogolelega*, 236, 237.

90 Beltram, »Pogozdovanje Krasa ni problem«, 10.

91 Janez Titovšek, Stana Hočevár, Dušan Jurc, Ivan Švara, Alojz Zega, Boris Škrk in Anton Pirjevec, *Sušenje črnega bora na Krasu* (1984), <https://www.zdravgozd.si/dat/pdp/19840312.pdf>, pridobljeno 8. 9. 2021.

92 Primer take prakse je projekt VIPava, v okviru katerega je bil nad vasjo Gojače v Vipavski dolini na 25 ha odstranjen večji del lesne zarasti z namenom ohranitve naravnega habitata hribskega škrjanca. Gl. *Projekt VIPava - Zavod za ribištvo Slovenije*, www.projektvipava.si, pridobljeno 8. 9. 2021.

tudi zato, ker je vendarle bolj donosen za gospodarsko izkoriščanje od naravnega listnatega rastja, ki ga po naravni poti izpodriva, zato si ga lastniki zemljišč pogosto želijo ohraniti.⁹³ Prebivalstvo, ki se je več desetletij krčevito upiralo pogozdovanju s črnim borom, saj je nepopravljivo posegal v njihove preživetvene strategije, navade in način življenja, in je pasivno in aktivno sabotiralo pogozditve, je bor posvojilo, s čimer se je iz začasnega gosta spremenil v rednega prebivalca kraških gmajn.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 244, Svet za kmetistvo in gozdarstvo LRS.
 - SI AS 675, Ministrstvo za gozdarstvo Ljudske republike Slovenije, 1945–1951.
 - SI AS 1118, Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo Ljudske republike Slovenije.
- SI_PAK_KP – Pokrajinski arhiv Koper:
 - SI_PAK_KP/0607, Uprava za gozdarstvo pri OLO Koper, 1951–1963.
 - SI_PAK_KP/0629, Okrajni urad Komen.
 - SI_PAK_KP/0638, Občina Štorje.
 - SI_PAK_KP/0795, Zavod za pogozdovanje in melioracijo Krasa, Ajš – Gorica.

Časopisni viri

- Barič, Jože. »O razvoju in zatiranju pinijevega sprevodnega prelca na Krasu.« *Gozdarski vestnik* 9, (1951): 144–48.
- Beltram, Vladislav. »Pogozdovanje Krasa ni problem.« *Gozdarski vestnik* 5, (1946): 9–18, 29–39.
- Bunc, Franc. »Besedica o Krasu s kratkim opisom Komenske fare.« *Kmetijske in rokodelske novice* 11, 20. 4. 1853, št. 32, 125, 126.
- *Edinost* 6, 29. 6. 1881, št. 26, 2. »Dopisi. S Kraškega roba.«
- Fleišman, A. »Goli in pusti kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti.« *Kmetijske in rokodelske novice* 8, 30. 10.; 6. 11.; 13. 11.; 18. 12. 1850, št. 44–52.
- Gašperšič, Franc in Iztok Winkler. »Ponovna ozelenitev in gozdnogospodarsko aktiviranje slovenskega krasa.« *Gozdarski vestnik* 44, št. 5 (1986): 169–84.
- Gorica 4, 19. 7. 1902, št. 57, 1. »Deželni zbor goriški.«
- *Gozdarski vestnik* 6 (1947): 80–92. »Zakon o petletnem planu.«
- *Ljudska pravica* 12, 6. 1. 1951, št. 4, 1, 2. »Gozdarstvo Slovenije je v preteklem letu prispevalo velik delež h graditvi socializma.«
- *Ljudska pravica* 11, 2. 10. 1950, št. 235, 1. »Več pozornosti zaščiti gozdov.«
- Orel, Viljem. »Obnova slovenskega Krasa in vprašanje pašnika.« *Gozdarski vestnik* 6 (1947): 177–81.
- Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradiščanske o delovanju deželnega odbora od 1. januarja do konca decembra 1902. Gorica: Deželni odbor, 1903.
- Šebenik, Marjan. »Pogozdovanje na Krasu.« *Gozdarski vestnik* 6 (1947): 44–46.

93 Zorn et al., »Od gozda do gozda,« 571, 572.

- Titovšek, Janez, Stana Hočvar, Dušan Jurc, Ivan Švara, Alojz Zega, Boris Škrk in Anton Pirjevec. *Sušenje črnega bora na Krasu*, 1984. Dostopno na: <https://www.zdravgozd.si/dat/pdp/19840312.pdf>. Pridobljeno 8. 9. 2021.

Literatura

- Bárány-Kevei, Ilona. »Human Impact on Hungarian Karst Terrains, with Special Regard to Silviculture.« *Acta carsologica* 32, 2 (2003): 175–85. <https://doi.org/10.3986/ac.v32i2.346>.
- Blažič, Marjan. *Borov sprevodni prelec*. Ljubljana: [samozal.], 1959.
- Brock, Emily K. »New Patterns in Old Places. Forest History for the Global Present.« V: *The Oxford Handbook of Environmental History*. Uredil Andrew C. Isenberg, 154–77. New York: Oxford University Press, 2014. 10.1093/oxfordhb/9780195324907.013.0006.
- Culiberg, Metka. »Vegetacija Krasa v preteklosti.« V: *Kras: [trajnostni razvoj kraške pokrajine]*. Uredil Mauro Hrvatin, 100, 101. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.
- Fras, Stanislav. *Pomen črnega bora za pogozdovanje Krasa in njegovi abiotični ter biotični škodljivi spremljevalci*. Ljubljana: [samozal.], 1959.
- Gams, Ivan in Matej Gabrovec. »Land Use and Human Impact in the Dinaric Karst.« *International Journal of Speleology* 28, št. 1 (1999): 55–70. <http://dx.doi.org/10.5038/1827-806X.28.1.4>.
- Gams, Ivan. »Sistemi prilagoditve primoskega dinarskega krasa na kmetijsko rabo tal.« *Geografski zbornik* 31, (1991): 5–106.
- Grove, A. T. in Oliver Rackham. *The Nature of Mediterranean Europe. An Ecological History*. New Haven, London: Yale University Press, 2001.
- Hufnagl, Leopold. *Splošni del gospodarskih načrtov za kočevsko gospostvo 1894*. Ljubljana: Biotehniška fakulteta, Oddelek za gozdarstvo in obnovljive gozdne vire, 2002.
- Jurhar, Franjo, Jože Miklavžič, Franjo Sevnik in Bogdan Žagar. *Gozd na krasu Slovenskega primorja*. Ljubljana: Tehniški muzej Slovenije, 1963.
- Kranjc, Andrej. »Dinaric Karst: an Example of Deforestation and Desertification of Limestone Terrain.« V: *Deforestation Around the World*, 73–94. Rijeka: InTech, 2012. 10.5772/34275.
- Mlinšek, Dušan. »Beseda o knjigi.« V: Franjo Kordiš, *Dinarski jelovo bukovi gozdovi v Sloveniji*, 6, 7. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za gozdarstvo in gozdna gospodarstva, 1993.
- Nicod, Jean. »Understanding Environmental Problems in Dinaric Karst.« V: *Fizična geografija pred novimi izzivi. Znanstveni simpozij ob 80-letnici akademika prof. dr. Ivana Gamsa*. Ljubljana: odderek za geografijo Filozofske fakultete, 2003.
- Panjek, Aleksander. »Against the Desert in the Karst: a Paradigm-shift from Ruined Landscape to Cultural Savannah.« *Ekonomika i ekohistorija* 14, št. 1 (2018): 52–71.
- Panjek, Aleksander. *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Perko, Franc. *Od ogolelega do gozdnatega krasa: pogozdovanje krasa*. Ljubljana: Zveza gozdarskih društev Slovenije - Gozdarska založba: Jutro, 2016.
- Rubbia, Konrad. *Petindvajset let pogozdovanja Krasa na Kranjskem: poročilo komisije za pogozdovanje Krasa v vojvodini Kranjski o delovanju, od leta 1886 do konca leta 1911: z dvema podobama*. Ljubljana: Pogozdovalna komisija, 1912.
- Sanković, Petra. *Možnost gojenja izbranih listavcev v vrzelih v nasadih črnega bora na Krasu*. Ljubljana: [P. Sanković], 2015.
- Šlander, Jože. *Zaščita šuma u Sloveniji (stanje i problematika)*, 1948. Dostopno na: <https://www.zdravgozd.si/dat/pdp/19480930.pdf>. Pridobljeno 8. 9. 2021.
- Zorn, Matija, Peter Kumer in Mateja Ferk. »Od gozda do gozda ali kje je je goli, kamniti Kras?.« *Kronika* 63, št. 3 (2015): 561–74.

Objavljeni viri

- *Deželni zakonik in vladni list za kranjsko kronovino* 37, 21. 11. 1885, št. 7. »Zakon z dné 9. marca 1885 o pogozdovanji Krasa v vojvodini Kranjski.«
- Kosovel, Srečko. *Bori*. 19??. Dostopno na: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-WX0FCCAA>. Pridobljeno 8. 9. 2021.
- Kosovel, Srečko. *Temni bori, črni bori*. 192?. Dostopno na: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-KD6CQBJZ>. Pridobljeno 8. 9. 2021.
- *Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradiščanske o delovanju deželnega odbora od 1. januarja do konca decembra 1902*. Gorica: Deželni odbor, 1903. »Poročilo o delovanji komisije za pogozdovanje Krasa v pokn. grofovini geriško-gradiščanski za I- 1901, prlloga 6.«
- *Projekt VIPava - Zavod za ribištvo Slovenije*. Dostopno na: www.projektvipava.si. Pridobljeno 8. 9. 2021.
- *Uradni list LRS*, št. 12-67/49.

Meta Remec

BLACK PINE AS THE BLACK DEATH: THE LOCAL PEOPLE'S ATTITUDES TOWARDS BLACK PINE AFFORESTATION IN THE SLOVENIAN KARST IN THE 19TH AND 20TH CENTURY

SUMMARY

The issue of the afforestation of the Karst region and especially the reasons why it consisted of an infertile, bare, and rocky landscape that needed to be "reforested and saved" has been addressed many times by historiography as well as other sciences. The forest in the central Karst, which should have been there but was not, has been the main focus of many analyses. The afforestation of this area was considered the first successful experiment of its kind on the European scale and deemed as an example of good practice. To this day, the view that it has been a success story in a broader rather than just Slovenian context has persisted. A dominant discourse has prevailed that portrays the reforestation with a foreign tree species as a success and an improvement compared to the bare and degraded landscape, supposedly created in the Karst through uncontrolled exploitation and deforestation, and later mainly due to overgrazing. The political elite, which adhered to the principles of the German forestry school, supported the idea that the Karst should be devoted to forest exploitation, which would mean a complete change in the use of the environment. In the second half of the 19th century, deliberate attempts took place to reforest the bare areas of the Karst, based on the establishment of almost completely monoculture plantations of non-native black pine, which led to profound structural changes in the appearance of

the Karst Plateau. From the very beginning, the population was anything but enthusiastic about the plans of the authorities. They opposed the restrictions imposed on grazing and litter preparation. The people also needed firewood and stakes for viticulture, and they were not prepared to give up their habits. They also refused to dig holes and would even sabotage the areas that had already been planted. It was almost impossible to prove whether the seedlings had died on their own or whether they were destroyed by deliberate sabotage, usually after the landowners had become dissatisfied with the yield and the benefits they were receiving. The local farmers cared little about the long-term benefits when they could not feed their families in the present, while forestry experts were aware that it was virtually impossible to carry out any monitoring in the field. After World War II, reforestation gained new momentum, as it was included in the Five-Year Plan of the Federal People's Republic of Yugoslavia and possessed a strong ideological component: it was aimed at rescuing the population that had been subjugated and condemned to poverty and bare survival for centuries. The economic backwardness stemming from the underdeveloped agriculture and the meagre cultural level of the rural population were to be tackled by ensuring general social and industrial progress. The significant afforestation drive in the years immediately after World War II, when numerous voluntary reforestation campaigns took place, came to a standstill already between 1948 and 1952, as the lack of financial and material resources restricted both the amelioration and restoration efforts. Once again, people resisted the reforestation of pastures and were not prepared to give them up in favour of the results that would only become apparent in half a century or more. Deliberate attempts to destroy pine plantations as well as examples of arson would sometimes occur. People believed it was better to own the land, even if bare, than to reforest it, as, after reforestation, they had absolutely nothing to gain from these plots aside from additional obligations. The district committee members described black pine as the worst possible misfortune, "plague", and "pestilence" that had ever afflicted them, and they boldly and insolently threatened the authorities with matches. As agriculture was being abandoned in the decades that followed, the forest started to expand by itself, even in the areas where this was not intended or desirable. From a temporary feature that was supposed to improve the fertility of the soil in a few decades and then disappear, the forest has become an integral part of the Karst landscape and an inseparable part of its identity.

Filip Čuček*

»Volkovi in hijene.« Primeri »obračuna« s spodnještajerskim nemštvom (in vsenemške »obrambe domovine«) v prevratni dobi**

IZVLEČEK

V prispevku avtor analizira prevratno dobo na Spodnjem Štajerskem (predvsem na »ogroženih« območjih) skozi prizmo primerov obračuna s spodnještajerskim nemštvom. Nemci so bili ob nastanku nove države prestrašeni, odpuščanja številnih nemških javnih uslužbencev so bila tako rekoč na dnevnem redu, na drugi strani pa je slovenska stran evforično krenila v nove čase. Dogodki, ki so sledili, so širili sovraštvo do nemštva (in tudi strah pred njimi), med Nemci pa večali občutek ogroženosti. V »bran« spodnještajerskemu nemštvu se je najbolj ognjevit postavil graški vsenemški časnik Grazer Tagblatt, ki je nato vseskozi (dve desetletji) zagovarjal parolo, da je treba Spodnjo Štajersko priključiti nazaj k nemštvu (kar se je na koncu dejansko tudi zgodilo).

Ključne besede: Spodnja Štajerska, prevrat, transformacija, tranzicija, deavstrizacija, slovenizacija, Slovenci, Nemci, obračun

* dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; filipc@inz.si

** Raziskava je bila opravljena v okviru raziskovalnega projekta št. J6-1801 Postimperialne tranzicije in transformacije iz lokalne perspektive: slovenska mejna območja med dvojno monarhijo in nacionalnimi državami (1918–1923), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

“WOLVES AND HYENAS.” EXAMPLES OF THE “RECKONING” WITH THE LOWER STYRIAN GERMANS (AND THE ALL-GERMAN “HOMELAND DEFENCE”) DURING THE UPHEAVAL

In the following contribution, the author analyses the upheaval in Lower Styria (especially in the “endangered” areas) through the prism of the examples of the reckoning with the Lower Styrian Germans. The establishment of the new state terrified the Germans. Many German civil servants were dismissed practically every day, while, on the other hand, the Slovenian side euphorically looked towards the future. The events that followed spread hatred (and fear) of the Germans, who felt increasingly threatened. The most fervent “defence” of the Lower Styrian Germans came from the Grazer Tagblatt newspaper from Graz, which kept constantly arguing (for two decades) that Lower Styria should be annexed back to the German nation (which eventually really happened).

Keywords: Lower Styria, upheaval, transformation, transition, de-Austrianisation, Slovenianisation, Slovenians, Germans, reckoning

Uvod

Na Spodnjem Štajerskem, enem izmed območij z dvojezičnim prebivalstvom v Cislajtaniji, so se slovensko-nemški odnosi od Taaffejeve dobe naprej vse bolj zaostrovali, dokler niso na prelomu stoletja in kasneje popolnoma eskalirali. Ostritev razmer je bila seveda posledica vedno bolj jasno definirane nacionalne razmejitve, čemur se tudi na Spodnjem Štajerskem niso mogli izogniti. V zadnjih dveh, treh desetletjih dvojne monarhije se je nacionalna identiteta vse bolj kristalizirala med prebivalstvom, ki se je začelo identificirati z nadregionalnimi, in ne več toliko deželnimi oznakami. Če je bila v 60. (in tudi še v 70.) letih kohabitacija slovensko in nemško govorečih (spodnje)štajerskih »rojakov« še mogoča, je od 80. let naprej vse bolj pospešeno izginjala iz javnega in zasebnega življenja. V začetku 90. let sta oba pola že homogenizirala svoje vrste; nemška stran je ostala omejena na mesta in nekatere trge, medtem ko je drugje povsem prevladala slovenska stran. Na prelomu stoletja so se nacionalni odnosi popolnoma zaostrili. Poleg verbalnega je bilo na »dnevnem redu« vse bolj pogosto tudi fizično nasilje; s septembrskimi dogodki leta 1908 so bile porušene še zadnje sponne slovensko-nemškega sobivanja, ki jih je velika vojna dokončno in nepovratno »odplaknila«.¹

Spodnještajerski Slovenci so – v nasprotju s Kranjsko – zaradi močnega nemškega pritiska vse do začetka 20. stoletja delovali slogaško.² Na drugi strani je nemška

1 Prim. Filip Čuček, *Svoji k svojim* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016).

2 Prim. Branko Goropevšek, »Razpad sloge na slovenskem Štajerskem,« v: *Celjski zbornik* (Celje: Osrednja knjižnica,

politika vso svojo dejavnost usmerila v štajersko Podravje in se postopoma umikala s celjskega območja,³ ki je bilo za njih praktično izgubljeno. Pri tem je bolj ali manj podpirala Nemško ljudsko stranko in se na vso moč oprijela nemških nacionalnih društev Schulverein, Südmark in Deutscher Volksrat für Untersteiermark, ki je prevzelo koordinacijo nemške politike.⁴ Schulverein se je v letih pred vojno spremenil v organizacijo ekstremnega nemškega nacionalizma in se ni zadovoljeval le z »obrambo« nemškega posestnega stanja, pač pa je ustanavljal šole in vrtce tudi v pretežno slovenskih krajih, precej utraktivističnih šol pa spremenil v šole z nemškim učnim jezikom. Pri tem je svojo dejavnost vse bolj osredotočal na mariborsko okolico, da bi utrdil mariborski nemški jezikovni otok, medtem ko se je Südmark vse bolj skoncentriral na kolonizacijo obmejnega pasu v Slovenskih goricah in deloma v Dravski dolini.⁵ Še posebej se je »posvetil« Šentilju, kjer so živeli »po zadnjem ljudstvenem štetju l. 1900 /.../ 503 Slovenci in 201 Nemec, torej že skoro 30 %«. Slovenska politika je opozarjala na načrtno akcije nemške strani, ki si je (tudi s številnimi mahinacijami) prizadevala »osvojiti« kraje med Mariborom in Šentiljem, s čimer bi ustvarila sklenjeno ozemlje do največje spodnještajerske nemške »trdnjave«.⁶ V jezikovno mešanih okrajih je nemška stran uporabljala načrtno agitacijo, nemški hišni gospodarji pa neposredno vpisovanje nemškega občevalnega jezika za svoje stranke.⁷

V letih pred prvo svetovno vojno sta obe nacionalni ideologiji na Spodnjem Štajerskem »spopad« praktično pripeljali v brezizhoden položaj. Slovenski napadi na nemške in nemški napadi na slovenske nacionalne postojanke so postali nekaj vsakdanjega, gesli »Svoji k svojim« in »Hie Deutsche – hie Slowenen« pa sta (posebej v mestih) povsem »okupirali« javno (in v precejšnji meri tudi zasebno) življenje. Prišlo je do bojkota nemških obrtnikov in trgovcev, nacionalne provokacije pa so bile vse pogostejše.⁸ Vse bolj prestrašeno spodnještajersko nemštvo, ki se je zavedalo močne slovenizacije, je v letih pred vojno uporabilo še preverjeno metodo štajercijanstva; s časopisom Štajerc, glasilom t. i. stranke Štajerc-Partei (od januarja 1907 Napredna zveza) so pod krinko gospodarskih koristi poskušali mobilizirati slovensko prebivalstvo v Podravju za nemštvo.⁹ Toda nacionalni proces je bil na nemški in slovenski strani na prelomu stoletja bolj ali manj zaključen, prebivalstvo pa opredeljeno po nacionalnem ključu.

2003), 143–61. Branko Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2005), 19–23.

3 Prim. Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik* (Maribor: Založba Obzorja, 1997).

4 Franc Rozman, »Politično življenje Nemcev«, v: *Od Maribora do Trsta* (Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998), 54.

5 Prim. Janez Cvirn, »Deutsche und Slowenen in der Untersteiermark«, v: *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum. Herausgegeben von Harald Heppner* (München: R. Oldenbourg, 2002), 122, 123. Andrej Vovko, »Nemška šolska organizacija Deutscher Schulverein«, v: *Slovenska kronika XIX. stoletja – 1861–1883*, ur. Janez Cvirn (Ljubljana: Nova revija, 2001), 340, 341.

6 Prim. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 295–314.

7 Janez Cvirn in Andrej Studen, »Etnična (nacionalna) struktura mest na Spodnjem Štajerskem (1880–1910)«, v: *Prvi i drugi međunarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj*, ur. Nives Rittig Beljak (Varaždin: Varteks; Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, 2002), 121. Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation* (Wien, Köln, Graz: Hermann Böhlau Nachf., 1982), 161–64.

8 Npr. StLA, fond Statthalt. Präs., f. E91 – 1622/1908. StLA, fond Statthalt. Präs., f. E91 – 1663/1908. StLA, fond Statthalt. Präs., f. E91 – 1691/1911, 1436/1912, 1828/1913, 1341/1914, 1602/1914.

9 Prim. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 255–57. Cvirn, »Deutsche und Slowenen«, 124.

Mednacionalnemu spopadu niso prizanesla niti turbulentna vojna leta. Nasprotno. Spodnještajersko nemštvo je po začetku vojne denunciralo slovenske intelektualce (predvsem duhovnike), češ da s srbofilskimi izjavami na eni strani izdajajo domovino, na drugi strani pa povzročajo splošni nemir.¹⁰ Tudi spodnještajerski Nemci so želeli vojno izkoristiti za utrditev nemškega gospodstva v Cislajtaniiji.¹¹ A razplet dogodkov je šel v drugo smer. Slovenska politika sicer vse do zadnjih mesecev vojne ni resno razmišljala o »odhodu« iz Avstrije,¹² pač pa o njenem preoblikovanju (Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje).¹³ Toda po Krfski deklaraciji (ki jo je medtem sopodpisal tudi Bogumil Vošnjak) poti nazaj ni bilo več.¹⁴ Ob koncu vojne je nemška stran tako s strahom spremljala slovensko politiko, ki je med drugim ugotavljala, da je »današnji Maribor svojemu naravnemu slovenskemu okolišu odtujen«, ¹⁵ sama pa stremela k temu, da zase zadrži Maribor in kraje, ki so gravitirali proti mestu ob Dravi (Dravska dolina, Slovenske gorice, spodnja Murska dolina) oziroma ležali med t. i. jezikovno mejo in Mariborom.¹⁶

Ko je mariborski občinski odbor 30. oktobra 1918, dan po nastanku Države SHS,¹⁷ razglasil Maribor z okolico za sestavni del avstrijske države, je Rudolf Maister 1. novembra zvečer prevzel vojaško poveljstvo v mestu (in na celotnem Spodnjem Štajerskem), v noči na 23. november razorožil nemško varnostno stražo (Schutzwehr),¹⁸ konec meseca pa s svojimi borci dosegel črto Šentpavel–Lučane–Ernovž–Radgona. To demarkacijsko črto mu je uspelo zadržati do konca bojev sredi februarja 1919, ko je bila med štajersko deželno vlado v Gradcu in Narodno vlado v Ljubljani podpisana Mariborska pogodba, ki je začasno avstrijsko-jugoslovansko mejo določila na tej liniji.¹⁹

10 Prim. Martin Moll, *Kein Burgfrieden* (Innsbruck, Wien, Bozen: StudienVerlag, 2007). Martin Moll in Filip Čuček, *Duhovniki za rešetkami* (Ljubljana: Arhivsko društvo, 2006). Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917* (Ljubljana: Arhivsko društvo, 1980).

11 Prim. *Nemci in Maribor*, ur. Jerneja Ferlež (Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012), 56. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 315–34.

12 Prim. Janez Cvirn, »Obesiti za pete in scvreti nad ognjem«, *Zgodovina za vse* 2, št. 2 (1995): 13.

13 Prim. Vlasta Stavbar, *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje* (Maribor: Založba Pivec, 2017). Feliks Bister, *Majestät, es ist zu spät* (Wien, Köln: Böhlau, 1995).

14 Prim. Aleksandra Gačič, »Dr. Bogumil Vošnjak – politik in diplomat« (doktorska disertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2014), 93–114.

15 *Slovenski narod*, 26. 9. 1918; 3. 10. 1918.

16 *Straža*, 25. 10. 1918.

17 Več o Državi SHS gl. Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitev v letu 1918* (Ljubljana: Modrijan, 1998). Jurij Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*. (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018).

18 Prim. Gregor Jenuš, *Ko je Maribor postal slovenski* (Maribor: ZRI dr. Franca Kovačiča, 2011), 94–108. Bruno Hartman, »Prevrat v Mariboru«, *Studia Historica Slovenica*, št. 1 (2002): 192–201.

19 *Nemci in Maribor*, 59, 65. Prim. Matjaž Klemenčič, »Germanizacija slovenske Štajerske, ki jo je preprečil poseg generala Rudolfa Maistra«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 82, št. 2-3 (2001): 51–55.

Nove razmere

Z razpadom monarhije oktobra/novembra 1918 se je začelo obdobje tranzicije in transformacije v novo jugoslovansko državo. »Na vseh železniških postajah do Špielfelda imamo naenkrat slovenske napise, vsi okrajni glavarji Spodnje-Štajerske – izvzemši Radgone – so Slovenci, vojaštvo nosi narodno kokardo, ima slovenske poveljnike in slovensko komando.«²⁰ Težko pričakovani mir in konec vojne na eni strani, na drugi pa pomanjkanje, lakota, naveličanost, vračanje vojske, bolezn, povojna psihoza, vse to (in še kaj zraven) so bili dejavniki, ki tudi Spodnje Štajerske niso obšli.²¹ Dežela je (začasno) pripadla Državi SHS in čez slab mesec Kraljevini SHS. Evforijo je bilo na slovenski strani čutiti na vsakem koraku.²² Spodnještajersko nemštvo je bilo odrezano od stare domovine, nova Nemška Avstrija, ki se je prav tako soočala z vsemi zgoraj naštetimi težavami, je bila prešibka, da bi mogla resneje poseči na jug, prav tako je bila tista naslednica »rajne« monarhije, ki je morala nase prevzeti breme poraženke.

Slovenizacija in deavstrizacija²³ sta postali eni glavnih tem, ki sta polnili časopisje, kljub temu da je bilo vprašanje, komu bo pravzaprav pripadel severni del Spodnje Štajerske, nejasno, saj je o meji med novonastalima državama odločala senžermenska mirovna konferenca. Na eni in drugi strani meje sta se oblikovali dve novi državi, ki sta vsaka zase hoteli čim večji delež spornega ozemlja. Če je bilo Celje nemški otok globoko v slovenski okolici in za nemštvo »izgubljeno« že pred vojno, sta bila Ptuj in Maribor bližje jezikovni meji, obkrožena z mešanimi (slovensko-nemškimi) občinami. Janko Mačkovšek je že konec oktobra svaril, da je treba izpodbijati rezultate ljudskega štetja in po obmejnih cerkvah raziskati dejansko rabo jezikov.²⁴ Slovensko časopisje se je na vse pretege »trudilo« prikazati (še do včeraj) nemški Maribor kot slovensko posest. »Vsled nove uprave po l. 1848 je Maribor postal sedež mnogih državnih, deželnih in avtonomnih uradov in šol, kar je prineslo v Maribor cele legije uradnikov z njihovimi rodovinami, ki so v ogromni večini Nemci ali ponemčeni Slovani. / ... / S starokopitnim občinskim volilnim redom si je nemška stranka zagotovila neomejeno gospodstvo v mestni upravi in na vse zadnje je priskočila avstrijskemu nemštvu pa posebej mariborskemu na pomoč postava o ljudskem štetju po občevalnem jeziku.«²⁵

20 Straža, 4. 11. 1918.

21 Andrej Studen, »O 'ferdamanih babah in dedih': odraz vsakdanjika v zapisih okrajnega sodišča Konjice v prevratni dobi,« *Zgodovina za vse* 27, št. 2 (2020): 25–56. Prim. Gregor Antoličič, »Slovensko ozemlje pod vtisom umika avstro-ogrske vojske jeseni 1918,« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019): 519–50. Matjaž Bizjak, »Umik avstro-ogrske vojske skozi slovenski prostor novembra 1918,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 43, št. 1 (2003): 25–36. Več gl. Boštjan Zajšek, *Jugoslavija prihaja* (Maribor: Pokrajinski arhiv, 2018), 15–24, 52–57, 78, 79. Pieter Judson, *Habsburška monarhija: nova zgodovina* (Ljubljana: Založba Sophia, 2019), 475–82.

22 Več gl. Zajšek, *Jugoslavija prihaja*, 7–13.

23 Ervin Dolenc, »Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji,« v: Dušan Nečak et al., *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2004), 81–94. Andrej Rahten, *Po razpadu skupne države* (Celje: Celjska Mohorjeva družba; Celovec: Mohorjeva družba; Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2020), 206–23.

24 SI_PAM/X0096/00013 Digitalizat dopisa Janka Mačkovška Francu Kovačiču glede določitev meja in pridobitve geografskih kart generalk in specialk: spisi Narodnega sveta za Štajersko (19. 10. 1918).

25 Straža, 21. 10. 1918.

Avstrija je na drugi strani stala za sklenjenim nemškim posestnim stanjem, kar je bila popolnoma diametralna zahteva slovenskim stališčem. Potemtakem bi lahko proglasili »celo Spodnje Štajersko za nemško posest, enako Koroško, kjer so po zadnjem ljudskem štetju vsi politični okraji narodno mešani, naposled niti Kranjska ni varna pred 'nemško posestjo'«. Dilema, ali se Maribor »priklopi k skupini nemških dežel ali k jugoslov. državi«, za slovensko stran pravzaprav ni obstajala, saj bi bilo »kot osamljen otok v slovenskem morju geografično nemogoče Maribor izrezati iz okolice in ga združiti z nemškim ozemljem«. ²⁶ Mačkovšek je opozarjal, da celo »pametnejši Nemci sami priznavajo, da mesto propade, če se ga odloči od južne okolice«. ²⁷

Nemštvo, ki je ostalo na Spodnjem Štajerskem, se je v danih razmerah počutilo precej ogroženo in predvsem prestrašeno, saj jih je skrbelo za lastno varnost in za varnost premoženja. Primerov kot Josef Peitler iz Sv. Primoža nad Vuzenico (ta je sicer povzročil eksces, ko je v vuzeniški gostilni Lobenwein nekatere (nemške) goste zmerjal, češ da so sleparji, lopovi in nemški psi, od česar se je ogradil tudi mariborski Narodni svet), ²⁸ ki je pozival, da je treba vsem Nemcem in nemškutarjem odvzeti »koncesijone«, prav tako pa odpraviti nemčurske in nemške učitelje ter šolske nadzornike, je bilo precej. ²⁹ *Marburger Zeitung* je bil podvržen strogi cenzuri. ³⁰ V Celju je *Deutsche Wacht* menil, da je slovenski Narodni svet prevzel oblast tudi z namenom zaščite varnosti oseb in premoženja, od novih oblasti pa pričakoval zaščito. Seveda ni pozabil pripisati, da je Celje (z županom Heinrichom Jaborneggom na čelu) še zmeraj mesto z nemško večino, da nemštvo zavzema izredno mirno in lojalno držo in da zato pričakuje, da se ga bo upoštevalo kot enakovrednega partnerja. ³¹ A že čez tri dni (5. novembra) je bil celjski list zgrožen, ko je pisal, kako je slovenska uprava nasilno prevzela celjsko oblast. Poveljnik vojaške patrulje naj bi tako osorno zavrnil rokovanje z županom, pograbil ključe in nemudoma izobesil slovensko nacionalno zastavo. Občinski svet je sprejel sklep, da glede na nasilje odstopa, enako pa je storil tudi Jabornegg in s tem seznanil predsednika celjskega Narodnega sveta Ernesta Kalana. Naslednjega dne je prišlo do uradne predaje mestnega urada in vseh funkcij vladnemu komisarju Frideriku Lukanu, kljub temu pa je »vahtarca« naglašala, da je ob slovenski celjski manifestaciji slovensko zastavo izobesilo zgolj šest nemških hišnih lastnikov, kar jasno kaže na to, da je Celje nemško mesto in da je le petina hiš v mestu v slovenskih rokah. ³²

26 *Straža*, 4. 11. 1918.

27 SI_PAM/X0096/00013 Digitalizat dopisa Janka Mačkovška Francu Kovačiču glede določitev meja in pridobitve geografskih kart generalk in specialk: spisi Narodnega sveta za Štajersko (19. 10. 1918).

28 SI_PAM/X0096/00129 Digitalizat poročila o neprimernem obnašanju učitelja Josefa Peitlerja v gostišču v Vuzenici: spisovno gradivo Narodnega sveta za Štajersko (1918.11.01-1918.11.04). SI_PAM/X0096/00130 Digitalizat izjave zaupnika Narodnega sveta za Vuzenico Emerika Mravljaka glede izgredev učitelja Pajtlerja (4. 11. 1918).

29 SI_PAM/X0096/00103 Digitalizati predlogov protinemških ukrepov Josipa Pajtlerja iz Svetega Primoža nad Vuzenico (1. 11. 1918).

30 Prim. Zajšek, *Jugoslavija prihaja*, 32.

31 *Deutsche Wacht*, 2. 11. 1918.

32 *Deutsche Wacht*, 9. 11. 1918.

Slovenizacija, na udaru katere se je znašlo spodnještajersko nemštvo, se je začela nemudoma po zamenjavi oblasti. Mnogi Nemci, ki so bili aktivno vključeni v narodno-politično konfrontacijo, so že na začetku novembra 1918 zapustili novo državo. Sledili so jim najvišji državni uradniki, kmalu pa še drugi javni uslužbenci, ki so po odslovitvi iz službe in izgubi službenih stanovanj čez noč ostali brez eksistence. »Nemci so po celih vozovih oropano blago spravljali v svoje hiše in proti severu. Dolge kolone vozov in avtomobilov smo videli težko obložene z vojaškimi predmeti in živili voziti iz Maribora proti Gradcu.«³³ Radgonski trgovec Fran Korošec je poročal, da se »po nahrbtnikih izvažajo po cel vagon raznih živil od Ljutomera do Špilfelda v Gradec in drugam neovirano in tako nam odjedajo živila oholi naši sovražniki.«³⁴

Kot odgovor na nemške medvojne denunciacije so se številni pronemško usmerjeni posamezniki znašli v podobnih »krempljih« slovenskih »ovaduhov.«³⁵ Nemštvo je bilo tako rekoč čez noč »ožigosano«; slovenska stran je nemudoma začela pripravljati seznane, ki so javne uslužbenke opredeljevali po nacionalnem ključu. V seznamih neželenih kadrov, ki jih je slovenska stran sestavljala kot po tekočem traku, so se v Mariboru in okolici hitro znašli vidnejši nemški posamezniki. Na mariborskem okrožnem sodišču je bil kot zagrizen Nemec označen vodja sodišča Henrik Detitscheg, prav tako Anton Torggler, Hermann Lorber, Franz Bytzek, Friedrich Felbar, »lenuh« Richard Meditz in avskultant Friedrich Gotscheber. August Modriniak in Josef Osvatitsch sta bila poleg tega opredeljena še kot hudobna, medtem ko je bil Gustav Rostok sicer zagrizen, toda do slovenskih strank večinoma pravičen, Wilhelm Kronasser pa zmeren, a ker je v procesih med vojno bil vedno za obsodbo, se je prav tako znašel med »ožigosanimi«. Za zagrizeno je veljala tudi večina ostalega pisarniškega osebja. Prav tako so za sporne veljali številni nemški ali nemško orientirani uslužbenci okrožnih sodišč. V Ormožu sta bila kot zagrizena Nemca označena sodnika Franz Pupacher in Johann Altzichler. V Lenartu je bil za pogojno zanesljivega zaznamovan Ožbalt Ilaunig, ki je bil »popolnoma pod vplivom svoje žene, ki je bila pred možnostjo huda Nemka«. Za zmernega Nemca je veljal lenarški sodnik Jožef Toplak, za zagrizeno pa pisarniško osebje, ki »se ravna po svojem vodji«. Ljutomerski predstojnik Ferdinand Meditz se je prav tako znašel na spisku »zagrizenih«, v Marenbergu pa na prvem mestu predstojnik Karl Granitz, poleg njega tudi vse pisarniško osebje. Sodnik Julius Ruder se je sicer čutil Slovenca, »a je strahovito boječ«, oficijal Franc Vuk pa je bil »v srcu Slovenec, a na zunaj brezbarven, ker je imel vedno nemške šefe«. V Radgoni sta bila popolnoma nezanesljiva sodnika Hermann Wazulik in Johann Walzl, na Ptujju predstojnik Anton Doležal in sodniki Arnold Mally, Franz Wressnig, Wilhelm Traun in Johann Fürstbauer, v Slovenski Bistrici pa so bili problematični Johann Pirnat, Felix Rakovec in Heinrich Fohn.³⁶

33 *Straža*, 8. 11. 1918.

34 SI_PAM/X0096/00081 Digitalizat poročila Frana Korošca ter Frana Severja iz Gornje Radgone glede organiziranja in izvoza živil ter nemčurstva v Gornji Radgoni (30. 10. 1918).

35 Za Konjice prim. Andrej Studen, »Izjava enega zanesljivega Slovenca zadostuje,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 1 (2009): 129–42.

36 SI_PAM/X0096/00171 Dopolnilni seznam uradnikov sodišč na območju Okrožnega sodišča Maribor z

Na posebnem seznamu za mariborsko okolico so »pristali« člani nemškega Volksrata. V Studencih učitelj Franz Hausmann, odvetnik Fritz Juritsch, delovodja Franz Kaspar, nadučitelj Karl Mayer, nadučitelj Franz Halbecker, železniški uradnik August Muster in železniški delovodja Andrej Hofer. V Št. Ilju v Slovenskih goricah Franz Fischreder, v Kamnici Gottfried Petschar, Karl Dollezek, v Sv. Juriju ob Pesnici Josef Wressner, v Krčevini Valentin Schöffer, Rudolf Kankowsky in Karl Pesel, v Leitersbergu Ruppert Pircher, v Sv. Lovrencu nad Mariborom posestnik Josip Mihalitsch, nadučitelj Mihael Mogge, v Pekrah nadučitelj Julij Ogrizek, na Pobrežju gostilničar Franz Roiko, nadučitelj Alojz Seidler in višji sprevodnik Hans Striedinger, na Pesnici Evgen Pilz, Aleksander Hojnik in Hans Millner, v Razvanju Martin Pukl, Ignac Jöbstl, Peter Trinko in Johann Roth, v Radvanju učitelj Maks Grilletz in Alois Pšunder, na Teznem Johann Scheweder in I. Fajdiga, v Bresternici Josef Wiesthaler in v Svecini Josef Pascolo in Robert Herzog.³⁷ V Marenbergu so sestavili precej podroben seznam, ki je uslužbenec (krajevne župane, učiteljstvo, poštne uradnike, orožništvo, sodstvo, davkarijo in zaposlene na železnici) opredeljeval z nazivi »nemškutar«, »hud Nemec«, »mlačnež« ali »Slovenec«, za sporne pa predvidel takojšnjo odstavitev (»ostane« ali »se odstavi«).³⁸

Na dopis/vprašalnik mariborskega Narodnega sveta župnijskim uradom glede narodnostne sestave občinskih svetov je na njegov naslov (tako rekoč nemudoma) prispelo ogromno poročil, v katerih je nova oblast dobila poglobljen pregled nad situacijo na »terenu«. Za »ogrožena« območja so (slovenski) dušni pastirji navajali, kdo je sporen (nemško usmerjen) oziroma kdo lahko prevzame lokalne posle, kdo pa mora biti odstavljen. Župniki so navajali, ali je župan podpiral novo državo, ali je bil aktivno vpet v podpisovanje deklaracijskega gibanja, ali je hujskal proti novi oblasti in državi, na koncu pa bili ključen dejavnik pri določevanju prihodnjega vodilnega lokalnega kadra. Na ta način je bil »na spisku« ponovno cel kup ljudi, ki so se znašli na stranskem tiru. V ptujski in mariborski okolici, kjer so bile vse do prevrata občine bolj nacionalno mešane kot v celjski okolici (ki pa tako ali tako ni več spadala v »nevarno« območje), je bilo še posebej pomembno, kdo je primeren, kdo pa nezaželen. Tako je župnik Lenart Vaupotič za Sv. Trojico v Halozah »izločil« nemško vzgojenega in nezmožnega »slov. v pisavi« Roberta Krajnza, ki so ga vrinili »ptujski nemškutarski posestniki«, prav tako Andreja Šego v Gruškovju, ki ni želel podpisati Majniške deklaracije. V Novi cerkvi je bil moteč element nesposoben in nezanesljiv Anton Gajšek, v Podlehniku pa je bilo treba štajercijanca Jakoba Feguša, ki je »na Dunaj hodil z Ornigom,« prav tako odstaviti. V Sv. Barbari v Halozah sta bila »najhujsša nemčurja«, po besedah tamkajšnjega kaplana, župnik Janez Vogrin in šolski vodja Ciril Vobič, ki nista podpisala deklaracije in sta hujskala proti Jugoslaviji, poleg njiju pa še

.....
navedeno nacionalno usmerjenostjo: spisovno gradivo Narodnega sveta za Štajersko (8. 11. 1918). Za Maribor prim. Hartman, »Prevrat«, 204, 205.

37 SI_PAM/X0096/00095 Digitalizat seznama javnih funkcionarjev v Marenbergu in seznam z imeni zaupnikov nemškega Volksrata v Mariborskem okraju (31. 10. 1918).

38 Studen, »O ferdamanih babah,« 32. SI_PAM/X0096/00095 Digitalizat seznama javnih funkcionarjev v Marenbergu in seznam z imeni zaupnikov nemškega Volksrata v Mariborskem okraju (31. 10. 1918).

bivši žandar Anton Štumberger, ki je bil »zmeraj nemškega mišljenja« ter je podpiral Orniga in se norčeval iz Jugoslavije. V Zavrču sta bila nezanesljiva »Nemec« Maks Ulm in štajercijanec Jožef Belšak. Več nezanesljivih županov je bilo v Sv. Vidmu in v Destrniku pri Ptuj. Janez Kodrič iz Sv. Bolfenka pri Ptuj je bil skrajno nezanesljiv, pred kratkim je dal »ptujskega Orniga voliti za častnega občana«. Poročila o nezanesljivosti županov so prihajala tudi iz ormoške (Othmar Diermayr, Franc Pavlinič), ljutomerske in še posebej iz radgonske okolice. Tam so bili trn v peti nemški nacionalc Clotar Bouvier in štajercijanci Anton Bračko, Franc Krempel in Franc Puhar. V Voličini pri Lenartu je županski kandidat Franc Vogrin rojaku, članu Narodnega sveta Franu Voglarju,³⁹ ki je bil pristojen za dopise, poročal, da se je nujno »treba znebiti vseh nemčurjev« v vasi. V sosednji vasi Porčič je »do sedaj nemško« občino prevzel nov slovenski odbor. V Sv. Bolfenu v Slovenskih goricah je lokalni župnik naštel več »prijateljev Šentlenarčanov« (Jožefa Murka in Jakoba Kumra, ki da je Orniga predlagal za častnega občana), prav tako v Benediktu. Ščavniški Anton Ajlec da je bil popolnoma »pod vplivom učitelja Ozmeča«, medtem ko je »ljudstvo popolnoma naše«. Več »negativnih« mnenj je prišlo tudi iz celjske, brežiške in konjiške okolice. V Breznu v marenberški okolici je župnik Miro Volčič izpostavil vsenemca Franca Dietingerja, ki da ga je treba takoj odstaviti, prav tako je bil sporen Vincenc Jamnik iz Otiškega Vrha. A najpomembnejša so bila poročila iz mariborske okolice, kjer je bilo tudi največ primerov. Hud nemški nacionalc Franz Roiko in Jakob Kerschnek s Pobrežja, Simon Scheweder iz Tezna, radvanjski gostilničar Jožef Holenthaner, strupen vsenemec, sicer Mravlaggov koncipient, Fritz Juritsch iz Studenc, Hans Wernigg iz magdalenskega predmestja. Poročila so navajala nujno razpustitev občinskih odborov v Bohovi, Rogozi (tam je strasten nemškutar Gotfrid Lobnik v lokalni gostilni zabavljajl čez Jugoslavijo), Razvanju (nemčur Roth), Radvanju, Leitersbergu, Kamnici, Bresternici, v Studencih, Teznu, v Krčevini itd. v ožji mariborski okolici, v širši pa v Jakobskem dolu, Sv. Lovrencu pri Mariboru, Sv. Kunigundi, Sv. Marjeti na Pesnici, kjer je Janeza Čepa precej »zdelalo štajercijanstvo«, marješki župan Anton Baumgartner pa je bil »od nekdaj naš nasprotnik«. Vidu Janžekoviču, župniku v Svečini, posebej ni ustrezal Jožef Pascolo iz Slatinskega dola, nezanesljivi so bili tudi »obmejni« župani Janez Kren, Jurij Merhart in Janez Leber. V Sv. Juriju ob Pesnici je bil Franc Wratschko doslej zgolj orodje v rokah nemškutarije.⁴⁰ Janžekovič je za Pascola posebej poročal, da je začel »še strastnejše vsepovsod ruvati z raznimi izjavami, podpisi proti Jugoslaviji. Temu pomaga na vso moč njegov sin Jožef, ki ravno sedaj prosi oproščenega od vojaške službe.« Tudi za nekaj drugih posameznikov iz severnih Slovenskih goric ni imel ravno najboljšega mnenja. »Silno nevaren za ta kraj je poštni sel Heller iz Gornje sv. Kungote, ki vsepovsodi grdi Jugoslavijo in hujska zoper njo. / ... / Nevarna zalega zoper Jugoslavijo je gostilna Pahernik Edler pri Gor. sv. Kungoti. / ... / V občini Špičnik, pri

39 Voglar, Fran (1877–1925) – Slovenska biografija, pridobljeno 1. 2. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi804462/>.

40 SI_PAM/X0096/00604 Digitizati prejetih poročil o narodnostni sestavi občinskih predstavništev na Spodnjem Štajerskem ob prevratu: spisovno gradivo Narodnega sveta za Štajersko (13. 02. 1920).

županu Leber, se zadržuje neka dunajčanka Donatil, ki zelo dela proti Jugoslaviji. V isti občini je posestnik Razbočan Augustin, ki, kjer le more, hujska zoper Jugoslavijo.«⁴¹

Slovenizacija je napredovala silovito, marsikdo je bil tako prepuščen nepredvidljivi usodi (in volji lokalnih župnikov). V (še do včeraj nemških) občinah so za zagotovitev reda in miru, predvsem pa za čim prejšnjo zamenjavo (vaške) »elite«, ustanavljali narodne straže. Razpoloženje lokalnega prebivalstva se je hočeš nočeš ravnalo glede na razmere. Pravzaprav se je tam, kjer to ni bilo več varno, le redko kdo še opredeljeval za Nemca. V gostilni g. Reibenschuha v okolici Maribora se je »zbralo veliko število ljudstva iz Pobrežja in Zerkovc. Ustanovila se je za vsako občino narodna straža, izvolil odbor in določili poveljniki. / ... / Ni bilo ne enega človeka v nekdanj 'vsenemškem' Pobrežju, ki bi bil ugovarjal ali izjavil, da je nezadovoljen z ustanovitvijo Jugoslavije.«⁴² Drug za drugim so padali nemški ulični napisi in izveski nad trgovinami, gostilnami, obrtnimi delavnicami, zdravniškimi ordinacijami, odvetniškimi in notarskimi pisarnami in drugimi lokali.

Še nedoločena meja med Nemško Avstrijo in Kraljevino SHS pa je vse bolj prihajala v ospredje. »Naša severna meja bo čisto gotovo Mura, Radgona bo spadala pod Jugoslavijo, ravnotako tudi Spielfeld, Ernovž, Gomilica, Lučane, Arvež in Ivnik. Nemški Narodni svet, kateri je sklenil pripadnost ozemlja med Muro in Dravo k Nemški Avstriji, nima prav nič odločevati, kam bi naj pripadali naši kraji.«⁴³ Dravska dolina, severne Slovenske gorice, Šentilj z okolico, Apaška kotlina, Radgona (in ostali kraji ob jezikovni meji) so bili vsekakor visoko na prioriteten lestvici slovenskih načrtov oziroma teženj, da pripade čim večji del severne Spodnje Štajerske h Kraljevini SHS.⁴⁴

Prav zaradi tega se je morala slovenska politika načrtno lotiti demonstracije slovenstva predvsem tam, kjer se je šele odločalo o pripadnosti novonastalima državama (v ogroženih urbanih središčih in še posebej ob prihodnji severni meji, od koder so prihajala tudi poročila, da »splošno zabavlja vse čez Jugoslavijo, ker je sedaj mnogo slabši v vsakem oziru, kakor je bilo prej«).⁴⁵ Številne manifestacije in shodi, ki so skušali najprej zavarovati t. i. jezikovno mejo, so bili del tega načrta. Shod za Dravsko dolino se je vršil v Rušah. Velika manifestacija je potekala v Gornji Kungoti. »Zborovanje županov in drugih veljakov iz župnij Gornja Kungota, Svečina, Sv. Jurij in Sv. Križ / ... /, kjer je dosedaj gospodovalo nemčurstvo, je bil jasen dokaz, da so naši nasprotniki tudi v teh krajih dogospodarili. / ... / Ljudstvo je z napeto pozornostjo sledilo izvajanjem in skoro pri vsaki besedi 'Jugoslavija' izbruhnilo v vihar navdušenih klicev.«⁴⁶ Konec novembra je sledil »narodni praznik« v Šentilju, ki so se ga udeležili »obmejni

41 SI_PAM/X0096/0051 Digitalizat dopisa Vida Janžekoviča, župnika iz Svečine Narodnemu svetu za Štajersko, v katerem opozarja na protijugoslovanske agitatorje v svojem kraju (24. 01. 1919). O mariborskih Nemcih gl. Gregor Jenuš, »Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev« (doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, 2011).

42 Straža, 11. 11. 1918.

43 Straža, 18. 11. 1918. Prim. Zajšek, *Jugoslavija prihaja*, 59–65.

44 Prim. Lojze Penič, *Boj za slovensko severno mejo 1918–1920* (Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1988). Lojze Ude, *Boj za slovensko severno mejo 1918–1919* (Maribor: Založba Obzorja, 1977).

45 SI_PAM/X0096/00591 Digitalizat dopisa Bivših navdušenih Jugoslovanov Narodnemu svetu za Štajersko glede mnenja ljudstva ob meji: spisovno gradivo Narodnega sveta za Štajersko (5. 11. 1918).

46 Straža, 15. 11. 1918.

Slovenci od Radgone do Lučan in iz vseh župnij severnega dela Slov. goric«. Shoda se je »udeležilo kljub mrzlemu vremenu nad 3000 oseb. Zastopane so bile vse mejne občine. V velikem številu (nad 40) so prišli Slovenci iz Spielfelda. Iz Maribora je vozil na slavnost poseben vlak. / ... / Št. Ilj je bil ves v zastavah. Nemški napisi so izginili skoro vsi.« Domači župnik Vračko je posebej poudaril, da je ruski Port Artur sicer padel, slovenski pa da še stoji in bo stal za zmeraj.⁴⁷ Prisotni so z navdušenim vzklikanjem in ploskanjem pospremili »za Št. Ilj velevažno izjavo poverjenika dr. Verstovška, da bo Narodna vlada kmalu odredila, da se Südmarkini in Heimštatovi naseljenci, ki bi bili radi s silo napravili nemški koridor od Spielfelda do Maribora, zakonito razlastijo«.⁴⁸

Demonstracije slovenstva so potekale tudi v urbanih središčih, ki so še včeraj nosila nemško podobo. Slovenska Bistrica si je konec novembra odela »prazniško obleko, skoraj raz vseh hiš so vihrale slovenske trobojnice«.⁴⁹ Prav tako slavnostno so nove čase manifestirali v Konjicah.⁵⁰ Razpustu ptujske mestne občine v začetku decembra je sledila manifestacija (namenjena tudi združitvi s Kraljevino Srbijo), kjer je navdušeno zbrano množico na trgu nagovoril vladni komisar Otmar Pirkmajer. »Dolge slovenske zastave so vihrale ob pročelju vseh uradnih poslopij. / ... / Tudi okna vseh zasebnih hiš, v kojih je doma pristni narodni ponos slovenskih prebivalcev, so bila bogato okrašena s številnimi zastavicami, ki so dajale zunanosti izredno sijajen značaj.«⁵¹ V Mariboru, ki je še zmeraj »vztrajal« z nemškim občinskim zastopom, je nova oblast sredi decembra kljub temu (in v čast nove Kraljevine)⁵² priredila praznični shod. »Slovenske trobojnice so vihrale s hiš, okna so bila ovenčana s cvetjem, z zastavicami in zelenjem. Ljudske množice iz mesta, iz bližnje in daljne okolice so proslavljale Jugoslavijo. / ... / Nad 20.000 ljudi je mirno in slovesno manifestiralo po mariborskih ulicah.«⁵³ Slovensko časopisje je pisalo, da so »vsa slovensko-štajerska mesta in trgi v rokah Jugoslovanov«, da je konec z nemškimi napisi, ki so izginili že tudi na Ptuj, in da bo kmalu tako tudi v Mariboru, da je denimo v prej nemških Studencih »obesil na svojo hišo popolnoma slovenski napis« celo »bivši hud Nemec, konjski mesar Černeli«.⁵⁴ A slovensko prebivalstvo Studenc še zmeraj ni bilo povsem mirno. Nad hčerko Ivana Verasa, ki se je vračala od zdravnika, so na »trgu pri cerkvi sv. Jožefa« nemški dijaki kričali »Heil in ji metali sneg v krogla, tak da so njo dve snežne krogle zadele. Bindenhofer in Muchitsch stanujeta na Lembach cesti« in »oba psujeta ko grejo moji fanti ali hčerka Marica v urad v mestu ali nazaj die Windischen Hunde in še več psov na Slovence, tako gre to vsak dan zaporedoma in nimamo Slovenci nobenega miru«.⁵⁵

47 Prim. Rahten, *Po razpadu*, 17–27. Zajšek, *Jugoslavija prihaja*, 10.

48 *Straža*, 25. 11. 1918.

49 *Straža*, 29. 11. 1918.

50 Studen, »O ferdamanih babah«, 27.

51 *Straža*, 23. 12. 1918.

52 Zajšek, *Jugoslavija prihaja*, 33–36.

53 *Straža*, 16. 12. 1918

54 *Straža*, 2. 12. 1918.

55 SI_PAM/X0096/00454 Digitalizat pritožbe Ivana Verasa iz Studenc Narodnemu svetu za Štajersko glede ravnanja nemške mladine v Studencih in diskriminacije v šoli (31. 12. 1918).

Medtem je ljubljansko poveljstvo spodnještajersko orožništvo že »okrepilo« s slovenskimi kadri. Južna železnica je v novi državi dobila slovensko »lice«. Poverjenišтво za uk in bogočastje je novembra določilo slovenščino kot izključni šolski jezik na vseh ljudskih in meščanskih šolah.⁵⁶ »Zadnjega novembra 1918 so bili v mariborski gimnaziji zadnjikrat Slovenci in Nemci na skupnih šolskih klopeh«, prvega decembra pa »vzamejo tudi nemški profesorji od slovenskih slovo«.⁵⁷ Bombastični časopisni naslovi (mariborska gimnazija slovenska, mariborsko sodišče slovensko ipd.) so na eni strani vnašali nemir v nemške vrste, na drugi pa pomirjali slovensko stran, ki je z velikim zanimanjem spremljala slovenske uspehe v mestu ob Dravi⁵⁸ (in širše). O zamenjavah in odstavitvah avstrijskih (nemških) uradnikov je iz drugega zornega kota poročala celjska »vahtarca«. Oswalda Edlerja Kodolitscha, radgonskega župana, so nove oblasti prijele z obrazložitvijo, da ni dovolj sledil novim navodilom.⁵⁹ Okrajni sodniki so bili (ob nestrinjanju celjskega lista) odstavljani kot nevarni in neprimerni (Meditz v Ljutomeru, Watzulik v Gornji Radgoni, Dolezell na Ptuju, Pupacher v Ormožu). Na mariborskem okrožnem sodišču je bil odstavljen celoten vodilni kader (Kočvar von Kondenheim, Modriniak, Detitschegg, Oswatitsch, Bytzek, Verderber itd.).⁶⁰ Razpuščene so bile šulferajnske šole; na Pragerskem se je v bivši (nemški) šoli vršilo jugoslovansko zborovanje, na hiši pa je ob vesplošnem navdušenju »zmagovito plapolala slovenska trobojnica«. Tudi »ponemčevalnica v Št. Lenartu v Slov. goricah je neslavno končala svoje devetletno 'vzgojevanje'. Polne golide strupenega sovraštva do vsega, kar je slovenskega, je v tem času vbrizgala v nežna srca izročene mladine, priberane iz daljnega Dunaja in zaslužnjene od podkupljenih okoliških iskarijotov.«⁶¹ Sovraštvo do nemštva in nemškega je bilo na višku. Novica, da se v Razvanju »na pročelju šole še vedno šopiri izzivajoči šulvereinski grb in nemški verz, kakor da bi država SHS ne bila v principu že priznana do Drave«, ni bila dobro sprejeta. »Šolski vodja je nemško-nacionalni hujskač Wertschkonig, ki je pred vojsko že na tej šoli deloval in otrokom pod kaznijo prepovedoval med seboj slovensko občevati. Izmed 2 učiteljici je Maria Anetzhuber trda Nemka iz Gor. Štajerske in strastna nemško-nacionalna agitatorica. Na njeno inicijativo se je nedavno pri M. Puklu v Razvanju vršil shod, na katerem je govoril znani Südmarkwanderlehrer Hoyer. Anetzhuber, kot zapisnikarica, je napravila na nemški svet v Gradcu vlogo, v kateri konstatira, da je v Razvanju 80 % Nemcev in prosi zato združitve Razvanja z nemško Avstrijo.«⁶²

56 Prim. Jenuš, *Ko je Maribor*, 156–83.

57 *Straža*, 2. 12. 1918. Glede preustroja šol na Spodnjem Štajerskem gl. Andrej Studen, »Odstranjevanje prejšnje zunanosti in ponemčevalnega stremeljenja šolske oblasti,« v: *Slovenski prelom 1918*, ur. Aleš Gabrič (Ljubljana: Slovenska matica, 2019), 161–80.

58 Več gl. Gregor Jenuš, Darko Friš in Ana Šela, »Maribor med prevratom in senžermensko pogodbo,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, št. 3 (2020): 110–48. Gregor Jenuš, »Maribor ali 'Marburg an der Draui',« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 85, št. 4 (2014): 35–45. Boštjan Zajšek, »Raje pa hočemo nemško umreti, kakor laško ali slovansko trohneti – mariborski Nemci v letu 1918,« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019): 448–61. Prim. Lojze Penič, *Boj za Maribor 1918–1919* (Maribor: Založba Obzorja, 1988). Lojze Ude, *Boj za Maribor* (Maribor: Založba Obzorja, 1988). Hartman, »Prevrat,« 179–227.

59 *Deutsche Wacht*, 9. 12. 1918.

60 *Deutsche Wacht*, 7. 12. 1918.

61 *Straža*, 6., 9. 12. 1918.

62 SI_PAM/X0096/00346 Digitalizat dopisa Narodnemu svetu za Štajersko o razmerah na nemški šulferajnski šoli v Razvanju (29. 11. 1918).

Ne glede na takšne in drugačne nemške načrte iz mariborske okolice je bil najpomembnejši dogodek takoj po novem letu vsekakor prevzem mariborskega občinskega zastopa, ko je bil 2. januarja odstavljen »nemški župan dr. Schmiderer in ves mestni zastop, a na njegovo mesto je prišel Slovenec dr. Viljko Pfeifer. S tem dnem se je končalo nemško gospodstvo nad Mariborom. / ... / Dr. Schmiderer se je s tresočim glasom in s solzami v očeh udal v svojo usodo«, potem ko mu je okrajni glavar Ferdo Lajnsič zagrozil z uporabo vojaške sile, »če se ne bo hotel mirno udati«. V mestu ob Dravi je prišlo do novega vala zamenjav oziroma odpuščanj (tokrat predvsem finančnih) uslužbencev.⁶³ Večina okrajnih zastopov je bila z novim letom v slovenskih rokah, odstavljeni so bili »nemčurski župani v Marenbergu, na Muti, v Breznu, v Remšniku, na Gornji Vižingi, pri Sv. Primožu nad Vuzenico, v Gortini« itd.⁶⁴ Meja »severovzhodno od Maribora se je utrdila«, med Pohorjem in Kozjakom ob Dravi pa so začeli padati »stebri« nemštva.⁶⁵ »Naši narodni nasprotniki so rabili v svojem napadalnem boju napram nam vsa mogoča sredstva. Stavili in podpirali so šole, naseljevali obrtnike, kupovali posestva ter zasedli vsa važnejša mesta v upravi.«⁶⁶

Nova oblast se je temeljito lotila »čiščenja« starih kadrov. Medtem so v Šentilju »bivši župan Mikuš, sedanji župan Leber Frajham, Schrey in drugi« širili »vesti, da bo meja med Jugoslavijo in Nemško Avstrijo šla nekje pri Pragerskem«.⁶⁷ Avstrija, ki si je prizadevala za »vse občine sodnih okrajev Marenberg, Maribor, Ptuj, Sv. Lenart v Slov. goricah, vse občine sodnega okraja Radgona razen občine Plitviški vrh in občine Gornja Radgona iz sodnega okraja Gornja Radgona«, ⁶⁸ bi obsegala »nemška« posestva od Marenberga čez vrh Pohorja do Razvanja, naprej čez Slovenske gorice na Ptuj in v Ljutomer,⁶⁹ kar je bilo, po slovenskih ocenah, nesprejemljivo in precej pretirano.⁷⁰ Toda marsikatera občina znotraj avstrijske »interesne« sfere je še zmeraj nosila prejšnjo podobo. Kaplan Martin Erhatic iz župnije Sv. Benedikt pri Lenartu je za vas Osek poročal, da je »ta občina bila od nekdanj madež Slov. goric / ... / in je še vedno v oblasti in neumnih rokah nemškutarskega odbora. Občinska svetovalca Kukovec Franc in Kozar Jožef sta zagrizena nemškutarja iz šole trojiškega Goloba. Ljudje se silno čudijo, da smeta ta dva še tako ošabno nastopati in to večkrat celo, seveda na prikrit način, proti državi SHS.«⁷¹ »Sporno« je bilo tudi področje severnih Slovenskih goric, kjer »se v tuk. gostilnah Pahernik in Klampfer, kjer se sploh v veliki meri pijančuje – brez vseh ozirov na kake policijske naredbe –, zbirajo tudi zelo sumljivi elementi, ki hujskajo zoper Jugoslavijo ter, kakor je slutiti, ravno tam na svojih sestankih kujejo tozadevne naklepe.«⁷²

63 Prim. Jenuš, »Maribor med prevratom.« *Zajšek, Jugoslavija prihaja*, 40, 41. *Straža*, 3. 1. 1919.

64 *Straža*, 7. 1. 1919.

65 *Straža*, 3. 1. 1919.

66 *Straža*, 7. 1. 1919.

67 *Straža*, 10. 1. 1919.

68 *Straža*, 13. 1. 1919.

69 Ibidem.

70 *Straža*, 24. 1. 1919.

71 SI_PAM/X0096/00469 Digitalizat dokumenta, s katerim Narodni svet župnije Benedikt predlaga ukrepe v nemškutarski občini Osek: spisovno gradivo Narodnega sveta za Štajersko (20. 12. 1918).

72 SI_PAM/X0096/00499 Digitalizat obvestila Franca Spindlerja iz Zgornje Kungote Narodnemu svetu za Štajersko o nemških nakupovanjih hrane v Mariboru in protijugoslovanskih elementih v Kungoti (12. 01. 1919).

Vsenemška »obramba«

Usodo spodnještajerskega nemštva, ki je pred razpadom monarhije bolj ali manj podpiralo Nemško ljudsko stranko (oziroma Nemškonacionalno združenje), po vojni pa (prikrito) simpatiziralo z nacionalno in antisemitsko Vsenemško ljudsko stranko, je pozorno spremljalo graško vsenemštvo, ki se z izgubo tretjine dežele nikakor ni moglo sprijazniti. Za nemštvo, ki je ostalo v novonastali slovanski državi na jugu, se je posebej ognjevitno zanimal graški list *Grazer Tagblatt*, glasilo štajerskega vsenemštva, stranke, ki je uživala podporo tudi južno od Gradca, še posebej pa ob jezikovni meji.⁷³ Po prevratu je najmočnejša podpora za priključitev Avstrije k Nemčiji prihajala iz nemškonacionalnih vrst, ki iz svojih načrtov niso izključevali nekdanje Spodnje Štajerske. Nasprotno. Njena »vrnitev« k Avstriji se jim je zdela tako rekoč nujna in neobhodna. Toda tudi po »katastrofalni« izgubi »spodnje« dežele septembra 1919 (uradno julija 1920) se njihovi pogledi niso kaj dosti spremenili. Vsenemška štajerska politika (Deželna zveza in Velikonemška ljudska stranka) je v obdobju med obema vojnama vztrajala pri stališču, da bivša Spodnja Štajerska (iz ideoloških, kulturnih pa tudi gospodarskih vzrokov) pripada Avstriji, da ji je bila odvzeta nasilno in protipravno ter da je le vprašanje časa, kdaj se bo to tudi dejansko zgodilo.⁷⁴

73 Prim. Christian Neubacher, »Die Deutschdemokratische Partei in der Steiermark« (Diplomarbeit, Universität Wien, 2011), 70–75. Za Radgono gl. Hermann Kurahs, *Verwehrte Heimat* (Wien: Lit Verlag, 2014), 164.

74 Avstrijska provizorična državna skupščina je konec leta 1918 izhajala iz zadnjih predvojnih državnozbornskih volitev leta 1911 (in vključevala tudi nemške poslance tistih območij, ki pravno formalno še niso bila dodeljena nobeni državi). Najmočnejša nadstrankarska zveza, lojalna podpornica zadnjih avstrijskih cesarskih vlad, Nemško nacionalno združenje (Deutscher Nationalverband), sestavljena iz nemških svobodomiselnih (nacionalnih) in liberalnih strank, je sicer že pred koncem vojne razpadla, toda kljub temu so bili po razpadu monarhije nemški nacionalci najmočnejši politični dejavnik. Kot ostali enakovredni partnerici nove republike sta se deklarirali (sicer najmočnejši posamični stranki) krščansosocialna in socialdemokratska stranka. Nemške nacionalne stranke so dokončno izgubile primat na prvih povojnih avstrijskih volitvah februarja 1919, ko sta socialdemokratska in krščansosocialna stranka osvojili največ glasov in se vse do kanclerja Engelberta Dollfusa v prvi polovici 30. let obdržali kot najmočnejši in najvplivnejši avstrijski stranki. Tretje mesto so zasedali nacionalci, razdeljeni v več nacionalnih strank; leta 1923 sta tretje mesto skupaj osvojili Velikonemška ljudska stranka (Grossdeutsche Volkspartei), ki se je leta 1920 oblikovala iz Velikonemškega združenja (Grossdeutsche Vereinigung) oziroma iz predvojne Nemške ljudske stranke, in Deželna zveza (Landbund) z nekaj več kot 10 odstotki volivcev. – *Großdeutsche Volkspartei* – Wikipedia, pridobljeno 3. 2. 2021, https://de.wikipedia.org/wiki/Gro%C3%9Fdeutsche_Volkspartei. *Nationalratswahl in Österreich 1923* – Wikipedia, pridobljeno 3. 2. 2021, https://de.wikipedia.org/wiki/Nationalratswahl_in_%C3%96sterreich_1923. Prim. Robert Kriechbaumer, *Die großen Erzählungen der Politik. Politische Kultur und Parteien in Österreich von der Jahrhundertwende bis 1945* (Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2001).

Podobno se je novembra 1918 oblikoval tudi provizorični štajerski deželni zbor, ki se je prav tajko opiral na poslance, izvoljene na zadnjih predvojnih deželnozbornskih volitvah leta 1909 (in vključeval tudi nekatere spodnještajerske poslance). Poleg krščanskih socialcev in socialdemokratov so bili tretji politični dejavnik nemški nacionalci, začasna zbornica pa je bila izvoljena »iz 20 zastopnikov nemških štajerskih svobodomislecev, 20 štajerskih nemških krščanskih socialcev in iz 20 štajerskih nemških socialdemokratov.« (*Straža*, 8. 11. 1918) Vsaka stranka je torej izvolila iz svoje kvote 20 zastopnikov (večinoma leta 1909 izvoljenih poslancev). (*Arbeiterwille*, 7. 11. 1918)

Volitve maja 1919 so pomenile veliko zmago krščanskih socialcev in drugouvrščenih socialdemokratov, ki so osvojili več kot tri četrtine glasov. Tretji najmočnejši subjekt je bila nemškonacionalna Štajerska kmečka zveza (Steirische Bauernpartei). Na naslednjih volitvah oktobra 1920 sta za že tradicionalno prvimi krščanskimi socialci in drugimi socialdemokrati tretje mesto zasedli Velikonemška ljudska stranka in Štajerska kmečka zveza, nemškonacionalni stranki, ki sta skupaj osvojili slabih 20 odstotkov glasov. – *Landtagswahl in der Steiermark 1919* – Wikipedia, pridobljeno 3. 2. 2021, https://de.wikipedia.org/wiki/Landtagswahl_in_der_Steiermark_1919.

Neubacher, »Die Deutschdemokratische Partei,« 115–18.

Graški vsenemški *Tagblatt* je več kot desetletje hrabil nemške »brate« na jugu. Po prihodu Hitlerja na oblast januarja 1933 je časnik spremenil ime v *Süddeutsches Tagblatt*, s čimer je svojo vsenemškost izražal že v naslovu. Marca 1938 je nemški kancler anektiral Avstrijo, ki se temu ni upirala. Avstriji so večinsko podprli nacionalsocializem, temu pa se je pridružilo tudi (sicer ne celotno) nemštvo iz slovenske Štajerske, ki je s Hitlerjem simpatiziralo že vse od prevzema oblasti. Postajalo je vse bolj samozavestno in nikakor ni naključje, da je bil mariborski Glavni trg 26. aprila 1941 ob Hitlerjevem obisku mesta poln ljudi, ki so pred dobrima dvema desetletjema skrušeno spremljali podpis senžermenske pogodbe, zdaj pa so z značilnim nacističnim pozdravom slavili svojega rešitelja in osvoboditelja.⁷⁵ *Marburger Zeitung* je že sredi aprila, graško uradno glasilo Gau Steiermark *Steirerland* pa konec meseca objavilo pesem nekdanjega mariborskega evangeličanskega pastora Ludwiga Mahnerta z naslovom Marburg, ki jo je ta napisal po nemški izgubi Maribora: Sie haben uraltes Recht verletzt, / Den Fuss dir auf den Nacken gesetzt, / Du stöhnst unter slawischen Ketten. / Doch getrost, o Marburg, wir lassen / dich nicht, / Es kommt ein Tag, es kommt / ein Gericht, / Da werden wir dich erretten! / Da kehrt du heim ins Vaterhaus / Und Not und Elend und Jammer / ist aus / Und alle Glocken läuten; / Dann braust ein Jubel zum / Himmelsdom / Und die Drau, der liebe, alte Strom, / ist deutsch wie in alten Zeiten!⁷⁶

Mahnertovo pesem so v tistih aprilskih dneh po nemški okupaciji Jugoslavije ponovno uporabili, toda ne v smislu žalovanja za izgubljenim, pač pa kot napoved novih, spet nemških časov, kot pesem torej, ki je napovedovala ponovno osvojitev nemške domovine, kar se je tudi zgodilo. Potem ko je nemška vojska 8. aprila vkorakala v Maribor, je *Marburger Zeitung* že naslednji dan zapisal, da mariborsko prebivalstvo pozdravlja nemški Wehrmacht kot poroka nove, srečne prihodnosti in Hitlerja, ki je razbil spone versajskega miru in ustvaril novo Evropo kakor tudi velikonemško državo.⁷⁷

Podoben scenarij je retorika *Tagblatta* napovedovala že vse od podpisa senžermenske pogodbe septembra 1919, ko je nekdanja Spodnja Štajerska postala del Kraljevine SHS. Toda še prej je potekala srdita borba za deželo, za katero (oziroma za njen severni del) se več mesecev ni vedelo, komu bo pripadla.

Potem ko je propad habsburške monarhije avstrijske Nemce postavil na realna tla, je 6. novembra svoje delo začel provizorični štajerski deželni zbor. Ustanovne seje so se udeležili tudi nekateri spodnještajerski nemški poslanci (predvsem je bil dejaven mariborski poslanec Heinrich Wastian), ki so še zmeraj zastopali (začasno) izgubljeno deželo. Na seji seveda »ni bilo prav nobenega zastopnika Slovencev, ker nočejo z Gradcem nič več imeti opraviti, marveč se smatrajo samo za državljane Jugoslavije«.⁷⁸

Graški *Tagblatt*, ki je od razpada naprej »objokoval« izgubo Spodnje Štajerske, je ob nastanku Kraljevine SHS menil, da se mora tudi Avstrija organizirati in zahtevati

75 Več gl. Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966).

76 *Steirerland*, 30. 4. 1941. Boštjan Zajšek, »Nemški« luterani in 'slovenski' katoličani,« *Stati inu obstatu*, št. 23/24 (2018): 155, 156.

77 *Marburger Zeitung*, 9. 4. 1941.

78 *Straža*, 8. 11. 1918.

meje, na drugi strani pa manjšinam priznati vse pravice, ki jim pripadajo. Seveda se je dobro zavedal več kot 70.000 tistih, ki so se leta 1910 deklarirali za Nemce, v novih razmerah pa ostali zunaj meja republike Nemške Avstrije. Ker je bila Spodnja Štajerska še do nedavnega integralni del Štajerske, je ugotavljal, da je treba ponovno vzpostaviti gospodarske povezave in ohraniti trg (tudi meja še ni bila določena), z »začasno« izgubo (spodnje) dežele pa se nikakor ni mogel sprijazniti. Pometanje z Nemci, nasilno prevzemanje stare nemške posesti, zapiranje nemških šol, preganjanje učencev, zamenjave uradništva, vdiranje v stanovanja, legitimiranje prebivalstva, odstranjevanje nemških napisov, cenzura nemškega časopisja, vse to so bile teme, s katerimi je seznanjal svoje naročnike in naključne kupce lista. Zapisal je, da so Slovenci barbari, ki so se v teh krajih pred stoletji znašli kot hlapci Avarov in požgali napredno rimsko civilizacijo, medtem ko so Germani med svojo selitvijo na jug večino rimskih dobrin ohranili, nikakor pa ne uničili. In ta mentaliteta, tako časniki, je vidna tudi danes, ko vsi na Spodnjem Štajerskem udrihajo čez nemštvo, ki se je naenkrat znašlo popolnoma brez zaščite. Preroško je sklenil, da temu ne bo zmeraj tako in da bodo Nemci čez deset ali dvajset let močnejši in ponovno združeni.⁷⁹

V Gradcu so podrobno spremljali dogajanje v bivši domovini. Uradništvo, ki je čez noč ostalo na cesti, učenci, ki so se bili prisiljeni učiti v slovenščini, vse to je *Tagblatt* spremljal z gnevom in menil, da je treba na (jugoslovanske) ukrepe odgovoriti s primernimi protiukrepi, torej Slovence nemudoma odstraniti iz nemških visokih šol. Še bolj v nos je graškemu časniku šlo dejstvo, da je »izdajalec« Maister s svojimi borci zasedel Šentilj, Radgono, Cmurek, da so izgubljeni Spodnji Dravograd, Pliberk, Völkermarkt, Borovlje. Na Spodnjem Štajerskem je »pogrešal« Dravo in njen gospodarski potencial, falsko elektrarno, Maribor kot industrijsko mesto, potem staro »nemško« Dravsko dolino do Dravograda, južno železnico in neposredno povezavo do morja. Sklenil je, da bo med novonastalima državama pač meja in da bo Avstrija v primežu Čehoslovakov in južnih Slovanov gospodarsko nazadovala.⁸⁰

»Izčistiti«⁸¹

Medtem je slovensko časopisje zahtevalo popolno izčiščenje vsega nemškega. Sporočila, da je nemštvu »odklenalo« in da je napočil dokončen čas maščevanja, so bila vseprisotna.⁸² Novice, verodostojne ali ne, so širile sovraštvo do nemškega elementa. Kljub temu proces slovenizacije ni povsod potekal povsem gladko. Tako je neznani celjski dopisnik pisal, da ne more »mirno odobravati, da imajo na pr. v Celju še nekateri narodni obrtniki nemške napise. Tako sem videl te dni v kolodvorski ulici 'Josef H., Confektionsgeschäft' in še par takih. / ... / Tudi razni napisi 'nach Graz' itd.

79 *Grazer Tagblatt*, 4. 12. 1918, 2.

80 *Grazer Tagblatt*, 6. 12. 1918, 2.

81 *Nova doba*, 4., 18. 1. 1919.

82 Prim. Dragan Matić, »Konec prve svetovne vojne – dokončni zaton nemštva na Slovenskem,« v: *Slovenski prelom 1918*, ur. Aleš Gabrič (Ljubljana: Slovenska matica, 2019), 231–49.

bi že utegnili izginiti.«⁸³ Ne glede na to so se odstavitve kadra nadaljevale. Oditi so morali številni nadzorniki in učitelji, uradništvo, številne nemške šole so bile ukinjene ali preoblikovane. Sovražna nastrojenost do nemštva je bila na vrhuncu, nepriljubljeni posamezniki, kot denimo »bivši predstojnik ptujske sodnije Doležel,« ki da prihaja »vsako soboto v Ptuj, si tam nabaše svoj nahrbtnik in v nedeljo zvečer ga lahko vidiš, kako se odpelje s polnim nahrbtnikom zopet iz Ptuja proti Gradcu«, so polnili strani časopisja. Podobno je počel tudi bivši župan Ornig, ki da »pošilja v Ptuj svoje zau-pnike, ki mu naj donašajo od tukaj mast.«⁸⁴ Novi upravnik celjske bolnišnice Ivan Prekoršek⁸⁵ je menil, da smo sicer »odrešeni povečini vsaj proslulih apostolov sloven-skega janičarstva«, da pa še zmeraj »srečavaš tipične predstavitelje starega nemškega nasilja, ki gledajo na izgubljeno svoje delo, pa vidi se, da se jim ne mudi vstran od nas. Uradništva je dosti odšlo, posamezni poverjeniki narodne vlade so delali hitro in temeljito, / ... / ostali pa so obrtniki in trgovci, advokati, zdravniki in politiki. Nemško šolstvo, srednje, meščansko in ljudsko imamo še v Celju, Ptuj in Mariboru, in menda tudi v Radgoni, Cmureku in Marbeku.«⁸⁶

Spodnještajersko nemštvo je bilo prestrašeno, tisti, ki so ostali, so občutili »etos maščevalnosti«,⁸⁷ ki je bil v prvih mesecih prevratne dobe vseprisoten. Nemci so se hočeš nočeš morali pokoriti novim oblastem, kljub temu da slovensko-avstrijska meja še zdaleč ni bila določena. Maribor, ki je kot zadnji izmed mest »trdnjavskega trikotnika«⁸⁸ dobil slovensko občinsko upravo, je bil vse do septembra 1919 predmet spora nemške in slovenske strani. Nemci so svoje sile skoncentrirali na Maribor in oko-lico z namenom, da bi pripadla Nemški Avstriji. Najočitneje se je propaganda pokazala sredi januarja, ko so v mestu načrtno agitirali in želeli ameriški študijski komisiji in vodji komisije za določitev meje Shermanu Milesu Maribor predstaviti kot nemško mesto.⁸⁹ »Agitirajo in hujskajo na vse pretege. / ... / Včeraj in danes zbirajo izjave Mariborčanov in okoličanov za Nemško Avstrijo. / ... / S temi glasovnicami krošnjarijo po mestu in okolici posebno živahno protestanti, nemški železniški uradniki in trgovci ter razne ženske in dijaki. Na čelu cele propagande stojita dr. Orosel in dr. Mravlagg in najbrž tudi pastor Mahnert. S polnim parom delajo v tem smislu posebno odpuščeni nemški uradniki, ki so po milosti naše vlade in naših ljudi še vedno v Mariboru.«⁹⁰ Uradni prevajalec Fran Rapoc je po ogledu jezikovne meje poročal, da je Miles hotel malo pobarati prebivalce na meji o narodnosti, a so mu dejali, da to ni ravno najboljša ideja, saj da tako ne bo dobil prave slike. Nemška stran se je seveda trudila prika-zati območje kot popolnoma nemško. Cmureški župan je Milesu »predložil karto, iz

83 *Nova doba*, 18. 1. 1919.

84 *Ibid.*

85 *Prekoršek, Ivan (1883–1968) – Slovenska biografija*, pridobljeno 11. 11. 2020, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi458247/>.

86 *Nova doba*, 25. 1. 1919. Prim. Janez Cvirn, »Meščanstvo in Celju po razpadu Avstro-Ogrske,« v: *Odsevi preteklosti 3: Iz zgodovine Celja 1918–1941* (Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2001), 191–216.

87 *Studen*, »O ferdamanih babah,« 26.

88 *Rahten, Po razpadu*, 61–90.

89 *Ibid.*, 159–92.

90 *Straža*, 24. 1. 1919.

katere je razvidno, da se nahaja v hribih na jugu cmureškega okraja neznatno število slovenskih občin, da je prebivalstvo na robu hribov mešano in da je cela ravan, tudi južno od Mure, nemška in od nekdaj nemška bila. V Radgoni predložil in izročil mu je dr. Kamniker jako natanko, po razmerju narodnostij v različnih barvah pobarvano karto, iz katere je razvidno, da je jedina občina Plippitzberg slovenska, da ima nekoliko drugih občin mešano prebivalstvo, medtem ko je pretežna večina občin nemška in od nekdaj nemška bila. V tej karti vrisan je tudi nemški most Špilje–Maribor. G. Miles, kateri je te dve karti seboj vzel, vprašal je g. gen. Majstra, če odgovarjata resnici, kar je le-ta seveda zanikal.⁹¹

Čez teden dni (27. januarja) je nato v Mariboru prišlo do demonstracij, na katerih je sodelovalo celotno spodnještajersko nemštvo, zaključile pa so se s streli vojske na demonstrante pred mestno hišo.⁹² Mariborski »Bluttag« je nemško časopisje ostro obsodilo. *Grazer Tagblatt* je dogajanje slikal iz (razumljivo) povsem nemške perspektive. Pisec je obtoževal slovensko stran, kaj je storila Nemcem, da po deželi vlada grozno vzdušje, da so Nemci prepuščeni nasilju, in se spraševal, kaj jih šele čaka, če se bo tako nadaljevalo. Miroljubni nemški protestniki naj bi hoteli le pozdraviti Milesovo komisijo, potem pa je jugoslovanska vojska dvakrat sprožila, prav tako pa tudi duhovščina z balkona. Vse to naj bi potrjevalo dejstvo, da je slovenska stran vse to vnaprej načrtovala.⁹³

Na drugi strani je slovenska stran, ki je ameriško komisijo, prinašalko »miru in svobode«, ob njenem prihodu pozdravila »v slovenskem Mariboru«, dogodke videla seveda drugače. »Večdnevne hujskarije vsenemških matadorjev po Mariboru in magdalenskem predmestju so rodile krvav sad. Pondeljek predpoldne se je / ... / valila nemška tolpa po mariborskih ulicah. Hoteli so porabiti priliko, ko biva ameriško odposlanstvo v Mariboru, da na znani kričavi način dokažejo nemški značaj Maribora. / ... / Nemci so napadli vojaštvo in stražnike že na Grajskem trgu. Tam so padli prvi streli. Tako tudi v Gosposki ulici. Vojaštvo je seveda odgovorilo. / ... / Za svoje krvave žrtve se naj zahvalijo svojim hujskačem, zlasti svojim voditeljem Schmidererju, Pfrimerju, Oroslu, pl. Kramerju, Jahnu in Suppanzu.«⁹⁴ Učiteljice so »bodisi naravnost ali po ovinkih peljale iz šole z nemškimi trakovi okrašene učenke v vrstah (<in Reih und Glied>) k demonstraciji. / ... / Med izgredniki se je opazilo tudi skoro vse odpuščeno nemško in nemškutarsko uradništvo, n. pr. s sodnije svetnik dr. Herman Lorber, vodja zemljiške knjige Frangesch, oficijant Matschegg, ki je posebno glasno povdarjal, da se mora rešiti nemštvo Maribora.«⁹⁵

91 SI_PAM/X0096/00506 Digitalizat poročila doktorja Rapoca Narodnemu svetu za Štajersko o obisku podpolkovnika Milesa ob nemško-slovenski meji, kjer je bil navzoč kot prevajalec (s. d. (brez datuma)). Prim. Andrej Rahten, »Šampanjec v Gradcu in nemške demivierges' – ocena delovanja podpolkovnika Shermana Milesa na Štajerskem leta 1919,« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 3 (2019): 781–814.

92 Rahten, *Po razpadu*, 178–80. Jenuš, »Maribor med prevratom,« 123–28, Zajšek, *Jugoslavija prihaja*, 43–49.

93 *Grazer Tagblatt*, 29. 1. 1919, 1.

94 *Straža*, 27. 1. 1919.

95 *Straža*, 10. 2. 1919.

Medtem ko je avstrijska vlada proti temu vložila protest in razmišljala o vojaškem posredovanju,⁹⁶ je slovenska stran nemške navedbe zanikala, češ da se v protestu govori o mariborski ponedeljkovi demonstraciji »kot o prijazni, mili manifestaciji za svobodo in pravico«, ki to ni bila. »Huronsko kričanje in tulenje po mariborskih ulicah, zmerjanje in napadanje mirnih Slovencev, pretepanje tistih, ki niso nosili vsenemških znakov, napadanje vojakov, razbijanje šip, naval na magistrat, napad na policijskega komisarja, napad na vojaštvo pred magistratom« – vse to je kazalo popolnoma drugačno sliko.⁹⁷ Graški vsenemški list je seveda nadaljeval v istem tonu. Ogorčeno je zapisal, da je dogodek črn madež na mariborski in nemško-štajerski zgodovini. Spodnja Štajerska, ki je bila (in še zmeraj je) starodavna nemška posest, je ves spodnještajerski slovanski gnev po prevratu zlila na mariborsko nemštvo. Slovenska inteligenca, tako časnik, pa je tako ali tako že več desetletij hujskala proti Nemcem. Prebivalstvo, ki je živelo v miru, je zdaj na svojih bregovih (slovenski kaplan v Marenbergu naj bi na vrata cerkve nalepil list, češ da je psom in Nemcem vstop prepovedan). Pregarjanje uradnikov, slovenizacija, grožnje z veleizdajstvom za tiste, ki so se opredelili za Avstrijo, vse to da je postalo del spodnještajerskega vsakdana, v mestu, ki je bilo po 700 letih nemške uprave nasilno razpuščeno, pa je po ulicah tekla nemška kri.⁹⁸ Državnozbornski poslanec Richard Marckhl je menil, da je prevladalo nasilje, brezpravje, da je pravzaprav Ljubljana nastrojena proti Nemcem, medtem ko je Maister zgolj izvrševalec na terenu. Po njegovem mnenju je slovenska stran načrtno želela preprečiti nemški stik z ameriško komisijo. Nemštvo, tako Marckhl, da je pod pritiskom, za preprečitev nadaljnega prelivanja krvi pa da bi morala antanta vzeti pod nadzor vsa sporna štajerska ozemlja.⁹⁹ Proti krvavim dogodkom je bilo naperjeno tudi zborovanje na graškem Trgu svobode čez nekaj dni. Stališče protestnikov, med njimi so bili številni iz Spodnje Štajerske, so podprli tudi deželni glavar Wilhelm Kaan, graški župan Adolf Fizia in deželnozbornski poslanec Hans Suppanz. Najostreje so obsodili jugoslovansko brutalnost, hkrati pa so se zavezali, da nobeno nasilje ne more Maribora odtrgati nemštvu, saj da je mesto nemško in bo takšno tudi ostalo. Heinrich Wastian je v povišanih tonih orisal trpljenje v mestu, od Gradca oddaljenem zgolj dobro uro vožnje s hitrim vlakom. Pisec je menil, da bo dogodek nedvomno izzval nemir v nemških vrstah, da so Slovenci, ki sploh niso izšli iz vojne kot zmagovalci, pač pa so z nemštvom delili usodo stare Avstrije, zasedli nemška območja, in zahteval, da se upošteva načelo samoodločbe vsaj za severne predele Spodnje Štajerske, ki da so tako in tako od nekdaj nemški.¹⁰⁰

Kakorkoli, po »krvavi nedelji« se je odnos do Nemcev zaostрил. Drug za drugim so padali nemški občinski sveti, sledil je še močnejši val odpuščanj uradništva in učiteljstva. Moč novih oblasti so izkusili profesorji na gimnazijah,¹⁰¹ uslužbenci v vrstah

96 Prim. Judson, *Habsburška monarhija*, 481.

97 *Straža*, 31. 1. 1919. Prim. Maks Pohar, »27. januar 1919 v Mariboru,« v: *Boj za Maribor 1918–1919*, ur. Janez J. Švajncar (Maribor: Založba Obzorja, 1988), 339–41. Anton Britovšek, »Maistrov borec pripoveduje o 27. januarju 1919,« v: *Boj za Maribor 1918–1919*, ur. Janez J. Švajncar (Maribor: Založba Obzorja, 1988), 342, 343.

98 *Grazer Tagblatt*, 31. 1. 1919, 2.

99 *Ibid.*, 6.

100 *Grazer Tagblatt*, 3. 2. 1919, 2. Prim. Zajšek, »Raje pa hočemo,« 459–61.

101 *Straža*, 10. 2. 1919.

policije in mestnih redarstev.¹⁰² V »ogroženih« krajih je slovenska stran prirejala številna zborovanja (v Dravogradu se je denimo »zbralo čez 2000 ljudi, ulice so bile okrašene, iz hiš pa so plapolale trobojnice«),¹⁰³ nemštvo pa prikazovala v najslabši mogoči luči (denimo »Ferdinand Jagritsch, zagrizeni nemškutar in trgovec v Selnici ob Dravi je dal po svojem trgovskem uslužbencu na vse kriplje pobirati podpise za Nemško Avstrijo in je sploh znan kot ljut sovražnik vsega kar je slovensko. Njegova hčerka je sama trdila, da se ji jezik <skeglja>, če mora slovensko govoriti.«).

Potem ko je vojaška akcija nadporočnika Hansa Mikla in zdravnika Wilibalda Brodmanna (v Stradnu sta ustanovila Bauerkommando, s katero sta nameravala zasesti Radgono z okolico)¹⁰⁴ v začetku februarja v spodnji Murski dolini spodletela, je bila po koncu bojov in po podpisu pogodbe med avstrijsko Štajersko in Kraljevino SHS februarja 1919 začasna meja določena na doseženi demarkacijski črti.¹⁰⁵ Ne glede na to pa usoda severnega dela Spodnje Štajerske še vedno ni bila dokončno definirana. *Straža* je navajala, da segajo avstrijske simpatije »še dalje preko Maribora do Ptuja, Sv. Lenarta, Gornje Radgone, do vrha Pohorja itd.«¹⁰⁶ Obe strani sta napenjali vse sile, da bi dobili čim večji kos spornega ozemlja. »Včeraj se je vršilo v Cmureku vsenemško slavlje povodom odhoda naših vojakov iz trga. Vse hiše so bile okinčane s pruskimi zastavami. / ... / Velikaši: dr. Schormann, Pösch, Prisching, Fürst i. dr. so dali za ljudstvo na razpolago več sodov vina. Vse je vpilo in tulilo 'Die Wacht am Rhein', 'Heil dir im Siegeskranz', Deutschland, Deutschland über alles'. Na več krajih so vstali govorniki in so hujskali ljudstvo proti Jugoslaviji.«¹⁰⁷

Na drugi strani je slovenska stran kar najostreje obračunavala z vidnejšimi nemški posamezniki. Otta Ambroschitscha, bivšega načelnika spodnještajerskega Volksrata, je obtoževala, da so on in njegova »ekipa« v prejšnji državi »kot volkovi in hijene« (še posebej med vojno) zasledovali Slovence.¹⁰⁸ »Z železno roko bi se moralo pomesti vse te smeti iz naše s krvjo in trpljenjem prepojene domovine.«¹⁰⁹ »Vahtarca« je medtem komentirala, da so Nemci popolnoma brezpravni, da jih nihče ne ščiti in da si morajo med seboj pač pomagati. Dogaja se namreč čistka domačega, avtohtonega nemštva, Spodnja Štajerska pa da se (denimo z zaprtjem celjske gimnazije, s čimer je izgubila častitljivo kulturno-izobraževalno ustanovo) nasploh popolnoma balkanizira.¹¹⁰

V Gradcu pa so imeli medtem svoje načrte. Deželni glavar Kaan se je skupaj z ostalimi poslanci v luči mariborskih dogodkov opredelil za samoodločbo Nemcev na

102 *Straža*, 17. 2. 1919.

103 *Straža*, 10. 2. 1919.

104 O bojih za Radgono in okolico prim. Erwin Steinböck, *Die Kämpfe um Radkersburg und im steirischen Grenzraum 1919* (Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1983). Prim. Hermann Kurahs, »Radkersburg und der Kampf um die Südgrenze 1918–1919«, v: *Im Brennpunkt des Geschehens 1918–1920 – V žarišču dogodkov 1918–1920* (Bad Radkersburg: Stadtgemeinde; Radgona: Mestna občina, 2018), 28–87. David Kurzweil, »Die steirischen Bauernwehren 1918–1938« (Masterarbeit, Graz: Karl-Franzens Universität, 2020), 10–42. Zajšek, *Jugoslavija prihaja*, 71–75.

105 Rahten, *Po razpadu*, 197–205. *Straža*, 14. 2. 1919; 17. 2. 1919.

106 *Straža*, 3. 2. 1919.

107 *Straža*, 21. 2. 1919.

108 *Nova doba*, 15. 2. 1919.

109 *Naša doba*, 22. 2. 1919.

110 *Deutsche Wacht*, 8. 3. 1919.

»zasedenih« območjih, kamor je (iz nemškega zornega kota) spadala tudi Spodnja Štajerska (oziroma vsaj njen severni del),¹¹¹ *Grazer Tagblatt* pa je podrobno definiral minimalne zahteve vseh treh najmočnejših štajerskih političnih taborov glede razmejčitve na jugu: Drava, zavarovana s Pohorjem z mestoma Maribor in Ptuj. Hkrati je zahteval, da se takoj izpraznijo nezakonito pridobljena ozemlja ob Dravi, plebiscit v vseh mejnih območjih, za nemško manjšino južno od meje, torej v Kraljevini SHS, pa široko avtonomijo. To je utemeljeval z več vidiki: da dežela med Dravo in Muro nikakor ni slovenska, temveč mešana, Maribor pa je tako in tako nemški v vseh pogledih; celotna Spodnja Štajerska da je prastara nemška posest; Pohorje da je edina naravna, geografska ločnica med Srednjo Evropo in Balkanom; prebivalstvo mest in trgov da se je opredelilo za priključitev k Avstriji; Avstrija da nujno potrebuje koroško železnico ob Dravi, Dravska dolina da je življenjskega pomena za preskrbo z živili za Gradec in višje ležeče predele ter da hočejo tudi Slovenci iz Dravske doline priključitev k Nemški Avstriji. Na drugi strani je vse slovenske zahteve gladko zavrnil in označil kot brezpredmetne: da nikakor ne drži, da na Spodnjem Štajerskem obstaja ostra jezikovna slovensko-nemška ločnica, da Spodnja Štajerska nikakor ni slovanska posest, da je vsaka meja, ki bi potekala severneje od predlagane, nenaravna in da je slovensko kmečko prebivalstvo, ki je tako in tako nezadovoljno z novo oblastjo, od nekdaj živelo v mirnem sožitju z Nemci in zmeraj gravitiralo proti Gradcu.¹¹²

Kljub temu da je nemška propaganda marca po Mariboru širila vesti o vnovični (nemški) zasedbi mesta, je nova oblast nadaljevala deavstrizacijo in slovenizacijo Spodnje Štajerske. Premoženje nemških nacionalnih društev Schulverein in Südmark »je pod državnim nadzorom«, je pisala *Straža*. »Stara 'nepriistranska' avstrijska vlada je pripustila, da je širila vsenemško povodenj preko Špilja, Št. Ilja, Pesnice in Maribora vedno dalje proti jugu.«¹¹³ Padale so donedavne nemške »trdnjave«. »Dan za dnem vidimo po celjskih ulicah vozove, polne pohištva, odhajati proti kolodvoru. / ... / In kmalu bo tu le še okostje nemškega moloha, kak Ambroschitsch, Jabornegg, Stiger itd., žalostni spomini na minolo slavo celjske nemške trdnjave.«¹¹⁴ A ne glede na to je časopisje med prebivalstvom širilo strah pred Nemci, ki je bil še kako živ. »Pazimo, ali se bo nemški sosed zopet začel pripravljati na novo podjarmljenje sveta ali vsaj manjših, politično in gospodarsko slabejših sosedov.«¹¹⁵

Spomladi se je odpuščanje nemških učiteljev in uradnikov okrepilo. Odpustili so notarje Baumgartnerja v Rogatcu, Stöcklingerja v Radljah, Wiesthalerja v Mariboru, Mravлага v Laškem, Swobodo v Konjicah, Winklerja v Slovenj Gradcu,¹¹⁶ sodnike Karla Lobingerja in Wiktorja Pavlicea v Rogatcu, Johanna Pajka v Ljutomeru itd.¹¹⁷ Tej »ofenzivi« je sledil razpust nemških šol na »spornem« območju: zasebne nemške

111 *Grazer Tagblatt*, 12. 3. 1919, 1.

112 *Grazer Tagblatt*, 16. 3. 1919.

113 *Straža*, 24. 3. 1919.

114 *Nova doba*, 6. 3. 1919.

115 *Nova doba*, 1. 3. 1919.

116 *Deutsche Wacht*, 5. 4. 1919.

117 *Deutsche Wacht*, 26. 4. 1919.

ljudske šole v Ceršaku, nemške trirazrednice v Št. Ilju v Slovenskih goricah, nemške petrazrednice v Krčevini-Leitersbergu, nemške dvorazrednice v Pekrah, nemške deške in nemške dekleške štirirazrednice na Pobrežju, nemške petrazrednice v Radvanju, nemške dvorazrednice v Razvanju, nemške trirazrednice v Sladkem vrhu, obeh nemških petrazrednic v Studencih, nemške trirazrednice v Teznu, poslovenile so se tudi številne dvojezične ljudske šole (Gornja Kungota, Svečina, Sv. Jurij ob Pesnici, Hoče, Kamnica, Selnica ob Dravi, Ribnica, Brezno).¹¹⁸ Avstrijska stran je na drugi strani vse bolj poudarjala, da je jezikovna meja mešana in da ima nemško večino, mejo med državama pa postavljala na Karavanke, čez Pohorje in vse do Donačke gore.¹¹⁹ Na shodu v Breznu ob Dravi je slovenska stran proti takšnim stališčem ostro protestirala. »Prišli so Remšničani ter Slovenci in Slovenke z visokega Radla, Kaple, Lučan, Sv. Duha in Sv. Ožbolta, Ribnice, Sv. Primoža, Mute, Marbeka in Vuhreda. / ... / Od zadnjega shoda, ki se je vršil leta 1914, / ... / je na nemčurskem shodu ritmojster baron Egger imenoval Slovence 'Gesindel', ki se mora zatreti, danes pa zborujemo na tem mestu svobodni Jugoslovani.«¹²⁰

Medtem je slovenska stran v začetku aprila krenila v izdelavo podrobnih seznamov komisij za morebitni plebiscit. Vlada sicer »temu predlogu ni pritrdila, ker smatra plebiscit za slovenski Štajer za sedaj nepotreben. Za vse slučaje pa moramo biti pripravljeni, ker bi se moralo izvršiti glasovanje, če se izvrši, v enem dnevu.« Narodni svet je tako apeliral na župnijske urade, naj sestavijo komisije in v njih pritegnejo zanesljive uradnike in učitelje, župane, gerente in posestnike, se pravi tiste, ki so »v narodnem oziru absolutno zanesljivi in znajo molčati.«¹²¹

Sredi aprila je v Gornji Radgoni pričel izhajati časnik *Murska straža*, ki je zagovarjal pripadnost Radgone in spornega murskega območja (t. i. nevtralne cone) k Jugoslaviji.¹²² Medtem je graški vsenemški list z gnusom poročal o nasilju nad nemškimi podjetniki in njihovim premoženjem (npr. o na Ptujju oropani gostilni Osterberger, kavarni Schauer, trgovini Hönig, drogeriji Haid, urarstvu in draguljarni Ackermann, trgovini Schramke, tiskarni in papirnici Blanke, manufakturi Fauland itd.).¹²³ V Gradcu so za spodnještajerske rojake, ki jih stiska slovanski jarem, organizirali razne prireditve, predavanja, razstave itd.¹²⁴ Posebej po majskem koroškem slovenskem polomu¹²⁵ je časnik vse bolj naglašal, da je treba Spodnjo Štajersko dobiti nazaj, saj da so mesta nemška, Slovenci pa da so jih zgolj okupirali oziroma da skušajo pregnati večinsko

118 *Straža*, 4. 4. 1919.

119 *Grazer Tagblatt*, 30. 3. 1919, 5.

120 *Straža*, 31. 3. 1919.

121 SI_PAM/X0096/00556 Digitalizat strogo zaupnega navodila o ukrepih, če bi tudi na Spodnji Štajerski sprejeli odločitve za plebiscit: spisovno gradivo Narodnega sveta za Štajersko (s. d. (brez datuma)).

122 Več gl. Tone Zorn, »'Murska straža' o slovenski severni meji in o Prekmurju v letih 1919/1922,« *Zgodovinski časopis* 34, št. 4 (1980): 413–30. Za Radgono gl. Ivan Rihtarič, »Časopis Murska straža in dogodki v Radgoni od aprila do septembra 1919,« v: *Im Brennpunkt des Geschehens 1918–1920 – V žarišču dogodkov 1918–1920* (Bad Radkersburg: Stadtgemeinde; Radgona: Mestna občina, 2018), 304–23.

123 *Grazer Tagblatt*, 15. 5. 1919, 2.

124 *Grazer Tagblatt*, 28. 5. 1919, 3.

125 Prim. Rahten, *Po razpadu*, 244–63.

nemštvo.¹²⁶ Profesor Hans Pirchegger, ki je po prelomu stoletja nekaj let učil na ptujski gimnaziji, je za Maribor trdil, da ima od nekdanj nemški karakter, ki se je ohranil vse do razpada monarhije in še čez, da je torej stara nemška posest od najzgodnejših časov nemške naselitve in da imajo Slovenci do Maribora toliko pravic kot Francozi do Strassburga.¹²⁷ Dravska dolina je bila po njegovem mnenju (kljub temu, da je bila nacionalno mešana) nemška in del Nemške Avstrije, saj da je vseskozi gravitirala proti severu, da se tudi slovenski kmetje upirajo priključitvi k Ljubljani oziroma k Beogradu, in da bi morala biti meja na Karavankah, dalje pa v najboljšem primeru po vitanjski razvodnici, v slabši izvedbi pa čez Pohorje, Polskavo, reko Pesnico, vključno s Ptujem vse do Radgone.¹²⁸

Z okrepitevijo bojov za severno mejo na Koroškem¹²⁹ se je pritisk na nemško prebivalstvo na Spodnjem Štajerskem stopnjeval. Z več novimi udarci so se morali soočiti celjski Nemci. Maja 1919 se je bil *Deutsche Wacht* prisiljen preimenovati v *Cillier Zeitung*.¹³⁰ Še večji šok je »nemško« Celje doživelo nekaj dni kasneje, ko je tragično (v ljubljanski prisilni delavnici)¹³¹ preminil Otto Ambroschitsch, takoj za tem pa se je odselil zadnji nemški župan Jabornegg. Prvemu je nemški list napisal obsežen nekrolog, v katerem je izčrpno poročal o njegovih zaslugah, s težkim srcem pa se je poslovil tudi od bivšega župana, za katerega je podobno pisal z izbranimi besedami.¹³²

Medtem se slovenska stran z nemškimi idejami glede meje nikakor ni strinjala, ampak je vztrajala pri meji severno od Lučan in Ernovža, po slabši različici pa severno od Sv. Ilja.¹³³ Sredi junija so se »pri slovenskem kmetu na Beliču zbrali zaupniki iz občin Špilje, Račane in Klanjec ter so sklenili protestirati, da se te po večini slovenske občine priklopijo Nemški Avstriji. / ... / V Špilju je še sedaj 65, v Račah 70 in v Klanjcu 75 % slovenskega prebivalstva. Tudi gospodarsko smo mi navezani na Jugoslavijo in na slovenske sosedje. Skoro vsak posestnik ima vinograd ali druga posestva v Slov. goricah. Drugi pa si hodijo kupovat živila, posebno živino, v mariborsko okolico. Naši kraji preko Lučan in do Ernovža gravitirajo proti jugu, t. j. v Maribor. Če ostanemo res pod Nemško Avstrijo, pomeni to za nas narodno in gospodarsko uničenje.«¹³⁴

Pozna pomlad in poletje 1919 sta bila pestra in napeta. Na mirovni konferenci sta se obe strani trudili prepričati antantne sile in dokazati svoje argumente. A na »terenu« slovenizacija ni povsod potekala povsem brez težav.¹³⁵ V Sv. Trojici v Slovenskih goricah so se denimo šele julija lahko pohvalili s čisto slovensko podobo trga. »Nemški napisi na občinskih deskah, kažipotih, trgovinah in gostilnah so popolnoma zginili. Najprej so jih le zalepili s tankim papirjem. / ... / Na ukaz narodnega sveta so nemčurji morali

126 *Grazer Tagblatt*, 10. 5. 1919, 2; 31. 5. 1919, 1.

127 *Grazer Tagblatt*, 20. 4. 1919, 9, 10.

128 *Grazer Tagblatt*, 10. 4. 1919, 8.

129 Prim. Zajšek, *Jugoslavija prihaja*, 65–71.

130 *Deutsche Wacht*, 10. 5. 1919.

131 Rahten, *Po razpadu*, 211.

132 *Cillier Zeitung*, 24. 5. 1919.

133 *Straža*, 6. 6. 1919.

134 *Straža*, 13. 6. 1919.

135 Za Konjice prim. Studen, »O ferdamanih babah«, 33, 34.

odstraniti papir in odstranili so nepotrebne nemške napise.¹³⁶ Vse oči pa so bile uprte k podpisu mirovne pogodbe med državama. Seveda je v Gradcu vrelo; vsenemški list je pisal, da Avstrija ne more sprejeti mirovne pogodbe, saj da Kraljevina SHS sega po ozemljih, ki so že od karolinške dobe nemška, po mestih, ki so od nastanka poseljena z nemškimi meščani in delavci. Jezikovna meja tako nikakor ne more biti tudi nacionalna meja, saj bodo na ta način izgubljena nemška mesta in trgi. Več 10.000 Nemcev da bo tako pahnenih pod jugoslovansko oblast. Časnik je problematiziral izgubo železniške proge Lienz–Maribor, rodovitnih spodnještajerskih področij, vodnih virov v Dravski dolini, rešitev pa videl v plebiscitu.¹³⁷ Graško vsenemštvo je bilo prepričano, da bo sprejeti mir povzročil gorje tisočev Nemcev pod Jugoslavijo, da bodo vsi v gospodarsko odvisnem položaju, da nemških šol ne bo in da bo nova oblast Nemcem prepovedala uporabo materinščine, kar bo vodilo k slavizaciji nemštva. Deželo med Muro in Dravo je videlo kot izredno pomembno za ostalo Štajersko v vseh pogledih. Nemško prebivalstvo da je bilo zmeraj »doma« na Spodnjem Štajerskem, nemštvo da ima pravico do dežele, o njihovi navzočnosti pa da priča na tisoče grobov in številne cerkve ipd.¹³⁸

Grazer Tagblatt je pred podpisom objavljaj številne prispevke, ki so prikazovali Spodnjo Štajersko v popolnoma nemški luči. Še več. Mesta in trge, ki so (začasno) pripadli Jugoslaviji, je označeval kot nasilno jugoslovansko zavzetje, kot rop in kot plenilski vdor na nemško ozemlje. Maribor, Celje, Ptuj, Rogatec, Radgona, povsod naj bi že bila vidna slovanska »roka«. Če danes pride Nemec naključno v Maribor (ali ostala »nemška« mesta ali trge), tako časnik, ne bo mogel verjeti svojim očem. Nemških naselbin, kjer sicer vse spominja na nemštvo, ni več mogoče prepoznati. Nemštvo je bilo večinoma pregnano, nemški napisi odstranjeni, Nemcev sploh ni več na spregled (v lokale ne hodijo, njihova društva so razpuščena, šole slovenizirane, nemščina izkoreninjena).¹³⁹ Poleg slavospevov nemški »spodnji« deželi so se na straneh lista znašli tudi nekateri (pregnani) vidni nemški pripadniki *Abwehrkampfa*¹⁴⁰ in njihov doprinos povsod tam, kjer sta (tako časnik) prevladovala nemški jezik in kultura.

Avstrijska stran se je tako na vse pretege trudila dokazati pravilnost svojih terjatev (zahtevala je plebiscit v Mariboru in na obeh bregovih Dravske doline, v Murski dolini – v Apaški kotlini in Radgonskem kotu – ter v Slovenskih goricah).¹⁴¹ Proti »razkosanju« nemštva oziroma proti nasilnemu miru se je, kot je navajal časnik, opredelilo več kot 200 občin ob jezikovni meji, češ da bo gospodarska škoda ogromna, da bo tisoče nemških rojakov ostalo pod slovensko oblastjo, tako Radgona, Apaški kot, Ptuj, Maribor in vse do Šentilja.¹⁴² Na drugi strani je slovenska (jugoslovanska) stran

136 *Straža*, 7. 7. 1919.

137 *Grazer Tagblatt*, 8. 6. 1919, 19, 20.

138 *Grazer Tagblatt*, 13. 6. 1919, 12.

139 *Grazer Tagblatt*, 10. 7. 1919, 1.

140 Npr. *Grazer Tagblatt*, 15. 8. 1919, 1, 2.

141 Več o neuspelem plebiscitu gl. Rahten, *Po razpadu*, 325–43.

142 *Grazer Tagblatt*, 1. 8. 1919, 7.

nemške zahteve v obsežni noti zavrnila.¹⁴³ O »mariborskem vprašanju« je dve študiji napisal Fran Kovačič, s katerima je na konferenci dokazoval, da Maribor nikakor ni »pranemško« mesto.¹⁴⁴ Italijani so na konferenci sprva podpirali nemški predlog meje (po vitanjski razvodnici), Francozi pa jugoslovanske zahteve. Avstrijski delegaciji¹⁴⁵ (radgonskemu zdravniku in podžupanu Franzu Kamnikerju, geografu Robertu Siegerju idr.)¹⁴⁶ je skoraj uspelo doseči plebiscit (Ožbalt Ilaunig je za Slovenske gorice menil, da bi bile najbrž »izgubljene kakor divji Korotan«).¹⁴⁷ Toda tehtnica se je ob močni podpori Francije prevesila na jugoslovansko stran.¹⁴⁸

Ko je konec avgusta ostalo le še vprašanje dni, kdaj bo senžermenska pogodba podpisana, je *Grazer Tagblatt* resignirano zapisal, da bo avstrijski »rdeče-črni« podpis pogodbe »štrik« okrog vratu nemštva, da bo štiri milijone rojakov ostalo zunaj avstrijskih meja, tudi Spodnja Štajerska z Mariborom vred. Hkrati pa je navrgel, da je sedaj nastopil čas za nemško očiščenje, za obnovo, in da pozdravlja brate čez mejo, ki bo nekoč spet izginila.¹⁴⁹ Desetega septembra 1919 je bilo na konferenci določeno, da Spodnja Štajerska pripade Kraljevini SHS, mirovna pogodba pa je v bistvu sledila Maistrovi razmejitvi s konca leta 1918,¹⁵⁰ le da je mejo ponekod pomaknila nekoliko bolj na jug in Radgono, Lučane, Ernovž idr. prisodila Avstriji.

Namesto epiloga

Dva dni po podpisu »sramotne« pogodbe je graško društvo Südmark¹⁵¹ s težavo sprejelo resničnost. Društvo, ki je moralo zapustiti svoje idealno »delovno« območje na jezikovni meji oziroma še globlje v deželi, je resignirano ugotavljalo, da je bil ves »boj« na Spodnjem Štajerskem zaman in da se je na nemštvo spustila noč. Toda tudi na Spodnjem Štajerskem, v Dravski dolini, v Mariboru in na Ptujju bo spet posijalo sonce, je menil pisec. *Grazer Tagblatt* je rojake na jugu hrabil, da so Nemci, da

143 Prim. Jurij Perovšek, *V zaželjeni deželi* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 107.

144 Fran Kovačič, *Maribor in bodoča državna meja* (Maribor: Mariborski Narodni svet, 1918), 32. Poleg njega so bili dejavni tudi drugi (Gregor Žerjav, Ivan Žolger, Anton Melik, Fran Ramovš). Prim. Gregor Jenuš, »Štajersko vprašanje in vloga dr. Franca Kovačiča na pariški mirovni konferenci,« v: *Studia Historica Slovenica* 9, št. 2-3 (2009): 669–90. Andrej Rahten, »Diplomatska prizadevanja Ivana Žolgerja za Slovensko Štajersko in Prekmurje,« v: *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018): 489–528.

145 O avstrijski delegaciji v Parizu gl. Rahten, *Po razpadu*, 264–90. Za Kamnikerja gl. Hermann Kurahs, »Dr. Franz Kamniker in St. Germain,« *Blätter für Heimatkunde* 61 (1987): 112–22.

146 Več gl. *Kamniker, Franz (1870–1928) – Slovenska biografija*, pridobljeno 5. 2. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi264451/>. Robert Sieger (*Geograph*) – *Wikipedia*, pridobljeno 9. 2. 2021, [https://de.wikipedia.org/wiki/Robert_Sieger_\(Geograph\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Robert_Sieger_(Geograph)).

147 Marjan Toš, »Prevrtni dnevi 1918/1919 pri Lenartu v Slovenskih goricah,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 68, št. 2 (1997): 325.

148 Rahten, *Po razpadu*, 335–37.

149 *Grazer Tagblatt*, 7. 9. 1919, 1.

150 *Nemci in Maribor*, 65. Prim. Jenuš, *Ko je Maribor*, 184–214.

151 O delovanju Südmarke po letu 1920 gl. Tone Zorn, »Iz pisanja glasila graške nacionalistične organizacije Südmark v letih 1920—1923,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 52, št. 1 (1981): 135–49.

pripadajo 80-milijonskemu narodu in da naj tega ne pozabijo. Nemštvo je pozival, naj ne beži iz »domovine«, pač pa naj neguje nemški jezik ter uči otroke nemško brati, moliti in nasploh nemško živeti.¹⁵²

Spodnještajersko nemško prebivalstvo, ki je definitivno ostalo pod Kraljevino SHS, se je hočeš nočeš moralo sprijazniti z nastalim položajem.¹⁵³ Toda situacija zanje nikakor ni bila rožnata. Potem ko je *Marburger Zeitung* prevzel slovenski lastnik, je ogorčenje nad prodajo osrednjega spodnještajerskega nemškega časnika delil tudi *Grazer Tagblatt*. Menil je, da gre za katastrofo in nacionalno izgubo, da so bivši lastniki kljub dobremu poslovanju bili prisiljeni časnik prodati ne glede na dejstvo, da je senžermenska pogodba zagotavljala pravice tudi manjšinam.¹⁵⁴

Štajerska vsenemška stran se (podobno kot graški deželni zbor)¹⁵⁵ ni mogla sprijazniti z razmerami. Takoj po podpisu pogodbe je v Obrajni/Halbrein tik ob meji pričel izhajati časnik *Deutsche Grenzwehr*, ki je ime nedvomno povzel po *Murski straži*,¹⁵⁶ in (ob graškem listu) zastopal vsenemško politiko ob meji.¹⁵⁷ Ob prvi obletnici zloma nemškega rajha sta *Deutsche Grenzwehr* in *Grazer Tagblatt* naglašala bolečino, ki je doletela nemštvo, in menila, da je bilo veliko ozemlja ukradenega, da so izgubili veliko svojih ljudi, ki so sedaj v nemilosti. *Tagblatt* je krivca za nastali položaj iskal tudi v avstrijski vladi, ki ni vključila več strokovnjakov z mejnega območja, pač pa se je »zanesla« na svoje dunajske diplomate, ki da jim za južno mejo sploh ni mar.¹⁵⁸ Prav tako so bili skeptični do sestavljanja komisije, ki je imela nalogo (skupaj s slovensko komisijo in zunanjimi arbitri) na terenu urediti še zadnje detajle pred dokončno ratifikacijo pogodbe. Kljub temu da je bil za komisijo predviden domačin Franz Kamniker, so na shodu na graškem Trgu svobode izražali nestrinjanje z drugačnimi rešitvami in na vso moč »navijali« za lokalnega predstavnika, saj so hoteli nekoga, ki pozna razmere do obisti, do zadnje kmetije, ki je domače krvi in čuti s prebivalci. Protestniki so enoglasno vpili, da se mora krivica, storjena s tem ropom, popraviti, Maribor, Ptuj in celotna Dravska dolina itd. pa so nemški in morajo nemški ostati. Tako kot so Francozi 40 let čakali na, po njihovem nemško, Alzacijo in Loreno, so bili enotni, da si bodo dan za dnem, leto za letom prizadevali vrniti brate na jugu pod Avstrijo.¹⁵⁹

Velikonemške ideje, nacionalizem, antisemitizem in predvsem maščevanje so veli izpod peres vsenemških graških dopisnikov. Časnik je pozival k obnovi nemštva, češ da so mirovne pogodbe le točke na poti preoblikovanja, medtem ko da ne gre pozabiti izgubljenih bratov na jugu.¹⁶⁰ S tako zastavljenimi cilji je graško vsenemštvo spremljalo

152 *Grazer Tagblatt*, 28. 9. 1919, 7.

153 *Marburger Zeitung*, 11. 9. 1919.

154 *Grazer Tagblatt*, 11. 10. 1919, 13, 14 (Abendblatt, 3).

155 Prim. *Grazer Tagblatt*, 30. 9. 1919, 5.

156 Več gl. Zorn, »Murska straža«, 413–30.

157 O tem gl. več Tone Zorn, »'Deutsche Grenzwehr' in razmejitev na Štajerskem v letih 1919–1922«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 51, št. 1 (1980): 165–81.

158 *Grazer Tagblatt*, 6. 11. 1919, 13 (Abendblatt, 3).

159 *Grazer Tagblatt* (Abendblatt), 24. 11. 1919, 4.

160 *Grazer Tagblatt* (Sonderblatt), 18. 12. 1919, 19, 20.

tok dogodkov. Razmejitev na jugu je bila po mnenju časnika povsem napačna.¹⁶¹ Cvetoča mesta in trgi da so bili dobesedno odtrgani od nemštva, čeprav da je dežela od nekdaj spadala v nemški kulturni prostor. Časnik je vedno bolj pozival nemštvo na meji in ostalo avstrijsko nemštvo vseh strank in slojev, da pomagajo pregnancem in tistim, ki so še zmeraj na jugu, da se včlanijo v spodnještajersko organizacijo, novoustanovljeno poddruštvo Südmarke, Gau Unterland, naslednico nekdanjih krajevnih društev v Mariboru, Celju in na Ptuju. Prvopodpisani poslanec Heinrich Wastian, tudi član komisije za dokončno določitev meje,¹⁶² je bodril vsenemške vrste, da je treba nastopiti enotno, da bratje na jugu ne »poginejo«.¹⁶³

Tudi v ta namen so v Gradcu in drugod z odprtimi rokami sprejemali spodnještajerske nemške veljake, ki so emigrirali v Avstrijo. Nekatere, kot recimo ormoškega odvetnika Gustava Delpina, so nekatera vsenemška društva (v njegovem primeru graška Armenia) imenovala za svoje častne člane.¹⁶⁴ Prav tako so ob vsaki priložnosti skušali prikazovati nemškost slovenske Štajerske. Smrt Mihe Vošnjaka so denimo izkoristili za to, da so ga prikazali v »svoji« luči, češ da je bil že v mladih letih sovražen do Nemcev in nemštva, da je bil eden od začetnikov slovenizacije, ki je Spodnja Štajerska do takrat ni poznala, sprožila pa da je veliko sovraštva in srda do nemštva, in da je bil med ustanovitelji časnika *Südsteirische Post*, nemško pisanega slovenskega lista, ki je bil gnezdo sovraštva do Nemcev itd.¹⁶⁵

Senžermenska pogodba je stopila v veljavo poleti (16. julija) 1920. Graško (in spodnještajersko) vsenemštvo je bilo navdušeno nad ponovno priključitvijo »prastarega« nemškega mesta Radgone, ki je končno postala svobodna, medtem ko da se bodo ostali kraji do Špilja v kratkem znebili slovanskega jarma. Radgona, tako časnik, naj bo zgled za (trenutno izgubljene) nemške kraje na Spodnjem Štajerskem, Radgona naj zbistri in predrami Maribor, Ptuj, Slovensko Bistrico, Pragersko, Lenart, Celje, Ormož, Rogaško Slatino, Konjice, Vitanje, Vojnik, Brežice in Dravsko dolino s starim nemškim Marenbergom in druge kraje, kjer še živijo ostanki nemštva. Z grenkobo je sprejelo priključitev Apaške kotline¹⁶⁶ k Jugoslaviji, kljub temu pa je pisec navajal, da bo nemštvo nekoč znova gospodar tudi na Spodnjem Štajerskem, ki so ga tako nasilno zavzeli jugoslovanski barbarski vojaki.¹⁶⁷ Časnik se je zavzel za to, da postane kotlina ponovno

161 *Grazer Tagblatt*, 28. 1. 1920, 2.

162 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 373.

163 *Grazer Tagblatt*, 30. 5. 1920, 7.

164 Ibid.

165 *Grazer Tagblatt*, 7. 7. 1920, 12 (Abendblatt, 2).

166 Za Apaško kotlino gl. več Dušan Ščap, *Apaško polje skozi zgodovino* (Mahovci: Samozal., 2021). Dušan Ščap, »Apaško vprašanje v letih 1919–1920 iz zornega kota poročanja slovenskih časopisov,« v: *Im Brennpunkt des Geschehens 1918–1920 – V žarišču dogodkov 1918–1920* (Bad Radkersburg: Stadtgemeinde; Radgona: Mestna občina, 2018), 244–65. Dušan Ščap, »Vprašanje (Apaškega polja) Apaške kotline 1919–1921 iz zornega kota poročanja avstrijskih časopisov,« v: *Zbornik soboškega muzeja* 25, ur. Branko Kerman (Murska Sobota: Pomurski muzej, 2019), 313–24. Prim. Franz Josef Schober, »Über die Kämpfe um die neue Grenze nach dem ersten Weltkrieg im Raum Mureck-Halbenrain-Abstell,« v: *Im Brennpunkt des Geschehens 1918–1920 – V žarišču dogodkov 1918–1920* (Bad Radkersburg: Stadtgemeinde; Radgona: Mestna občina, 2018), 170–241. Za slovensko argumentacijo glede pripadnosti Apaške kotline in Radgone gl. SI_PAM/X0096/00601 Digitalizat opisa Apaške kotline: spisovno gradivo Narodnega sveta za Štajersko (21. 11. 1918).

167 *Grazer Tagblatt* (Abendblatt), 26. 7. 1920, 1.

nemška, da je treba narediti korekturo senžermenske pogodbe in da je tudi večinsko prebivalstvo za Nemško Avstrijo, nikakor pa ne za Jugoslavijo.¹⁶⁸

Ne glede na »izgube« je bilo navdušenje nad doseženim na avstrijski strani meje izredno. Spreveda v Špilju konec julija se je udeležilo več tisoč ljudi iz okoliških občin z novim deželnim glavarjem Antonom Rintelenom na čelu, prisostvovala so društva vseh vrst, vsi so proslavljali osvoboditev kraja. Zahvala, da so spet pod nemško streho, je bila vsesplošna.¹⁶⁹ Osvoboditev Špilja in Radgone, ki je vedno spadala med nemška mesta na Muri in bila od zmeraj meja med kulturnim zahodom in vzhodom, so pozdravili tudi v poddruštvu Südmark Gau Unterland, vse tiste, ki so bili prisiljeni ostati pod Kraljevino SHS, pa so hrabрили, da bo prišel dan odrešitve, ko dobijo izgubljena območja ponovno nemško podobo.¹⁷⁰ Pas Radgona–Špilje–Soboth vse do Drave je spet nemški, je časniki kipel od veselja, ko je ocenjeval, da je moralo prebivalstvo leto in pol prenašati južnoslovansko brutalnost, sedaj pa da je le korak iz svobodne Radgone do (zasedenih) vinorodnih Slovenskih gor, do trga Ljutomer in mest Ptuj in Ormož. Iz Špilja da se vidi nekoč cvetoči nemški Maribor, osvobodjena zahodna Štajerska pa da sočutno gleda usodo nemških trgov in naselbin v Dravski dolini. Toda prišel bo dan, tako avtor, ko bodo tudi ta območja ponovno nemška.¹⁷¹

Od podpisa pogodbe se je v graškem vsenemškem listu vse bolj pojavljala parola o ponovni priključitvi izgubljenih delov slovenske Štajerske k Avstriji. Graško in štajersko vsenemštvo je z gnusom gledalo na novo državo na jugu in menilo, da se v Šentilju pravzaprav začneja Balkan. Na drugi strani, je ponosno navajal list, je bilo v Radgoni spet vse po starem, veselje ljudi, ponosnih Nemcev, je bilo vseprisotno. Časnik je poročal, da je bilo mesto spet tiho, mirno in čisto kot nekoč, v gostilnah da so na mizah spet zemljice, preste, rogljiči, medtem ko daje na drugi strani meje vse narobe. V Gornji Radgoni da je že porušen kip Jožefa II. dokaz, da je tem barbarom še ta ljudstvu prijazni vladar napoti, zmotile pa so ga tudi patrolje srbske vojske, ki da sploh ne zna ne enega ne drugega jezika in (skupaj s slovenskimi odvetniki in duhovščino) moti siceršnjo »idilo« med obmejnim prebivalstvom.¹⁷²

Izgubljena območja so v nadaljevanju ostala skeleča rana graškega vsenemštva. Južna Tirolska in Spodnja Štajerska sta bili najvišje na »prioritetni« lestvici. Po krivem prelita nemška kri na mariborskih ulicah, trpljenje, ki da ga sproža slovensko sovraštvo do nemštva, vse to in še več so bili razlogi za nemir v njihovih vrstah.¹⁷³ Spodnještajersko nemštvo da je ostalo brez vseh pravic, šol, premoženja in društev, Slovenci pa da hočejo nemštvo popolnoma iztrebiti ipd.¹⁷⁴ V podporo rojakom na jugu so v Gradcu organizirali razna zborovanja društva Südmark (Gau Unterland ali Schutzortgruppe Unterland Marburg in Unterland Pettau),¹⁷⁵ številna predavanja

168 *Grazer Tagblatt*, 20. 7. 1920, 11 (Abendblatt, 1).

169 *Grazer Tagblatt*, 30. 7. 1920, 9 (Morgenblatt, 1).

170 *Grazer Tagblatt*, 30. 7. 1920, 9.

171 *Grazer Tagblatt*, 1. 8. 1920, 1, 2.

172 *Grazer Tagblatt*, 18. 8. 1920, 1, 2.

173 *Grazer Tagblatt*, 19. 11. 1920, 2.

174 *Grazer Tagblatt*, 5. 5. 1921, 2.

175 *Grazer Tagblatt*, 22. 1. 1921, 3.

(npr. predavanje profesorja Hansa Pircheggra) o Spodnji Štajerski¹⁷⁶ z namenom utrjevanja zavesti o nepravilni odtujitvi Spodnje Štajerske, ki naj bi se medtem popolnoma zbalkanizirala, in obletnice raznih društev, ki so do nedavnega delovala južno od nove meje; povsod je bila na dnevnem redu izgubljena (prastara nemška) Spodnja Štajerska, ki da jo je treba ponovno osvoboditi.¹⁷⁷

Graško vsenemštvo je vse pogostejše »igralo« na to karto in predvsem južno od Gradca (bolj ali manj uspešno) krepilo (oziroma ohranjalo) zavest o izgubljeni deželi. Ko je umrl Josef Schober, član nekdanjega spodnještajerskega Volksrata iz Marenberga, ga je graško vsenemštvo počastilo z nekrologom, ki je zainteresirano javnost seznanjal z njegovimi zaslugami pri utrjevanju nemštva v Dravski dolini, češ da je že ob prvem slovanskem valu slovenskih voditeljev zavzel stališče, ki ga je obdržal do svoje smrti (bis sein deutsches Herz zu klopfen aufhörte).¹⁷⁸ Prav tako so s cmokom v grlu pisali osmrtnico Wilibaldu Brodmannu, zaslužnemu za to, da meja ni potekala severneje.¹⁷⁹ Ali pa Franzu Havličku, enemu od stebrov mariborskega nemštva, članu zadnjega nemškega občinskega sveta, članu graške trgovske in obrtne zbornice, ki da počiva na enem zadnjih projektov mariborskega nemštva, tj. pokopališču na Pobrežju.¹⁸⁰ Na drugi strani je Napotnikovo smrt ponovno izkoristilo za blatenje slovenstva, češ da je bil kriv za slovenizacijo klera in da prav zaradi njegovega delovanja v spodnještajerskih mestih in trgih ni bilo več najti nobenega nemškega katoliškega duhovnika ipd.¹⁸¹

Retorika *Grazer Tagblatt* se v naslednjih letih ni kaj veliko spreminjala. Ravno nasprotno. Časnik je z avstrijskim vsenemštvom delil zapise o Spodnji Štajerski, objavljaj razne prireditve, predavanja ali zborovanja na to temo. Na »repertoarju« vsenemškega glasila so bile razne obletnice (še posebej krvava nedelja) in nekrologi pomembnih spodnještajerskih Nemcev ipd. Medtem pa je »obračun« s spodnještajerskim nemštvom dosegel nov vrhunec, ko je v pisarnah mariborskih odvetnikov dr. Oskarja Orosela in dr. Otta Blankeja konec junija 1923 odjeknila eksplozija. V soboto, 23. junija zgodaj zjutraj, je na bivši Tegetthofovi ulici (blizu sodišča) neznanec odvrnil bombo, ki je popolnoma razdejala njune prostore, uničila pohištvo, okna in streho. Šokirano graško vsenemštvo je z velikim naslovom (bombe proti Nemcem v Mariboru) seznanjalo graško javnost z nedavnimi dogodki v slovenski štajerski »prestonici«. Nemštvo v Mariboru in na slovenskem Štajerskem je bilo prestrašeno in ogorčeno hkrati, saj se je balo, da bo to povod za nove (politične ali nepolitične) napade v mestu, ki je še do nedavnega nosilo povsem nemško podobo,¹⁸² sedaj pa je postalo torišče popolnega in odkritega napada na nemško manjšino.

176 *Grazer Tagblatt*, 18. 2. 1921, 5.

177 *Grazer Tagblatt*, 8. 5. 1921, 5.

178 *Grazer Tagblatt*, 13. 2. 1922, 2.

179 *Grazer Tagblatt*, 4. 5. 1922, 5, 6.

180 *Grazer Tagblatt*, 17. 9. 1922, 4.

181 *Grazer Tagblatt*, 30. 3. 1922, 4.

182 *Grazer Tagblatt*, 25. 6. 1923, 3.

* * *

Kljub obvezi Kraljevine SHS, da bo ščitila interese manjšin, se je izseljevanje nemškega prebivalstva po podpisu mirovne pogodbe okrepilo. Čeprav je bila »drugorodnim narodnostim« (ob zadostnem številu otrok) priznana pravica do javnih in zasebnih manjšinskih šol, je nemški učni jezik ostal le na šolah, kjer so bili »izključno otroci pristne nemške narodnosti« v zadostnem številu (40 na razred). Ker je novi režim za ugotavljanje »narodne pristnosti« otrok junija 1921 uvedel t. i. imensko analizo, ki med »pristne« ni štela otrok iz mešanih zakonov ali otrok s slovensko zvenečim priimkom, je bila zaradi takšnega postopanja (in zaradi pritiskov) večina nemških šol do leta 1922 ukinjena ali slovenizirana.¹⁸³ Nosilci oblasti so poskusili z raznimi administrativnimi ukrepi oslabiti tudi ekonomsko moč nemškega prebivalstva (ukaz o sekvstru nad premoženjem sovražnih državljanov s konca leta 1918, s čimer so do leta 1923 nacionalizirali del nemškega premoženja, junija 1919 razpust enot društev Schulverein in Südmark, ki so jim sledile številne podružnice drugih nemških društev). Neugoden izid plebiscita oktobra 1920 na Koroškem in slab položaj koroške slovenske manjšine sta botrovala temu, da je bila nemška manjšina na Slovenskem vse do konca leta 1921 povsem brez političnih pravic, saj ji nove oblasti niso dovolile, da bi se politično organizirala. Uspešnost reasimilacijske politike so potrdili rezultati ljudskega štetja leta 1921, ko se je število nemško govorečega prebivalstva na slovenskem Štajerskem (v primerjavi z letom 1910) zmanjšalo za več kot trikrat (s slabih 73.000 na slabih 22.000 oseb).¹⁸⁴

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI_PAM – Pokrajinski arhiv Maribor:
 - SI_PAM/X0096 – Digitalizati arhivskega gradiva Narodnega sveta za Štajersko (1918–1927).
- StLA – Steiermärkisches Landesarchiv:
 - Statthalt. Präs.

Časopisje

- *Arbeiterwille*, 1918.
- *Cillier Zeitung*, 1919.
- *Deutsche Wacht*, 1918–1919.

183 Prim. Jenuš, *Ko je Maribor*, 156–83.

184 *Nemci in Maribor*, 59–68. Prim. Janez Cvirn, »Nemci na Slovenskem (1848–1941)«, v: »Nemci« na Slovenskem 1941–1955, ur. Dušan Nečak (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998), 62–81. Studen, »Izjava«, 131–41. Jenuš, *Ko je Maribor*, 114–55.

- *Grazer Tagblatt*, 1918–1923.
- *Marburger Zeitung*, 1919, 1941.
- *Nova doba*, 1918–1919.
- *Slovenski narod*, 1918.
- *Steirerland*, 1941.
- *Straža*, 1918–1919.

Internetni viri

- *Großdeutsche Volkspartei* – Wikipedia.
https://de.wikipedia.org/wiki/Gro%C3%9Fdeutsche_Volkspartei. Pridobljeno 3. 2. 2021.
- *Kamniker, Franz (1870-1928)* – Slovenska biografija.
<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi264451/>. Pridobljeno 5. 2. 2021.
- *Landtagswahl in der Steiermark 1919* – Wikipedia.
https://de.wikipedia.org/wiki/Landtagswahl_in_der_Steiermark_1919. Pridobljeno 3. 2. 2021.
- *Nationalratswahl in Österreich 1923* – Wikipedia.
https://de.wikipedia.org/wiki/Nationalratswahl_in_%C3%96sterreich_1923. Pridobljeno 3. 2. 2021.
- *Prekoršek, Ivan (1883–1968)* – Slovenska biografija.
<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi458247/>. Pridobljeno 11. 11. 2020.
- *Robert Sieger (Geograph)* – Wikipedia.
[https://de.wikipedia.org/wiki/Robert_Sieger_\(Geograph\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Robert_Sieger_(Geograph)). Pridobljeno 9. 2. 2021.
- *Voglar, Fran (1877-1925)* – Slovenska biografija.
<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi804462/>. Pridobljeno 1. 2. 2021.

Literatura

- Antoličič, Gregor. »Slovensko ozemlje pod vtisom umika avstro-ogrske vojske jeseni 1918.« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019): 519–50.
- Biber, Dušan. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.
- Bister, Feliks. *Majestät, es ist zu spät*. Wien in Köln: Böhlau, 1995.
- Bizjak, Matjaž. »Umik avstro-ogrske vojske skozi slovenski prostor novembra 1918.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 43, št. 1 (2003): 25–36.
- *Boj za Maribor 1918–1919*. Uredil Janez J. Švajncar. Maribor: Založba Obzorja, 1988.
- Brix, Emil. *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation*. Wien, Köln in Graz: Hermann Böhlau Nachf., 1982.
- Cvirn, Janez. »Deutsche und Slowenen in der Untersteiermark.« V: *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum*. München: R. Oldenbourg, 2002, 111–25.
- Cvirn, Janez. »Meščanstvo v Celju po razpadu Avstro-Ogrske.« V: *Odsevi preteklosti 3: Iz zgodovine Celja 1918–1941*, 191–216. Celje: Muzej novejša zgodovine, 2001.
- Cvirn, Janez. »Nemci na Slovenskem (1848–1941).« V: »Nemci« na Slovenskem 1941–1955. Uredil Dušan Nečak, 62–81. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998.
- Cvirn, Janez. »Obesiti za pete in scvreti nad ognjem.« *Zgodovina za vse* 2, št. 2 (1995): 9–15.
- Cvirn, Janez in Andrej Studen. »Etnična (nacionalna) struktura mest na Spodnjem Štajerskem (1880–1910).« V: *Prvi i drugi međunarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj*. Uredila Nives Rittig Beljak, 115–23. Varaždin: Varteks; Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, 2002.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik*. Maribor: Založba Obzorja, 1997.
- Čuček, Filip. *Svoji k svojim*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.

- Dolenc, Ervin. »Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji.« V: Dušan Nečak et al. (ur.) *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, 81–94. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2004.
- Gačič, Aleksandra. Dr. Bogumil Vošnjak – politik in diplomat. Doktorska disertacija. Maribor: Filozofska fakulteta, 2014.
- Goropevšek, Branko. »Razpad sloge na slovenskem Štajerskem.« V: *Celjski zbornik*, 143–61. Celje: Osrednja knjižnica, 2003.
- Goropevšek, Branko. *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2005.
- Hartman, Bruno. »Prevrat v Mariboru.« *Studia Historica Slovenica*, št. 1 (2002): 179–227.
- Jenuš, Gregor, Darko Friš in Ana Šela. »Maribor med prevratom in senžermensko pogodbo.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, št. 3 (2020): 110–48.
- Jenuš, Gregor. »Maribor ali 'Marburg an der Drau'?« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 85, št. 4 (2014): 35–70.
- Jenuš, Gregor. »Štajersko vprašanje in vloga dr. Franca Kovačiča na pariški mirovni konferenci.« *Studia Historica Slovenica* 9, št. 2-3 (2009): 669–90.
- Jenuš, Gregor. *Ko je Maribor postal slovenski*. Maribor: ZRI dr. Franca Kovačiča, 2011.
- Judson, Pieter. *Habsburška monarhija: nova zgodovina*. Ljubljana: Založba Sophia, 2019.
- Klemenčič, Matjaž. »Germanizacija slovenske Štajerske, ki jo je preprečil poseg generala Rudolfa Maistra.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 82, št. 2-3 (2001): 49–66.
- Kovačič, Fran. *Maribor in bodoča državna meja*. Maribor: Mariborski Narodni svet, 1918.
- Kriechbaumer, Robert. *Die großen Erzählungen der Politik. Politische Kultur und Parteien in Österreich von der Jahrhundertwende bis 1945*. Wien, Köln in Weimar: Böhlau, 2001.
- Kurahs, Hermann. »Dr. Franz Kamniker in St. Germain.« *Blätter für Heimatkunde* 61 (1987): 112–22.
- Kurahs, Hermann. »Radkersburg und der Kampf um die Südgrenze 1918–1919.« V: *Im Brennpunkt des Geschehens 1918–1920 – V žarišču dogodkov 1918–1920*, 28–87. Bad Radkersburg: Stadtgemeinde; Radgona: Mestna občina, 2018.
- Kurahs, Hermann. *Verwehrte Heimat*. Wien: Lit Verlag, 2014.
- Kurzweil, David. *Die steirischen Bauernwehren 1918–1938*. Masterarbeit. Graz: Karl-Franzens Universität, 2020.
- Matić, Dragan. »Konec prve svetovne vojne – dokončni zaton nemštva na Slovenskem.« V: *Slovenski prelom 1918*. Uredil Aleš Gabrič, 231–49. Ljubljana: Slovenska matica, 2019.
- Moll, Martin in Filip Čuček. *Duhovniki za rešetkami*. Ljubljana: Arhivsko društvo, 2006.
- Moll, Martin. *Kein Burgfrieden*. Innsbruck, Wien, Bozen: StudienVerlag, 2007.
- *Nemci in Maribor*. Uredila Jerneja Ferlež. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012.
- Neubacher, Christian. *Die Deutschdemokratische Partei in der Steiermark*. Diplomarbeit. Wien, 2011.
- Penič, Lojze. *Boj za Maribor 1918–1919*. Maribor: Založba Obzorja, 1988.
- Penič, Lojze. *Boj za slovensko severno mejo 1918–1920*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1988.
- Perovšek, Jurij. *Slovenska osamosvojitve v letu 1918*. Ljubljana: Modrijan, 1998.
- Perovšek, Jurij. *Slovenski prevrat 1918*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Perovšek, Jurij. *V zaželeni deželi*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Pleterski, Janko. *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917*. Ljubljana: Arhivsko društvo, 1980.
- Rahten, Andrej. »Diplomatska prizadevanja Ivana Žolgerja za Slovensko Štajersko in Prekmurje.« V: *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018): 489–528.
- Rahten, Andrej. *Po razpadu skupne države*. Celje: Celjska Mohorjeva družba; Celovec: Mohorjeva družba; Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2020.
- Rahten, Andrej. »'Šampanjec v Gradcu in nemške demivierges' – ocena delovanja podpolkovnika Shermana Milesa na Štajerskem leta 1919.« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 3 (2019): 781–814.

- Rihtarič, Ivan. »Časopis Murska straža in dogodki v Radgoni od aprila do septembra 1919.« V: *Im Brennpunkt des Geschehens 1918–1920 – V žarišču dogodkov 1918–1920*, 304–23. Bad Radkersburg: Stadtgemeinde; Radgona: Mestna občina, 2018..
- Rozman, Franc. »Politično življenje Nemcev.« V: *Od Maribora do Trsta*, 51–56. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998..
- Schober, Franz Josef. »Über die Kämpfe um die neue Grenze nach dem ersten Weltkrieg im Raum Mureck-Halbenrein-Abstell.« V: *Im Brennpunkt des Geschehens 1918–1920 – V žarišču dogodkov 1918–1920*, 170–241. Bad Radkersburg: Stadtgemeinde; Radgona: Mestna občina, 2018.
- Stavbar, Vlasta. *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje*. Maribor: Založba Pivec, 2017.
- Steinböck, Erwin. *Die Kämpfe um Radkersburg und im steirischen Grenzraum 1919*. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1983.
- Studen, Andrej. »Izjava enega zanesljivega Slovence zadostuje.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 1 (2009): 129–42.
- Studen, Andrej. »Odstranjanje prejšnje zunanosti in ponemčevalnega stremljenja šolske oblasti.« V: *Slovenski prelom 1918*. Uredil Aleš Gabrič, 161–80. Ljubljana: Slovenska matica, 2019.
- Studen, Andrej. »O 'ferdamanih babah in dedih': odraz vsakdanjika v zapisih okrajnega sodišča Konjice v prevratni dobi.« *Zgodovina za vse* 27, št. 2 (2020): 25–56.
- Ščap, Dušan. »Apaško vprašanje v letih 1919–1920 iz zornega kota poročanja slovenskih časopisov.« V: *Im Brennpunkt des Geschehens 1918–1920 – V žarišču dogodkov 1918–1920*, 244–65. Bad Radkersburg: Stadtgemeinde; Radgona: Mestna občina, 2018.
- Ščap, Dušan. »Vprašanje (Apaškega polja) Apaške kotline 1919–1921 iz zornega kota poročanja avstrijskih časopisov.« V: *Zbornik soboškega muzeja* 25. Uredil Branko Kerman, 313–24. Murska Sobota: Pomurski muzej, 2019.
- Ščap, Dušan. *Apaško polje skozi zgodovino*. Mahovci: Samozal., 2021.
- Toš, Marjan. »Prevratni dnevi 1918/1919 pri Lenartu v Slovenskih goricah.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 68, št. 2 (1997): 323–28.
- Ude, Lojze. *Boj za Maribor*. Maribor: Založba Obzorja, 1988.
- Ude, Lojze. *Boj za slovensko severno mejo 1918–1919*. Maribor: Založba Obzorja, 1977.
- Vovko, Andrej. »Nemška šolska organizacija Deutscher Schulverein.« V: *Slovenska kronika XIX. stoletja – 1861–1883*. Uredil Janez Cvirn, 340–341. Ljubljana: Nova revija, 2001.
- Zajšek, Boštjan. »'Raje pa hočemo nemško umreti, kakor laško ali slovansko trohneti' – mariborski Nemci v letu 1918.« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019): 419–66.
<https://doi.org/10.32874/SHS.2019-13>
- Zajšek, Boštjan. *Jugoslavija prihaja*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2018.
- Zajšek, Boštjan. »Nemški« luterani in 'slovenski' katoličani.« *Stati inu obstatu*, št. 23/24 (2018): 140–59.
- Zorn, Tone. »'Deutsche Grenzwehr' in razmejitve na Štajerskem v letih 1919–1922.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 51, št. 1 (1980): 165–81.
- Zorn, Tone. »Iz pisanja glasila graške nacionalistične organizacije Südmark v letih 1920–1923.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 52, št. 1 (1981): 135–49.
- Zorn, Tone. »'Murska straža' o slovenski severni meji in o Prekmurju v letih 1919/1922.« *Zgodovinski časopis* 34, št. 4 (1980): 413–30.

Filip Čuček

**“WOLVES AND HYENAS.” EXAMPLES OF THE
“RECKONING” WITH THE LOWER STYRIAN GERMANS
(AND THE ALL-GERMAN “HOMELAND DEFENCE”) DURING
THE UPHEAVAL**

SUMMARY

In Lower Styria, one of the Cisleithanian provinces with a bilingual population, the Slovenian-German relations were becoming increasingly tense ever since the Taaffe era until they escalated completely at the turn of the 19th to the 20th century and beyond. Naturally, the increasingly tense situation was caused by the more and more clearly defined national demarcation, which was unavoidable in Lower Styria. In the years leading up to World War I, the two national ideologies brought the “clash” to a virtual impasse. With the dissolution of the Monarchy in October/November 1918, the time of the transition and transformation into a new Yugoslav state began. The Lower Styrian Germans were cut off from their old homeland, while the new German Austria was too weak for any serious interventions in the south.

Slovenianisation and de-Austrianisation became one of the main topics, even though the question of whom the northern part of Lower Styria would actually belong to was unclear, as the border between the two newly-established states was being decided at the Paris Peace Conference. In the given circumstances, the Germans who remained in Lower Styria felt quite threatened and, above all, frightened, as they were concerned for their own safety and the security of their property. Many Germans who were actively involved in the national-political confrontation left the new state already at the beginning of November 1918. The German side was “stigmatised” virtually overnight, while the Slovenian side immediately started drawing up lists that sorted civil servants according to their nationality. One after another, the German street signs and signboards over shops, taverns, workshops, medical facilities, legal and notary offices as well as other businesses started disappearing.

The still undefined border between the German Austria and the Kingdom of SHS was becoming increasingly important. Precisely for this reason, Slovenian politics had to focus on the deliberate demonstration of Slovenian identity, especially in the areas where the decision on the territory’s adherence to either of the two newly established states had yet to be made. Meanwhile, the Ljubljana command “reinforced” the Lower Styrian gendarmerie with Slovenian personnel, while the Commission for Education and Worship specified Slovenian as the exclusive language of instruction in all people’s and bourgeois schools already in November 1918. On the one hand,

pompous newspaper headlines (Maribor Grammar School Slovenian, Maribor Court Slovenian) instilled unease in the ranks of the Germans, while on the other hand, they reassured the Slovenian side, especially after the “fall” of the so-called “fortress triangle” of Maribor-Celje-Ptuj.

The events that followed spread hatred (and fear) of the Germans, who felt increasingly threatened. The most fervent “defence” of the Lower Styrian Germans – who had mostly supported the German People’s Party (or the German National Association) before the collapse of the Monarchy and (covertly) sympathised with the nationalist and anti-Semitic All-German People’s Party after the war – came from the Grazer Tagblatt newspaper from Graz, which kept constantly arguing (for two decades) that Lower Styria should be (due to ideological, cultural, as well as economic reasons) annexed back to the German nation (which eventually really happened).

Meanwhile, the Slovenian press called for the complete elimination of everything German. The messages that the Germans were “done for” and that the time for revenge had finally arrived were present everywhere. The Lower Styrian Germans were terrified, while those who remained felt the “vengeful atmosphere”, ubiquitous during the first months of the upheaval. Nevertheless, in January, they engaged in deliberate agitation and attempted to present Maribor, the city by the river Drava, as German to the American Study Commission. A week later, protests took place that involved the entire German population in Lower Styria. A conflict broke out in Main Square, and Maister’s Army fired several shots at the demonstrators. Quite understandably, the Grazer Tagblatt portrayed the events from a purely German perspective. The Slovenian side, on the other hand, saw events differently, of course.

In any case, after this “bloody Sunday”, the attitude towards the Germans became even more severe. One by one, German municipal councils were disbanded, followed by an even stronger wave of dismissing German civil servants and teachers. The German propaganda kept spreading rumours about the (German) reoccupation of Maribor towards the end of March. Nevertheless, the new authorities continued de-Austrianising and Slovenianising Lower Styria. As the struggle for the northern border in Carinthia intensified, the pressure against the German population in Lower Styria mounted.

At the Paris Peace Conference, both sides strived to convince the Entente powers and prove their points. Before the signing of the Treaty of Saint-Germain, the *Grazer Tagblatt* published several articles that depicted Lower Styria in a completely German light. The Austrian side thus endeavoured to prove its claims in any way possible. It demanded a plebiscite in Maribor, on both banks of the Drava valley, in the Mura valley (the *Apaska kotlina* basin and the *Radgonski kot* area), and in the *Slovenske gorice* hills. On the other hand, the Slovenian (Yugoslav) side rejected the German demands with a lengthy note. At the Conference, the Italians initially supported the German border proposal (along the Vitanje divide), while the French supported the Yugoslav demands (due to the strong French support, the scales ultimately tipped in favour of the Yugoslav side). On 10 September 1919, the Conference decided that Lower

Styria would belong to the Kingdom of SHS. Meanwhile, the Peace Treaty essentially followed Maister's delimitation from the end of 1918 but shifted the border slightly further towards the south in some places, thus assigning Radgona, Lučane, Ernovž, etc., to Austria.

Despite the commitment of the Kingdom of the SHS to protect the interests of the minorities, the emigration of the German population intensified after the signing of the Peace Treaty. Moreover, the authorities tried to weaken the economic power of the German population through various administrative measures. Due to the unfavourable outcome of the October 1920 plebiscite in Carinthia and the inferior position of the Carinthian Slovenian minority, the German minority in Slovenia remained without any political rights until as late as the end of 1921, as the new authorities did not allow them to organise themselves politically.

Miha Zobec*

Prva Jugoslavija in »njena« diaspora v Braziliji: od angažmaja izseljenskih aktivistov do pozabe skupnosti**

IZVLEČEK

Avtor se v prispevku ukvarja z jugoslovansko diasporo v Braziliji v obdobju med vojnama. Jugoslovanska diaspora je bila kot rezultat skupnih slovenskih in hrvaških prizadevanj usklajena s težnjami prve Jugoslavije po društvenem organiziranju na jugoslovanski osnovi, vendarle pa so bile osnove povezovanja južnoslovanskih priseljencev v Braziliji prisotne že pred prvo svetovno vojno. Jugoslovanska diaspora v Braziliji je bila zelo krhka, njeni odnosi z »domovino« pa površinski. Temu sta botrovala pomanjkanje zanimanja Jugoslavije za vzdrževanje trdnih odnosov s »svojo« skupnostjo v Braziliji in brazilska politika nacionalizacije priseljencev. Odsotnost jugoslovanskih prizadevanj so v skrbi za skupnost skušali nadomestiti izseljenski aktivisti, a so njihove akcije pogosto vodile k še večji fragmentaciji skupnosti. Avtor pozornost posveča tudi diaspori izseljencev iz Julijske krajine, katere del se je identificiral z jugoslovansko diasporo, del pa je deloval samostojno.

Ključne besede: Brazilija, Kraljevina SHS/Jugoslavija, jugoslovanska diaspora, diaspora izseljencev iz Julijske krajine

* Dr., asistent z doktoratom, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; miha.zobec@zrc-sazu.si

** Prispevek je nastal v okviru podoktorskega projekta Z5-1880 »Manjšine, diaspore in subverzivneži: izvenitorialni nadzor nad slovenskimi izseljenci med svetovnimi vojnama« in programske skupine P5-0070 »Narodna in kulturna identiteta slovenskega izseljenstva v kontekstu raziskovanja migracij«, ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

THE FIRST YUGOSLAVIA AND "ITS" DIASPORA IN BRAZIL: FROM THE ENGAGEMENT OF EMIGRANT ACTIVISTS TO THE OBLIVION OF THE COMMUNITY

The author deals with the Yugoslav diaspora in Brazil during the interwar period. Although the formation of the Yugoslav diaspora out of Slovenian and Croatian emigrant communities was in line with Yugoslavia's aspirations for organising emigrant communities on the Yugoslav basis, the foundations of South Slavic cooperation in Brazil had existed already before World War I. The Yugoslav diaspora in Brazil was very fragile, and its contacts with the "homeland" only superficial. Several factors contributed to that, among them most significantly the absence of Yugoslavia's concern for its emigrants in Brazil on the one hand and the Brazilian policy of nationalising immigrants on the other. Emigrant activists sought to compensate for the absence of Yugoslavia's engagement, but their actions would often lead to increased fragmentation of the community. Moreover, the author focuses on the community of Slovenian emigrants from the Julian March region. While a part of this community identified with the Yugoslav diaspora, another segment of it remained autonomous.

Keywords: Brazil, the Kingdom of SCS/Yugoslavia, the Yugoslav diaspora, the Julian March diaspora.

Uvod

»Brazilija predstavlja eno najtežjih skrbi tega izseljeniškega odposlanstva,« je zapisal predstavnik za stike z izseljenstvom, izseljeniški odposlanec na ambasadi Kraljevine Jugoslavije (v nadaljevanju za državo uporabljam preprosto izraz Jugoslavija) v Buenos Airesu.¹ V poročilu o položaju jugoslovanskega izseljenstva v Braziliji je ugotavljal, da je njegova država tam glede na regulacije izseljevanja iz Jugoslavije imela opraviti z dvema vrstama oseb. V prvo skupino naj bi sodile tiste, za katere so veljale omejitve izseljevanja, v drugo pa tiste, ki so se lahko, vsaj v praksi, izselile brez omejitev. Jugoslovanske oblasti naj bi si želele vrnitve prvih v domovino, a le če bi se vrnili brez sifilisa in »Vujevih brošur« ter s sto dolarji v žepu. Glede drugih si Jugoslavija ni želela vrnitve, ne prej ne kasneje, je pisal odposlanec in zaskrbljeno dodal, da če jim jugoslovanski predstavniki ne bodo pomagali pri ukoreninjenju v Braziliji, se bodo vračali, in to nedvomno s »sifilisom in Vujevimi brošurami«.² Marko Fil Vujeva je bil hrvaški pustolovec, ki je prehajal med kontinenti in ideologijami, dokler ni v

1 O vlogi izseljeniškega odposlanca gl. 3. člen zakona o izseljevanju Kraljevine SHS. – *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 8. 3. 1922, 153.

2 AJ 784, t. e. 5, Pismo izseljeniškega odposlanca v Buenos Airesu ministrstvu za socialno politiko o organizaciji izseljenjske službe v Braziliji, Buenos Aires, 19. 6. 1930.

Urugvaju nazadnje prišel v stik z ustaškimi voditelji in postal propagandist hrvaške skrajne desnice v Južni Ameriki.³ Ob poznavanju ustroja prve Jugoslavije je razumljivo, da je politična dejavnost oseb, kakršen je bil Vujeva, pri jugoslovanskih diplomatskih predstavnikih vzbujala strah. Obenem pa zapis izseljeniškega odposlanca ponazarja interese Jugoslavije ob oblikovanju izseljenške politike. Medtem ko sta ekonomski in politični vidik jasno razvidna, zapis priča tudi o nekem drugem aspektu, ki ga bom v članku podrobneje razčlenil.

Poseganje Jugoslavije je omejevala brazilska imigracijska politika, ki je v priseljevanju videla način za izboljšanje demografske strukture, s tem pa tudi okrepitev države. Drugače rečeno, v skladu s »spoznanji« socialnega darvinizma, evgenike in »znanstvenega« rasizma je priseljevanje za Brazilijo predstavljalo orodje za nadomestitev večinoma temnopoltega prebivalstva z evropskim priseljenstvom, hkrati pa za zagon na industriji kave utemeljenega gospodarstva. Priseljenška politika je torej temeljila na prizadevanju po načrtnem »pobeljenju« prebivalstva.⁴ Z roko v roki s to politiko sta v tridesetih letih šla omejevanje javnega udejstvovanja in svojstvena strategija prevzema brazilskega državljanstva, ki je državam izvora odvzemala suverenost nad njihovimi državljani. Posledično so izseljenci za jugoslovanski in slovenski svet postajali nevidni, s tem pa so se izgubili tudi s polja raziskav izseljenstva, ki so tradicionalno obravnavale selitve posamezne nacionalnosti po svetu oziroma gibanja iz »nacionalnih držav v etnične enklave«.⁵ Osredotočanje na posamezno etnično skupnost v izseljenstvu ne zmore ponuditi vpogleda v kompleksne procese družbenosti migrantov.⁶ Za ustreznejše razumevanje pozicioniranja in družbenega udejstvovanja migrantov je treba analizirati omrežja, v katera migranti vstopajo, in razmerja med njimi ter dejavniki, ki vplivajo na njihovo organiziranost. Pri tem kot pomembni agensi izstopajo države *izselitve* in *priselitve*, seveda s kompleksno družbeno stvarnostjo, ki jo prinašajo.⁷ V obdobju med vojnama so bile migracije veliko manj svobodne kot v obdobju liberalnih selitev, naselitev migrantov, posebej v čezoceanskih državah, je postajala vse

3 Ethan Larson, »The New, Old Country': The Kingdom of Yugoslavia and the Creation of a Yugoslav Diaspora 1914–1951« (doktorska disertacija, University of Illinois Urbana-Champaign, 2020), 216.

4 Jeffrey Lesser, *Immigration, Ethnicity and National Identity in Brazil, 1808 to the Present* (New York: Cambridge University Press, 2013), 3–12, <https://doi.org/10.1017/CBO9781139026796>.

5 O razlogih okolij izselitve in priselitve, ki so botrovali temu, da so Hrvati v Braziliji »nevidno izseljenstvo«, gl. Milan Puh, »Hrvati u Brazilu kao nevidljivo iseljeničstvo«, *Časopis za suvremeno povijest* 51 (2019): 97–121, <https://doi.org/10.22586/csp.v51i1.8655>. Podobno ugotavlja Bertonha, ko piše o nevidnosti podanikov Avstro-Ogrske v Braziliji, ki so jih poskušali razumeti skozi nacionalno perspektivo, gl. João Fábio Bertonha, »Non tutti gli italiani sono venuti dall'Italia. L'immigrazione dei sudditi imperiali austriaci di lingua italiana in Brasile, 1875–1918«, *Altrelitalie* 46 (2013): 4–30.

O tradicionalnem razumevanju migracij gl. Dirk Hoerder, »Historians and their Data: the Complex Shift from Nation-State Approaches to the Study of People's Transcultural Lives«, *Journal of American Ethnic History* 25 (2006): 85.

6 Gre za metodološki nacionalizem, ki jemlje za samoumevno, da meje raziskovanja sovpadajo z nacionalnimi mejami. Gl. Andreas Wimmer in Nina Glick Schiller, »Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology«, *International Migration Review* 37 (2003): 576, 577, <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2003.tb00151.x>.

7 Prim. Aleksej Kalc, Mirjam Milharčič Hladnik in Janja Žitnik Serafin, *Doba velikih migracij na Slovenskem* (Ljubljana: Založba ZRC, 2020), 150, <https://doi.org/10.4312/as.26.2.133-134>.

bolj ustaljena,⁸ države pa so si prizadevale nadzorovati »svoje« ljudi. Kot poročajo tudi opazovalci tedanjih migracijskih gibanj, so migranti postali zgolj »enote nacije«, države pa so si prizadevale obvladovati vsak njihov korak.⁹ V tem duhu je migracijsko politiko oblikovala tudi Jugoslavija, pri čemer si je iz *etnično jugoslovanskih* izseljencev prizadevala vzgojiti državi lojalno diasporo. Izseljenska društva in organizacije naj bi ji pri tem služili kot most za doseg tega cilja.¹⁰

Družbeno udejstvovanje slovenskih izseljencev v Braziliji je velikokrat zajemalo tudi skupine, ki so bile izseljencem domače zaradi skupne izkušnje »domovine«, torej Jugoslavije. Pri nekaterih je bilo treba vez z Jugoslavijo še ustvariti, saj so izhajali iz Italiji priključene Julijske krajine, a so Jugoslavijo vendarle občutili kot domovino. Omrežja so sicer nastajala ob naselitvi, hkrati pa so se napajala tako iz vezi, ki so bile izseljencem poznane od doma, kot iz tistih, ki so bile v Braziliji prisotne že pred prvo svetovno vojno, torej pri priseljencih iz Avstro-Ogrske. Obenem velja opozoriti, da vezi niso prečile zgolj »nacionalnih meja«, ampak so transnacionalni stiki segali tudi čez ocean.¹¹ Jugoslavija je namreč oblikovala aparat za navezovanje stikov z izseljenstvom, ki je izseljencem omogočal vzdrževanje odnosov z institucijami v »domovini«, s tem pa tudi dejavno poseganje v državno izseljensko službo.¹² Z oblikovanjem takšnih stikov so prišli na dan tudi spori, ki so sicer stalnica izseljenskega življenja, a so bili v jugoslovanski skupnosti v Braziliji še posebej poudarjeni. Razloge za to gre iskati v specifičnem položaju skupnosti med državo izselitve in državo priselitve. Nastale okoliščine so nudile ugodna tla za delovanje določene vrste izseljenskih aktivistov, torej izseljencev, ki so razglašali svojo skrb za skupnost. Njihovo prizadevanje je nemalokrat našlo skupen jezik z jugoslovanskimi oblastmi, ne pa tudi s preostalo skupnostjo. Jugoslovanska diaspora, ki se je oblikovala s povezovanjem združen jugoslovanske usmerjenosti, je bila torej zelo krhka, njen stik z »domovino« pa površinski. Ob tem sta v različnih trenutkih in z različno intenzivnostjo delovali tudi hrvaška in slovenska diaspora, ki nista šli v korak s prizadevanji Jugoslavije.

V skladu s povečanjem zanimanja za raziskovanje državnih migracijskih politik, zlasti pa politik držav izselitve,¹³ je bilo v zadnjem času precej pozornosti namenjene

8 Migracije so zapleten pojav in priselitve in izselitve sta le del kontinuuma mobilnosti, predstavljata kategoriji, ki so ju države uporabljale za klasifikacijo migrantov. Gl. Annemarie Steidl, *On Many Routes. Internal, European and Transatlantic Migrations in the Late Habsburg Empire* (West Lafayette: Purdue University Press, 2021), 2, 3.

9 Louis Varlez, »Migration Problems and the Havana Conference,« *International Labour Review* 19 (1929): 11.

10 Ulf Brunnbauer, »Emigration Policies and Nation-Building in Interwar Yugoslavia,« *European History Quarterly* 42 (2012): 3, <https://doi.org/10.1177/0265691412458399>. Nada Hranilović, »Iseljenska politika i služba u Jugoslaviji između dva rata,« *Migracijske teme* 3 (1987): 327, 328.

11 Migrantski transnacionalizem vključuje niz praks in institucij, ki povezujejo migrante, ljudi in organizacije v diaspori in »domovini«. Gl. Steven Vertovec, *Transnationalism* (London in New York: Routledge, 2009), 13.

12 Prim. Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe. Emigrants, America and the State since the Late Nineteenth Century* (Lanham: Lexington Books, 2016), 283, <https://doi.org/10.1093/jsh/shw136>.

13 Tradicionalno so bile v ospredju zanimanja države priselitve, raziskovalci migracij so se državam izselitve začeli posvečati šele nedavno. Gl. Nancy Green, »The Politics of Exit: Reversing the Immigration Paradigm,« *The Journal of Modern History* 77 (2005): 263–89.

ureditvi migracijske politike in odnosov z izseljenstvom v prvi Jugoslaviji.¹⁴ Kljub temu, da so nastale tudi študije o jugoslovanski diaspori in odnosih med izseljenstvom in izvorno državo, se te osredotočajo na ZDA.¹⁵ Pričujoči prispevek se umešča v raziskovanje jugoslovanskega izseljenstva v Južni Ameriki, s tematiko, ki ji zgodovinarji še ni posvetilo ustrezne pozornosti. Izhaja iz predpostavke, da je izvajanje suverenosti nad »lastnim« prebivalstvom na tujem segalo onkraj stikov državnih predstavnikov in je omogočilo družbene transferje med Jugoslavijo in »njenimi« izseljenci, s tem pa spreminjanje jugoslovanskih družb in družb v izseljenstvu.¹⁶ Z rekonstrukcijo izseljenstva v Braziliji bo tako mogoče lažje primerjati položaj, ki sta ga v jugoslovanskem družbenopolitičnem prostoru zasedala južnoameriško izseljenstvo na eni in severnoameriško na drugi strani, hkrati pa tudi vlogo, ki so jo diaspore imele v družbah priselitve. Izseljenstvo v Južni Ameriki je v primerjavi s tistim v ZDA, ki je predstavljalo nekakšen emblem jugoslovanske diaspore, stalo na obrobju državnih prizadevanj. Le primerjalna raziskava z diasporo v ZDA bi lahko pokazala, zakaj so se v ZDA razvile oblike organiziranega družbenega življenja in vezi z »domovino«, ki jih v južnoameriških državah ne moremo najti. Glede na to, da so južnoslovanski izseljenci gradili na omrežjih, ki so bila vzpostavljena pred prvo svetovno vojno, bi bilo posebej dobrodošlo, če bi raziskava temeljila na perspektivi dolgega trajanja. K takšni usmeritvi napotuje tudi izseljenska politika druge Jugoslavije, ki se je v marsičem zgledovala po prvi, čeprav je delovala z drugačnim ideološkim predznakom.¹⁷

Izseljevanje v Brazilijo in nacionalna podlaga jugoslovanske izseljenske politike

Izseljevanje v Brazilijo in odnos države do izseljenstva v tej južnoameriški državi sta bila v temelju povezana z migracijsko politiko Jugoslavije, posebej pa z dejstvom, da je Jugoslavija bila *nacionalizirajoča* država.¹⁸ Podobno kot druge države v tedanji Evropi, predvsem pa novonastale v osrednjem in vzhodnem delu celine, je Jugoslavija delovala kot »lastnina« konstitutivnega naroda. Zasnovana je bila torej kot izraz Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki so po uradni ideologiji predstavljali plemena jugoslovanskega

14 Gl. npr. Brunnbauer, *Globalizing*. Vesna Đikanović, *Izseljevanje u Sjedinjene Američke Države: jugoslovansko iskustvo, 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012). Aleksandar Miletić, *Journey under Surveillance: the Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context: 1918–1928* (Belgrade: Institute for the Recent History of Serbia, 2009). Hranilović, »Iseljenska politika«, 325–34. Za slovenski kontekst v okviru jugoslovanske politike gl. Aleksej Kalc in Miha Zobec, »Med teritorialno in nacionalno suverenostjo. Migracijski režim in razmerje med 'domovino' in diasporo v prvi Jugoslaviji«, *Nadzor migracij na Slovenskem od liberalizma do socializma*, ur. Aleksej Kalc (Ljubljana: Založba ZRC, 2021) [v tisku].

15 Larson, »The New 'Old Country'«, Vesna Đikanović, »Iseljenci u Severnoj Americi i jugoslovanska država, 1918–1945« (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2016).

16 Prim. Brunnbauer, *Globalizing*. Francesco Ragazzi, *Governing Diasporas in International Relations. The Transnational Politics of Croatia and Former Yugoslavia* (New York: Routledge, 2017), 13.

17 Brunnbauer, *Globalizing*.

18 Prim. Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558764>.

naroda. Pripadnike preostalih narodnosti, ki so v novi realnosti bili prepoznani kot narodne manjšine, pa je država postavljala v drugorazredni položaj. Kljub temu da se je država s pariško mirovno pogodbo zavezala k spoštovanju pravic narodnih manjšin, se določila večinoma niso uresničevala, saj je Jugoslavija v pripadnikih manjšin videla bodisi dediče Avstro-Ogrskega in Osmanskega cesarstva bodisi potencialno peto kolono sosednjih držav.¹⁹ Ta razmerja so se zrcalila tudi v migracijski politiki, s katero si je država prizadevala nadzorovati in usmerjati selitvene tokove, pri čemer je omejevala izseljevanje konstitutivnega prebivalstva oziroma priporočala njegovo začasno vključevanje na delovne trge gospodarsko razvitih držav, kot so bile ZDA. Glede odhajanja pripadnikov narodnih manjšin ali »anacionalnih elementov«, kakor so jih uradno poimenovali, pa ni postavljala posebnih omejitev.²⁰ »Konstitutivno« prebivalstvo je država namreč obravnavala kot vir ekonomske in socialne moči, medtem ko je »anacionalne« prebivalce imela za odvečne in je zato velikokrat, večinoma sicer s tajnimi okrožnicami, spodbujala njihovo izseljevanje.²¹ Glede na zastopanost narodnih manjšin v jugoslovanskem prebivalstvu je bil delež njihovega izseljevanja neporocionalno visok. Kljub temu da so predstavljali zgolj osem odstotkov celotnega prebivalstva, je v letih 1924 in 1925 kar polovica izseljenih izhajala iz vrst »anacionalnih«, leta 1927 pa je ta delež znašal okrog dvajset odstotkov.²² Politika glede odhajanja »anacionalnih« izseljencev je bila, če sledimo poročilu Izseljeniškega komisariata v Zagrebu, osrednjega operativnega in informativnega organa za izseljenstvo, vendarle zapletena in diferencirana. Po eni strani je bilo upravitelje namreč strah protidržavnega aktivizma »Makedoncev« v tujini, po drugi jih je skrbelo zaradi ekonomske škode, ki bi utegnili nastati zaradi selitve Nemcev, ekonomsko najmočnejše skupnosti v Vojvodini. Če je glede odhajanja »anacionalnih« izseljencev država vodila politiko dopuščanja ali v primeru Madžarov celo spodbujanja izseljevanja, pa je odhajanje »nacionalnih« izseljencev v Brazilijo zaradi klavnih razmer na plantažah kave vse bolj omejevala.²³

Do leta 1924 je bilo izseljevanje iz Jugoslavije v Brazilijo zanemarljivo, v letih 1924 in 1925 je ta država prednjačila med izseljenskimi destinacijami, njena priljubljenost pa je proti koncu desetletja upadla. Konec dvajsetih let je zaradi prekinitve brazilskega subvencioniranja vozovnic na eni in jugoslovanskega omejevanja na drugi strani prišlo do padca izseljevanja.²⁴ Gospodarska kriza, politika zaščite domačih delavcev in uvedba kvot za priseljevanje so v tridesetih letih privedle do prenehanja selitev. Na

19 Pablo de Azcarate, *League of Nations and National Minorities: An Experiment* (New York: Kraus, 1972), 48–52, <https://doi.org/10.2307/2125900>. Brunnbauer, *Globalizing*, 215.

20 Đikanović, *Izseljevanje*, 169–71.

21 Kalc in Zobec, »Med teritorialno in nacionalno suverenostjo.«

22 O statistiki selitev gl. Fedor Aranicki, »Migraciona statistika za god. 1924,« »Statistika naše emigracije za godinu 1925,« »Migraciona statistika za godinu 1927« in Cuvaj, »Statistički podaci o iseljavanju u godini 1921., 1922., i 1923.,« v: *Izvešća Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922–1939*, ur. Pavao Jonjić in Ante Laušić (Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998), 23–42.

23 HDA 790, š. 4, II/3, »Emigraciona politika prema narodnosnim manjinama,« 7. 4. 1925. Prim. Brunnbauer, »Emigration Policies,« 616.

24 Gl. zapise o statistiki Iz. komisariata v op. 23. Puh in Cavalheiro Silva, »Hrvatska statistika u brojevima i tekstovima,« *Hrvatska u Brazilu između 1918 i 1945: druga faza useljavanja*, ur. Milan Puh (São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2018), 195.

začetku je večina izseljenih prihajala iz Vojvodine, iz vrst Nemcev in Madžarov, proti koncu desetletja pa je med izseljenskimi regijami prevladala Slavonija, kjer so bili izseljenci povečini Hrvati, precejšen delež teh je prihajal tudi iz Dalmacije. V tem času je osrednja južnoameriška destinacija jugoslovanskih izseljencev že postala Argentina.²⁵

Med tistimi, ki so odšli v Brazilijo z jugoslovanskega ozemlja, je bilo le malo Slovencev, njihove selitve se umeščajo v drugo polovico dvajsetih let in obsegajo nekaj več kot dvajset izseljenih letno, le leta 1926 jih je odšlo nekaj čez dvesto. Vsekakor je več Slovencev prišlo iz Italiji priključene Julijske krajine, čeprav je glede na to, da so bili italijanski državljani, zelo težko ugotoviti, koliko je teh priseljencev dejansko bilo.²⁶ Število vseh jugoslovanskih državljanov, ki so v obdobju med vojnama živeli v Braziliji, se je po različnih informacijah gibalo med 40.000 in 60.000. Glede na to, da je v celotni Latinski Ameriki prebivalo okrog 250.000 jugoslovanskih državljanov, je bil delež izseljenstva v Braziliji precejšen in se je uvrščal na drugo mesto, za Argentino, kjer naj bi živelo okrog 120.000 »Jugoslovanov«. Tudi po deležu slovenskega izseljenstva v Južni Ameriki se Brazilija uvršča na drugo mesto. Ocene o slovensko govorečih izseljencih so zelo različne in se gibljejo med 5000 in 20.000, obe številki pa najbrž vključujeta tudi tiste, ki so v deželo prišli pred prvo svetovno vojno.²⁷ Tako velike razlike v ocenah so posledica izjemne razkropljenosti izseljencev po državi in neobstoja jugoslovanskega diplomatskega predstavništva. K takim razkorakom je močno pripomoglo tudi dejstvo, da se je nemalo »jugoslovanskih« in »slovenskih« izseljencev identificiralo s številčnejšim in bolj prestižnim izseljenstvom, ki jih je obkrožalo, in so torej prevzeli avstrijsko, nemško, italijansko ali madžarsko identiteto.²⁸

Zapisi Izseljeniškega komisariata pričajo o tem, da je veliko tistih, ki so se izselili v Brazilijo, tja odšlo na stroške brazilske vlade (država São Paulo je subvencionirala prevoze že od konca 19. stoletja), kar pomeni, da je pri tem šlo za selitve ubožnih, najverjetneje ljudi s podeželja, in da je torej šlo za premike z »zemlje na zemljo«. V tem smislu so selitve predstavljale nadaljevanje tokov, ki so se na Slovenskem in

25 Ibidem. Prim. Milan Puh in Roger Cavalheiro Silva. »Hrvatska statistika u brojevima i tekstovima,« v: *Hrvatska u Brazilu između 1918 i 1945: druga faza useljavanja*, ur. Milan Puh (São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2018), 171–97.

26 Purini po uradnih statistikah navaja nekaj več kot tisoč izseljenih iz Julijske krajine, a trdi, da jih je bilo gotovo več, saj so se v Brazilijo najbrž nekateri selili po kratkem bivanju v sosednjih državah. Gl. Piero Purini, *Metamorfosi etniche: i cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria: 1914–1975* (Videm: Kappa Vu, 2014), 161, 162. O izseljevanju iz Julijske krajine gl. tudi Aleksej Kalc, »L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia tra le due guerre ed il suo ruolo politico,« *Annales* 8 (1996): 23–61.

27 Milan Puh ocenjuje, da je v Braziliji živelo okrog 60.000 jugoslovanskih državljanov, medtem ko podatki Izseljeniškega komisariata govorijo o 40.000 izseljenih. Gl. Eugenio Quinz, »Statistički podaci o broju naših državljana u inostranstvu,« v: *Izvešća Iseljeničkog komesarijata*, 135, 136. Puh in Cavalheiro Silva, »Hrvatska statistika,« 196. Alojzij Kuhar poroča o 20.000 slovenskih izseljencih, Slava Lipoglavšek Rakovec pa navaja ocene izseljenskega duhovnika v Argentini Janeza Hladnika o 5000 izseljenih. Soproga izseljenca Paternosta je navajala, da je samo v São Paulu (ni jasno, ali v državi ali v mestu) živelo »5000 Slovencev in 20000 Hrvatov«. Gl. Alojzij Kuhar, »Naše izseljensko vprašanje,« v: *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič et. al. (Ljubljana: Jubilej, 1939), 529. Slava Lipoglavšek Rakovec, »Slovenski izseljenci,« *Geografski vestnik* 22 (1950): 38. »V braziljskem Sao Paulu živi 5000 slovenskih rojakov,« *Slovenski dom*, 26. 7. 1938, 4.

28 Gl. HDA 967, š. 50, Pismo Jugoslovanske narodne zajednice Generalnemu izseljeniškem komisariatu, São Paulo, 28. 12. 1924.

širšem srednje- in južnoevropskem prostoru pojavili konec 19. stoletja.²⁹ Velik delež izseljencev se je s plantaž kave preselil v mesta, posebej med gospodarsko krizo, ki je prizadela kavno industrijo. V hitro rastočih mestih, posebej v São Paulu, ki je postal središče jugoslovanske društvene organiziranosti, so delo našli tudi izseljenci iz Julijske krajine, ki so se kot zidarji in obrtniki – tako kot njihovi vrstniki v Argentini – lahko nadejali posla pri gradnji javne infrastrukture.³⁰ Med izseljenci pa je bilo tudi nekaj takih, ki so se povzpeli v premožnejše plasti brazilske družbe in so postali uspešni trgovci, gradbeniki in lastniki plantaž kave.

Urejanje razmerja z izseljenci – aktivna vloga izseljenstva pri oblikovanju izseljenske politike

Kljub znatnemu številu izseljencev jugoslovanska izseljenska služba ni pokazala pravega interesa za Brazilijo. Za to je obstajalo več razlogov. Najprej velja upoštevati objektivne pomanjkljivosti jugoslovanske diplomatsko-konzularne infrastrukture, ki je bila kadrovsko in finančno podhranjena.³¹ V Južni Ameriki je imela stalno predstavništvo zgolj v Argentini, kjer je leta 1929 odprla veleposlaništvo, prej pa je tam deloval generalni konzulat. V São Paulu je bil konzulat odprt leta 1929, a so ga že po letu dni zaprli, veleposlaništvo pa so odprli šele konec tridesetih. Dejstvo, da so bile južnoameriške države industrijsko manj razvite od ZDA in da so izseljenci tam v glavnem predstavljali delavce na podeželju, je dodatno okrnilo zanimanje Jugoslavije za vzdrževanje stikov. Medtem ko so v jugoslovanski izseljenski službi ocenjevali, da so izseljenci v ZDA pridobivali pomembna znanja za razvoj jugoslovanske industrije in rudarstva, tisti v Južni Ameriki niso imeli ničesar, s čimer bi lahko pomagali »narodnemu gospodarstvu«. ³² Poleg tega je bila prav Brazilija med južnoameriškimi državami na najmanj hvaležnem mestu, saj je postala nekakšno »odlagališče« za jugoslovanske nacionalne manjšine, »nacionalni« priseljenci pa so bili najmanj kvalificirani.³³ O tem, da so organi izseljenske službe o Braziliji dejansko razmišljali kot o deponiji za »anacionalne« izseljence, pričajo tudi razmišljanja jugoslovanskih izseljenskih aktivistov, ki so si prizadevali sooblikovati jugoslovansko migracijsko politiko. Med njimi izstopa dopisnik jugoslovanske ambasade v Buenos Airesu, odvetnik Ivo Ercegovič iz okolice Reke, ki se je v Braziliji v dvajsetih letih pridružil svojemu stricu Baldu

29 O izseljevanju s slovenskega prostora v Brazilijo pred prvo svetovno vojno gl. Aleksej Kalc, »Nekateri vidiki primorskega izseljevanja v Južno Ameriko do 1. sv. vojne,« v: *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*, ur. Mirko Jurak et. al. (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995), 33–57. Ema Umek, »Brazilija v „rožnatih barvah“,« *Slovenski koledar* 27 (1979): 213, 214. Ema Umek, »Izseljevanje v Brazilijo v zadnjih letih 19. stoletja,« *Slovenski izseljenski koledar* 16 (1969), 218–20. O izseljevanju iz Avstro-Ogrske Ursula Prutsch, *A emigração de austríacos para o Brasil (1876–1938)* (Brasília: Embaixada da Áustria, 2011).

30 Franjo Cotič, »Pismo iz Brazilije,« *Slovenski tednik*, 8. 3. 1930. Prim. Irene Mislej, »Primorska slovenska skupnost v Južni Ameriki. Pregled antifasističnega tiska,« *Zgodovinski časopis* 50, št. 1 (1996): 95.

31 Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 247.

32 AJ 375, f. 57, t. e. 73, »Pitanje naših iseljenika u Americi«. HDA 790, II/3, š. 4, »Zadaci naše emigracione politike,« 13, 25.

33 Prim. Puh, »Hrvati kao nevidljivo iseljenništvo«.

Pavičiču, lastniku plantaž kave. Ercegović, ki je med rojaki slovel kot »veliki nacionalist« in zaprisežen član Sokola, je v dopisu Izseljeniškemu komisariatu ugotavljal, da Jugoslavija ni imela definitivne politike do manjšin, ki bi zahtevala »sistematično, večletno delo, neodvisno od mandata določenega ministra ali strankarskih muh«. ³⁴

Skrb glede »anacionalnih« izseljencev je zaposlovala tudi izseljenskega aktivista Dušana Tvrđoreko, ki se je zbal nezavidljivega položaja, v katerem so se znašli izseljenci po neuspehi revoluciji v São Paulu. Zaradi denarnih nagrad in obljub o prejemu posesti v primeru zmage vstajnikov je veliko priseljencev sodelovalo v vstaji proti klientelistični politiki brazilske republike, ki je leta 1924 izbruhnila v São Paulu. ³⁵ Po obračunavanjih med vstajniki in vladnimi silami so mnogi utrpeli hude posledice, zaradi uničenja tovarn, ki so jim dajale kruh, tudi jugoslovanski Nemci in Madžari. Tvrđoreko je skrbelo, ker jugoslovanski izseljenci v nasprotju s subjekti drugih držav niso mogli računati na pomoč konzulata pri povračilu odškodnin, posebej pa se je zbal, da bi se množica »anacionalnih« izseljencev želela vrniti v Jugoslavijo. V imenu društva *Jugoslovanska narodna zajednica*, edinega jugoslovanskega društva v tem času, se je ponudil, da bi poskrbel za kratkotrajno namestitve »anacionalnih« izseljencev na plantažah kave, dokler ne bi našli druge rešitve. Da ne bi prihajalo do neljubih vračanj in da »konstitutivni« izseljenci ne bi množično prevzemali brazilskega državljanstva, je konzulat v Buenos Airesu pozval k ureditvi odnosov z izseljenci v Braziliji. ³⁶ Tvrđoreka je torej ubesedil strahove izseljeniškega odposlanca, ki smo ga spoznali na začetku članka.

Predsednik *Jugoslovanske narodne zajednice*, dalmatinski trgovec Venceslav Paeta, ki je v Brazilijo prispel pred prvo svetovno vojno, je podčrtal brezup jugoslovanskih priseljencev v primerjavi z drugimi, zlasti Italijani, ki so lahko računali na temeljito konzularno zaščito. ³⁷ Jugoslovanski izseljenci so stike z »domovino« vse do leta 1929, ko je bil odprt jugoslovanski konzulat, vzdrževali po francoskem diplomatskem predstavništvu. Večini izseljencev je to predstavljalo nepremostljivo oviro, saj so bili le redki večji francoščine, francoski predstavniki pa niso znali južnoslovanskih jezikov. ³⁸

Vstaja leta 1924 je bila uvertura v prevzem oblasti Getúlia Vargasa leta 1930, ki je pometel z regionalnimi oligarhijami in v zvezne države postavil sebi podložne »interventore«. Vargasovo obdobje sta poleg centralizacije države zaznamovali intenzivna

34 HDA 967, š. 50, Pismo dopisnika ambasade Kraljevine Jugoslavije v Buenos Airesu za Brazilijo Iva Ercegovića Izseljeniškemu komisariatu v Zagrebu, 15. 8. 1934. AJ 385 Ambasada Kraljevine Jugoslavije v Buenos Airesu, š. 4, t. e. 30, Pismo predsednikov jugoslovanskih društev v Braziliji Kraljevi ambasadi v Buenos Airesu, São Paulo, 31. 12. 1934.

35 O udeležbi priseljencev, posebej pripadnikov jugoslovanskih manjšin v vstaji, gl. Roger Cavalheiro Silva, »Useljenik u preoblikovanju brazilskog društva: grad São Paulo između dva svjetska rata: 1918–1939,« v: *Hrvatska u Brazilu između 1918 i 1945*, 71.

36 AJ 765 Generalni konzulat Kraljevine SHS v Buenos Airesu, š. 1, t. e. 2, Pismo Dušana Tvrđoreke generalnemu konzulu v Buenos Airesu, Santos, 5. 8. 1924.

37 AJ 765 Generalni konzulat Kraljevine SHS v Buenos Airesu, š. 1, t. e. 2, Pismo Venceslava Paeta generalnemu konzulu v Buenos Airesu, São Paulo, 16. 9. 1924.

38 AJ 765 Generalni konzulat Kraljevine SHS v Buenos Airesu, š. 1, t. e. 2, »Organizovanje iseljeničke službe u Južnoj Americi«, Brošura izseljeniškega odposlanca v Buenos Airesu Jova Marčetića o organiziranju odnosov z izseljenstvom v Južni Americi, 6. 8. 1926, 50.

urbanizacija in industrializacija. Asimilacijski pritisk je po gospodarski krizi postajal vse intenzivnejši, pri čemer so težnje vladnih služb, navdahnjenih z idejami »znanstvenega« rasizma, sovpadale z rastočo ksenofobijo med prebivalstvom. Kljub razvoju množične kulture, ki je proslavljala ideal *mestiçagem*, torej rasnega in kulturnega stapljanja, so načela sprejemljivosti priseljencev postajala vse ostrejša, tisti, ki bi utegnili zamajati obstoječi družbeni red, pa so bili vse manj zaželeni.³⁹ Nepreklicna »brazilizacija« ni bila povezana zgolj z družbenimi pričakovanji, ampak s čisto konkretno politiko: leta 1930 sprejeti zakon dveh tretjin je od podjetij zahteval, da sta bili med zaposlenimi vsaj dve tretjini rojenih Brazilcev (v praksi ga je bilo nemogoče izvajati, zato so sklenili med »rojene Brazilce« šteti tudi tiste, ki so bili poročeni z Brazilkami ali pa so vsaj deset let živeli v državi), zakon o državljanstvu pa je določal, da so tudi starši otrok, rojenih v Braziliji, avtomatično postali brazilski državljani.⁴⁰ Poleg tega se je veliko jugoslovanskih izseljencev udeležilo tudi spodletele revolucije leta 1932, ki si je prizadevala povrniti z Vargasovim udarom ukinjeni ustavni red.⁴¹ Neuspeh je privedel do dodatne stigmatizacije priseljencev.

Organiziranost slovenskih in jugoslovanskih izseljencev

Pri vpogledu v družbenost priseljencev in delovanje njihovih društev je treba upoštevati težnjo k pobraziljenju, ki je omejevala potencialna prizadevanja jugoslovanskih oblasti, da bi nadzorovale »svoje« izseljence. Možnosti Jugoslavije so bile še toliko manjše, če upoštevamo njen šibki položaj v zunanjepolitičnih odnosih in mednarodni delitvi dela.

Oblikovanje društev se je oprlo na vezi, ki so bile vzpostavljene že pred prvo svetovno vojno. Pri tem velja omeniti povezave s češkim društvom *Slavija*, ki je bilo prostorsko in idejno blizu jugoslovanskim. Češko društvo je bilo pogost gost prireditelj v jugoslovanskih društvih, pojavile pa so se tudi ideje o povezovanju slovanskih društev (poleg češkega naj bi v zvezo stopili tudi poljsko in rusko društvo) in organiziranju po vzoru podpornih jednot v ZDA, ki pa niso zaživele.⁴²

Zveze s Čehi so bile prisotne še pred osnovanjem *Jugoslovanskega Sokola*, ki ga je po prvi svetovni vojni nasledila *Jugoslovanska narodna zajednica*. Veliko njenih članov je izhajalo iz vrst južnoslovanskih nacionalnih aktivistov, premožnih trgovcev, obrtnikov in drugih uglednih priseljencev, ki so se med prvo svetovno vojno povezali

39 Jeffrey Lesser, »Immigration and Shifting Concepts of National Identity in Brazil during the Vargas Era,« *Luso Brazilian Review* 31 (1994): 25. O tem, da je kljub predsodkom in rasizmu brazilska identiteta temeljila na idejah rasnega in kulturnega mešanja, gl. Marshall C. Eakin, *Becoming Brazilians. Race and National Identity in Twentieth-Century Brazil* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 64, <https://doi.org/10.1017/978131680005864>.

40 Milan Puh, »Hrvati u Brazilu,« 110. Cavalheiro Silva, »Useljenik u preoblikovanju brazilskog društva,« 76.

41 Franjo Paternost, »Dopisi – Sao Paulo,« *Izseljenski vestnik*, maj 1933, 8.

42 »Posnemajmo!«, *Slovenski tednik*, 24. 5. 1930. Milan Puh, »Hrvatska zajednica kao vijest: opisi i dopisi o useljavanju,« v: *Hrvatska u Brazilu između 1918 i 1945*, 126, 127.

v okviru *Jugoslovanske narodne odbrane* (JNO), organizacije, ki je v južnoameriških državah podprla prizadevanja *Jugoslovanskega odbora* v Londonu pri snovanju jugoslovanske države.⁴³ Med člani JNO je bil tudi trgovec in gostilničar Franc Košuta, doma z Vipavskega.⁴⁴ V prostorih njegove restavracije je bilo leta 1928 ustanovljeno prvo društvo priseljencev iz Julijske krajine z imenom *Ornus*. Ti priseljenci se menda niso želeli družiti z avstrijakantskimi priseljenci prejšnjih generacij, bolj verjetno pa je, da so želeli obnoviti družabno življenje, kakršno so poznali pred odhodom.⁴⁵ Ni bilo točno pojasnjeno, kaj naj bi ime oziroma kratica pomenila, po nekaterih virih naj bi to bila okrajšava za *Ovekoveti* rojstvo novega udruženja Slovencev. Društvo je bilo kratkega daha, saj je že leto dni po nastanku prišlo do razkola med projugoslovansko usmerjenimi in levičarskimi pripadniki.⁴⁶ Jugoslovansko orientirani so ustanovili pevski zbor *Primorje*, iz katerega je kmalu nastalo istoimensko društvo. Sprva je delovalo kot Slovensko izobraževalno društvo, a so med člani in v upravnem odboru bili tudi Hrvati. Nekaj časa so se njegovi člani povezovali z izseljenci iz Julijske krajine v Argentini. Tudi sami so priredili protestno manifestacijo ob fašističnem obračunu z Vladimirjem Gortanom, ni pa znano, ali so obeleževali tudi žrtve prvega tržaškega procesa kot njihovi tovariši v ZDA.⁴⁷ Obenem so negovali stike z oblastmi Dravske banovine in na ta račun prejeli slovenske knjige in časopis *Izseljenski vestnik* Rafaelove družbe.⁴⁸ Ob plimi integralnega jugoslovanstva šestojanuarske diktature so pričeli vse bolj poudarjati jugoslovansko orientacijo, tudi zato, da bi se znebili očitkov zaveznitva s hrvaškimi separatisti, ki so jih bili deležni od drugih jugoslovanskih društev in nasprotnih struj znotraj *Primorja*.⁴⁹ Jugoslovanska naravnost je bila tudi v skladu z brazilsko ustanovitveno idejo mešanja kultur. Cilj *Primorja* je postal povezati vse »Jugoslovane tako iz osvobojene domovine kot neosvobojene brate«, tako da se je društvo v začetku tridesetih preimenovalo v *Jugoslovansko kulturno društvo Primorje*.⁵⁰ Kmalu zatem, leta 1934, se je pridružilo drugim društvom jugoslovanske provenience, ki so bila povezana v *Jugoslovansko potporno udruženje* (JPU). To je v času, ko Jugoslavija ni premogla predstavnitva v Braziliji, opravljalo tudi konzularne posle.

43 Gl. HDA 967, š. 50, spisek članov v pismu Jugoslovanske narodne zajednice Generalnemu izseljeniškem komisariatu, São Paulo, 28. 12. 1924. Gl. tudi prav tam, članek »Istorijat Jugoslovena u Brazilu« Dušana Tvrdoke.

44 Prim. Jože Bajec, »Slovensko društveno življenje v Braziliji do druge svetovne vojne«, *Slovenski izseljenski koledar*, 1969, 221.

45 S. P. B., »Brazilija, dobra zemlja. Ob stoletnici prihoda prvih Slovencev v Brazilijo«, *Zbornik koledar Svobodne Slovenije* 11 (1960): 194.

46 AJ 385 Ambasada Kraljevine Jugoslavije v Argentini, š. 3, t. e. 25, Zapisnik prvega izrednega občnega zbora Slovenskega izobraževalnega društva *Primorje*, São Paulo, 25. 10. 1931. Podobne delitve je mogoče opazovati pri izseljencih iz Julijske krajine v Argentini, gl. Miha Zobec, »Creating the Unbound Yugoslav Nation: The Kingdom of Yugoslavia and Emigrants from the 'Unredeemed' Julian March«, *Nationalities Papers* (2021): 1–20, <https://doi.org/10.1017/nps.2020.90>.

47 O tem gl. Aleksej Kalc in Mirjam Milharčič Hladnik, »Prvi tržaški proces in Slovenci v ZDA«, *Annales, Series Historia et Sociologia* 25 (2015): 925–37.

48 AJ 385, š. 3, t. e. 25, Pismo Kraljeve banske uprave Dravske banovine poslaništvu Kraljevine Jugoslavije v Buenos Airesu, 5. 1. 1932. Franjo Cotič, »Izseljeniške vesti – Sao Paulo, Brazilija«, *Izseljenski vestnik* (julij 1932): 7, 8.

49 AJ 385, š. 3, t. e. 25, Pismo Franja Cotiča, tajnika *Primorja* poslaništvu Kraljevine Jugoslavije v Buenos Airesu, 3. 6. 1932.

50 AJ 784 Iseljeničko izaslanstvo za Južno Ameriko u Buenos Airesu, t. e. 1, Pismo Franja Cotiča izseljeniškemu odposlancu v Buenos Aires, São Paulo, 18. 8. 1932.

Med drugim je prevzelo tudi skrb za repatriacijo, po kateri je bilo v začetku tridesetih veliko povpraševanja. Tudi JPU je zaradi sporov med člani leta 1936 nazadnje razpadlo in ustanovljeno je bilo JPU 2.⁵¹

Vzroki za krhanje društvene kohezivnosti so mnogoplastni, najbrž pa jih gre iskati v različnem strukturnem profilu izseljenstva in s tem povezanimi napetostmi, ki so se z izbruhom gospodarske krize še zaostrole. Medtem ko so večino izseljencev iz Julijske krajine (ter hrvaških pokrajin) v mestnem okolju sestavljali zidarji in drugi obrtniki, so vodstvo skupnosti prevzele osebe z ekonomskim, političnim in socialnim kapitalom. Primer teh predstavlja Franjo Paternost, ki je pred izselitvijo z družabnikom v Ljubljani vodil trgovino s poljedelskimi pridelki in živili. Že konec leta 1922 je ugotovil, da »pri tvrdki ne gre vse tako, kot bi moralo«, zato je iz posla izstopil.⁵² Naslednje leto se je s celo družino odpravil v Brazilijo, kjer je imel sestro, ki je bila poročena s polkovnikom in gospodarskim magnatom, lastnikom več tisoč kilometrov brazilskih cest. Svak mu je poveril vodenje žage na obrobju države São Paulo, pozneje pa se je Paternost z družino preselil v prestolnico, torej v São Paulo, in se usmeril v gradbeništvo.⁵³ Njegov uspeh v poslu ni ostal neopažen, v enem od brazilskih dnevnikov so o njem na prvi strani poročali kot o osebi, ki je pripomogla k »brazilski veličini«. ⁵⁴ Večina zidarjev iz Julijske krajine je delala prek slovenskih pogodbenikov,⁵⁵ ki so najbrž sklepali posle tudi s Paternostom, ta pa je postal predsednik Primorja in kasneje JPU ter JPU 2. Z gospodarsko krizo je marsikdo pristal na cesti, kar ni moglo ugodno vplivati na odnose znotraj skupnosti. Z utrjevanjem Vargasove diktature so odpadale možnosti političnega udejstvovanja, kot medij vpliva na družbeno življenje pa so se ponujala trgovska združenja,⁵⁶ kjer so bili v očitni prednosti gospodarstveniki, kakršen je bil Paternost. Nezmožnost poseganja v javno življenje je priseljenca potiskala v intimno sfero, njihovo javno udejstvovanje pa se je omejevalo na društva, kjer so se razlike v socialni pripadnosti in interesih izrazile v ostrih konfliktih. Ni torej tako presenetljivo, da so člani društva Primorje Paternostu očitali intrigantstvo, kasneje pa trgovino s povratniki v Jugoslavijo, sam pa je članstvo krivil za protijugoslovanstvo in povezovanje s hrvaškim separatizmom.⁵⁷

Tudi jugoslovanski izseljeniški odposlanec v Buenos Airesu, torej predstavnik ministrstva za socialno politiko, ki je skrbel za vez z izseljenstvom, je po bivanju v São Paulu poročal o sporih med jugoslovanskimi izseljenci v mestu. Ti naj bi bili sicer prisotni tudi drugod po Južni Ameriki, a so bili konflikti v največjem brazilskem mestu očitno še ostrejši, pozicije posameznikov pa nejasne. Tudi po poizvedovanju pri »uglednih« izseljencih ni mogel priti do verodostojnih informacij, saj so bili pridobljeni

51 Puh, »Hrvatska zajednica kao vijest«, 121, 122.

52 Franjo Paternost, »Poslano. Upnikom tvrdke Paternost & Remic v Ljubljani,« *Slovenec*, 15. 11. 1924, 6.

53 »V braziljskem Sao Paolu živi 5000 slovenskih rojakov,« *Slovenski dom*, 26. 7. 1938, 4.

54 »Colaboradores da grandeza de nosso Estado,« *Folha do Estado*, São Paulo, 30. 12. 1939, 1.

55 J. J. ... č [Joško Jerkič], »Iz dalnje Braziliije,« *Ameriška domovina*, 19. 7. 1929, 1.

56 Cavalheiro Silva, »Useljenik u preoblikovanju brazilskog društva,« 76.

57 AJ 385, š. 3, t. e. 25, Zapisnik prvega izrednega občnega zbora SID Primorje, São Paulo, 25. 10. 1931. AJ 385, š. 3, t. e. 25, Pismo predsednika in tajnika SID Primorje, Franca Černigoja in Franja Cotiča, jugoslovanski ambasadi v Buenos Airesu São Paulo, 3. 6. 1932.

podatki tako protislovni, da so društveni spori v Braziliji ostali zaviti v tančico skrivnosti.⁵⁸ Napetosti so bile očitno tako ostre, da so državni predstavniki poseganje v tamkajšnje razmere ocenjevali za tvegano, za »drežanje v osje gnezdo«, Brazilija pa je očitno ostajala »ena najtežjih skrbi izseljeniškega odposlanstva«. ⁵⁹ Kljub izraženi zavzetosti je izseljenstvo v Braziliji ostalo na obrobju zanimanj jugoslovanske izseljenske službe, ki si v »osje gnezdo« najbrž ni upala dregniti tudi zato, da ne bi vznemirila brazilskih oblasti. Vargasova vladavina je namreč postajala vse bolj avtorsko-korporativna, s tem pa tudi nacionalizacijska. Leta 1938 je prepovedala celo izobešanje nebrasilskih simbolov in kakršno koli javno dejavnost v tujih jezikih.⁶⁰

Zaključek

Ob množicah italijansko, špansko in portugalsko govorečih priseljencev so južnoslovanski v Braziliji ostajali »nevidni«. Njihova »domovina« je bila, kot je poročal Paternost ob svetovnem nogometnem prvenstvu leta 1930, izven športnih krogov popolnoma neznana. Nogometni zanesenjaki so bili prepričani, da bo brazilaska reprezentanca potolkla jugoslovansko ekipo z »9 ali najmanj 5 proti 0«, zato so v boj poslali drugorazredno ekipo. Glede na kulturni status, ki ga v Braziliji uživa nogomet, ni presenetljivo, da je po jugoslovanski zmagi država pretresena obstala in so Brazilci začeli poizvedovati po tej »zakotni« državi. Zanimanje je bilo tolikšno, da so, kot pravi Paternost, po zmagi o Jugoslaviji začeli poučevati v brazilskih šolah. Je nogometni reprezentanci, kakor je sklepal Paternost, res uspelo tisto, česar jugoslovanskim diplomatom ni uspelo v vseh letih delovanja, namreč postaviti Jugoslavijo na brazilski zemljevid?⁶¹ Najbrž le za kratek čas, saj obdobje med vojnama, vzeto v celoti, priča o anonimnosti jugoslovanskih izseljencev.

K temu je gotovo pripomoglo tudi nezanimanje jugoslovanske izseljenske službe za izseljenstvo v Južni Ameriki in zlasti Braziliji. Upravitelji jugoslovanskih selitvenih politik so o slednji razmišljali kot o požiralniku presežnega prebivalstva in ne kot o državi, ki bi Jugoslaviji pomagala pri gospodarskem in socialnem razvoju. Brazilija je torej postala odlagališče ne le za pripadnike nacionalnih manjšin v Jugoslaviji, ampak tudi za ljudi, ki niso ustrezali potrebam jugoslovanskega gospodarstva. Izseljenški odposlanec Vladimir Todić tega ni skrival in je v intervjuju za brazilski časopis povedal, da je bilo jugoslovansko podeželje prenaseljeno, medtem ko naj bi Braziliji

58 AJ 784, t. e. 1, Pismo izseljeniškega odposlanca v Buenos Airesu Izseljeniškem komisariatu, 9. 2. 1933.

59 AJ 784, t. e. 2, Pismo izseljeniškega odposlanca v Buenos Airesu ministrstvu socialne politike o organiziranju izseljenske službe v Braziliji, 19. 6. 1930.

60 Cavalheiro Silva, »Useljenik u preoblikovanju brazilskog društva«, 83. O Vargasovi diktaturi glej António Costa Pinto, *Latin American Dictatorships in the Era of Fascism. The Corporatist Wave* (New York: Routledge, 2020), 68–84, <https://doi.org/10.4324/9780429282164>.

61 Franjo Paternost, »Pismo iz Brazilije. Odmev zmage Jugoslovancev nad Braziljci za svetovno nogometno prvenstvo v Montevideu«, *Slovenec*, 9. 8. 1930, 3.

primanjkovalo poljedelskih delavcev.⁶² Čeprav je Todić to povedal z nekakšnim ponosom, da je Jugoslavija Braziliji namreč lahko priskrbela ljudi, kakršne je ta potrebovala, ob razumevanju delovanja jugoslovanske izseljenske službe postane jasno, da država kljub bombastični retoriki o preprečevanju »odnarodovanja« izseljencev z »odvečnimi« ni načrtovala dolgoročnega vzdrževanja vezi. Tu se je odnos Jugoslavije do južnoameriškega izseljenstva v temelju razlikoval od emigracije v ZDA, od katere si je država obetala ekonomske koristi, hkrati pa tudi vpliv na porajajočo se gospodarsko velesilo in s tem na mednarodno dogajanje.

Pomanjkanje interesa so izseljenški aktivisti znali spretno izkoristiti. Njihovo pozivanje k skrbi države za izseljenstvo je vsaj pri nekaterih spremljala prošnja, da bi bili prav oni tisti, ki bi vzdrževali vez med izseljenstvom in Jugoslavijo. Prizadevanje po poseganju v jugoslovansko politiko je tako mogoče brati tudi kot željo po lastni afirmaciji in ohranjanju *statusa quo*. Z oblikovanjem JPU in prevzemom konzularnih poslov so se želje aktivistov tudi dejansko uresničile, dejstvo, da je veliko izseljencev bilo zaradi goljufivih potez aktivistov opeharjenih, pa je sicer sprožilo preiskave pri oblasteh v »domovini«, ne pa daljnosežnejših odzivov. Nenazadnje so se prav ti aktivisti med drugo svetovno vojno najbolje odrezali kot propagandisti za »narodno stvar«, zato niso bili zlahka pogrešljivi.⁶³ Aktivisti so torej lahko uspešno uresničevali svoje namere ob tihi podpori jugoslovanske diplomacije, ponavljajoče se spletke pa so marsikatega izseljenca oddaljile od »domovine«. Ob tem se je treba zavedati, da je Brazilija z nacionalizacijsko politiko in preprečevanjem tujega vmešavanja nudila ugodna tla za prekupčevanje s povratništvom in drugimi dejavnostmi, za katerimi bi morala stati država izselitve.

Vsi izseljenci vendarle niso sledili jugoslovanski politiki. Društvo Ornus je, čeprav v okrnjeni sestavi, delovalo tudi po razkolu, povezovalo pa se je z avtonomistično oziroma separatistično usmerjenimi hrvaškimi društvi. Med drugo svetovno vojno je Kraljevini obrnilo hrbet, po vojni pa je kot društvo *Naš dom z Odborom za jugoslovansko Primorje* v Argentini sodelovalo pri podpori prizadevanjem za priključitev Primorja k socialistični Jugoslaviji. Društvo je bilo dovolj majhno in kompaktno, oblike društvenega delovanja iz Julijske krajine so bile utrjene, obenem pa se očitno ni vpletalo v afere jugoslovanskega izseljenstva in je tako prebrodilo krize.⁶⁴

Kraljevina Jugoslavija je kot modernizirajoča se država vzpostavila aparat za vzdrževanje odnosov z izseljenstvom. Pri tem je seveda izvajala določeno politiko, pri čemer je migracijska gibanja in odnose z izseljenstvom usklajevala z gospodarskimi in ideološko-nacionalnimi interesi. Kljub nezanimanju države za izseljenstvo v Braziliji lahko v arhivu *Saveza organizacije iseljenika* (organizacije povratnikov v Jugoslaviji)

62 HDA 967, š. 50, »Jugoslovenski privredni radnik spreman je na uspehe i neuspehe izvan domovine,« intervju izseljenškega odposlanca v Correio de S. Paulo, 30. 1. 1937, 1, 3.

63 AJ 385, š. 5, t. e. 32, Pismo ambasadorja Kraljevine Jugoslavije v Braziliji poslaništvu v Buenos Airesu v zvezi z Dušanom Tvrđoreko, Rio de Janeiro, 22. 5. 1942.

64 Ciril Zupanc, »Nekaj podatkov o naših izseljencih v Braziliji,« *Slovenski koledar* 19 (1971): 174, 175. O delovanju izseljencev iz Julijske krajine v Argentini med drugo svetovno vojno gl. Irene Mislej, »Primorski odbor. Politično delovanje primorskih Slovencev med drugo svetovno vojno v Argentini,« *Dve domovini/Two Homelands* 5 (1994): 85–113.

naletimo na poimenski seznam izseljencev, čeprav ni jasno, ali ga je pripravila diplomatska infrastruktura ali izseljenci sami med gospodarsko krizo, na kar namigujejo besede dopisnika Ercegovića.⁶⁵ Vseeno pa velja ugotovitev, da so bili stiki Jugoslavije z izseljenstvom v Južni Ameriki neprimerno skromnejši od tistih z njihovimi vrstniki v ZDA. Zaradi pomanjkanja stikov na eni in represivne ter asimilacijske politike na drugi strani tudi organiziranost izseljenstva ni mogla doseči ameriške ravni. Prav zaradi tega je v južnoameriških državah prihajalo do tistega, česar je bilo strah izseljeniškega odposlanca z začetka besedila, namreč da so se izseljenci »izgubili« ali pa podlegli vplivu oseb, kakršna je bil Marko Fil Vujeva.

Viri in literatura

Arhivski viri

- AJ – Arhiv Jugoslavije:
 - AJ 385, Veleposlaništvo Kraljevine Jugoslavije v Buenos Airesu.
 - AJ 765, Generalni konzulat Kraljevine SHS v Buenos Airesu.
 - AJ 784, Izseljeniško odposlanstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije v Buenos Airesu.
- HDA – Hrvatski državni arhiv:
 - HDA 790, Artur Grado Benko.
 - HDA 967, Savez organizacij iseljenika, Brazilija.

Časopisni viri

- Cotič, Franjo. »Izseljeniške vesti – São Paulo, Brazilija.« *Izseljeniski vestnik* (julij 1932): 7, 8.
- Paternost, Franjo. »Dopisi – Sao Paulo.« *Izseljeniski vestnik*, maj 1933, 8.
- Paternost, Franjo. »Pismo iz Brazilije. Odmev zmage Jugoslovanov nad Braziljci za svetovno nogometno prvenstvo v Montevideo.« *Slovenec*, 9. 8. 1930, 3.
- Paternost, Franjo. »Poslano. Upnikom trdke Paternost & Remic v Ljubljani.« *Slovenec*, 15. 11. 1924, 6.
- J. ... č. J. [Jerkič, Joško]. »Iz dalnje Brazilije.« *Ameriška domovina*, 19. 7. 1929, 1.
- Cotič, Franjo. »Pismo iz Brazilije.« *Slovenski tednik*, 8. 3. 1930.
- *Slovenski tednik*, 24. 5. 1930. »Posnemajmo!«
- *Slovenski narod*, 8. 1. 1932, 3. »Proslava našega ujedinjenja v Braziliji.«
- *Folha do Estado* (São Paulo), 30. 12. 1939, 1. »Collaboradores da grandeza de nosso Estado.«

Literatura in tiskani viri

- Antić, Ljubomir. *Naše iseljenišтво u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918*. Zagreb: Školska knjiga, 1987.
- Azcárate, Pablo de. *League of Nations and National Minorities: An Experiment*. New York: Kraus, 1972. <https://doi.org/10.2307/2125900>.

⁶⁵ HDA 967, š. 50, Pismo dopisnika Ercegovića, 15. 8. 1934.

- Bajec, Jože. »Slovenci v Braziliji do druge svetovne vojne.« *Slovenski izseljenski koledar* 15 (1969): 221–26.
- Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558764>.
- Bertonha, João Fábio. »Non tutti gli italiani sono venuti dall'Italia. L'immigrazione dei sudditi imperiali austriaci di lingua italiana in Brasile, 1875–1918.« *Altreitalie* 46 (2013): 4–28.
- Brunnbauer, Ulf. »Emigration Policies and Nation-Building in Interwar Yugoslavia.« *European History Quarterly* 42, št. 4 (2012): 602–27. <https://doi.org/10.1177/0265691412458399>.
- Brunnbauer, Ulf. *Globalizing Southeastern Europe. Emigrants, America and the State since the Late Nineteenth Century*. Lanham: Lexington Books, 2016. <https://doi.org/10.1093/jsh/shw136>.
- Cavalheiro Silva, Roger. »Useljenik u preoblikovanju brazilskog društva: grad São Paulo između dva svjetska rata: 1918–1939.« V: *Hrvatska u Brazilu između 1918 i 1945: druga faza useljavanja*. Uredil Milan Puh, 65–87. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2018.
- Costa Pinto, António. *Latin American Dictatorships in the Era of Fascism. The Corporatist Wave*. New York: Routledge, 2020. <https://doi.org/10.4324/9780429282164>.
- Đikanović, Vesna. »Iseljenci u Severnoj Americi i jugoslovenska država, 1918–1945.« Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2016.
- Đikanović, Vesna. *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države: jugoslovensko iskustvo, 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.
- Eakin, Marshall C. *Becoming Brazilians. Race and National Identity in Twentieth-Century Brazil*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. <https://doi.org/10.1017/9781316800058>.
- Hoerder, Dirk. »Historians and their Data: the Complex Shift from Nation-State Approaches to the Study of People's Transcultural Lives.« *Journal of American Ethnic History* 25, št. 4 (2006): 85–96.
- Hranilović, Nada. »Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata.« *Migracijske teme* 3 (1987): 327, 328.
- Jonjić, Pavao in Ante Laušić (ur.). *Izvešća Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922. –1939*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998.
- Kalc, Aleksej. »Nekateri vidiki primorskega izseljevanja v Južno Ameriko do 1. sv. vojne.« V: *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*. Uredil Mirko Jurak et. al., 33–57. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
- Kalc, Aleksej. »L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia tra le due guerre ed il suo ruolo politico.« *Annales* 8 (1996): 23–61.
- Kalc, Aleksej in Mirjam Milharčič Hladnik. »Prvi tržaški proces in Slovenci v ZDA.« *Annales, Series Historia et Sociologia* 25, št. 4 (2015): 925–37.
- Kalc, Aleksej, Mirjam Milharčič Hladnik in Janja Žitnik Serafin. *Doba velikih migracij na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, 2020. <https://doi.org/10.4312/as.26.2.133-134>.
- Kalc, Aleksej in Miha Zobec. »Med teritorialno in nacionalno suverenostjo. Migracijski režim in razmerje med »domovino« in diasporo v prvi Jugoslaviji.« *Nadzor migracij na Slovenskem od liberalizma do socializma*. Uredil Aleksej Kalc. Ljubljana: Založba ZRC, 2021 [v tisku].
- Kuhar, Alojzij. »Naše izseljensko vprašanje.« V: *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*. Uredil Jože Lavrič et. al., 524–37. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Larson, Ethan. »The New 'Old Country': The Kingdom of Yugoslavia and the Creation of a Yugoslav Diaspora 1914–1951.« Doktorska disertacija, University of Illinois Urbana-Champaign, 2020.
- Lesser, Jeffrey. *Immigration, Ethnicity and National Identity in Brazil, 1808 to the Present*. New York: Cambridge University Press, 2013. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139026796>.
- Lesser, Jeffrey. »Immigration and Shifting Concepts of National Identity in Brazil during the Vargas Era.« *Luso Brazilian Review* 31, št. 2 (1994): 23–44.
- Miletić, Aleksandar. *Journey under Surveillance: the Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context: 1918–1928* (Belgrade: Institute for the Recent History of Serbia, 2009).

- Mislej, Irene. »Primorski odbor. Politično delovanje primorskih Slovencev med drugo svetovno vojno v Argentini.« *Dve domovini/Two Homelands* 5 (1994): 85–113.
- Mislej, Irene. »Primorska slovenska skupnost v Južni Ameriki. Pregled antifasiističnega tiska.« *Zgodovinski časopis* 50, št. 1 (1996): 95–116.
- Prutsch, Ursula. *A emigração de austríacos para o Brasil (1876–1938)*. Brasília: Embaixada da Áustria, 2011.
- Puh, Milan in Roger Cavalheiro Silva. »Hrvatska statistika u brojevima i tekstovima.« V: *Hrvatska u Brazilu između 1918 i 1945: druga faza useljavanja*. Uredil Milan Puh, 171–97. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2018.
- Puh, Milan. »Hrvati u Brazilu kao nevidljivo iseljeničtvo.« *Časopis za suvremeno povijest* 51, št. 1 (2019): 97–121. <https://doi.org/10.22586/cspv51i1.8655>.
- Puh, Milan. »Hrvatska zajednica kao vijest: opisi i dopisi o useljavanju.« V: *Hrvatska u Brazilu između 1918 i 1945: druga faza useljavanja*. Uredil Milan Puh, 87–169. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2018.
- Purini, Piero. *Metamorfosi etniche: i cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria: 1914–1975*. Videm: Kappa Vu, 2014.
- Rakovec Lipoglavšek, Slava. »Slovenski izseljenci.« *Geografski vestnik* 22, št. 1 (1950): 3–60.
- S. P. B.. »Brazilija, dobra zemlja. Ob stoletnici prihoda prvih Slovencev v Brazilijo.« *Zbornik kole-dar Svobodne Slovenije* 11 (1960): 185–99.
- Steidl, Annemarie. *On Many Routes. Internal, European and Transatlantic Migrations in the Late Habsburg Empire*. West Lafayette: Purdue University Press, 2021.
- Umek, Ema. »Izseljevanje v Brazilijo v zadnjih letih 19. stoletja.« *Slovenski izseljenski koledar* 16 (1969): 218–20.
- Umek, Ema. »Brazilija v 'rožnatih barvah'.« *Slovenski koledar* 27 (1979): 213, 214.
- *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 8. 3. 1922.
- Wimmer, Andreas in Nina Glick Schiller. »Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology.« *International Migration Review* 37, št. 3 (2003): 576–610. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2003.tb00151.x>.
- Varlez, Louis. »Migration Problems and the Havana Conference.« *International Labour Review* 19, št. 1 (1929): 1–19.
- Vertovec, Steven. *Transnationalism*. London in New York: Routledge, 2009.
- Zobec, Miha. »Creating the Unbound Yugoslav Nation: The Kingdom of Yugoslavia and Emigrants from the 'Unredeemed' Julian March.« *Nationalities Papers* (2021): 1–20. <https://doi.org/10.1017/nps.2020.90>.
- Zupanc, Ciril. »Nekaj podatkov o naših izseljencih v Braziliji.« *Slovenski koledar* 19 (1971): 168–76.

Miha Zobec

THE FIRST YUGOSLAVIA AND “ITS” DIASPORA IN BRAZIL: FROM THE ENGAGEMENT OF EMIGRANT ACTIVISTS TO THE OBLIVION OF THE COMMUNITY

SUMMARY

The emigrants of Yugoslav background in Brazil did not affiliate only with their ethnic associations but instead formed a Yugoslav diaspora network. Even though the formation of the Yugoslav diaspora was encouraged by Yugoslav diplomacy, the Yugoslav network of Slovenian and Croatian emigrants actually built on the foundations established by the South Slavic associations before World War I. Nevertheless, the Yugoslav diaspora in Brazil was very fragile, and its contacts with the Yugoslav “homeland” were negligible. Its weakness resulted largely from the flaws of Yugoslav diplomacy on the one hand and the Brazilian assimilationist policies on the other.

The First Yugoslavia was both a nationalising and a modernising state. Accordingly – and in line with the trends of restricting human mobility during the interwar period – it implemented nationally inspired migration policies. Therefore, the state regulated migratory movements by restricting the outflow of its constitutive ethnicity, the tripartite Yugoslav nation, while setting no limitations on the departure of those belonging to national minorities. Likewise, Yugoslavia envisioned a diaspora composed of ethnic Yugoslavs in emigration. By establishing an apparatus for maintaining connections with the emigration, it facilitated transnational connections with the Yugoslav emigrant communities. Yet, the Yugoslav community in Brazil was the one that Yugoslavia considered to be the least important. From the economic point of view, Yugoslavia regarded the emigrants in Brazil and the rest of South America as useless for fostering its industrial growth. Moreover, Yugoslavia could not afford the adequate diplomatic infrastructure to handle its emigration. Consequently, in South America, it only had permanent representation in Argentina, the country with the largest Yugoslav emigration. Finally, many Yugoslav emigrants in Brazil derived from the ranks of those whom the state deemed “anational elements”, i.e. national minorities. As Yugoslavia functioned as a nationalising state, it did not plan to engage the members of national minorities in emigration.

The Brazilian policy of immigration was characterised by nationalisation, particularly after the Great Depression and Vargas’s takeover of power. Immigrants became unwelcome, and ever harsher restrictions of their entry and increased pressure to assimilate into the Brazilian society were implemented. As a result of the policy advanced by the migrant-sending state on the one hand and the unwelcoming environment of the adoptive country on the other, the Yugoslav emigrants often drifted into anonymity.

Yugoslav emigrant activists who wanted to display their commitment to the community, aimed at surmounting the shortcomings of the Yugoslav diplomatic infrastructure, did exist, but their engagement often succumbed to intrigues that divided the community even further. Moreover, the onset of the economic crisis exacerbated the stark societal division between the bulk of the community and the activists who often possessed economic, social, and political capital. Consequently, the diaspora was torn apart by internal disputes.

Not all emigrants of Yugoslav background participated in the Yugoslav diaspora. Among them, there were the Slovenian emigrants from Venezia Giulia/Julian March, the region annexed to Italy in the aftermath of the Great War. While some of them did align with the Yugoslav diaspora, others, much in the same vein as a certain segment of Croatians, remained autonomous.

Martin Moll*

Jugoslawen beim Führer Hitlers Begegnungen mit jugoslawischen Staatsmännern im Zweiten Weltkrieg

IZVLEČEK

JUGOSLOVANI PRI FÜHRERJU HITLERJEVA SREČANJA Z JUGOSLOVANSKIMI DRŽAVNIKI MED 2. SVETOVNO VOJNO

V prispevku so prikazani Hitlerjevi obiskovalci med letoma 1940 in 1944, ki so prihajali z jugoslovanskega ozemlja. Trije jugoslovanski, 14 hrvaških in en srbski državnik so v tistem času predstavljali različne države: 1) suvereno Kraljevino Jugoslavijo, ki ji je Hitler dvoril, vendar nanjo ni pritiskal vse do konca marca 1941; 2) navidežno suvereno ustaško Neodvisno državo Hrvaško (ki je obstajala od aprila 1941 do leta 1945 in je bila v resnici odvisna od Nemčije in nekaj časa tudi od Italije); 3) še šibkejšo okrnjeno Srbijo, ki jo je Wehrmacht okupiral aprila 1941. Šele po večmesečnih prizadevanjih je Hitlerju uspelo prepričati jugoslovansko vlado, naj državo priključi trojnemu paktu, kar pa zaradi takojšnje menjave vlade pravzaprav ni imelo nikakršnega pomena. Do sredine leta 1943 so si Hrvati prizadevali predvsem za Hitlerjevo podporo proti italijanskemu vplivu, kar jim je delno uspelo. Vedno so samozavestno in včasih tudi uspešno zastopali svoje interese. Hitler je simpatiziral s Hrvati, med drugim zaradi svojih avstrijskih korenin. Nasprotno pa Srbov ni maral in jim ni zaupal, zato je njihovega predsednika vlade Nedića gostil le enkrat. O tem srečanju ni na voljo skoraj nobenih informacij, zato ga ni mogoče primerjati z drugimi.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Hitler, Balkan, Kraljevina Jugoslavija, ustaška država, Srbija, okupacijska politika, trojni pakt

* Univ.-Dozent Dr., Historiker, Institut für Geschichte der Universität Graz, Attemsgasse 8, A-8010 Graz; martin.moll@uni-graz.at

ABSTRACT

YUGOSLAVS MEET THE FÜHRER HITLER'S ENCOUNTERS WITH YUGOSLAV STATESMEN IN WORLD WAR II

Hitler's visitors from 1940 to 1944 (3 Yugoslavs, 14 Croats, 1 Serb), portrayed here in varying degrees of detail, represented diverging states: 1) The sovereign Kingdom of Yugoslavia, courted by Hitler, but never put under pressure, until the end of March 1941, 2) the seemingly sovereign Independent Croatian State of the Ustasha from April 1941 to 1945. In reality, this unstable state depended on Germany and, temporarily, also on Italy. 3) The even weaker rump Serbia, occupied by the Wehrmacht from April 1941. Only after several months of efforts, Hitler succeeded in persuading the Yugoslav Government to accede their country to the Three Power Pact; a step without any practical importance due to a change of government. Until mid-1943, the Croats sought primarily Hitler's backing against Italian dominance, with which they were partially successful. They always confidently and in some cases successfully represented the interests of their country. Hitler sympathized with the Croats, due among other things to his Austrian origins. In contrast, he disliked and mistrusted the Serbs, so that he hosted their Prime Minister Nedić only once. Since hardly any information is available about this encounter, its comparative assessment is not possible.

Key words: World War II, Hitler, Balkans, Kingdom of Yugoslavia, State of the Ustasha, Serbia, Occupation Policy, Tripartite Pact

Einleitung

Nichts erscheint so abwegig wie die Einschätzung Adolf Hitlers als Diplomat. Und doch war Hitler als Staatsoberhaupt des Deutschen Reichs in den diplomatischen Verkehr an zentraler Stelle eingebunden, womit keineswegs bloß Antritts- und Abschiedsbesuche neu ernannter bzw. abberufener Gesandter anderer Staaten, die Aushändigung von Schreiben ausländischer Staatsoberhäupter usw. gemeint sind.¹ Während des Weltkriegs traf Hitler an 23 Orten mindestens 185 namentlich bekannte Personen (ohne Delegationen) des besetzten, verbündeten und neutralen Auslands (30 Staaten) – vom amerikanischen Unternehmer über einen isländischen Schriftsteller und einen indischen Rebellenführer bis zu Staatsoberhäuptern.²

1 Für die Vorkriegszeit Frank Uwe Mäuer, *Zu Gast in Deutschland – Staatsbesuche in der Weimarer Republik und im Dritten Reich* (Hamburg: Dr. Kovač, 2016).

2 Mitgezählt sind: Protektorat Böhmen und Mähren, Jugoslawien (bis April 1941), danach Serbien und Kroatien. Literatur zu diesem Thema: György Ránki, „Hitlers Verhandlungen mit osteuropäischen Staatsmännern, 1939–1944,“ in: *Deutsche Frage und europäisches Gleichgewicht. Festschrift für Andreas Hillgruber zum 60. Geburtstag*, hrsg. Klaus Hildebrand und Reiner Pommerin (Köln–Wien: Böhlau, 1985), 195–228. Santi Corvaja, *Hitler and*

Unter Letzteren befand sich Prinzregent Paul von Jugoslawien. Neben zwei weiteren hochrangigen Vertretern des Königreichs Jugoslawien statteten nach dessen Zerschlagung im April 1941 etliche zentrale Repräsentanten des sogenannten Unabhängigen Staates Kroatien (de facto ein Satellit Deutschlands und Italiens) sowie als einziger nicht aus Kroatien stammender Ex-Jugoslawe der mit Deutschland kollaborierende Ministerpräsident Serbiens, Milan Nedić, Hitler einen Besuch ab. Eine Auflistung sämtlicher bekannter Gäste Hitlers aus Jugoslawien findet sich am Schluss dieses Artikels. Gegenbesuche des deutschen Diktators gab es nicht, denn Hitler betrat nur einmal (eroberten) jugoslawischen Boden, als er zu Beginn des Balkanfeldzugs im April 1941 eine Kurzvisite der nordslowenischen Stadt Maribor/Marburg an der Drau unternahm.

Obwohl nach einem Diktum Talleyrands die Sprache von Politikern deren Gedanken verschleiert, kommt den Unterredungen Hitlers mit Ausländern ein beachtlicher Erkenntniswert zu. Anhand ihrer zeitlichen Abfolge und der Auswahl der Gesprächspartner bzw. deren Wegfall lässt sich der politische Verlauf des Weltkriegs in miniature verfolgen. Damit beschäftigt sich ein in Ausarbeitung befindliches Buch des Verfassers. Es fragt neben den Gesprächsinhalten nach den Begleitumständen der Treffen von 1939 bis 1945.³ Die zentrale Quelle bildet Andreas Hillgrubers Edition der deutschen Protokolle der Gespräche Hitlers mit Ausländern.⁴ Sie wurde durch begleitendes Material erweitert, da mittlerweile einige Zusammenkünfte belegbar sind, welche die erwähnte Edition nicht verzeichnet.

Im Vorgriff sei hier ein für die Leser dieser Zeitschrift relevanter regionaler Aspekt präsentiert: Hitlers Treffen mit Vertretern des Königreichs Jugoslawien und, nach dessen Zerschlagung, zweier Nachfolgestaaten unter deutscher Kontrolle, Kroatien und Serbien. Begegnungen mit Repräsentanten der übrigen Teile Jugoslawiens sind nicht bekannt, wobei zu beachten ist, dass Bosnien-Herzegowina dem kroatischen Ustascha-Staat angeschlossen wurde. Hitlers jugoslawische Gäste waren ausschließlich Politiker, Diplomaten und Militärs; aus anderen Staaten empfing er sporadisch Wirtschaftsvertreter und (noch seltener) Künstler und Journalisten. Zur besseren Orientierung folgt hier zunächst eine Auflistung der infrage kommenden Personen nach Staaten und Funktion:

- D: Diplomat, meist Gesandter oder Botschafter, insgesamt 4, alle aus Kroatien (Mehrfachnennungen sind bei allen Gruppen möglich)

Mussolini: *The Secret Meetings* (New York: Enigma Books, 2008). Pierre Milza, *Conversations Hitler – Mussolini 1934 – 1944* (Paris: Fayard, 2013). Karl-Günter Zelle, *Mit Hitler im Gespräch. Blenden – überzeugen – wüten* (Paderborn: Schöningh, 2017). Wolfgang Schieder, *Adolf Hitler – Politischer Zauberlehrling Mussolinis* (Berlin–Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2017). Zur Begegnung Hitlers mit dem hochbetagten norwegischen Literaturnobelpreisträger Hamsun 1943: Tore Rem, *Knut Hamsun. Die Reise zu Hitler* (Berlin: Das Neue Berlin, 2016).

3 Vgl. Wolfgang Schieder, *Mythos Mussolini. Deutsche in Audienz beim Duce* (München: De Gruyter Oldenbourg, 2013). Christian Goeschel, *Mussolini und Hitler. Die Inszenierung einer faschistischen Allianz* (Berlin: Suhrkamp, 2019).

4 *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939–1941*, hrsg. Andreas Hillgruber (Frankfurt am Main: Bernard & Graefe, 1967). *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes. Zweiter Teil: 1942–1944*, hrsg. Andreas Hillgruber (Frankfurt am Main: Bernard & Graefe, 1970). Ergänzend Harald Sandner, *Hitler – Das Itinerar. Aufenthaltsorte und Reisen von 1889 bis 1945* (Berlin: Story, 2016).

- M: Militärs, insgesamt 6
- P: Politiker, Staatsmänner und Staatsoberhäupter, insgesamt 12
- Jugoslawien: Aleksandar Cincar-Marković (P), Dragiša Cvetković (P), Prinzregent Paul (P)
- Summe: 3
- Kroatien: Mehmed Alajbegović (P), Vilko Begić (P, M), Branko Benzon (D), Mile Budak (D, P), Đuro Gruić (M), Vladimir Kosak (D), Sladko Kvaternik (M, P), Mladen Lorković (P), Nikola Mandić (P), Miroslav Navratil (M), Ante Pavelić (P), Stijepo Perić (P), Ivan Prpić (M), Stjepan Ratković (D)
- Summe: 14
- Serbien: Milan Nedić (M, P)
- Summe: 1

Die zentralen Fragen lauten: Warum traf Hitler im Krieg Vertreter (Ex-) Jugoslawiens (ausschließlich Männer), um welche Personen handelte es sich und welche Ämter bekleideten sie, wie gestaltete Hitler diese Begegnungen, was kam dabei zur Sprache und wie schätzte er seine Gegenüber ein?

Bei einer Betrachtung der obigen Liste fällt das Übergewicht Kroatiens auf, dessen Vertreter Hitler mehrere Jahre hindurch trafen (Mai 1941 bis September 1944). Kroatien war ein scheinsoveräner, mit dem Deutschen Reich verbündeter Staat; Jugoslawien hingegen trat zwar am 25. März 1941 auf Hitlers Drängen dem Dreimächtepakt bei, doch wurde die Regierung deshalb zwei Tage darauf gestürzt, sodass sich das Bündnis nicht in einer intensiveren Besuchsdiplomatie niederschlagen konnte. Serbien wiederum war seit April 1941 von der Wehrmacht besetzt, die es auch verwaltete, ohne der kollaborierenden Marionettenregierung Nedić mehr als den Anschein von Souveränität zuzubilligen, wie dies beim kroatischen Ustaschastaat der Fall war. Nedić musste lange bitten, bis ihn Hitler im September 1943 empfing. Leider ist gerade hiervon kein Protokoll überliefert.

Die mit 14 herausragende Zahl kroatischer Besucher erklärt sich nicht nur aus dem Bündnis zwischen dem Ustaschastaat und dem Reich, verbunden mit gemeinsamen Kriegsanstrengungen im Kampf gegen die Sowjetunion und die Partisanen, sondern auch aus der hohen Personalfluktuaton: Zwischen Mai 1941 und dem Kriegsende war Kroatien in Berlin durch vier verschiedene Gesandte vertreten (alle mussten Hitler persönlich ihr Beglaubigungsschreiben überreichen) und es verbrauchte mehrere Regierungschefs, Außen- und Kriegsminister, die besonders dazu prädestiniert waren, von Hitler eingeladen zu werden.

Jugoslawien

Hitler hatte bis 1941 generell eine recht gute Meinung von Jugoslawien und dessen Prinzregenten Paul, den er während dessen Deutschlandbesuchs im Juni 1939

kennengelernt hatte. Paul führte die Staatsgeschäfte für seinen minderjährigen Neffen, Kronprinz Peter, den Sohn des 1934 in Marseille ermordeten Königs Alexander. Im Herbst 1940 war klar, dass der am 28. Oktober 1940 ohne Wissen und Willen Hitlers gestartete Angriff Italiens auf Griechenland in ein Debakel gemündet hatte und Hitler seinem Verbündeten Benito Mussolini zu Hilfe kommen musste. Zu diesem Zweck galt es, unter den Balkanstaaten Verbündete ausfindig zu machen und zu einer gemeinsamen Militäraktion gegen Griechenland zu überreden. Andernfalls hätte die deutsche Wehrmacht Griechenland lediglich von Albanien aus (damals ein italienisches Protektorat) angreifen können. Für die deutschen Absichten eigneten sich am besten Jugoslawien und Bulgarien.⁵

Das deutsche Werben begann mit einer Einladung des seit Februar 1939 amtierenden Außenministers Aleksandar Cincar-Marković,⁶ der mit Hitler am 28. November 1940 in dessen alpinem Domizil, dem Berghof bei Berchtesgaden, zusammentraf. Hitler hatte zuvor den widerstrebenden Mussolini überredet, Jugoslawien in die Operation gegen Griechenland einzubeziehen. Dies sollte in Form des Beitritts Jugoslawiens zu dem erst am 27. September 1940 zwischen Deutschland, Italien und Japan abgeschlossenen Dreimächtepakt erfolgen; ein solcher Schritt hätte eine klare Parteinahme für die Achse und gegen Großbritannien bedeutet. Cincar-Marković reagierte nicht nur deshalb ausweichend, sondern auch, weil er keine Verhandlungsvollmacht hatte. Er durfte lediglich deutsche Vorschläge entgegennehmen; Entscheidungen konnten nur der Kronrat und die Regierung fällen. Da sein Gast trotz in Aussicht gestellter Territorialgewinne und wirtschaftlicher Vorteile reserviert blieb, äußerte Hitler, er sei im Fall von Rückfragen jederzeit bereit, Cincar-Marković oder den Prinzregenten auf dem Berghof oder in einem größeren Rahmen in Wien zu treffen.⁷ Die jugoslawische Seite machte von diesem Offert, das deutlich Hitlers Interesse an einem Agreement zum Ausdruck brachte, in den folgenden Monaten allerdings keinen Gebrauch.

Der erste Besuch eines Jugoslawen bei Hitler seit Kriegsbeginn verlief nicht nur ergebnislos, er hatte obendrein ein peinliches Nachspiel. Reichsaußenminister (RAM) Joachim von Ribbentrop, der bei dem Treffen auf dem Berghof anwesend gewesen war, brachte es fertig, die Übersicht zu verlieren. Am 21. Dezember 1940 telegraphierte er an die deutsche Gesandtschaft in Belgrad, ein von Cincar-Marković zwei Wochen zuvor vorgeschlagener Nichtangriffspakt zwischen Deutschland, Italien und Jugoslawien würde „natürlich nicht den Rahmen ausfüllen, den wir für die Vertiefung der Beziehungen Jugoslawiens zu den Achsenmächten [...] im Auge gehabt hätten“; vielmehr stehe der deutscherseits dringend gewünschte Beitritt Jugoslawiens zum Dreimächtepakt auf der Tagesordnung.⁸ Nachdem der deutsche Gesandte in Belgrad im Auftrag von

5 Vgl. Klaus Olshausen, *Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941* (Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1973).

6 Zuvor war Cincar-Marković zwischen 1935 und 1939 jugoslawischer Gesandter in Berlin gewesen, hatte also dort den „Anschluss“ Österreichs 1938 erlebt, der Jugoslawien eine gemeinsame Grenze mit dem Reich bescherte.

7 Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem jugoslawischen Außenminister Cincar-Marković auf dem Berghof am 28. November 1940. – *Staatsmänner* I, 374–81.

8 RAM an Gesandtschaft Belgrad, 21. 12. 1940. *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik (ADAP)* D XI/2, Nr. 549, 773f., Zitat 774.

Ribbentrops Cincar-Marković hiervon informiert hatte, machte dieser aus seiner Überraschung kein Hehl: „Der Gedanke des Abschlusses eines Nichtangriffspaktes zu dreien als Mittel zur Konsolidierung der hiesigen Lage sei ja vom Führer selbst ausgegangen.“ Hiermit bezog sich der Jugoslawe auf seine Unterredung mit Hitler am 28. November 1940 in Gegenwart von Ribbentrops.⁹ Tatsächlich enthält das deutsche Protokoll folgende Äußerung Hitlers: „Zwischen Italien und Deutschland einerseits und Jugoslawien andererseits könnte ein Nichtangriffspakt abgeschlossen werden.“¹⁰ Von Ribbentrop wollte lediglich hinzugefügt haben, falls Jugoslawien dies wünsche, sei auch eine engere Bindung möglich.¹¹ Die Angelegenheit wurde Mitte Februar 1941 als Missverständnis deklariert und so aus der Welt geschafft.¹²

Eine weitere Zusammenkunft Hitlers mit Ministerpräsident Dragiša Cvetković und Cincar-Marković am 14. Februar 1941 auf dem Berghof änderte am Status quo so gut wie nichts. Die Gäste ließen keinen Zweifel daran, dass es ihnen um die Erhaltung bzw. Wiederherstellung des Friedens auf dem Balkan ging, nicht um ihre Teilnahme an deutsch-italienischen Kriegsabenteuern. Der Konflikt zwischen Italien und Griechenland war in ihren Augen eine Angelegenheit dieser beiden Staaten. Gegen Ende des Gesprächs wurde eine Begegnung zwischen Hitler und dem Prinzregenten in Aussicht genommen.¹³

Hitlers Begegnung mit Cvetković ging auf eine Initiative des Gastes zurück, die eine reichlich seltsame Vorgeschichte aufweist. Danilo Gregorić, der politische Direktor der führenden jugoslawischen Zeitung „Vreme“, hatte dem Belgrader Vertreter des Deutschen Nachrichtenbüros im Januar 1941 einen Brief für den Leiter der Presseabteilung des Auswärtigen Amts (AA), den Gesandten Paul Schmidt (nicht mit dem gleichnamigen Dolmetscher Hitlers zu verwechseln!), übergeben. Der Brief landete über einen Vertrauensmann zuerst beim Chef der Sicherheitspolizei und des SD (Sicherheitsdienst), der ihn am 25. Januar an Schmidt weitergab. In dem Schreiben heißt es, Cvetković wünsche möglichst bald mit von Ribbentrop und eventuell auch mit Hitler zu sprechen, weil er den Eindruck habe, Außenminister Cincar-Marković habe ihn über seine Gespräche in Deutschland im vergangenen Herbst – darunter mit Hitler am 28. November – weder vollständig noch korrekt informiert, da er vermutlich nicht alles verstanden habe. Ob Cvetković diesen mehr als ungewöhnlichen Vorstoß in Auftrag gab oder ob es sich um eine Eigeninitiative des Zeitungsmanns handelt, ist unklar.¹⁴ Fest steht, dass Cincar-Marković bereits bei der Unterredung am

9 *Staatsmänner I*, 374–81. ADAP D XI/2, Nr. 417, 609–14.

10 *Staatsmänner I*, 379f. ADAP D XI/2, Nr. 417, 613.

11 Der Gesandte in Belgrad an das AA, für RAM persönlich, 23. 12. 1940. ADAP D XI/2, Nr. 551, 776.

12 Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem RAM und dem jugoslawischen Ministerpräsidenten Cvetković im Beisein des jugoslawischen Außenministers Cincar-Marković am 14. Februar 1941 in Fuschl. ADAP D XII/1, Nr. 47, 65–72, hier 70.

13 Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem jugoslawischen Ministerpräsidenten Cvetković auf dem Berghof am 14. Februar 1941. – *Staatsmänner I*, 456–64. ADAP D XII/1, Nr. 48, 72–78. Aufzeichnung Cvetkovićs in: *Dokumenti o Jugoslaviji: historijat od osnutka zajedničke države do danas*, ed. Ferdo Čulinović (Zagreb: Školska knjiga, 1968), Nr. 8, 12–17. Siehe auch: *Deutsche Wochenschau*, Nr. 546 vom 19. 2. 1941.

14 Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD an AA, 25. 1. 1941, mit Anlage: Brief Danilo Gregorić an Gesandten Paul Schmidt, 20. 1. 1941. ADAP D XI/2, Nr. 708, 991–93. Zu Gregorić vgl. die Notiz des Leiters der Nachrichten- und



Hitler empfängt den jugoslawischen Ministerpräsidenten Cvetković auf dem Berghof, 14. 2. 1941. Ganz links Dolmetscher Schmidt, rechts mit ausgestreckter rechter Hand von Ribbentrop.

Quelle: *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, nach Seite 400.

28. November 1940 angekündigt hatte, er werde Hitler und von Ribbentrop „über einen besonderen Vertrauensmann“ über die weitere Entwicklung auf dem Laufenden halten. Damit war Gregorić gemeint.¹⁵

Schmidt nahm den Ball auf und veranlasste über einen nicht mehr rekonstruierbaren Weg, dass das Schreiben aus Belgrad auf Hitlers Schreibtisch landete. Walter Hewel, von Ribbentrops Verbindungsmann im Führerhauptquartier, ließ am 29. Januar die Adjutantur des RAM wissen, er habe den Brief „weisungsgemäß dem Führer vorgelegt. Nach Durchlesen des Briefes hat der Führer sich mit einer Einladung Cvetkovićs einverstanden erklärt. Über den Termin hat der Führer sich noch nicht geäußert, meinte aber, daß es besser sei, ihn auf dem Berghof als in Berlin zu empfangen. Ich nehme persönlich an, daß der Führer ab 6. oder 7. Februar wieder auf dem Berghof ist. Auf

.....
 Presseabteilung des AA (Paul Schmidt), 12. 11. 1940. ADAP D XI/1, Nr. 324, 447f. Gregorić wurde darin als wichtige, betont deutschfreundliche Persönlichkeit in Belgrad eingestuft. Der Jugoslawe wurde im November 1940 von AA-Staatssekretär Ernst von Weizsäcker in Berlin empfangen. Ebenda. Von Ribbentrop vermerkte auf Schmidts Notiz, er wolle Gregorić zu einem späteren Zeitpunkt treffen. Ebenda, 448, Fußnote 8. Aufzeichnung des Leiters der Nachrichten- und Presseabteilung, 4. 2. 1941. ADAP D XII/1, Nr. 10, 12–14. Schmidt berichtet über ein weiteres Gespräch mit Gregorić am 4. 2. 1941, in dem es neuerlich um die diskrete Einladung des jugoslawischen Ministerpräsidenten und des Außenministers nach Deutschland ging. Vgl. ferner von Ribbentrop an Gesandtschaft Belgrad, 6. 2. 1941. ADAP D XII/1, Nr. 20, 29f. Der RAM habe Gregorić inzwischen empfangen. Die Jugoslawen könnten in den folgenden Tagen nach Salzburg bzw. auf den Berghof kommen; Hitler werde sie vermutlich empfangen. Auf Wunsch könne die Reise geheim gehalten werden.

15 *Staatsmänner I*, 381, insbesondere Fußnote 30.

jeden Fall möchte der Führer Cvetković persönlich empfangen.“¹⁶ Wie erwähnt, war dies am 14. Februar 1941 der Fall.

Schon drei Tage später war der Wehrmachtführungsstab über die unbefriedigende diplomatische Situation zutreffend informiert, wie folgende Eintragung in sein Kriegstagebuch belegt: „Die Verhandlungen des Führers mit dem jugoslawischen Ministerpräsidenten und Außenminister sollen nicht voll befriedigend verlaufen sein. Es werden jedoch neue Verhandlungen mit dem jugoslawischen Prinzregenten erwartet.“¹⁷

Hitler erkannte nach den bisherigen Misserfolgen, dass er direkt bei Paul ansetzen musste, wollte er angesichts der auf Hochtouren laufenden deutschen Vorbereitungen für den Griechenlandfeldzug noch rechtzeitig Erfolg haben (Bulgarien, der zweite wichtige potenzielle Verbündete, trat am 1. März 1941 dem Dreimächtepakt bei). Es vergingen nur rund drei Wochen, bis Paul Hitlers Einladung Folge leistete und am 4. März 1941 auf dem Berghof erschien. Über diese Begegnung existiert kein deutsches Protokoll, ihr Inhalt lässt sich jedoch aus anderen Quellen rekonstruieren. Das Kriegstagebuch des Wehrmachtführungsstabs teilt lapidar mit: Es sei um den Beitritt Jugoslawiens zum Dreimächtepakt gegangen.¹⁸ Laut einer Zusammenfassung, die von Ribbentrop an den deutschen Gesandten in Belgrad schickte, stellte Hitler dem Prinzregenten einen Zugang Jugoslawiens zur Ägäis in Aussicht, falls es sich den Achsenmächten anschliesse. Paul replizierte freimütig, dies falle ihm wegen der griechischen Abstammung seiner Frau, seiner Sympathien für England und seiner kritischen Einstellung zu Italien schwer. Er fürchte, dass er bei einem Eingehen auf Hitlers Vorschlag nicht mehr lange an der Macht bliebe – eine prophetische Aussage! Als man auseinander ging, behielt sich der Prinz seine Entscheidung vor.¹⁹ Er und die Regierung ließen sich bald darauf trotz massiver Bedenken und des Rücktritts einiger Minister zum Beitritt bewegen und wurden prompt vom Militär gestürzt.

Anlässlich der pompösen Unterzeichnungszeremonie am 25. März 1941 im Wiener Schloss Belvedere trafen Hitler, von Ribbentrop, Cvetković und Cincar-Marković

16 Vermerk des Gesandten Hewel (Persönlicher Stab RAM), 29. 1. 1941. ADAP D XI/2, Nr. 730, 1019.

17 Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940–1941. Band I: 1. August 1940–31. Dezember 1941. Zusammengestellt und erläutert von Hans-Adolf Jacobson, ed. Percy Ernst Schramm (München: Pawlak, 1982) (KTB OKW 1940/41), Teil I, 328, Eintragung zum 17. 2. 1941. Vgl. ebenda, 342, Eintragung zum 3. 3. 1941. Prinzregent Paul sei von Hitler auf den Berghof eingeladen worden. Das Treffen fand bereits am folgenden Tag statt. – Ebenda, 344f., Eintragung zum 4. 3. 1941. Ein Besuch Pauls war bei der Unterredung Hitlers mit Cvetković und Cincar-Marković am 14. 2. 1941 in Aussicht genommen worden. ADAP D XII/1, Nr. 48, 72–78, hier 78. Von Ribbentrop telegraphierte zwei Tage darauf an die Gesandtschaft in Belgrad, der Prinzregent könne, falls gewünscht, in der ersten Hälfte dieser Woche auf den Berghof kommen. Der Gesandte sollte aber keine eigenen Schritte setzen. RAM an Gesandtschaft Belgrad, 16. 2. 1941. ADAP D XII/1, Nr. 60, 91. Der Gesandte antwortete, seiner Meinung nach habe sich Jugoslawien noch nicht für oder gegen einen Beitritt zum Dreimächtepakt entschieden, folglich sei der Termin für den Besuch Pauls noch offen. – Ebenda, Fußnote 1. Am 25. 2. meldete der Gesandte, der Prinzregent nehme die Einladung an und schlage als „Zeitpunkt Anfang nächster Woche“ vor; er lege auf höchste Geheimhaltung Wert. Gesandter Belgrad an AA, 25. 2. 1941. ADAP D XII/1, Nr. 84, 129.

18 KTB OKW 1940/41, Teil I, 345, Eintragung zum 4. 3. 1941.

19 Von Ribbentrop an Gesandten Belgrad, 7. 3. 1941. ADAP D XII/1, Nr. 130, 190f. Ebenda, 190, Fußnote 4: Der US-Gesandte in Belgrad berichtete am 30. 3. 1941 nach Washington, Hitler habe Paul gesagt, er wolle Russland im Juni oder Juli angreifen. Ebenda, 191, Fußnote 5: Von Ribbentrop telegraphierte der Belgrader Gesandtschaft am 7. 3. 1941: Da der Prinzregent schwanke, wolle er ihn in der kommenden Woche neuerlich treffen.

dort und danach im Hotel Imperial erneut zusammen. Die Jugoslawen hatten zwar dem deutschen Drängen nachgegeben, sich aber nicht unterworfen: Der Beitrittsvertrag enthielt weder militärische Verpflichtungen Jugoslawiens gegenüber Deutschland noch ein Recht zum Durchmarsch deutscher Truppen in Richtung Griechenland; dafür sollte Jugoslawien nach der (von anderen durchzuführenden) Niederwerfung Griechenlands ohne Eigenleistung Saloniki und somit einen Korridor zur Ägäis erhalten. Gleichwohl schlugen die beiden Südslawen in Wien eher devote Töne an, sie verhehlten freilich nicht, dass es gegen den Beitritt zum Dreimächtepakt massive Widerstände gegeben hatte, die nur die persönliche Intervention des Prinzregenten ausräumen konnte. Hitler erwiderte, diese teils mentalen Hürden (gemeint sind anti-deutsche Ressentiments aus dem Ersten Weltkrieg) seien ihm bewusst; Jugoslawien habe aber die richtige Entscheidung getroffen.²⁰ Zwei Tage später, nach dem Belgrader Militärputsch, war all dies Makulatur. Am 6. April begann der Balkanfeldzug, nun nicht mehr nur gegen Griechenland, sondern auch gegen Jugoslawien, das in knapp zwei Wochen erobert wurde.

Kroatien

Noch während der Eroberung bzw. des Zerfalls Jugoslawiens proklamierte die im Untergrund bzw. im Exil aktive faschistische Ustascha-Bewegung einen Unabhängigen Kroatischen Staat, der sich sofort um die Anerkennung durch die beiden benachbarten Großmächte Deutschland und Italien bemühte, die er erhielt, wenngleich beide Mächte dies nicht eingeplant hatten und Italien Kroatien als zu seiner Einflussphäre gehörig betrachtete. Die neue Regierung in Zagreb ernannte umgehend Gesandte in Berlin und Rom. Der für das Reich nominierte Gesandte Branko Benzon bemühte sich sofort um einen Termin bei Hitler, der vermutlich am 7. Mai 1941 in Berlin stattfand. Das Ereignis ist in Harald Sandners Itinerar Hitlers für diesen Tag ohne Quellenangabe verzeichnet, ein Protokoll der vermutlich nur kurzen Begegnung existiert nicht.²¹

Der seit dem 12. April amtierende, aus dem Exil in Italien heimgekehrte, selbsternannte Staatsführer („Poglavnik“) Kroatiens, Dr. Ante Pavelić, bemühte sich ebenfalls um eine rasche Vorsprache bei Hitler, um bei ihm Rückendeckung gegen die weitreichenden italienischen Ansprüche gegenüber Kroatien zu finden. Der Diktator empfing den Kroaten am 6. Juni 1941 auf dem Berghof, vier Tage nach einer Aussprache mit Mussolini. Pavelić hatte sich zwei außergewöhnliche Geschenke einfallen lassen: Wie bildlich festgehalten ist, überreichte er Hitler zwei Reminiszenzen an dessen Idol, den

20 Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem jugoslawischen Ministerpräsidenten Cvetković im Hotel Imperial in Wien am 25. März 1941. – *Staatsmänner I*, 488–91.

21 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Teil I: Aufzeichnungen 1923–1941, Band 9*, hrsg. Elke Fröhlich (München: Saur, 1998), 364, Eintragung zum 11. 6. 1941. Goebbels traf den Kroaten erstmals an diesem Tag, er fügte aber ohne genaue Datierung hinzu: „Beim Führer sind sie sehr gut aufgenommen worden.“ Dies könnte sich auch auf die Begegnung Hitler-Pavelić am 6. Juni beziehen.



Übergabe von Geschenken durch Ante Pavelić (2. von rechts) an Hitler auf dem Berghof, 6. 6. 1941. Neben Hitler in heller Uniform Hermann Göring.

Quelle: *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, nach Seite 560.

preußischen König Friedrich II. den Großen. Es handelte sich um ein Schachspiel des Königs und eine preußische Fahne, die kroatische Regimenter der Habsburgerarmee während des Siebenjährigen Krieges (1756–1763) erbeutet hatten. Hitler und seine Entourage, darunter Reichsmarschall Hermann Göring und von Ribbentrop, bestaunten die Geschenke voller Bewunderung.²²

Pavelić diente sich Hitler mit unterschiedlichen Argumenten an, darunter mit Hinweisen auf die besondere Treue der Kroaten zu Zeiten der österreichisch-ungarischen Monarchie. Pavelić verstieg sich gar zu einer kühnen Behauptung, von der er annahm, sie würde Hitler gefallen: Die Kroaten seien gar keine Slawen, sondern Nachkommen der Goten, also Germanen. Um seine Ansprüche auf Bosnien-Herzegowina zu untermauern, ließ er den Diktator wissen, bei den dortigen „Muselmanen“ (Muslimen) handle es sich um „den reinsten Teil des kroatischen Volkes, bei dem sich das Nationalbewußtsein am stärksten erhalten hätte“. Immer wieder artikulierte Pavelić verhaltene Kritik an den weitgehenden Kompromissen, die er gegenüber Mussolini hatte eingehen müssen: Die Küste Dalmatiens war mit

22 Vgl. das Foto der Überreichung der Geschenke bei Hillgruber, *Staatsmänner I*, Bildteil nach Seite 560. *Deutsche Wochenschau*, Nr. 562 vom 11. 6. 1941.

Ausnahme von Dubrovnik an Italien gefallen und dieses beanspruchte obendrein die Königskrone Kroatiens. Diese fiel nominell allerdings nicht an das in Italien regierende Haus Savoyen, was Pavelić strikt ablehnte, sondern an den Herzog von Spoleto (Tomislav II.), der sein „Königreich“ freilich nie betrat. Der Poglavnik unterstrich, dass Kroatien ein selbstständiger Staat sei und „sehr eifersüchtig auf seine Freiheit und seine Unabhängigkeit“ achte. Hitler widersprach nicht direkt, betonte aber mehrfach seine besondere Verbundenheit mit Italien, womit er klarstellte, dass dessen Ambitionen unbedingten Vorrang genossen. Hitlers Rat, der neue kroatische Staat müsse zu seiner Konsolidierung „50 Jahre lang eine national intolerante Politik“ betreiben, ließ sich Pavelić nicht zweimal sagen.²³

Zwei Wochen nach dieser ersten von vier Begegnungen Hitlers mit Pavelić eröffnete die deutsche Wehrmacht den Angriff auf die Sowjetunion, an dem sich kleinere kroatische Truppenteile, als symbolische Geste des Zusammenstehens Europas gegen den Bolschewismus, beteiligten. Hitler verlegte sein Hauptquartier in die in den Wäldern Ostpreußens südlich der Kleinstadt Rastenburg gelegene „Wolfsschanze“, wo er am 21. Juli als einen der ersten ausländischen Besucher der neuen Anlage den kroatischen Kriegsminister Marschall Sladko Kvaternik empfing. Kvaternik hatte am 10. April 1941 den Unabhängigen Staat Kroatien ausgerufen und amtierte seither als Pavelićs Stellvertreter, Minister für Landesverteidigung und Oberbefehlshaber der erst im Aufbau begriffenen kroatischen Streitkräfte.²⁴

Das Gespräch wäre eigentlich, von der Person Kvaterniks her betrachtet, nicht weiter interessant, gehörte es doch laut Hillgruber zu folgendem Typ: „Hitler im Gespräch mit ‚Verbündeten‘, die er entweder nicht ernst nahm [...] oder die er als ‚Kumpane‘ behandelte.“²⁵ Aus dieser Kumpanei sowie aus den betonten, gemeinsamen österreichischen Wurzeln resultierte allerdings eine bemerkenswerte Offenheit Hitlers gegenüber seinem Gast, was den Umgang mit den Juden betraf. Deshalb gilt das Protokoll dieses Gesprächs als eines der frühesten Dokumente, das Hitlers Absicht der physischen Vernichtung der Juden belegt, denn Hitler legte gegenüber Kvaternik seinem Judenhass keine Zügel an. „Denn, wenn auch nur ein Staat aus irgendwelchen Gründen eine jüdische Familie bei sich dulde, so würde diese der Bazillenherd für eine neue Zersetzung werden. Gäbe es keine Juden mehr in Europa, so würde die Einigkeit der europäischen Staaten nicht mehr gestört werden. Wohin man die Juden schicke, nach Sibirien oder nach Madagaskar, sei gleichgültig. Er werde an jeden Staat mit dieser Forderung herantreten. Der letzte Staat, in dem die Juden sich noch halten würden,

23 Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem kroatischen Staatsführer Dr. Pavelić am 6. Juni 1941. *Staatsmänner I*, 575–80. ADAP D XII/2, Nr. 603, 813–16. Vgl. ebenda, 813, Fußnote 1 zur Vorgeschichte der Begegnung.

24 Aufzeichnung über die Unterredung des Führers mit Marschall Kvaternik im Führerhauptquartier am 21. Juli 1941. *Staatsmänner II*, 551–57 (gegenüber Band I vervollständigter Text). ADAP D XIII/2, Anhang III, 835–38. Die Einladung zu diesem Besuch hatte von Ribbentrop am 14. Juli ausgesprochen. ADAP D XIII/1, 171, Anmerkung der Herausgeber. Ein Foto des Treffens zeigt, an einem Tisch sitzend, neben Hitler und Kvaternik auch Keitel, von Ribbentrop und Botschafter Hewel, von dem die Aufzeichnung des Gesprächs stammt, der aber offenkundig nicht mit der Führung eines Protokolls beschäftigt ist. – Uwe Neumärker, Robert Conrad und Cord Woywadt, *Wolfsschanze. Hitlers Machtzentrale im II. Weltkrieg* (Augsburg: Bechtermünz, 2005), 79.

25 *Staatsmänner I*, 17.



Der kroatische Marschall Kvaternik (rechts vorne) war am 21. 7. 1941 einer der ersten Besucher Hitlers in der neuen Anlage Wolfsschanze. Hinten von links nach rechts: Von Ribbentrop, Hewel, Keitel.

Quelle: Neumärker, Conrad und Woywodt, *Wolfsschanz*, 79.

werde Ungarn sein. Man müsse diesem Staat dann eine allgemeine intereuropäische Aufforderung schicken, damit er sich diesem eisernen Willen Europas fügt.“ Hitler wusste sehr gut, dass die erwähnte Aufforderung in Kroatien auf offene Ohren stoßen würde; er ließ gleichwohl durchblicken, dass er gegenüber weniger kooperationswilligen Staaten vor der Ausübung massiven Drucks nicht zurückschrecken werde.²⁶

Ende November 1941 traf Hitler in Berlin über mehrere Tage verteilt mit etlichen ausländischen Diplomaten und Ministern anlässlich der Erweiterung des Dreimächtepakts durch neue Mitglieder zusammen. Darunter befand sich der seit 11. Juni amtierende kroatische Außenminister Mladen Lorković, den Hitler am 27. November für 30 Minuten zum ersten von insgesamt zwei Treffen der beiden empfing. Das kurze Protokoll der ebenso kurzen Unterredung ist insoweit interessant, als ihm zufolge Lorković, nicht Hitler, das Gespräch eröffnete und längere überaus optimistische, um nicht zu sagen geschönte Ausführungen zu Gründung und Aufbau des kroatischen Staates anbringen konnte. Hitler hielt bei dieser Gelegenheit also keineswegs einen seiner sprichwörtlichen Monologe, in deren Verlauf seine Gäste kaum oder gar nicht zu Wort kamen. Der Diktator lobte die kroatische Führung und äußerte, Deutschland sei über seine Verbündeten sehr glücklich. Angesichts der sich

26 Unterredung des Führers mit Marschall Kvaternik im Führerhauptquartier am 21. Juli 1941. *Staatsmänner II*, 551–57, Zitat 557.

gerade anbahnenden Winterkrise vor Moskau tätigte Hitler eine seiner frühesten, vom Sozialdarwinismus geprägten Bemerkungen darüber, was er im Fall eines negativen Ausgangs des Krieges erwartete: Wäre das deutsche Volk nicht mehr bereit, für sein Überleben zu kämpfen, so geschehe es ihm recht, durch eine stärkere Macht zugrunde zu gehen. Er würde seinem eigenen Volk dann keine Träne nachweinen.²⁷

Einer der zahlreichen Wechsel im Spitzenpersonal des Unabhängigen Kroatischen Staates machte es erforderlich, dass Hitler am 14. Februar 1942 (die Winterkrise war inzwischen einigermaßen überstanden) in der Berliner Reichskanzlei den neuen kroatischen Gesandten Mile Budak zu dessen Antrittsbesuch und zur Übergabe des Beglaubigungsschreibens empfing. Es war eine reine Routineangelegenheit, doch Hitler nutzte wieder einmal die Chance, gegenüber einem kroatischen Gast mit besonderer Unverblümtheit die Notwendigkeit des Kampfes gegen die Sowjetunion und seine Entschlossenheit, den im Herbst 1941 in Serbien ausgebrochenen, kommunistisch geführten Aufstand mit brutalsten Mitteln niederzuschlagen, zu unterstreichen. Daneben ergingen sich die beiden in Erinnerungen an ihre gemeinsame österreichische Vergangenheit. Budak, der nur rund ein Jahr auf seinem Berliner Posten blieb und dann Kroatiens Außenminister wurde, hatte im Ersten Weltkrieg als Offizier der Habsburgermonarchie gedient und war in serbische Kriegsgefangenschaft geraten, über die er Hitler gegenüber grauenhafte Schilderungen abgab.²⁸

Im folgenden halben Jahr hatte Hitler keinen persönlichen Kontakt zu kroatischen Spitzenpolitikern. Erst am 24. September 1942 empfing er ein weiteres Mal Pavelić im Führerhauptquartier. Um während der laufenden deutschen Sommeroffensive im Süden der Ostfront näher am Geschehen zu sein, war dieses von der Wolfsschanze in die neu errichtete Anlage „Werwolf“ bei Winniza in der Ukraine verlegt worden. Bei Empfängen von Politikern verbündeter und/oder besetzter Staaten waren sporadisch die deutschen Vertreter vor Ort (zivile wie militärische) zugegen, so auch bei dieser Unterredung, an der neben dem Chef des Oberkommandos der Wehrmacht (OKW), Generalfeldmarschall Wilhelm Keitel, und RAM von Ribbentrop der deutsche Gesandte in Zagreb, Siegfried Kasche, und der Bevollmächtigte Deutsche General in Kroatien, der aus Österreich stammende Generalleutnant Edmund Glaise von Horstenau, teilnahmen. Pavelić und Kasche beteiligten sich rege an dem Gespräch, Glaise nur sporadisch.²⁹

Pavelić beklagte sich darüber, dass die Italiener den Juden in Kroatien Schutz gewähren würden und er daher nicht in der Lage sei, die deutscherseits gewünschten antisemitischen Maßnahmen überall durchzuführen; lediglich in dem von ihm unmittelbar kontrollierten Gebiet habe er die „Judenfrage“ gelöst. Hitler erwiderte keineswegs inhaltend (was gerade bei diesem Thema nicht zu erwarten ist), die Angelegenheit

27 Aufzeichnung über den Empfang des kroatischen Außenministers Lorković durch den Führer in Anwesenheit des Reichsaußenministers am 27. November 1941 von 20.30–21 Uhr. *Staatsmänner I*, 658–62. ADAP D XIII/2, Nr. 511, 706–08.

28 Antrittsbesuch des neuernannten kroatischen Gesandten Dr. Mile Budak beim Führer am 14. Februar 1942, 17 Uhr, in der Neuen Reichskanzlei. *Staatsmänner II*, 61–64.

29 *Staatsmänner II*, 111–20 und 120–26 (gekürzte Fassung für Mussolini). Langfassung in ADAP E III, Nr. 310, 530–38.

müsse mit Mussolini besprochen werden. Hierfür wünschte er „ein hieb- und stichfestes Memorandum“, mit dessen Ausarbeitung nach Vorschlag von Ribbentrops der deutsche Gesandte in Zagreb beauftragt wurde. Davon abgesehen drehte sich das Gespräch um Wirtschafts-, Verkehrs- und Transportfragen, die Ausbildung und Ausrüstung der kroatischen Armee und der Milizen, die Partisanenbekämpfung sowie die Frage der Kommandoführung. Hitler behauptete, in Kroatien nur widerwillig, wegen der größeren deutschen Effizienz und Erfahrung dazu gezwungen, einen deutschen Oberbefehl installiert zu haben. Ihm wäre es am liebsten, müsste er überhaupt keine Verbände der Wehrmacht in Kroatien einsetzen.³⁰

Die dritte Zusammenkunft mit Pavelić fand am 27. April 1943 im Zuge von Hitlers seit 1942 eingeführten Frühjahrsbegegnungen mit den Spitzen der verbündeten und abhängigen Staaten statt. Zu diesem Zweck war das bei Salzburg gelegene Schloss Kleßheim, ein früherer Besitz der Salzburger Erzbischöfe, zu einem repräsentativen Versammlungsort umgebaut worden. Er lag praktischerweise nur wenige Kilometer von Hitlers Berghof entfernt, sodass der Diktator während der sich über etliche Tage oder sogar Wochen hinziehenden Begegnungen täglich vom Berghof anreisen und abends dorthin zurückfahren konnte. Obendrein war es möglich, ausgewählte Gäste direkt in Hitlers privatem Domizil zu empfangen.

Die Kleßheimer Frühjahrestreffen mit den Spitzen der Verbündeten und Satelliten hatten 1942 begonnen; Pavelić nahm nur 1943 teil, begleitet vom nun zum Außenminister avancierten Budak, Staatsminister Lorković, Staatssekretär Vilko Begić und General Ivan Prpić. 1944 reiste nicht Pavelić, sondern Ministerpräsident Mandić mit Außenminister Stijepo Perić nach Salzburg. Was die Machtpositionen der dort versammelten Staatsmänner betraf, so lag jene von Pavelić auf einer mittleren Ebene. Nach Salzburg reisten Vertreter unzweifelhaft selbstständiger, aber mit Deutschland verbündeter und gemeinsam Krieg führender Staaten wie Miklós Horthy (Ungarn), Ion Antonescu (Rumänien), Mussolini (Italien) und Bulgariens Regentschaftsrat. In der Mitte lagen von Deutschland völlig abhängige Staaten wie die Slowakei (vertreten durch deren Staatspräsidenten Dr. Josef Tiso) und Kroatien. Noch schwächer war die Position des norwegischen Kollaborateurs Vidkun Quisling, der in seinem von deutschen Truppen besetzten Land zwar eine Regierung anführen durfte, über der jedoch als oberste Autorität ein deutscher Reichskommissar stand. Kurzum: Die Einladung der Kroaten nach Kleßheim ab 1943 bewegte sich im üblichen Rahmen.

Hitler begann das Gespräch mit Pavelić am 27. April 1943 dem deutschen Protokoll zufolge nahezu wortgleich wie jenes mit Tiso fünf Tage zuvor: „Der Führer eröffnete die Unterredung mit der Bemerkung, daß er den Poglavnik lediglich deshalb nach Salzburg eingeladen habe, um wieder einmal mit ihm persönlich zusammenzutreffen. Eigentlich liege kein dringender Grund für eine Aussprache vor, denn die Zusammenarbeit zwischen Deutschland und Kroatien funktioniere ausgezeichnet.“³¹

30 Aufzeichnung über das Treffen Hitlers mit Pavelić im Führerhauptquartier im Beisein des RAM, Keitels, Kasches, Hewels, Schmidts sowie des deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram [= Zagreb], Edmund von Glaise-Horstenau, am 23. 9. 1942 [richtig: 24. 9.]. ADAP E III, Nr. 310, 530–38, hier 536f.

31 Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem Poglavnik in Anwesenheit des RAM, des

Damit war genau das ausgedrückt, was Propagandaminister Joseph Goebbels als Zweck der Kleßheimer Begegnungen bezeichnete: eine Show der Geschlossenheit des Achsenbündnisses für die Weltöffentlichkeit. Angesichts von Hitlers Einleitung verwundert nicht, dass sich das Gespräch thematisch in den bekannten Bahnen bewegte, die jenes vom September 1942 vorgegeben hatte.

Am 28. und/oder 29. August 1943 empfing Hitler in der Wolfsschanze den neuen kroatischen Gesandten Stjepan Ratković.³² Über das Ereignis ist nichts weiter bekannt; es liegt kein deutsches Protokoll vor. Ratković meldete sich vermutlich nur zu einem Antrittsbesuch beim deutschen Staatsoberhaupt. Der Nächste in der Reihe (dem chronologisch gesehen folgenden Besuch des serbischen Ministerpräsidenten Nedić ist ein eigener Abschnitt gewidmet) war der kroatische Kriegsminister Miroslav Navratil. Begleitet vom kroatischen Militärattaché in Berlin, hielt er sich am 22. November 1943 und vielleicht auch länger in der Wolfsschanze auf. Ein Zusammentreffen mit Hitler ist überaus wahrscheinlich, doch liegen hierzu keine näheren Informationen vor.³³

Wie erwähnt, trafen Ministerpräsident Nikola Mandić und Außenminister Stijepo Perić am 1. März 1944 mit Hitler im Schloss Kleßheim zu einer Unterredung zusammen; anwesend waren ferner RAM von Ribbentrop und OKW-Chef Keitel. Auf Mandićs und Perićs Schilderung der angeblich weitgehenden Zerschlagung der Partisanen reagierte Hitler lediglich mit einigen – zu Recht – skeptischen Zwischenfragen, mit denen er dieses allzu rosige Lagebild etwas dämpfte, aber nicht grundlegend widersprach. Perić kam dann auf die Repressalien in Kroatien zu sprechen, „die oft in völlig ungerechtfertigter Weise von den deutschen Truppen durchgeführt wurden. So seien in seinem eigenen Dorf ohne jeden Grund sieben Bauern erschossen und sämtliche Häuser, darunter sein eigenes, geplündert worden. Sogar Möbel und Wäschestücke hätten die deutschen Truppen weggenommen. Generalfeldmarschall Keitel war über diese Vorgänge nicht unterrichtet und wurde vom Führer beauftragt, die nötigen Feststellungen zu treffen.“ Die beiden Kroaten hatten an den in ihrem Land stationierten deutschen Verbänden noch Weiteres auszusetzen; Hitler hörte sich dies geduldig an und sagte jeweils eine Prüfung zu.³⁴ Er traf zeitnah eine ganze

kroatischen Außenministers Dr. Budak, des Staatsministers Lorković, des Generalfeldmarschalls Keitel, der Generale Zeitler und Glaise-Horstenau, des kroatischen Staatssekretärs Begić und des kroatischen Generals Prpić in Schloss Kleßheim am 27. April 1943, 27. 4. 1943. *Staatsmänner II*, 270–76, Zitat 270. ADAP E V, Nr. 347, 704–10, Zitat 704.

32 Sandner, *Itinerar IV*, 2130f., nennt Empfänge des Kroaten für den 28. und 29. 8. 1943. Laut *Staatsmänner II*, 29, gab es nur eine Zusammenkunft am 28. 8.

33 Diesen Besuch im Hauptquartier notiert das *KTB OKW 1943, Teil II*, 1334. Eintragung zum 4. 12. 1943. Aus dieser Stelle geht eine Begegnung mit Hitler nicht hervor. Eine weitere Erwähnung ohne Datum im *KTB OKW 1944–1945, Teil I*, 737. Gesandter Agram (Siegfried Kasche) an AA, 10. 12. 1943. ADAP E VII, Nr. 113, 221f. Reichsführer-SS Heinrich Himmler notierte sich ein Mittagessen mit Navratil und dem kroatischen Militärattaché am 23. November, offenbar ohne Hitler. *Die Organisation des Terrors. Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1943–1945*, hrsg. Matthias Uhl, Thomas Pruschwitz, Martin Holler, Jean-Luc Leleu und Dieter Pohl (München: Piper, 2020), 544.

34 Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem kroatischen Ministerpräsidenten Mandić in Schloss Kleßheim am 1. März 1944 in Anwesenheit des RAM, des kroatischen Außenministers Perić und des Generalfeldmarschalls Keitel, 5. 3. 1944. *Staatsmänner II*, 364–70, Zitate 369. ADAP E VII, Nr. 249, 472–77, hier 476. Von Ribbentrop gab am selben Tag in Kleßheim ein Essen für Mandić und Perić, an dem Himmler teilnahm. Uhl et al., *Organisation*, 643.

Reihe von Anordnungen, die nach außen als Ergebnis der Besprechung mit der kroatischen Delegation firmierten.³⁵ Dem kroatischen Wunsch, das deutsche Hauptquartier für den Balkan von Belgrad nach Zagreb zu verlegen, konnte allerdings wegen der Weigerung der Militärs vor Ort nicht entsprochen werden. Einig war man sich hingegen in der Beurteilung der Unfähigkeit Italiens und dessen „Verrats“ im Sommer 1943.

Über den Antrittsbesuch des neuen kroatischen Gesandten Vladimir Kosak bei Hitler auf dem Berghof am 4. Juni 1944 ist lediglich das Faktum bekannt.³⁶ Mehr wissen wir über das vierte und letzte Zusammentreffen mit Pavelić, der mit Außenminister Mehmed Alajbegović und Generalleutnant Đuro Gruić am 18. September 1944 in der Wolfsschanze erschien. Bei der Unterredung insistierten die Kroaten mit erstaunlicher, im Protokoll mehrfach explizit vermerkter Hartnäckigkeit auf der Einrichtung eines einheitlichen deutschen Oberkommandos für den Balkanraum sowie darauf, die Deutschen müssten ihnen mehr leichte Waffen liefern; sie ließen sich durch keinerlei Hinweise auf die angespannte Rüstungslage davon abbringen. Pavelić legte Hitler sogar dar, was dieser tun solle: „Der Poglavnik betonte erneut, daß der Führer seiner Ansicht nach allen militärischen Stellen die Weisung erteilen solle [...]“.

Die von den Deutschen in Kroatien eingesetzte Kosakendivision, die bereits Mandić und Perić am 1. März dieses Jahres kritisiert hatten, bezeichnete Pavelić wegen ihrer notorischen Neigung zu Plünderungen als eine „schreckliche Qual“ für die Bevölkerung.³⁷ Hitler erließ am folgenden Tag über das OKW tatsächlich Befehle, die den Wünschen der Kroaten entgegenkamen.³⁸ Sein Entgegenkommen sticht ins Auge, ist aber dadurch erklärbar, dass nach dem Abfall mehrerer Verbündeter (Rumänien, Bulgarien, Finnland) während der vergangenen Wochen und angesichts des Vormarschs der Roten Armee auf dem Balkan eine moralische Stärkung der kroatischen Partner dringend erforderlich schien. Dies galt umso mehr, als kurz vor dem Treffen mehrere kroatische Regierungsmitglieder die Nerven verloren hatten und deswegen, wie Pavelić freimütig und mit Beispielen untermauert darlegte, ihre Ämter niederlegen und vor ein Kriegsgericht gestellt werden mussten. Interessant sind Pavelićs seltsame Ausführungen zu Tito, den er aus seiner Zeit als Rechtsanwalt kenne; er hielt ihn nicht für den wahren Führer der kommunistischen Partisanen, sondern für eine lediglich vorgeschobene Gestalt. Das Gespräch endete nach zweieinhalb Stunden; es waren die letzten Kroaten, die Hitler zu Gesicht bekam.

35 OKW/Wehrmachtführungsstab an Deutschen Bevollmächtigten General in Kroatien, 19. 3. 1944. ADAP E VII, Nr. 276, 519f.

36 *Staatsmänner II*, 29.

37 Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem Poglavnik in Anwesenheit des RAM, des Generalfeldmarschalls Keitel, des Außenministers Dr. Alajbegović und des Generalleutnants Gruić im Führerhauptquartier am 18. September 1944, 20. 9. 1944. *Staatsmänner II*, 506–19, Zitate 516f. ADAP E VIII, Nr. 246, 462–72, Zitate 470f. Himmler nahm an einem Abendessen teil, das von Ribbentrop an diesem Tag für Pavelić gab. Uhl et al., *Organisation*, 883.

38 Fernschreiben des Chefs OKW, Keitel, 19. 9. 1944. ADAP E VIII, Nr. 245, 461f.

Serbien/Nedić

Aufgrund der Berichterstattung des AA-Vertreters im besetzten Belgrad befürwortete das Auswärtige Amt einen baldigen, schon seit Längerem geplanten Besuch des kollaborierenden serbischen Ministerpräsidenten Milan Nedić; im Mai 1943 fanden deshalb zwei Besprechungen im AA statt, bei denen es um die mögliche Stärkung der Kompetenzen von Nedićs Regierung ging.³⁹ Der Empfang bei Hitler in der Wolfsschanze kam erst am 18. September 1943 zustande.⁴⁰ Da keine Niederschrift der Gespräche überliefert ist, sei hier Goebbels' kurze Schilderung wiedergegeben: „Der serbische Ministerpräsident Neditsch [sic] hat dem Führer einen Besuch gemacht. Er hat sich bei diesem Besuch außerordentlich gehorsam und devot gezeigt. Der Führer glaubt, daß er ihn zur Wiederherstellung der Ordnung in Serbien gut gebrauchen kann.“⁴¹ Irgendeinen Einfluss auf die verworrene Lage in Serbien und die schwache Stellung des Ministerpräsidenten hatte die Begegnung nicht.

Exkurs: Der Österreicher Hitler und der Balkan

Es gab zahlreiche dokumentierte Gelegenheiten, bei denen Hitler nicht zögerte, sich als Experte für die erörterten Fragen Südosteuropas auszugeben, da er „ehemaliger Österreicher“ sei.⁴² Einmal betonte Hitler, er kenne als „einstmaliger Österreicher“ die ethnografischen Verhältnisse „dort unten genau“, womit er zu erkennen gab, dass der Wiener Schiedsspruch zwischen Ungarn und Rumänien seine persönliche Handschrift trug.⁴³ Bei anderer Gelegenheit unterstrich Hitler seine Balkan-Expertise mit den Worten „als Südostdeutscher“ bzw. „als Wiener“.⁴⁴ Hillgrubers Edition enthält weitere Nachweise für Hitlers Rekurs auf seine österreichische Herkunft, die hier nicht zitiert werden. Naturgemäß setzte Hitler dieses Argument vorrangig gegenüber Staatsmännern ein, die Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie oder deren einstige Nachbarn repräsentierten. Wie dargelegt, kamen entweder Hitlers kroatische Gäste oder dieser selbst mehrfach auf die gemeinsamen altösterreichischen Wurzeln zu sprechen. Hitler versicherte ihnen, ihm seien die generelle Treue und Loyalität der Kroaten einschließlich der bosnisch-herzegowinischen Muslime bestens bekannt.

39 Aufzeichnung der Abteilung Inland II des AA, 25. 6. 1943. ADAP E VI, Nr. 114, 201f. Hinweise auf die zwei Besprechungen im Mai 1943 ebenda, Fußnote 2.

40 Über das Gespräch Hitler/Nedić liegt keine Aufzeichnung vor. *Staatsmänner II*, 29.

41 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Teil II: Diktate 1941–1945, Band 9* (München: Saur, 1993), 563, Eintragung zum 23. 9. 1943.

42 Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer, dem italienischen Außenminister Graf Ciano, dem ungarischen Ministerpräsidenten Graf Teleki und dem ungarischen Außenminister Graf Csáky im Führerbau in München am 10. Juli 1940. *Staatsmänner I*, 162–67, Zitate 165.

43 Aufzeichnung über den Empfang des ungarischen Gesandten Graf Sztójay beim Führer am 10. September 1940 von 12.40 Uhr bis 13.50 Uhr. *Staatsmänner I*, 202–08, Zitate 208. ADAP D XI/1, Nr. 41, 43–46, Zitate 46.

44 Aufzeichnung über das Gespräch des Führers mit dem ungarischen Gesandten Sztójay am 19. 4. 1941. ADAP D XII/2, Nr. 371, 485–89, Zitat 488. *Staatsmänner I*, 527–33, Zitat 531.

Anhang: Jugoslawische Besucher bei Hitler 1940–1944

Datum	Person(en)	Ort
28. 11. 1940	Jugoslawischer Außenminister Cincar-Marković	Berghof
14. 2. 1941	Jugoslawischer Ministerpräsident Cvetković (mit Außenminister Cincar-Marković)	Berghof
4. 3. 1941	Jugoslawischer Prinzregent Paul	Berghof
25. 3. 1941	Jugoslawischer Ministerpräsident Cvetković (mit Außenminister Cincar-Marković)	Wien
7. 5. 1941	Kroatischer Gesandter Benzon	Berlin
6. 6. 1941	Kroatischer Staatschef Pavelić	Berghof
21. 7. 1941	Kroatischer Verteidigungsminister Kvaternik	Wolfsschanze
27. 11. 1941	Kroatischer Außenminister Lorković	Berlin
14. 2. 1942	Kroatischer Gesandter Budak	Berlin
24. 9. 1942	Kroatischer Staatschef Pavelić	Werwolf
27. 4. 1943	Kroatischer Staatschef Pavelić (mit Außenminister Budak, Staatsminister Lorković, Staatssekretär Begić, General Prpić)	Schloss Kleßheim
28./29. 8. 1943	Kroatischer Gesandter Ratković	Wolfsschanze
18. 9. 1943	Serbischer Ministerpräsident Nedić	Wolfsschanze
22. 11. 1943	Kroatischer Kriegsminister Navratil	Wolfsschanze
1. 3. 1944	Kroatischer Ministerpräsident Mandić (mit Außenminister Perić)	Schloss Kleßheim
4. 6. 1944	Kroatischer Gesandter Kosak	Berghof
18. 9. 1944	Kroatischer Staatschef Pavelić (mit Außenminister Alajbegović, Generalleutnant Gruić)	Wolfsschanze

Literatur und Quellen

- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik: D XI/1, D XI/2, D XII/1, E III, E V, E VI, E VII.*
- Corvaja, Santi. *Hitler and Mussolini: The Secret Meetings.* New York: Enigma Books, 2008.
- *Deutsche Wochenschau*, 1941.
- *Die Organisation des Terrors. Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1943–1945.* Herausgegeben von Matthias Uhl, Thomas Pruschwitz, Martin Holler, Jean-Luc Leleu und Dieter Pohl. München: Piper, 2020.
- *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Teil I: Aufzeichnungen 1923–1941, Band 9.* Herausgegeben von Elke Fröhlich. München: Saur, 1998.
- *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Teil II: Diktate 1941–1945, Band 9.* Herausgegeben von Manfred Kittel. München: Saur, 1993.
- *Dokumenti o Jugoslaviji: historijat od osnutka zajedničke države do danes.* Herausgegeben von Ferdo Čulinović. Zagreb: Školska knjiga, 1968.
- Goeschel, Christian. *Mussolini und Hitler. Die Inszenierung einer faschistischen Allianz.* Berlin: Suhrkamp, 2019.
- *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940–1941. Band I: 1. August 1940–31. Dezember 1941. Zusammengestellt und erläutert von Hans-Adolf Jacobson.* Herausgegeben von Percy Ernst Schramm. München: Pawlak, 1982.
- Mäuer, Frank Uwe. *Zu Gast in Deutschland – Staatsbesuche in der Weimarer Republik und im Dritten Reich.* Hamburg: Dr. Kovač, 2016.
- Milza, Pierre. *Conversations Hitler – Mussolini 1934 – 1944.* Paris: Fayard, 2013.
- Neumärker, Uwe, Robert Conrad und Cord Woywodt. *Wolfsschanze. Hitlers Machtzentrale im II. Weltkrieg.* Augsburg: Bechtermünz, 2005.
- Olshausen, Klaus. *Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941.* Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1973.
- Ránki, György. „Hitlers Verhandlungen mit osteuropäischen Staatsmännern, 1939–1944.“ In: *Deutsche Frage und europäisches Gleichgewicht. Festschrift für Andreas Hillgruber zum 60. Geburtstag.* Herausgegeben von Klaus Hildebrand und Reiner Pommerin, 195–228. Köln–Wien: Böhlau, 1985.
- Rem, Tore. *Knut Hamsun. Die Reise zu Hitler.* Berlin: Das Neue Berlin, 2016.
- Sandner, Harald. *Hitler – Das Itinerar. Aufenthaltsorte und Reisen von 1889 bis 1945.* Berlin: Story, 2016.
- Schieder, Wolfgang. *Adolf Hitler – Politischer Zaubelerhrling Mussolinis.* Berlin–Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2017.
- Schieder, Wolfgang. *Mythos Mussolini. Deutsche in Audienz beim Duce.* München: De Gruyter Oldenbourg, 2013.
- *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939–1941.* Herausgegeben von Andreas Hillgruber. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe, 1967.
- *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes. Zweiter Teil: 1942–1944.* Herausgegeben von Andreas Hillgruber. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe, 1970.
- Zelle, Karl-Günter. *Mit Hitler im Gespräch. Blenden – überzeugen – wüten.* Paderborn: Schöningh, 2017.

Martin Moll

**JUGOSLAWEN BEIM FÜHRER
HITLERS BEGEGNUNGEN MIT JUGOSLAWISCHEN
STAATSMÄNNERN
IM ZWEITEN WELTKRIEG**

ZUSAMMENFASSUNG

Die in unterschiedlicher Ausführlichkeit vorgestellten Besucher Hitlers (3 Jugoslawen, 14 Kroaten, 1 Serbe) repräsentierten divergierende Staaten: 1) Das souveräne, von Hitler umworbene, jedoch nie unter Druck gesetzte Königreich Jugoslawien bis Ende März 1941, 2) den scheinsouveränen, in Wahrheit vom Deutschen Reich und zeitweilig von Italien abhängigen, instabilen Unabhängigen Kroatischen Staat der Ustascha von April 1941 bis Kriegsende und 3) das noch schwächere, ab April 1941 von der Wehrmacht besetzte Rumpfserbien. Die jugoslawischen Vertreter ließen sich erst nach mehrmonatigem Zureden Hitlers zum Beitritt ihres Landes zum Dreimächtepakt bewegen; ein Schritt, dem wegen eines Regierungswechsels keine praktische Bedeutung mehr zukam. Die Kroaten suchten bis Mitte 1943 vor allem Hitlers Unterstützung gegen die italienische Dominanz, womit sie bedingt erfolgreich waren. Sie vertraten stets selbstbewusst und teilweise erfolgreich die Interessen ihres Landes. Hitler war den Kroaten zugeneigt, was unter anderem mit seiner österreichischen Herkunft zu tun hatte. Konträr stand er zu den Serben, sodass er deren Ministerpräsidenten Nedić nur einmal empfing. Da über diese Begegnung kaum Informationen vorliegen, ist eine vergleichende Beurteilung nicht möglich.

Polona Sitar*

Agrikulturna modernizacija in življenjski svet podjetnih polkmetov. Integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji**

IZVLEČEK

Pričujoči članek proučuje značilnosti ekonomske zgodovine slovenskega podeželja v socialistični Sloveniji skozi perspektivo sprememb, ki jih nakup modernih agrarnih tehnoloških naprav prinese v kmečka gospodinjstva. Temelji na konceptu integrirane kmečke ekonomije, ki pojasnjuje, da so se kmečka gospodinjstva preživljala s kombiniranjem samo-oskrbnega kmetijstva in tržno usmerjenih dejavnosti, in pod drobnogled vzame kmečke družine polkmetov (t. i. polproletarcev). Prispevek poudari pomen agrikulturne modernizacije, ki je pomembno določala razvoj kmetijstva s posodabljanjem tehnik pridelave in uvajanjem kmetijske mehanizacije. Prinaša spoznanja o tem, kdo v družini je vnašal novosti na kmetijo in kako je proces mehanizacije kmetij vplival na delitev dela med spoloma, družbeno razslojevanje ter generacijske diskontinuitete znotraj posamezne kmečke gospodarske enote. Z uporabo pristopa ustne zgodovine skuša članek prikazati drugačno perspektivo, ki temelji na izkušnjah (pol)kmetov in njihovih vsakdanjih praksah, ter tako prispevati dodaten diskurz k že obstoječemu uradnemu političnemu in ekonomskemu.

Ključne besede: integrirana kmečka ekonomija, mehanizacija kmetijstva, modernizacija kmečkih gospodinjstev, polkmetje, socializem

* Dr., docentka, Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Titov trg 5, SI-6000 Koper; polona.sitar@fhs.upr.si

** Članek je rezultat raziskave v okviru projekta Koncepti kmečke ekonomije: teoretični in empirični primerjalni pristop, 15.– 20. stoletje (J6 – 1799), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

AGRICULTURAL MODERNISATION AND THE LIFE-WORLD OF ENTERPRISING PART-TIME FARMERS. AN INTEGRATED PEASANT ECONOMY IN SOCIALIST SLOVENIA

The present article examines the characteristics of the economic history of the Slovenian countryside in socialist Slovenia through the perspective of the changes that the purchase of modern agrarian technological devices brought to the peasant households. It is based on the concept of an integrated peasant economy, which explains that peasant households made a living by combining self-sufficient agriculture and market-oriented activities and takes a closer look at the peasant families of part-time farmers (semi-proletarians). The article highlights the importance of agricultural modernisation, which significantly determined the development of agriculture through the modernisation of production techniques and the introduction of agricultural machinery. It provides insights into who in the family introduced innovations to the farm and how agricultural mechanisation affected the gender division of labour, social stratification and generational discontinuities within an individual peasant economic unit. Using an oral history approach, the article seeks to present a different perspective based on the experiences of part-time farmers and their daily practices, thus contributing additional information to the existent official political and economic historical discourse.

Keywords: agricultural mechanisation, modernisation of agricultural households, part-time farmers, socialism, integrated peasant economy

Uvod

V obdobju socializma je Slovenija stopila na pot hitre modernizacije in proletarizacije večinoma kmečkega prebivalstva. V relativno kratkem obdobju je socializem močno preoblikoval slovensko družbo in gospodarstvo.¹ V prvih letih po drugi svetovni vojni je bila kmetijska politika podrejena izvajanju industrializacije z zagotavljanjem preskrbe zaposlenih ljudi v industriji, agrarna reforma pa je postala osrednje gibalno jugoslovanske politike in ekonomije.² Zemljo so brez priznanja plačila odškodnine nacionalizirali vsem posestnikom, ki so imeli več kot 45 hektarjev skupne površine ali 25 do 30 hektarjev obdelovalne zemlje, če so jo dajali v zakup ali je niso obdelovali sami in tudi če so bile lastnik zemlje banke, podjetja, delniške družbe ali cerkev.³ Druga

1 Vlado Klemenčič, *Gospodarjenje v socializmu: Oris gospodarske zgodovine Slovenije 1945–1990* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2013), 19, 20.

2 Zdenko Čepič, »Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni (agrarna reforma med političnim in ekonomskim)«, v: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991*, ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996), 146, 147.

3 Ibidem, 150–55.

agrarna reforma leta 1953 je z zakonom opredelila nov zemljiški maksimum, s katerim je v zemljiški državni sklad prešla obdelovalna zemlja kmetov, ki so upravljali z več kot 10 hektarjev površine. V Sloveniji se je tako ponovno nacionaliziralo 27,6 odstotka zasebnih kmetijskih posestev.⁴

Mnogi, ki so zemljo dobili z agrarno reformo, in mali kmetje, ki so se s kmetijstvom ukvarjali že pred vojno, so iskali glavni vir zaslužka v neagrarnih gospodarskih panogah.⁵ Mali in srednje veliki kmetje so se zaposlovali v neagrarnih poklicih, zato je delež čistega kmečkega prebivalstva padal in večina kmečkih gospodinjstev se je sčasoma preoblikovala v polkmečka ali nekmečka gospodinjstva.⁶ Po letu 1945 se začnejo v politiki in družboslovju uveljavljati izrazi, kot so ‚polproletarci‘, ‚polkmetje‘ ali ‚kmetje-delavci‘, za opis delovne sile, ki je dnevno migrirala z majhnih družinskih kmetij v industrijska središča.⁷ Pospešene selitve z jugoslovanskega podeželja v mesta so se odvijale v 50. in 60. letih, toda socialistična Slovenija je prav zaradi ‚kmeta-industrijskega delavca‘ lahko oblikovala in ohranila policentrični razvoj ob relativno majhnih mestih.⁸

Izračun za leto 1953 pokaže, da je bilo v Sloveniji 63 odstotkov kmetov takih, ki so bili zaposleni v neagrarnih dejavnostih, živeli pa so na vasi v t. i. »mešanih gospodarstvih«. ⁹ Za gospodinjstvo, ki pridobiva dohodek iz kmetijstva in nekmetijskih dejavnosti, se je v svetu in pri nas uveljavil izraz »mešana kmetija« (angl. *the part-time farming family*), uporablja pa se tudi izraz »gospodinjstvo z večstransko dejavnostjo« (angl. *the multiple job farm family in the pluractive farm*).¹⁰ Strinjamo se z Ano Barbič, ki poudarja, da je za preučevanje kmetovanja ob službi (angl. *part-time farming*) kmečka družina ali gospodinjstvo najbolj primerna enota analize, saj o uporabi skupnih virov odloča cela kmečka družina.¹¹

Najpogostejša tržno usmerjena dejavnost, ki je kmetom predstavljala vir neagrarnega dohodka, je bila zaposlitev v lokalnih industrijskih obratih. Poleg tega so pogosto prodajali presežke kmetijskih pridelkov, kot so zelenjava, sadje, jajca, mleko in gozdni sadeži (gobe, borovnice), kmetijski zadrugi, bolnišnicam, gostiščem in menzam podjetij, prav tako pa tudi na tržnici. Pomemben vir neagrarnega dohodka na kmetiji je predstavljalo tudi vse večje izkoriščanje gozda v obliki prodaje lesa. Pogosto so kmetje odšli na večmesečno delo v tujino, denimo v Nemčijo, Švico, Libijo ali Kanado, kjer

4 Ibid., 158.

5 Čepič, »Spreminjanje lastništva zemlje,« 154–56.

6 Vlado Klemenčič, »Poskus opredelitve sodobnih problemov razvoja kulturne pokrajine slovenskega podeželja,« *Dela* 24 (2005).

7 Jože Levstik, *Ekonomika in družbena problematika polproletariata v SRS. 1. del* (Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije in Biotehniška fakulteta Univerze v Ljubljani, 1964).

8 Mojca Novak, »Periferna agrarna transformacija; slovenski primer,« v: *Prevrti in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991*, ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996), 23–35.

9 Zdenko Čepič, »Vloga agrarnega sektorja pri modernizaciji Slovenije in Jugoslavije,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 56–62.

10 Ana Barbič, *Kmetov vsakdan. Položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem*. (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1990), 20.

11 Ana Barbič kot mešana gospodinjstva opredeljuje tista, ki pridobivajo dohodek iz kmetijstva in nekmetijskih dejavnosti ne glede na to, ali več virov dohodka kombinirajo vsi člani gospodinjstva ali pa eni pridobivajo dohodek samo iz kmetijske, drugi pa samo iz nekmetijske dejavnosti. – Ibid., 13.

so lahko v relativno kratkem obdobju zaslužili večjo vsoto denarja. Manj pogosti neagrarni dejavnosti na kmetiji sta bili tudi podeželski turizem in gostilništvo.

V prispevku kmečko prebivalstvo dojemamo kot podjetno, torej kot gospodarsko aktivno in prizadevno, saj se gospodinjstva na podeželju niso le pasivno prilagajala zunanjim razmeram in pritiskom, temveč so bila dejaven akter v širši sferi proizvodnje in porabe. Z organizacijo dela in razmerij znotraj družine je kmet sooblikoval družbene in gospodarske procese. Izraz podjetnost vključuje tudi kmetovo željo po dobičku, katere obstoj predpostavlja zavestnejše in samostojnejše odločanje in izrabo tržnih priložnosti.¹²

Kot ugotavlja Aleksander Panjek v kontekstu proučevanja kmečke ekonomije novega veka na Slovenskem, je z organizacijo dela in razmerij v družini kmečki sloj aktivno sooblikoval družbene in gospodarske procese. Pridobivanje neagrarnih dohodkov je bilo namenjeno preživetju in tudi plačevanju davkov. Naraščanje števila gospodinjstev, ki so presegla raven preživetja, ki ga je kmetijstvo omogočalo, pokaže, da je podeželsko prebivalstvo izkoriščalo možnost dostopa do alternativnih dejavnosti kot virov dohodka.¹³ Raznoliki viri neagrarnih dohodkov so ruralni družbi omogočili, da je strukturirano premagala okoljske, tehnološke in druge omejitve, in hkrati bili vzrok, da so bila kmečka gospodarstva majhna, ker so imeli kmetje različne vire dohodkov.¹⁴ Takšna kmečka ekonomija je na Slovenskem izpričana vsaj od 16. stoletja in vse do vključno prve polovice 20. stoletja.¹⁵ Glede na to, da gre za dolgotrajno značilnost, bomo tudi pojav »polkmeta« v drugi polovici 20. stoletja poskusili interpretirati s te perspektive.

Zato bomo v pričujočem članku uporabili koncept integrirane kmečke ekonomije,¹⁶ skladno s katerim so se kmečka gospodinjstva preživljala s kombiniranjem samoskrbnega kmetijstva in tržno usmerjenih dejavnosti, pri čemer so bile tudi v socializmu kmetijske dejavnosti delno tržno usmerjene. Prav tako kmetijstvo, skladno s konceptom integrirane kmečke ekonomije, ni nujno predstavljalo njene podlage, tržne dejavnosti pa niso bile preprosto dopolnilne. To pomeni, da kmetijska proizvodnja, usmerjena v lastno porabo, ni bila nujno osnova ekonomije kmečkega gospodinjstva in da so tržne dejavnosti predstavljale enakovreden vir dohodka. Bistvenega značilnost integrirane kmečke ekonomije je v tem, da je združevala dejavnosti in dohodkovne vire iz vseh treh ekonomskih sektorjev, iz primarnega, sekundarnega in terciarnega.¹⁷

Namen prispevka je orisati učinek industrializacije na kmečko gospodarstvo, pri čemer se bomo posvetili spremembam, ki jih je nakup modernih kmetijskih

12 Aleksander Panjek, »Uvod,« v: *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, ur. Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018), 7. Aleksander Panjek, »Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije,« v: *Preživetje in podjetnost*, 33.

13 Panjek, »Uvod,« 7–12.

14 Aleksander Panjek, »The Integrated Peasant Economy as a Concept in Progress,« v: *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, ur. Aleksander Panjek, Jesper Larsson in Luca Mocarelli (Koper: University of Primorska Press, 2017), 23.

15 Gl. Panjek in Lazarevič, ur. *Preživetje in podjetnost*.

16 Gl. Panjek, »Uvod,« Gl. tudi Panjek, Larsson in Mocarelli, ur., *Integrated Peasant Economy*.

17 Panjek, »Uvod,« 43, 44.

tehnoloških naprav prinesel v posamezno kmečko gospodinjstvo. Teza članka je, da je zaposlitev ljudi v neagrarnih dejavnostih omogočala razvoj zasebnega kmetijstva v socialistični Sloveniji s tehnološko modernizacijo. Podrobneje se bomo posvetili razumevanju tega, kako so spremembe, ki jih prinese nakup kmetijskih tehnoloških naprav, vplivale na delitev dela med spoloma znotraj kmečkega gospodarstva. V ospredju bodo kmečke družine, ki so bile vpete v neagrarno dejavnost na kmetiji tako, da je bil vsaj eden izmed članov zaposlen (tudi) zunaj kmetije. Zanimala nas bo torej populacija polkmetov, ki so imeli status zaposlenih in so hkrati delali v kmetijstvu, pri čemer je njihov primarni vir dohodka predstavljala zaposlitev, kmetijstvo pa je vse bolj postajalo sekundarna dejavnost.

Poudarili bomo pomen modernizacije kmetijstva, ki je pomembno določala njegov razvoj s posodabljanjem tehnik pridelave in uvajanjem kmetijske mehanizacije, ki je omogočala učinkovitejše izkoriščanje zemlje. Skušali bomo razumeti, kdo v družini je vnašal novosti na kmetijo in kako je proces mehanizacije kmetij vplival na dvig standarda in družbeno razslojevanje. Pri tem bomo pozornost usmerili tudi v morebitne generacijske kontinuitete in diskontinuitete.

Metodološko bomo uporabili analizo znanstvene literature, ki proučuje modernizacijo polkmečkih gospodarstev v socialistični Sloveniji, in statističnih virov, s pomočjo katerih bomo orisali zaposlitveno strukturo in rast kmetijske mehanizacije. Za razumevanje širšega družbenega in zgodovinskega konteksta bomo vključili teoretska spoznanja, objavljena v relevantni zgodovinski literaturi. Uporabili bomo tudi metodo ustne zgodovine, ki temelji na zbiranju spominov iz vsakdanjega življenja. Skozi lastno socialno mrežo smo vzpostavili stik z ljudmi iz ruralnih predelov Slovenije in z njimi izvedli polstrukturirane intervjuje. Po načelu etnografskega raziskovanja v obliki snežne kepe smo se zblížali z osrednjim sogovornikom ali sogovornico v vasi in z njim ali njo opravili polstrukturiran intervju, potem pa smo ga ali jo prosili, naj nas predstavi svoji mreži ljudi. Polstrukturirane intervjuje smo opravili s 40 sogovorniki in sogovornicami po vsej Sloveniji, rojenimi pred drugo svetovno vojno, in z generacijo njihovih otrok, rojeno večinoma v 50. in 60. letih prejšnjega stoletja.¹⁸ Vsem je skupno, da so se v svojem aktivnem obdobju ukvarjali s kmetovanjem, večina pa jih je bila vpeta tudi v neagrarne aktivnosti. Vključitev obeh generacij omogoča razumevanje obdobja socializma na slovenskem podeželju skozi generacijsko perspektivo, ki po eni strani osvetljuje morebitne generacijske diskontinuitete, po drugi pa tudi skupna razumevanja.

18 Sogovornikov in sogovornic ne bomo poimenovali s pravim imenom in priimkom, ampak bomo uporabljali izmišljena imena, da bi zagotovili njihovo anonimnost. Bolj kot imena so za nas pomembni podatki o spolu, starosti, poklicu, letu in kraju rojstva.

Spreminjanje odnosa oblasti do kmečkega prebivalstva in pregled rasti mehanizacije kmetijstva

Agrarna reforma je bila, kot ugotavlja Žarko Lazarevič, z vidika političnih in ideoloških ciljev uspešna, saj so z njo onemogočili »reprodukcijo kapitalističnih razmerij«¹⁹ z omejitvijo ekonomskega obsega zasebnega kmetovanja. Zasebnim kmetom so prepovedali kupovanje delovnih strojev, najmanjše delovne sile in trgovanje, da bi prenesli kmetijsko pridelavo na državna kmetijska podjetja in zadruge. Zaradi omejevanja zasebnih kmetovalcev pa je bila po Lazarevičevem mnenju s stališča ekonomskih učinkov agrarna reforma neuspešna. Kmetijstvo je nazadovalo in kmetje so ob veliki delovni fizični obremenitvi zaradi slabe tehnološke opremljenosti redko pridelali več kot za preživetje. Poleg tega je administrativni poseg v relativne cene močno povečal razkorak med relativno vrednostjo kmetijskih proizvodov v razmerju do industrijskih izdelkov v škodo kmetijstva, kar je zaznamovalo življenjsko raven, socialni položaj in družbeni status kmetov, svoje pa je dodal še sistem obdavčenja zasebnih kmetovalcev. Kmetijstvo je predstavljalo vir akumulacije za industrijski razvoj države, kar pomeni, da so industrializacijo zasnovali na podcenjenosti kmečkega dela in življenjske ravni kmečkega prebivalstva.¹⁹

Pogled na spreminjanje odnosa oblasti do kmetov v kontekstu širših družbenopolitičnih sprememb pokaže, da je po drugi svetovni vojni oblast na kmetijstvo gledala kot na industrijo, v kateri prevladuje zasebna lastnina, kmete pa dojemala kot razredne nasprotnike. Cilj kmetijske politike je bil omogočiti nemoteno industrializacijo in zagotoviti zadovoljivo zalogo zaposlenih delavcev in delavk v industriji.²⁰ Uradni odnos komunistične vladavine do delavcev je bil v nasprotju z odnosom do kmetov idealiziran. To stališče so krepile tudi šole, množični mediji in prikrajšan položaj kmeta v državi.²¹ Kmetijska panoga je bila zapostavljena, saj je bilo v letih 1945 in 1946 kmetijstvo deležno premajhnih državnih subvencij in kreditnih sredstev, pa še ta so bila v glavnem dodeljena novoustanovljenim državnim kmetijskim posestvom, obnovitvenim zadrugam in strojno traktorskim postajam. Državni organi tudi niso zagotovili zadostne količine semen, umetnega gnojila, orodja in delovne sile.²²

Nova oblast je po vojni odpravila institucionalni okvir kreditiranja kmetijstva (predvojne banke, kreditne zadruge), predvojno združništvo in kmetijsko-pospeševalno službo. Odpravila je tudi trg kot koordinacijski mehanizem in uveljavila novo raven relativnih cen v škodo kmetijstva. Z odpravo teh institucionalnih oblik se je

19 Žarko Lazarevič, »Kmetje in zasebni gospodarski interesi po letu 1945,« v: Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja, ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2018), 403, 404.

20 Zdenko Čepič, »Vloga agrarnega sektorja pri modernizaciji Slovenije in Jugoslavije,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 58, 59.

21 Joel M. Halpern, »Farming as a Way of Life: Yugoslav Peasant Attitudes,« v: *Soviet and East European Agriculture (Russian and East European Studies, vol. 6)*, ur. Jerry F. Karcz (Berkeley: University of California Press, 1967), 361.

22 Jože Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013), 26.

močno spremenil makroekonomski okvir delovanja zasebnih kmetov, ki je bil podvržen državnemu nadzoru.²³ Potekal je proces razrednega spopada ‚proletarske‘ oblasti s kmeti kot zemljiškimi lastniki za potrebe razvoja industrije.²⁴

Število kmečkega prebivalstva, ki mu je kmetijska dejavnost predstavljala poglavitni vir zaslužka, je hitro padalo. Če si pogledamo število zaposlenih v kmetijstvu v Sloveniji (letno povprečje), je bilo leta 1960 v zasebnem sektorju vseh zaposlenih 13.068, od tega v kmetijstvu 1.117 (8,5 odstotka). Pet let kasneje, leta 1965, je bilo vseh zaposlenih v zasebnem sektorju 11.878, od tega v kmetijstvu zgolj 575 (4,8 odstotka). Leta 1970 je bilo vseh zaposlenih v zasebnem sektorju 14.152, od tega v kmetijstvu 423 (3 odstotki), pet let kasneje pa je bilo vseh zaposlenih v zasebnem sektorju 15.133, od tega v kmetijstvu zgolj 315 (2,1 odstotka).²⁵

Zaposlovanje v nekmetijskih dejavnostih, zlasti v industriji, je bilo veliko večje kot zapuščanje podeželja in naseljevanje v mestih. Po ugotovitvah Ane Barbič v letu 1982 dobimo naslednjo strukturo 2052 preučevanih slovenskih kmetij glede na zaposlitev članov jedra kmečke družine (gospodar/mož, gospodarica/žena, naslednik/naslednica): čiste kmetije (vsi člani jedra družine delajo samo na kmetiji): 28,1 odstotka; mešane kmetije 1 (najmanj en član jedra družine dela samo na kmetiji in najmanj eden je zaposlen): 59 odstotkov; mešane kmetije 2 (vsi člani jedra družine so zaposleni in hkrati kmetujejo): 12,9 odstotka.²⁶ Ugodnosti zaposlitve, kot sta denimo zanesljiv in reden dohodek ter socialna varnost, so deloma odtegnile kmetijstvu tudi velik del kmečkega prebivalstva, ki kmetovanja sicer ni želelo povsem opustiti.²⁷

Agrarna reforma leta 1945 je povečala število manjših kmečkih gospodarstev. Povprečna velikost kmetije je znašala 6,8 hektarja, do leta 1981 pa se je zmanjšala za 1,3 hektarja. Poleg majhnosti obdelovalnih posestev je na pospeševanje deagrarizacije vplivalo tudi to, da je v Jugoslaviji v kmetijski lastniški strukturi prevladoval zasebni sektor.²⁸ Med polproletarci so bili najbolj zastopani tisti z majhnimi kmetijami. V začetku 60. let so bile med posestniki z do 0,5 hektarja velikimi posestvi tri četrtine polproletarcev, medtem ko se je izven kmetijstva zaposlila le tretjina tistih, ki so imeli 10 in več hektarjev velike kmetije. Leta 1960 je kmečko gospodarstvo ustvarilo le še polovico denarnih prejemkov iz kmetijske dejavnosti, do konca 60. let pa manj kot tretjino. Od srede 60. let so člani kmečkega gospodinjstva, zaposleni zunaj kmetijstva, prinašali domov več denarja, kot so ga ustvarili s kmetovanjem. Pri polproletarcih je viden vzajemni odnos agrarnega in neagrarnega sektorja pri modernizaciji; delovna sila za neagrarne dejavnosti je prihajala z vasi, kamor se je vračal zaslužek, ki je pomenil sredstvo za modernizacijo kmetijstva.²⁹

23 Lazarevič, »Kmetje in zasebni gospodarski interesi,« 401.

24 Čepič, »Vloga agrarnega sektorja,« 56.

25 Statistični letopis SR Slovenije: Zaposleni v zasebnem sektorju po področjih – letno povprečje (Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1976), 165.

26 Barbič, *Kmetov vsakdan*, 74.

27 Ibid., 133.

28 Prinčič, »Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti,« 262, 263.

29 Čepič, »Vloga agrarnega sektorja,« 60.

Snovalec jugoslovanske kmetijske politike zgodnjega socializma Edvard Kardelj je v novi organizaciji kmetijstva videl sredstvo za uspešno industrializacijo. Pogoja za »rekonstrukcijo« kmetijstva sta bila zanj tehnološki napredek in večja uporaba strojev. Za to je bila potrebna drugačna organizacija kmetijske proizvodnje, ki jo je videl v zadružništvu.³⁰ Glavni cilj obnovljenega samoupravnega gospodarskega sistema z leta 1953 sprejeto ustavo je bil preoblikovati državno lastnino v družbeno, kar je bilo v prid širitvi velikih javnih kmetij in razvoju kmetijskih delovnih zadrug.³¹

Poskus kolektivizacije kmetijskih proizvajalcev, posebej intenziven po letu 1948 z resolucijo Informbiroja, ki je jugoslovanskim komunistom očitala »oportunistični odnos« do kmetov,³² so oblasti leta 1953 opustile, da bi pomirile nezadovoljne kmete. Leta 1957 je bilo po besedah Žarka Lazarevića z resolucijo zvezne skupščine sprejeto, da kmetijska politika ne bo več nasilno posegala v individualno lastništvo zemlje. Zasebni kmet je veljal za legitimen ekonomski subjekt, s čimer je bil prepoznan potencial zasebnega kmetijstva. Kljub vsemu je kmetijska proizvodnja še vedno temeljila na državnem kmetijskem sektorju kot nosilcu tehnične preobrazbe in rastoče produktivnosti. Diskriminatoren odnos do kmetijstva se je spreminjal tudi v smeri zavedanja o nujnosti povečanja investicijskega vlaganja. V Sloveniji se je vrednost investicij v kmetijstvo v desetletju 1952–1962 povečala za skoraj 8.000-krat. Zadruge so vedno bolj postajale socialistična podjetja, ki so kmetom nudile usluge, kot je mehanizacija, strokovno vodenje in najem kreditov. Kot organizatorice kmetijske proizvodnje so ustanovljale tudi podjetja za dokup, predelavo ter izvoz pridelkov in izdelkov. V Sloveniji je bilo vanje vključenih 44 odstotkov vseh kmetov, kar je močno presegalo jugoslovansko raven (25 odstotkov).³³

S prvo agrarno reformo so skušali močno omejiti ekonomski obseg zasebnega kmetovanja, saj je bil cilj prenesti kmetijsko pridelavo na državna kmetijska podjetja in zadruge. To so skušali doseči tudi tako, da so kmetom prepovedali najemanje delovne sile, trgovanje in kupovanje delovnih strojev. Leta 1967 so bile odpravljene zadnje omejitve glede nakupa težke mehanizacije za kmetijsko proizvodnjo. Kmetje so lahko kupili najsodobnejšo opremo, kar je odprlo pot modernizaciji zasebnega kmetijstva, ki pa je bila seveda odvisna od finančnih možnosti.³⁴ To, da je bil zasebnim kmetom

30 Jože Princič, »Temeljne dileme in problem modernizacije slovenskega gospodarstva,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 60.

31 Jernej Turk, Črtomir Rozman, Karmen Pažek in Darja Majkovič, »The Social Context of Changes in Slovene Agriculture since Feudalism,« *Društvo. Istraž. Zagreb* 1–2 (2007): 199–212. Davek, ki se je zaračunal zasebnim kmetom za nakup kmetijskih pripomočkov, je veljal za najbolj diskriminacijski ukrep, ki ga je uvedla socialistična vlada. Ta politika favoriziranja socialističnega tipa kmetijske proizvodnje je povzročila umik zasebnih kmetov s »pravega trga« na tako imenovani »kmečki trg«, kjer so prodajali predvsem mlečne izdelke, jajca, sadje in zelenjavo po konkurenčnih cenah, ki jih je določal trg. – Ibid., 206.

32 Srđan Milošević, »The Role of the Yugoslav Popular Front in Implementing Communist-Style Measures in Yugoslav Rural Areas (1945–1953),« *Tokovi zgodovine*, 3 (2018): 63–86. Gl. tudi Dragan Veselinov, *Agrarno pitanje u Jugoslaviji: teorijsko-empirijska analiza položaja i uloge seljačkog gazdinstva u agrarnoj politici i privrednom razvoju Jugoslavije od 1918. do 1980. Godine* (Beograd: Borba, 1981).

33 Lazarević, »Kmetje in zasebni gospodarski interesi,« 412, 413.

34 Ibid., 403, 413.

omogočen nakup traktorjev in drugih strojev, je imelo za posledico hitro opremljanje družinskih kmetij s kmetijsko mehanizacijo.³⁵

Politika, ki je spodbujala le družbeno kmetijstvo, velikemu delu kmetov ni zagotavljala minimalnih možnosti za preživetje in ni skrbela za razvoj družinskih kmetij. V Sloveniji je bil šele leta 1956 dosežen predvojni obseg kmetijske proizvodnje, njena opazna rast pa se pojavi šele deset let kasneje, ko se je začelo pospešeno modernizirati tudi kmetijstvo. Kmetje, natančneje tisti, ki so se s kmetovanjem ukvarjali po delu v službi, so začeli kupovati mehanizacijo po načelu »traktor v vsako hišo«. Do večjega razcveta tehnološke modernizacije je prišlo od začetka 70. let dalje, ko se je bolj jasno pokazala vloga neagrarnega sektorja pri modernizaciji agrarnega, saj je bil velik del sredstev za nakup kmetijske mehanizacije ustvarjen v neagrarnem gospodarstvu.³⁶

Pregled mehanizacije kmetijstva v prvem petletnem planu pokaže, da je zahteval dosledno zamenjavo ral in lesenih plugov z železnimi.³⁷ Po koncu druge svetovne vojne je namreč popis poljedelskega orodja razkril, da je bila četrtnina vseh plugov lesenih. Še slabše stanje je bilo glede tehnično naprednejših kmetijskih naprav (sejalnikov, kosilnic, mlatilnic, slamoreznic ipd.) in strojev (traktorjev, kombajnov), ki jih je bilo izjemno malo. Po popisu leta 1925 je bilo v Sloveniji osem traktorjev. Do druge svetovne vojne slovenski kmet za obdelavo zemlje ni uporabljal strojev na motorni pogon. Po računu iz leta 1938 je celotna mehanizacija slovenskega kmetijstva nadomeščala le od 2,5 do 3,3 odstotka vseh za kmetijska dela potrebnih delovnih dni, zemlja pa je bila obdelana pretežno ročno.³⁸

V začetku leta 1951 je bilo v Jugoslaviji 6.266 traktorjev, v Sloveniji pa 259, pri čemer jih je bilo kar 90 v zasebni lasti kmetov.³⁹ Iz statističnih podatkov razberemo naraščanje števila prodanih traktorjev in drugih kmetijskih strojev v socialistični Sloveniji po letih. Leta 1965 je bilo količinskega prometa s traktorji (skupaj s prikoliciami) 694 kosov, z drugimi kmetijskimi napravami in stroji pa 6.693 kosov.⁴⁰ Deset let kasneje, leta 1975, je bil količinski promet s traktorji 1.075 kosov, z drugimi kmetijskimi stroji pa 18.721 kosov.⁴¹ Največji porast opazimo do leta 1985, ko je količinski promet s traktorji znašal 5.639 kosov, z drugimi kmetijskimi stroji pa 28.848.⁴²

Opuščanje ideološke rigidnosti v razmerju do zasebnega kmetijstva je potekalo vzporedno z liberalizacijo jugoslovanskega socialističnega ekonomskega sistema, ki pa je kmete z ekonomskimi in socialnimi ukrepi zadržal v okviru socialističnega združenega sektorja. Od srede 60. let so intenzivno vlagali v razvoj državnih kmetijskih podjetij. Pomen zasebnega kmetijstva je ekonomsko upadal in v političnem besednjaku se

35 Vlado Puljiz, »Seljaštvo u Jugoslaviji«, *Sociologija sela* 99/100 (1988): 18.

36 Čepič, »Vloga agrarnega sektorja«, 58.

37 Žarko Lazarević, »Razkorak med razvitimi in nerazvitimi – zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije?«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 81.

38 Čepič, »Vloga agrarnega sektorja«, 55, 60.

39 Zdenko Čepič, »Opis pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960«, v: *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejši zgodovine*, ur. Zdenko Čepič, 175–88 (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1999), 186.

40 Statistično gradivo SR Slovenije: *Letni pregled notranje trgovine 1965*, št. 13 (Ljubljana: Zavod za statistiko, 1967), 29.

41 *Zavod SR za statistiko: Letni pregled trgovine 1975*, št. 53 (Ljubljana: Zavod za statistiko, 1977), 34.

42 *Zavod SR za statistiko: Letni pregled trgovine 1975 in 1986*, št. 424 (Ljubljana: Zavod za statistiko, 1988), 68.

je razredni pristop umikal, s tem pa strah pred premožnim kmetom. Postopno so bili kmetje statusno izenačeni z drugimi subjekti, kot so obrtniki. Z ustavo leta 1974 so predvideli možnost nakupa zemljišč, ki niso imela omejenega obsega, kar je odprlo pot bolj ambicioznemu podjetništvu tudi v zasebnem kmetijstvu, a v mejah socialistične ureditve.⁴³ Kmetovanje je v Sloveniji v 80. letih 20. stoletja postalo bolj privlačno, saj je bilo kmetom omogočeno zdravstveno in socialno zavarovanje ter tudi ugodno najemanje kreditov za modernizacijo kmetijstva.⁴⁴

Proces modernizacije kmečkih gospodinjstev z modernimi kmetijskimi napravami

Dosedanje ugotovitve na podlagi znanstvene literature bomo pogledali skozi prizmo pričevanj sogovornikov in sogovornic. Podjetnost polkmetov je razvidna iz tega, da so denar vlagali v nakup kmetijske mehanizacije, največ v motorne kosilnice, traktorje, nakladalke za seno in traktorske priključke. Nakup motorne kosilnice sogovorniki umeščajo v obdobje po letu 1960, nakup traktorja pa v čas po letu 1970. Traktor je veljal za največji družinski nakup, za katerega se je pogosto vzelo denarno posojilo pri banki ali kmetijski zadrugi. Alojz, rojen leta 1940 v Rogačicah na Dolenjskem, kmet in voznik viličarja pri Slovenskih železnica v Ljubljani, je opozoril na postopno mehanizacijo kmetij: *Prej kot traktor smo imeli kosilnico Bčesko. Eno smo dobili rabljeno iz Nemčije 62. leta. Takrat se je komaj začelo. Traktor ni nič. Moraš imeti prikolico, plug, brane.*

Poudaril je tudi, da je zaslužek iz zaposlitve v tovarni omogočil vzdrževanje in širitev njegove kmetije: *Dve štali smo naredili. Denar smo vlagali v kmetijo. Če ne bi na šiht hodil, ne bi kmetije vzdrževal. S kmetijo ni bilo denarja.* Tudi Franci, rojen leta 1952 v Pokleku nad Blanco na Štajerskem, kmet in vratar v podjetju Jutranjka, je povedal, da sta z ženo denar, ki sta ga zaslužila v službi, vložila v kmetijo, in opozoril na pomen osebnih povezav pri nakupu mehanizacije: *Takrat so bile cene za te stroje visoke. Se je pa čakalo, pa veze si moral imeti.*

Traktorji tujih znamk, med katerimi je prevladovala avstrijska znamka Steyer, so se v notranjosti Slovenije začeli pojavljati v 50. letih prejšnjega stoletja. Pred nakupom je bilo treba napisati prošnjo, ki so jo pregledali funkcionarji v Beogradu. Če so jo odobrili, je sledila izdaja dovolilnice za prečkanje meje in nakup. Do takšnih ugodnosti je bila sprva upravičena komunistična elita – nekdanji partizanski borci, ki so v Avstriji ohranili poznanstva s sorodniki in znanci. Kasneje so tudi kmetje začeli pošiljati prošnje za nakup traktorjev in nakladalk za mrvo, ker so imeli gorsko kmetijo in so potrebovali zmogljivejše stroje, ki jih jugoslovanske tovarne niso proizvajale. Prošnjam slovenskih kmetov so pogosto ugodili zaradi prepričanja, da je Slovenija

43 Lazarevič, »Kmetje in zasebni gospodarski interesi,« 413.

44 Klemenčič, »Poskus opredelitve sodobnih problemov,« 172.

hribovita dežela, in navedbe lažnega področja kmetovanja, ki so ga navajali ravninski kmetje.⁴⁵

Posamezno kmečko gospodarstvo je postajalo vse bolj produktivno po zaslugi osvoboditve gospodarstev od presežka delovne sile (deagrarizacije), naraščajočega dohodka iz nekmetijskih dejavnosti, širitve trga kmetijskih proizvodov (povečanja nekmetijskega prebivalstva) in vnašanja bioloških in kemijskih inovacij (umetnih gnojil itd.). Vse te spremembe so se uvajale na majhnih kmečkih posestvih.⁴⁶ Pred uporabo kmetijske mehanizacije so kmetje ob mnogo večji fizični obremenitvi pridelali manj, njeno uvajanje v kmečkem gospodarstvu pa je omogočilo širitev proizvodnje in manj ročnega dela. Izboljšal se je tudi njihov življenjski standard, so pa imeli dodatne stroške z vzdrževanjem mehanizacije.

Kot se je spominjal Tomislav, rojen leta 1950 v Mostu na Soči na Primorskem, se je uspešnost kmetij od srede 60. let dalje merila predvsem v obliki nakupa nove kmetijske mehanizacije: *Na Tolminskem je bil uspešen kmet, če je imel dosti strojev, da ni delal na grablje in koso. Pri nas jih je bilo kar precej. Posebno mlajši, ker so iz službe dali denar v kmetijo. Si je kupil traktor in kosilnico, da si je olajšal delo, hitro naredil in lahko bil tudi v službi. Starejši kmetje so imeli pa samo grablje in koso.* Tomislav je opozoril, da so starejše generacije kmetije še vedno najraje obdelovale ročno. Iz pogovorov o nakupu mehanizacije je razviden medgeneracijski konflikt, saj ji je bila sprva večinoma naklonjena predvsem mlajša generacija, vendar se je postopoma tudi to spreminjalo.

Geza, rojen leta 1959 v Tešanovcih v Prekmurju, se je takole spominjal miselnega preskoka med generacijama: *Oče je bil bolj tak – plug pa brana. Delali so toliko, da so si pokrili lastne potrebe pa malo nečesa prodali, da so stroške pokrili. Mi, ki smo bili mladi in odvisni, pa smo stremeli k temu, da smo začeli povečevati, več gnojiti, zaščitte več uporabljati in maksimalno vlagati. Začne se prva hiperprodukcija – maksimalno iz zemlje iztržiti čim več. Ko sem prišel iz vojske in ko sva se z očetom pogovarjala, sem pa takrat čisto drugače gledal na te reči. Sem že tudi hodil malo po svetu in sem njemu rekel: ‚Glej, če želiš, da bom kmetoval, potem gremo maksimalno – čim več zemlje pa hitro posodobitev. 79. leta smo kupili 60-konjski traktor, 89. smo že kupili dvopogonski torpedo traktor s kabino in postopoma smo šli gor. Več ko je bilo zemlje, tako smo traktorje dokupovali. Tisti, ki so na stari način kmetovali, so pač kmetovali za sebe. Proizvodnja se je dvigovala, živina se je pitala na večjo težo. Vse to je dajalo več prihodka, lažje se je investiralo. Nekdo na kmetiji, pa še ena plača je morala priti. To je peljalo razvoj. Razen tam, kjer so se pa intenzivirali in so bili samo na kmetiji in so se začeli hitro povečevati. Tam pa je bilo to drugo.*

Sprememba mentalitete med obema generacijama je dobro vidna tudi pri najemanju kreditov za investicijo na kmetiji. Kot je opozoril Geza (Tešanovci, 1959), je bilo pri najemanju kreditov opaziti, da je bila starejša generacija nagnjena k izraziti previdnosti in je imela odpor do tveganja: *Naš oče, ouuuu, ne bi šel v kakšen kredit. ‚Kaj bi še hitro nekaj nabavili?‘ On: ‚Ne, ne.‘ Medtem ko jaz, ki sem bil že malo več o teh stvareh*

45 Mateja Slovenec, »'Kdor je šel s časom, lahko živi.' Čezmejni kmetijski nakupi v času Jugoslavije,« *Zgodovina za vse*, 24, št. 1 (2017): 76, 77.

46 Vlado Puljiz, »Seljaštvo u Jugoslaviji,« *Sociologija sela* 99/100 (1988): 15.

podučen, mi smo drugače gledali na to. Če nisi šel v kredit, če nisi investiral, tudi s tujim denarjem, je razvoj bil počasnejši. Če ti računaš, da povečaš prihodke za toliko, je pa to druga stvar, ker takrat so tudi zadruga učile: ‚Investirajte, kreditirajte, vlagajte.‘ To je bilo delo zadruga. In kdor je to poslušal, šel po teh stopinjah, se je prej potegnil, kdor ne, je zaostal.

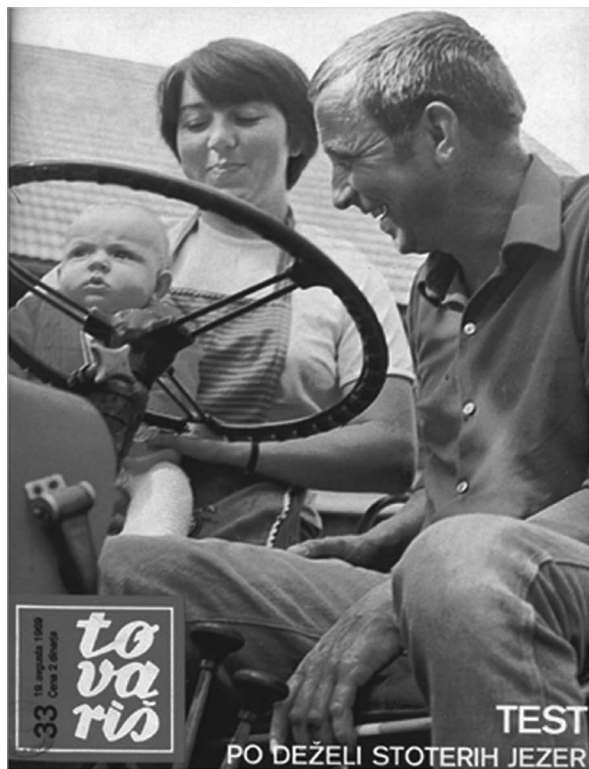
Iz povedanega razberemo, da se medgeneracijski konflikt ne kaže zgolj v načinu modernizacije in v nezaupanju starejše generacije v tehnologijo ter v sam način kmetovanja, ampak tudi v spreminjanju načina življenja in akumulaciji kapitala za modernizacijo, mehanizacijo in intenzifikacijo kmetijstva, ki jo opazimo pri mlajši generaciji. Videti je, da je v nasprotju s starejšo generacijo mlajša stremela k drugačnemu načinu življenja, višjemu življenjskemu standardu, mehanizaciji, investicijam in sledila drugim, bolj tržno usmerjenim družbenim ideologijam dela. Glede na to, kako se je opisala mlajša generacija kmetov, lahko vidimo, da je sledila idealu podjetniško usmerjenega kmetovalca, ki je visoko vrednotil avtonomijo, usmeritev k dosežkom, tveganje in samoučinkovitost. Velja poudariti, da je to sčasoma postalo tudi sistemsko mogoče. Starejši generaciji so to v zgodnjih letih socializma in vse do srede 60. let onemogočali sistemske politične ovire in finančno povojno pomanjkanje, ki so ovirali mehanizacijo zasebnih kmetij, saj ni bilo mogoče kupovati delovnih strojev.⁴⁷

Alojz (Rogačice, 1940) se je spominjal: *Za nakup traktorja sem se kar sam odločil. Starši niso bili navdušeni: ‚Kaj pa rabimo traktor, saj so konji v štali.‘ Niso bili naklonjeni mehanizaciji. On so bili še od majhnega navajeni, da se ne da drugače kot tako. Traktor je bil nova stvar. Prej je bila vprežna živina pa delovna sila. Če me je kdo videl, kako sem hitro zoral, je bil kar tiho, ker je poprej branil. Mladi smo prej prijeli za nov način, on so še zmeraj govorili: ‚Saj smo vedno na roke delali.‘ Mlajša generacija je v nasprotju s starejšo hitreje opuščala tradicionalno kmetovanje. Bolj je težila k boljšemu načinu življenja, k širitvi in posodobitvi kmetije, ne pa zgolj k preživetju.*

So pa bili tudi pripadniki starejše generacije, ki so z navdušenjem sprejeli mehanizacijo kmetij. Ivana, kuharica, rojena leta 1948 v Borštu na Primorskem, se je spominjala, da je tast jokal od sreče ob nakupu traktorja, iz česar razberemo, da je bil starejši generaciji svet mladih v marsičem nepredstavljen: *Mi smo imeli katrco in smo ga šli kupit. Sem rekla: ‚Oče, greste z nami?‘ Je rekel: ‚Ne. Ma kaj, res bo prišel traktor?‘ In smo prišli domov, in ko je slišal, da je prišel traktor na dvorišče, so mu šle solze. Je rekel: ‚Ma kaj res? Ma kako ste to kupili?‘ On nam ni mogel pomagati. Milan je vzel nekaj kredita za traktor. Smo dobili gradbeni kredit in ga pretopili za traktor. Tako se je to delalo. Nisi mogel kredita za traktor dobiti.*

Najpogosteje so predloge za nakup novih strojev na kmetiji dali bodoči nasledniki kmetij. Ti so imeli največjo željo po vnašanju novosti na kmetijo z namenom modernizacije in akumulacije kapitala, so se pa pri tem srečevali predvsem s pomanjkanjem denarja. Nekateri sogovorniki so starejšo kmečko generacijo opisali kot »starokopitno« zaradi prepričanja, da naj bi zgolj kmetija zagotavljala eksistencialno varnost. V zgodovinski perspektivi je namreč družinska kmetija velikokrat delovala kot dejavnik

47 Tukaj se zahvaljujem anonimnemu recenzentu, ki je v pripombi opozoril na te pomembne okoliščine pri razumevanju medgeneracijskega konflikta.



Družina na traktorju znamke Steyr iz vasi Žamanje na Koroškem

Vir: *Tovariš*, leto 1969, št. 33, naslovnica

stabilnosti v družbenokriznih razmerah. Anton, rojen leta 1934 na kmetiji v vasi Breznica nad Škofjo Loko na Gorenjskem, ključavničar, se je spominjal: *Sem imel gor enega sosedo, en tak kmet, starokopiten do konca. Ker sem se jaz šel učiti, se mu je zdelo neumno. Ko sem bil že v službi, je rekel: 'A si ti še v službi?' Je hotel reči: 'Glih zdaj bo vse propadlo, boš videl, pa kmetije nimaš.'* Včasih so komu, ki je bil delavec, kmetje rekli: *'To je pa en revež'*. Če nisi imel kmetije, si bil nič. Kmetija je dala občutek varnosti. Če imaš doma kmetijo in bo sila, boš imel smreko manj, bukev manj, borovnice. Starokopitni kmetje so se kasneje omehčali, ker so videli, da so njihovi otroci več denarja skupaj spravili kot oni. Čeprav sprva nezaupljiva, je sčasoma tudi starejša generacija postajala vse bolj naklonjena nakupu kmetijske mehanizacije.

Nekateri kmetje so se bali vzeti posojilo za nakup modernih kmetijskih strojev zaradi močno zakoreninjenega strahu pred izgubo kmetije zaradi nezmožnosti odplačevanja dolga. Da so zaslužili denar za nakup traktorja in ostale mehanizacije, so se mnogi kmetje za nekaj mesecev ali let zaposlili v tujini, na primer v Nemčiji, Avstriji, Libiji, Švici ali Kanadi. Miha, rojen leta 1936 v Rogačicah na Štajerskem, kmet, ki je hkrati služboval pri Slovenskih železnica v Ljubljani, je prvi traktor kupil leta 1974. Pred tem ga je brat, ki je služboval v Kanadi, povabil, da se mu pridruži: *'Vidim, da se matraš za tele dinarje. Bi prišel ti v Kanado k meni? Boš več zaslužil kot vsi.'* In res – cel traktor sem zaslužil! Šel sem leta 1971, za pol leta. Brat je delal suhe stene v montažnih

*hišah. Strope sem šraufal gor iz gips plat. 74. leta sem šel na siht. Slovenija je bila od sredine 60. let tudi država »zdomstva«, saj so državljani odhajali na začasno delo v tujino, znano tudi kot t. i. gastarbajterstvo – oblika migracije iz ekonomskega razloga, ki je včasih postala trajna, ko se je zdomstvo spremenilo v izseljenstvo.*⁴⁸

Postopoma so kmetije postajale vse bolj mehanizirane, kar se je zrcalilo tudi v procesu razslojevanja. Nakupi kmetijske mehanizacije so med sovaščani, malimi in velikimi kmeti, ustvarili večje razredne razlike, saj je nekdo lahko z denarjem od prodaje izdelkov na trgu ali zaslužka od zaposlitve kupil enega ali več novih traktorjev, nekdo drug pa le enega, in še to rabljenega. Nakupi kmetijske mehanizacije, tudi v tujini, predvsem v Avstriji in Nemčiji, so še močnejše zarezali v razlikovanje med kmeti, saj so se bogatejši kmetje od revnejših razlikovali tudi po tem, da so bili zmožni slediti kmetijskim tehnološkim inovacijam, ki so jih znotraj Jugoslavije narekovali sami.⁴⁹ Alojz (Rogačice, 1940): *Po 72. letu so kar malo tekmovali, kdo bo traktor kupil. So izredno šparali, da so ga lahko kupili. Gledali so, kdo bo imel boljšega.*

Podobno je tudi sogovornik Geza (Tešanovci, 1959) poudaril, da je bilo med kmeti prisotno tekmovanje v opremljanju kmetij, ko se je spominjal postopnega razvoja kmetijske mehanizacije: *Eno obdobje je mehanizacija bila klasična. Plug, navadna brana, potem je prišla ali kosilnica – tiste italijanske Běeske v 70. letih – ali pa bočna kosa, da več ni bilo potrebno na roko mahati ali pa s konjsko vprego kositi. Že v 70. letih so prišli prvi zgrabljalniki in je zopet bilo lažje, da ni bilo treba na roko grabiti sena. 78. leta so bili prvi trosilci za gnoj. Malo je pa postajala tekma. Če je kdo imel gnojtrosilec: 'Mi ga moramo kupiti za vso silo, pa malo večjega.' Potem tudi nakladalke ... Ko so prve nakladalke prišle: 'Joooj, kdaj bomo mi imeli nakladalko.'*

Janez, rojen leta 1936 v Idrskem pri Kobaridu, kmet in poštar, se je spominjal: *Bolj bogati kmetje so se lažje preživljali, lažje kupili obleko in takšne stvari. So imeli več denarja. V naši vasi je bilo 80 odstotkov ubogih kmetov in 20 odstotkov tistih, ki so bolje živeli. To je še bilo hitro po vojni, 60. leta, potem so pa po drugi strani trpeli tisti. Močan kmet se ni zaposlil v tovarni, je bilo treba doma delati. Janez je opozoril na zanimiv obrat, do katerega je prišlo, ko so se manjši kmetje zaposlili, in sicer da so bili v boljšem položaju od večjih kmetov, saj jim je neagrarni dohodek iz zaposlitve poleg popoldanskega dela na kmetiji omogočal boljši življenjski standard v primerjavi z delom izključno na kmetiji. Podobno ugotavlja Jože Levstik, saj je po njegovem mnenju polkmet prišel do relativno boljšega položaja, ker je hrano pridelal doma, kar mu je zmanjševalo življenjske stroške in omogočalo večje prihranke za investiranje v nakup zemljišč in kmetijskih strojev. Materialni položaj polkmeta je bil pogosto boljši od položaja kmeta, ki je imel veliko posestvo in si zato ni mogel poiskati dodatnega zaslužka izven kmetijstva.*⁵⁰

Nekateri so polkmete imenovali »fini kmetje«, saj so si zaradi boljšega zaslužka lahko več privoščili. Fanika, rojena leta 1928 v Prožinski vasi na Štajerskem, finančna referentka, se je spominjala: *So imeli denar. Tisti so živeli super. Tudi ženske so hodile v*

48 Zdenko Čepič, »Zdomstvo«, v: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010).

49 Prim. s Slovenec, »Kdor je šel s časom, lahko živi,« 82.

50 Levstik, *Ekonomska in družbena problematika polproletariata*, 1. del.

službo. Boljše so se lahko oblekli. Šli so v službe, ker niso imeli zaslužka na kmetiji. Potem so pa lahko gospodarili doma. Recimo, je imel tri krave in si je želel še eno, pa jo je lahko kupil, prej je pa ni mogel. Hiše so si popravljali. Z denarjem so plačevali tudi davke in ostale življenjske stroške za preživetje gospodinjstva, hkrati pa so stremeli k spremembam in tehnološkemu napredku ter denar investirali v nakup živine, gnojil, boljših semen in strojev.

Mehanizacija, ki je močno olajšala mukotrpnost kmetijskih del, je omogočila premagovanje težav, ki jih je povzročalo vse večje pomanjkanje delovne sile na podeželju. Za usodo majhnega kmečkega gospodarstva sta bila zato ključna ponudba in nakup sodobnih delovnih strojev. Se je pa posledično, kot ugotavlja Vlado Puljiz, z njihovim nakupom kmetova gospodarska neodvisnost zmanjšala, vedno več kupljenih proizvodnih sredstev pa je vplivalo na dvig cen kmetijskih pridelkov, ker je bilo v njih vedno manj neposrednega kmečkega dela.⁵¹

Tukaj velja opozoriti še na medsebojno pomoč, ki je bila tudi v socializmu izjemno pomembna, med sorodniki, sosedi in prijatelji, ki so si pomagali pri gradnji hleva ali hiše, košnji trave ali okopavanju njive. V procesu povečevanja nakupa kmetijske mehanizacije so prišle do izraza medsebojne usluge, ki so vključevale tudi uporabo mehanizacije. Ludvik, rojen leta 1948 v Gornjem gradu blizu Zgornje Savinjske doline na Štajerskem, kmet, se je spominjal, kako je kot prvi lastnik traktorja v vasi pomagal drugim: *V mnogih primerih je bila medsebojna usluga. Gorivo sem moral plačati. Sem to računal, a bolj minimalno. Je bilo pravo tovariško vzdušje. Nekateri kmetje v bližini so si izposodili traktorski priključek od mene ali sem pa jaz šel z nakladalno prikolico za seno. Traktor sem kupil leta 1968, dve leti pred ostalimi. Iz citata je razvidno, da je bila mreža neformalnih odnosov med sorodniki, prijatelji in znanci ključen vidik sociabilnosti v socializmu, saj je ljudem zagotavljala usluge, gledano širše pa tudi določeno blago in pomembne informacije.*

Sogovorniki in sogovornice so mi večkrat potožili o svojih izjemnih delovnih naporih. Kot se je spominjal Franci (Poklek nad Blanco, 1952): *Nihče ni več od kmetije mogel živeti, potem smo pa delali kot črnci. Še en šiht doma. Sem cel dan v vinogradu kopal, zvečer sem šel pa v nočno, ponoči sem pa še 70 metrov drv v Jugotaninu premetal.* Zaradi delovnih obremenitev lahko življenje polkmetov dojemamo kot neskončno garanje in odrekanje, celo kot samoeksploatacijo. Vlado, rojen leta 1953 v vasi Široko blizu Tolminskega Loma na Primorskem, je poudaril, da kmetija v nasprotju z redno zaposlitvijo zahteva celodnevno delo: *Kmetija ne more biti, da osem ur delaš pa greš domov. Kmetija je štiriindvajset ur na dan. Ne prenese drugače, kot da je edino lastništvo.* Vse garanje in odrekanje z namenom služenja denarja, tudi za nakup mehanizacije, so sogovorniki osmislili s tem, da so kot lastniki kmetije delali zase in svojo družino ter težili k boljšemu življenju in dvigu življenjskega standarda. V svojih delovnih naporih so našli pomen tudi zato, ker za mnoge kmetovanje ni bilo le poklic, ampak način življenja. Čas, znanje in spretnosti, ki so jih investirali v delo, so bili poplačani z veseljem pri nakupu najnovejših strojev in ponosom pri spremljanju moderniziranja kmetije.

51 Puljiz, »Seljaštvo«, 18.

Dvig življenjskega standarda in delitev dela med spoloma

Po letu 1954, ko se je Jugoslavija (tudi s tujo zahodno pomočjo) zavzela za načrtnjšo kreditno politiko, se je začel intenzivnejši industrijski razvoj, kar se je zrcalilo tudi v dvigu življenjskega standarda, vendar je večina prebivalstva še naprej živela skromno.⁵² Z nizom sprejetih aktov med letoma 1955 in 1957 je postajal življenjski standard pomembna prioriteta. Leta 1957 je nastopil nov petletni gospodarski plan, v katerem so bili opuščeni klasični petletni načrti, ki so prešli v samoupravljanje. Njegovi osrednji cilji so bili rast proizvodnje, osebne porabe in življenjske ravni, zmanjševanje zunanjetrgovinskega primanjkljaja in hitrejši razvoj nerazvitih območij. Zaradi znižanih taks na uvoz so se na trgu pojavili novi predmeti, ki so prispevali k dvigu življenjskega standarda.⁵³

Cilji novega petletnega gospodarskega načrta (1966–70) so stremeli k povečanju osebne potrošnje, modernizacije in tržne svobode.⁵⁴ Jugoslovanska gospodarska rast, ki je bila med letoma 1952 in 1962 ena od najhitrejših na svetu, je do konca 70. let ostala visoka. Čeprav so temeljne postavke socializma v prvem desetletju po drugi svetovni vojni in vse do konca 50. let nalagale skromnost in vzdržnost pri potrošnji, ki je morala biti »zmerna«, »kulturna« in del procesa ustvarjanja novega socialističnega človeka,⁵⁵ so se od leta 1953 dalje zaradi hitre rasti dohodka večale možnosti za povečanje osebne potrošnje in standarda v jugoslovanskih gospodinjstvih.⁵⁶

Od leta 1955 do srede 70. let je v proizvodnji blaga za široko potrošnjo prednjačila proizvodnja trajnih potrošnih dobrin: gospodinjskih aparatov, pohištva, cestnih vozil in predmetov za razvedrilo, rekreacijo in šport (radijskih in televizijskih sprejemnikov, koles, fotoaparatorov). Povečana kupna moč, ki so jo omogočile intenzivna rast osebnih dohodkov, zaposlenost in selitev prebivalcev v mesta, je spodbudila industrijsko proizvodnjo, da se je začela odzivati na potrebe trga in proizvajati vrsto izdelkov za široko potrošnjo.⁵⁷ V 70. letih sta življenjski standard in kakovost življenja v Jugoslaviji dosegla najvišjo raven po drugi svetovni vojni.

52 Peter Štih, Vasko Simoniti in Peter Vodopivec, *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008), 445.

53 Matjaž Klemenčič in Mitja Žagar, *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A reference Sourcebook* (Santa Barbara, Denver in Oxford: ABC-CLIO, 2004), 206.

54 Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem: O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih* (Zagreb: Srednja Europa, 2005), 46.

55 Ildiko Erdei, *Čekajući Ikeu: Potrošačka kultura u postsocializmu i pre njega* (Beograd: SGC, 2012), 59, 60.

56 Osebna potrošnja se je v nacionalnem dohodku leta 1953 povečala s približno 720 milijard na 980 milijard. Vzrok takšnega porasta je bil v povečanju proizvodnje proizvodov široke potrošnje in tudi povečanega uvoza. – Svetozar Vukmanović Tempo, *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958): Izabrani govori i članci* (Beograd: Rad, 1964), 486.

57 Marta Rendla, »Založenost trga z blagom za široko potrošnjo v Sloveniji v času socializma,« v: *Med državo in trgov: cikli in prelomi v zgodovini*, ur. Nina Vodopivec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014), 114. V 70. letih je proizvodnja blaga široke potrošnje rastla hitreje od celotne industrijske proizvodnje. Povprečna letna stopnja rasti je bila 7,5-odstotna, celotne industrije pa 6,6-odstotna. Leta 1972 je slovenska industrija izdelala devetkrat več blaga za široko potrošnjo kot leta 1952. Količina blaga za široko potrošnjo je v industrijski proizvodnji leta 1974 znašala 40,2 odstotka. V 80. letih 20. stoletja, ko je bila rast celotne industrije negativna, se je proizvodnja izdelkov široke potrošnje v primerjavi s celotno proizvodnjo krčila štirikrat hitreje: njena povprečna letna stopnja rasti je bila –1,2 odstotka. – Rendla, »Zadolženost trga,« 115, 116.

Lastniki nove kmetijske mehanizacije so ostalim kmetom in sovaščanom dajali pozitivne predstave o lepšem, lažjem in boljšem življenju. Te so bile prav tako sestavni del ideologije industrijske modernizacije in družbene ideologije napredka in razvoja, ki sta obljubljala boljše in lepše življenje. Socialistični sistem je skušal s tehnološkim razvojem in modernizacijo kmečkih gospodarstev olajšati poveljno pomanjkanje, pri-skrbeti napredek in jih rešiti zaostalosti. S procesom modernizacije je želel utelesiti alternativo kapitalizmu z ustvarjanjem življenjskega standarda, ki bi tekmoval s tistim na Zahodu. Kot poudarja Igor Duda, je posedovanje tehnoloških novosti v Jugoslaviji predstavljalo dokaz lastnega blagostanja in rasti standarda ter tudi statusni simbol v tekmovalstvu s sosedi, prijatelji in družino. Meja med potrebami in luksuzom se je z razvojem potrošniške družbe vedno bolj pomikala v korist potrebe. Kar je še nedavno bilo draga novost na tržišču, je hitro postajalo običajno v vsakem domu.⁵⁸

Ključno pri doseganju višjega življenjskega standarda je bilo po besedah Marjana (Zaloška Gorica, 1936) to, da so se kmetje zaposlili izven kmetije in da so bili varčni: *Služba je pomenila boljši standard. Dodatni denar si dobil. Standard si zvišal glede na to, koliko si privarčeval. Si moral od svojih ust odtegovati.* V kontekstu razmišljanja o dvigu življenjskega standarda moramo imeti v mislih tudi to, da so osebne značilnosti posameznika, kot so varčnost, odrekanje, požrtvovalnost in iskanje kompromisov, omogočile, da so si nekateri kmetje ustvarili več, poleg svoje iznajdljivosti in podjetnosti. Seveda pa na dvig standarda niso vplivale samo osebne značilnosti posameznika ali posameznice, ampak moramo upoštevati tudi kulturni, družbeni in ideološki kontekst časa. Tehnični razvoj v socializmu je dvigoval gospodarsko proizvodnjo, zviševal življenjsko raven in veljal za sredstvo dosega srečnejše prihodnosti. V izboljšanju in obvladovanju sodobne tehnike in mehanizacije je ležal ključ do rešitve problemov socialistične skupnosti. Prav tako so se v obdobju socializma kmetom odprle nove, izjemno privlačne možnosti za pridobivanje dohodka iz neagrarnih virov in s tem tudi izboljšanja socialnega statusa. Pri tem je bila kombinacija zaslužka od kmetovanja in zaposlitve v tovarni ena izmed najbolj pogostih in dobičkonosnih.

Ko skušamo razumeti, kaj je višji standard pomenil za življenje ljudi, odnose med njimi in njihovo vlogo v skupnosti, narativi ustne zgodovine razkrivajo zanimive perspektive. Po eni strani so sogovorniki in sogovornice poudarjali, da so bili v socializmu vsi ljudje enaki in da med njimi ni bilo velikih razlik, po drugi strani pa je bila prisotna tudi zavist do bolj uspešnih kmetov, ki so jim nekateri očitali, da se niso pošteno dokopali do višjega standarda. Tisti, ki so bili premožnejši, so očitali, da izstopajo in se bahajo. Kot je dejal Marjan (Zaloška Gorica, 1936): *Recimo, vi ste imela večjo kmetijo, ste bila bolj premožna, jaz pa manj. Navzven se je videlo. So rekli, da je bahač.*

Tisti, ki so dosegli višji življenjski standard, niso imeli nujno želje po izstopanju, saj niso želeli biti stigmatizirani in izobčeni. Ludvik (Gornji grad blizu Zgornje Savinjske doline, 1940) se je tega spominjal takole: *Razlika se je čutila po boljšem standardu, kakšne avte je kdo imel, da bi pa bilo razredno ločevanje, pa skoraj ni bilo opazno. Standard prinese privilegirance, kot rečemo bahače. Sem imel prvi najboljše opremljeno kmetijo, a nisem želel*

58 Duda, »U potrazi za blagostanjem,« 67.

izstopati, ampak pomagati ljudem. Če si preveč izstopal, si veljal za vzvišenega, s čimer si lahko izgubil družbeno vrednost, saj je mnogo ljudi v socializmu iskalo spoštovanje in javno priznanje z identificiranjem z delavskim razredom, njegovo skromnostjo in običajnostjo. Ljudje niso želeli biti nujno povezani z ljudmi iz višjih družbenih razredov, ker je to lahko veljalo za vir obsojanja in posmeha.⁵⁹

Iz citatov razberemo ambivalentni položaj, ki je kmetom v vsakdanjem življenju prinašal dilemo, saj so težili k temu, da bi bili v okolici prepoznani kot uspešni in podjetni, hkrati pa je bil prisoten strah, da bi bili označeni kot »bahači« in s tem družbeno izobčeni. Na vsakdanji življenjski ravni so bili kmetje razpeti med tem, da so stremeli k doseganju družbenih pričakovanj in ugleda, ter med tem, da so težili tudi k napredku in uspehu na svojih kmetijah in stremeli k višjemu družbenemu standardu. V tem kontekstu velja omeniti, da sta bili podjetnost in iznajdljivost družbeno zaželeni lastnosti, saj so takšni kmetje poželi družbeno odobravanje in bili vzor drugim, problem pa se je pojavil, če je obstajal sum, da je kmet do boljšega statusa prišel z goljufanjem drugih, krajo, špekuliranjem ali da se je kakorkoli okoristil na račun drugih.

V kmečki družini, ki je dohodek pridobivala iz neagrarnih dejavnosti v obliki zaposlitve, so v službo večinoma hodili moški, ženske pa so ostale doma, kar lahko pripišemo fenomenu feminizacije jugoslovanskega kmetijstva.⁶⁰ Primeri, da je mož ostal doma in kmetoval, žena pa je hodila v službo, so bili manj pogosti, še posebej takrat, ko so bili otroci majhni. Kmetice so bile v primerjavi z moškimi zaposlene v manjšem številu, ker so imele slabše zaposlitvene možnosti in ker je moral nekdo ostati na kmetiji, da jo je obdeloval. Razlog je bilo tudi splošno prepričanje, da je njihov prostor doma pri družini.⁶¹

Ko so se polkmetje vrnili iz službe, so se pridružili ženi pri delu na kmetiji, kar so sogovorniki opisali kot »delo v dveh izmenah«. Alenka, rojena v Šempetru v Savinjski dolini na Štajerskem leta 1946, ki je kmetovala na 8 hektarjev veliki kmetiji, njen mož pa je služboval v podjetju Strojna industrija SIP, se je spominjala: *Ko je mož prišel iz službe, je s kosilnico pokosil, drugi dan sem obračala. Do takrat, ko je prišel iz službe, sem morala imeti pripravljeno rižo. On je vozil traktor, jaz sem zmetavala v puhalnik. V hlev sem šla jaz zjutraj. Vozila sem traktor. Tudi v gozd sem šla.*

»Ženske delovne aktivnosti« so bile sestavljene iz gospodinjskih opravil, moljenja, krav, pridelovanja zelenjave na vrtu, izdelave masla in prodaje mlečnih izdelkov, jajc in perutnine na tržnici. Tudi delo na njivi je bilo večinoma v domeni žensk in otrok. »Moške delovne aktivnosti« so bile večinoma povezane s težjimi fizičnimi nalogami, kot je bilo delo v gozdu, in z uporabo kmetijske mehanizacije, toda iz pri-povedi opazimo tudi udeležbo žensk v »moških delovnih aktivnostih« na kmetiji, povezanih z uporabo kmetijske mehanizacije. Pogosto so ženske skupaj z moškimi tudi

59 Polona Sitar, »Stiletto Socialism: Social Class, Dressing Up, and Women's Self-Positioning in Socialist Slovenia,« *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History* 14), št. 1 (2020): 114.

60 Katja Vadnal, »Neki vidovi feminizacije slovenačke inokosne poljoprivrede,« *Sociologija sela*, 63–64 (1979): 35–48.

61 Barbič, »Kmetov vsakdan,« 252.

gozdarile, čeprav je gozdarjenje veljalo za tipično moško opravilo, tudi zato, ker se je mnogo moških v gozdu poškodovalo ali ubilo, če so delali sami. Po drugi strani pa je bila udeležba moških v tako imenovanih »ženskih delovnih aktivnostih« razmeroma majhna. Ko sem moške povprašala, ali so tudi oni opravljali delo, ki je sicer bilo v domeni žensk, denimo kuhanje, pranje, varstvo otrok itd., sem večinoma naletela na negativne odgovore. Matija (Rogačice, 1936), kmet, ki je prevzel kmetijo od očeta, je dejal: *Bolj malo, je bilo drugega dela dovolj. Pri živini pa to. Če je bilo nujno, so moški občasno varovali otroke, pomagali pri turizmu na kmetiji, zelo redko pa so kuhali ali pomivali posodo.*

Etnografske pripovedi opozarjajo na previdnost pri posploševanju in obravnavi mita o strogi delitvi dela po spolu na kmetiji. Značilnosti delitve dela po spolu na podlagi moške superiornosti in moči niso bile vedno prisotne, saj so tudi ženske delale v gozdarstvu, orale na polju, vozile traktor in ostale stroje ter opravljale določena gospodinjska opravila, ki so zahtevala izjemno fizično moč ter bila zahtevna in nevarna. To so počele, ker so bile prisiljene zaradi okoliščin, včasih pa tudi zato, ker so tako želele. Za vsako delo, ki je veljalo izključno za moško ali žensko, je mogoče najti veliko nasprotnih primerov.⁶² Koncept »ženskega dela« se ni prekrival z delom, ki so ga ženske dejansko izvajale, saj so skoraj vedno opravljale tudi »moško delo«.⁶³ Podobno Irena Destovnik poudarja, da so moške naloge na kmetiji opravljali vsi, ženske naloge pa praviloma le ženske.⁶⁴

Ko se je eden ali več članov kmečkega gospodinjstva zaposlilo zunaj kmetijstva, so morali večino dela na kmetiji opravljati drugi družinski člani. Posledično se je pojavila nova delitev dela v družini. Vlogo »gospodarja« je običajno prevzela nezaposlena članica, najpogosteje so bile to kmečke ženske, ki so poleg vloge matere in gospodinje prevzele tudi vlogo gospodarice, ne glede na formalno lastništvo zemlje. Sogovornica Elizabeta, rojena leta 1933 v Novi Cerkvi na Štajerskem, je doma kmetovala in na trgu prodajala poljščine, njen mož pa je bil zaposlen. Ker ni bil vajen dela s kmetijsko mehanizacijo, se je morala naučiti voziti traktor, orati njive in uporabljati vrtljive freze.

V procesu mehanizacije na kmetiji je vse več žensk začelo upravljati stroje. Ludvik (Gornji grad blizu Zgornje Savinjske doline, 1948) se je spominjal, da so se ženske na kmetiji zatekale k uporabi kmetijske mehanizacije pri delu, saj so dopoldne kmetovale same: *V velikih kmečkih družinah delajo ženske. Je bilo veliko dela zunaj. So bile prave junakinje. Tudi z motornimi žagami so delale. Z mehaniziranjem kmetij več kot polovica kmečkih gospodinj tudi upravlja s stroji – traktorji, priključki, seno so obračale z obračalnikom. Sem rekel kolegu: ‚Čuj, boljša je od naju‘. Kot lahko razberemo iz te pripovedi, je zmožnost upravljanja strojev ženskam prinesla spoštovanje moških kolegov. Sogovornice so poskušale izraziti enakost z moškimi pri delu in so ponosno naštevale naloge, ki so stereotipno veljale za moške, da bi poudarile enakovrednost fizično močnejšemu spolu. Izrazile so, da delajo »kot moški«, torej več in težje. Kot pravi Berit*

62 Mojca Ramšak, *Portret glasov: Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev* (Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2003), 161.

63 Gorazd Makarovič, »O vsebinah sintagme žensko delo«, *Etnolog. Nova vrsta* 12 (2002): 65.

64 Irena Destovnik, *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja* (Celovec: Založba Drava, 2003).

Brandth, so kulturne konstrukcije moškosti izražene s pojmom moške moči in simbolizirane s kmetijsko mehanizacijo. Ženske in moški so pozicionirani kot ženstveni ali možati glede na svoje delovne aktivnosti in predmete, ki jih obdajajo. V kontekstu delitve dela je bila večja vrednost pripisana trdemu delu s težkimi stroji.⁶⁵

Franci (Poklek nad Blanco, 1952), polkmet, je dejal, da je njegova žena upravljala traktor, ko je on bil v službi. Njegova žena Iza, kmetica, rojena leta 1964 v Orehovem pri Sevnici na Štajerskem, se je ponosno spominjala: *Samo gnoja nisem trosila po njivi, nalagala ja. Sem kosila s traktorsko kosilnico, z navadno na roke. Ko je bil obračalnik, zgrebalnik, sem vse obrnila, skupaj spravila, pobrala, metala na sušilno. Ko je on prišel iz službe, sem že dve nakladalki domov pripeljala in vse razmetala. Nisem kuhala, ker je mama. Zjutraj sem živali poštimala in šla kosit, sem prišla domov, vzela traktor ali pa nakladalko. Iza je povedala, da se je sprva traktorja izjemno bala in ga ni želela voziti, a si je premislila, ker je dopoldne kmetovala sama. Mož Franci je dodal: *Bila je prisiljena. Ko sva se poročila, sem ji rekel: 'Ti se moraš naučiti traktor voziti. 'Ja, pa ne bom.' Sem rekel: 'Boš pa koš nosila.'**

Mehanizacija je del uprizarjanja moškosti in traktor daje drugim vedeti, da oseba poseduje lastnosti »pravega moškega«. Traktor deluje kot označevalec med moškim in ženskim delom na kmetiji in kot tak simbolizira delitev dela med spoloma v kmetijstvu.⁶⁶ Ženske, ki so vsakodnevno upravljale kmetijske stroje in opravljale naloge, ki so bile v domeni moških, so prekinile tradicionalni položaj kmetic. Na ta način so, kot opozarja Berit Brandth, konstruirale nove identitete ne le zaradi rušenja starih tradicij, ampak tudi ovir med spoloma. Nova kmečka ženska, ki je na kmetiji uporabljala mehanizacijo, je do določene mere preoblikovala slovensko ruralno kolektivno imaginacijo in družbeno identiteto ter ustvarila nova pričakovanja glede vloge kmetic.⁶⁷ Spremembe v tehnoloških in delovnih procesih v kmečkih gospodinjstvih so povzročile, da so se vloge moških in žensk delno na novo pozicionirale in da so moški vsaj deloma izgubili položaj absolutnih vodij patriarhalno organizirane kmečke družine.⁶⁸

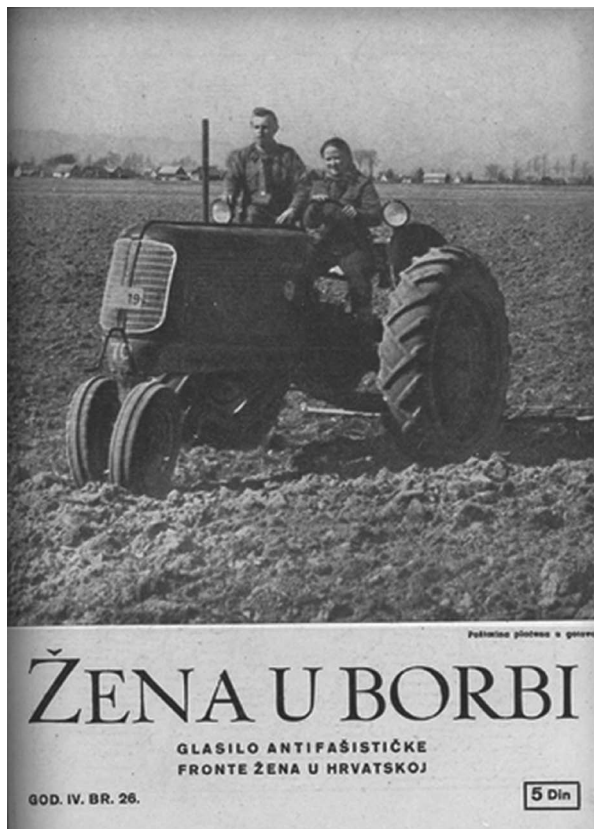
Jelka, rojena leta 1966 v Murski Soboti v Prekmurju, veterinarska tehničarka in kmetica, je opozorila, da so mnoge ženske zelo dobro vozile traktor, izpita za avto pa niso imele, zato jim je traktor pogosto predstavljal temeljno sredstvo mobilnosti. Sogovornica je opozorila, da je tudi pri delu s stroji na kmetiji obstajala delitev dela po spolu, saj so bili običajno moški tisti, ki so s traktorjem orali, sejali in kosili, ženske pa so z njim peljale kakšno blago: *Včasih so se ženske s traktorjem peljale čisto tako, kot bi se me zdaj usedle v avto. Ne vem, ko si peljal mleko, ko si moral nekaj malega na tisti prikolici pripeljati, mogoče tudi v trgovino. Za take manjše zadeve so vse šle one. Ne spomnim se, da bi ženske delale na polju s traktorjem. Ko se je pri nas včasih kosilo za krave ali pa za prašiče, so*

65 Berit Brandth, »Gender Identity in European Family Farming: A Literature Review,« *Sociologia Ruralis* 42, št. 3 (2002): 188.

66 Berit Brandth, »Agricultural Body-building: Incorporations of Gender, Body and Work,« *Journal of Rural Studies* 22, št. 1 (2006): 20, 21.

67 Berit Brandth, »Changing Femininity. The Social Construction of Women Farmers in Norway,« *Sociologia Ruralis* 34, št. 2/3 (1994).

68 Brandth, »Gender Identity,« 194, 95.



Traktoristka na naslovnici revije
Žena u borbi

Vir: *Žena u borbi: Glasilo Antifašističke fronte žena u Hrvatskoj* IV, št. 26, naslovnica

one šle po to. Ali pa ko se je sekalo to zeleno za koruzo, so tudi ponavadi ženske vzele traktor pa so šle. Moški so pa s traktorjem orali, kosili ... Tudi ko se je seno nakladalo, je bilo tako, da je ženska bila v traktorju in je vozila traktor s prikolico, oni so dajali gor seno, ženska je pa pač peljala naprej. Tam v avstrijskem delu Goriškega so pa ženske vse delale tudi iz te nuje, ker so moški odšli v Avstrijo ali pa Nemčijo ali pa nekam tja delat. Kot razberemo iz citata, so ženske prevzele vse delo s traktorjem, ko so moški odšli v tujino, saj so na kmetiji ostale same. Tako so tudi orale, sejale in kosile, kar je sicer bilo v domeni moških. Če so možje dopoldne službovali v mestu, popoldne pa so doma kmetovali, so mnoge sogovornice vožnjo traktorja in upravljanje strojev prepustile njim. Postale so njihove pomočnice, mož pa je ostal glavni upravljavec strojev na kmetiji.

Čeprav lahko opazimo aktivno vlogo žensk v kmečkih družinah ne le kot pomočnic pri kmečkih delih, temveč tudi kot aktivnih upraviteljic in investitork, kmečka ženska v družbi ostaja »nevidna«. Kljub kmetijski mehanizaciji je bilo na ženskih ramednih veliko statistično nevidnega dela, ki je bilo običajno neplačano in je veljalo za nepomembno. Ženske vloge matere in gospodinje niso bile le samoumevne, ampak tudi obravnavane kot neločljive sestavine vloge kmetice kot delovne sile na kmetiji.⁶⁹

69 Ana Barbič, »Kmetica in kmečka družina v tranziciji: teoretična razmišljanja in empirične ugotovitve«, *Družboslovne razprave* 16, 34/35 (2000): 99.

Kmetice nimajo neodvisnega statusa; njihova poklicna identiteta je šibka in komaj prepoznavna. Gospodinjstvo opredeljuje ženske kot matere in povezuje opredelitve družbenih vlog z njihovimi biološkimi funkcijami. V skladu s tem kmečke ženske pogosto ne morejo opisati svojega dela na kmetiji kot poklica.⁷⁰ Kot sta opazili Berit Brandth in Merit Haugen, so bile kmečke ženske dojete kot tiste, ki okupirajo zasebno sfero kmečkega gospodinjstva.⁷¹ Kmečka ženska, ki dela samo na kmetiji, medtem ko so drugi člani zaposleni izven kmetijstva, je pogosto – tudi v statističnih popisih – registrirana kot gospodinja, torej odvisna članica, in vlogo gospodarja na kmetiji pripiše možu. Tako je njeno delo zgolj »neformalno«, ker ji ni priznana ustrezna vloga v kmetijski proizvodnji, in tudi zato, ker ji ne zagotavlja pravic iz dela.⁷²

Čeprav je bil položaj kmečkih žena v socialistični Sloveniji zaznamovan s patriarhalnim značajem položajev med spoloma, pripovedi ustne zgodovine pokažejo, da jih moramo dojemati kot aktivne akterke, ki so krojile prihodnost slovenskega družinskega kmetovanja. Kot je poudarila Patricia O'Hara, vključenost žensk v delovni proces na družinski kmetiji ni le rezultat materialnih in patriarhalnih odnosov moči, ampak ga moramo obravnavati kot kompleksen proces pogajanj posameznic, vpetih v različne odnose znotraj kmetije.⁷³ Mnoge sogovornice so se na različne načine upirale svojemu podrejenemu položaju in statusu, tudi s tem, da so znale upravljati kmetijske stroje. To je pomenilo, da so bile sposobne opraviti vsa kmetijska dela, kar jim je vlivalo občutek večje samostojnosti, zaupanja v lastne sposobnosti in tudi opolnomočenja.

Sklep

Prispevek pokaže, da je bilo kmečko prebivalstvo gospodarsko aktivno, podjetno in da so kmečka gospodarstva stremela k višanju življenjskega standarda, potrošnji in večanju dobička s pomočjo neagrarnih dohodkov v kontekstu, ki ustreza načelom integrirane kmečke ekonomije. Novost članka je v tem, da proučuje temo, ki s te perspektive še ni bila podrobneje obdelana, in da nanjo pogleda z vidika življenjske izkušnje ljudi.

Članek se posveča spremembam, ki jih je prinesel nakup kmetijskih tehnoloških naprav, pri čemer izhaja iz teze, da je zaposlitev ljudi v neagrarnih dejavnostih v socialistični Sloveniji omogočala razvoj zasebnega kmetijstva s tehnološko modernizacijo. Podjetnost polkmetov je razvidna iz tega, da so denar vlagali v nakup kmetijske mehanizacije, zaslužek iz zaposlitve v tovarni pa jim je omogočil vzdrževanje in širitev kmetije in proizvodnje. Pri orisu sprememb, ki jih je nakup modernih kmetijskih naprav prinesel v posamezno kmečko gospodinjstvo, velja poudariti, da te naprave niso zgolj skrajšale in olajšale kmečkega dela, ampak so predstavljale tudi motiv za

70 Brandth, »Gender Identity«, 184.

71 Berit Brandth in Marit Haugen, »Doing Farm Tourism: the Intertwining Practices of Gender and Work«, *Signs* 35(2) (2010).

72 Barbič, »Kmetov vsakdan«, 130.

73 Patricia O'Hara, *Partners in Production? Women, Farm and Family in Ireland* (Oxford: Berghahn Books, 1998), 38.

integrirano kmečko ekonomijo, saj je motivacija kmetov pri kombiniranju samooskrbnega in tržnega kmetijstva ter dohodka iz zaposlitve izhajala tudi iz želje po nakupu modernih strojev. Razvoj industrije, predvsem pa dohodek iz neagrarnih dejavnosti v kmečkih gospodinjstvih, kjer je bil vsaj en član zaposlen izven kmetije, je prispeval k dvigu življenjskega standarda in socialnega statusa.

Članek pokaže, kako se je življenjski standard ljudi dvigoval zaradi udejstvovanja v več dejavnostih (primarnih, sekundarnih in terciarnih) in kako se je industrializacija v socialistični Sloveniji lahko razvijala zaradi agrarnih dejavnosti ali mešanih gospodarstev. Industrializacija je zajela veliko množico kmečkega prebivalstva, ki ga je odvrnila od kmetijstva, s čimer je kmetijstvo izgubilo precej delovne sile, hkrati pa je pritegnila velik del polkmečkega prebivalstva, ki je ostalo na kmetiji, in na ta način izboljšala standard in delovne razmere kmečkih gospodinjstev ter jih dvignila iz zaostalosti in pomanjkanja.

Spremembe, ki jih prinese nakup modernih kmetijskih naprav, so se zrcalile tudi v tem, da so kmetije postajale vse bolj mehanizirane, kar se je odražalo v procesu razslojevanja. Uspešnost kmetij se je namreč od konca 60. let merila predvsem v obliki nakupa nove kmetijske mehanizacije. Nakupi kmetijske mehanizacije so med sovaščani, malimi in velikimi kmeti, ustvarili večje razredne razlike, bogatejši kmetje pa so se od revnejših razlikovali tudi po tem, da so bili zmožni slediti kmetijskim tehnološkim inovacijam. Sogovorniki so opozorili na zanimiv obrat, do katerega je prišlo, ko so se manjši kmetje zaposlili, in sicer da so bili v boljšem položaju od večjih kmetov, saj jim je neagrarni dohodek poleg popoldanskega dela na kmetiji omogočal boljši življenjski standard kot tistim, ki so imeli večje posestvo in si zato niso mogli poiskati dodatnega zaslužka izven kmetijstva. Kmetijska mehanizacija ni omogočala zgolj večjega pridelka in ljudi ni samo razbremenila mukotrpnega ročnega dela, ampak je hkrati povzročala tudi družbeno razslojevanje, toda v tem kontekstu lahko zaznamo tudi njeno ambivalentnost, saj je po drugi strani okrepila pomen medsebojnega sodelovanja v obliki uslug in pomoči ter tudi družbeni nadzor.

V članku nas je zanimalo tudi, kako so spremembe, ki jih prinese nakup modernih kmetijskih naprav, vplivale na delitev dela med spoloma znotraj kmečkega gospodarstva. Ugotovili smo, da se je ob zaposlitvi kmečkih gospodarjev izven kmetijstva pojavila nova delitev dela v družini, saj so vlogo »gospodarja« prevzele žene, ki so vse pogostejše upravljale kmetijske stroje. Ženske, ki so upravljale kmetijske stroje in izvajale naloge, tradicionalno v domeni moških, so konstruirale nove identitete za prekinitve s starimi tradicijami in ovirami med spoloma ter hkrati ustvarile nova pričakovanja glede vloge kmečkih žensk. Spremembe v tehnoloških in delovnih procesih so povzročile, da so moški vsaj delno izgubili položaj absolutnih vodij patriarhalne kmečke družine. Dejstvo, da so kmečke ženske upravljale kmetijske stroje, lahko razumemo tudi kot upor njihovega podrejenemu položaju, saj so se počutile opolnomočene, ker so pridobile avtoriteto in status, sicer tradicionalno rezerviran za moške, in tako do določene mere oblikovale nove prakse in diskurze o delitvi dela med spoloma.

Viri in literatura

Literatura

- Barbič, Ana. *Kmetov vsakdan: Položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1990.
- Brandth, Berit. »Changing Femininity. The Social Construction of Women Farmers in Norway.« *Sociologia Ruralis* 34, št. 2/3 (1994): 127–49.
- Brandth, Berit. »Gender Identity in European Family Farming. A Literature Review.« *Sociologia Ruralis* 42, št. 3 (2002): 181–200.
- Brandth, Berit. »Agricultural Body-building: Incorporations of Gender, Body and Work.« *Journal of Rural Studies* 22, št. 1 (2006): 17–27.
- Brandth, Berit in Marit Haugen. »Doing Farm Tourism: the Intertwining Practices of Gender and Work.« *Signs* 35, št. 2 (2010): 425–46.
- Čepič, Zdenko. »Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni (agrarna reforma med političnim in ekonomskim).« V: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991*. Uredila ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič, 145–159. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Čepič, Zdenko. »Opis pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960.« V: *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*. Uredil Zdenko Čepič, 175–88. Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino, 1999.
- Čepič, Zdenko. »Vloga agrarnega sektorja pri modernizaciji Slovenije in Jugoslavije.« *Prispevki za novejšjo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 56–62.
- Čepič, Zdenko. »Zdomstvo.« V: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Uredila Peter Štih in Bojan Balkovec, 395–412. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010.
- Destovnik, Irena. *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Celovec: Založba Drava, 2003.
- Duda, Igor. *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Erdei, Ildiko. *Čekajući Ikeu: Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: SGC, 2012.
- Halpern, Joel M. »Farming as a Way of Life: Yugoslav Peasant Attitudes.« V: *Soviet and East European Agriculture (Russian and East European Studies, vol. 6)*. Uredil Jerry F. Karcz, 356–81. Berkeley: University of California Press, 1967.
- Klemenčič, Matjaž in Mitja Žagar. *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook*. Santa Barbara, Denver in Oxford: ABC-CLIO, 2004.
- Klemenčič, Vlado. »Poskus opredelitve sodobnih problemov razvoja kulturne pokrajine slovenskega podeželja.« *Dela*, št. 24 (2005): 171–84. <https://doi.org/10.4312/dela.24.171-184>.
- Klemenčič, Vlado. *Gospodarjenje v socializmu: Oris gospodarske zgodovine Slovenije 1945–1990*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2013.
- Lazarevič, Žarko. »Razkorak med razvitimi in nerazvitimi - zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije?« *Prispevki za novejšjo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 77–89.
- Lazarevič, Žarko. »Kmetje in zasebni gospodarski interesi po letu 1945.« V: *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*. Uredili Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe, 399–418. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2018.
- Levstik, Jože. *Ekonomska in družbena problematika polproletariata v SRS. I.del*. Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije in Biotehniška fakulteta Univerze v Ljubljani, 1964.
- Makarovič, Gorazd. »O vsebinah sintagme 'žensko delo'.« *Etnolog. Nova vrsta*, št. 12 (2002): 63–80.
- Milošević, Srđan. »The Role of the Yugoslav Popular Front in Implementing Communist-Style Measures in Yugoslav Rural Areas (1945–1953).« *Tokovi zgodovine*, št. 3 (2018): 63–86. <https://doi.org/10.31212/tokovi.2018.3.mil.63-86>.

- Novak, Mojca. »Periferna agrarna transformacija; slovenski primer.« V: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991*. Uredila Neven Borak in Žarko Lazarevič, 23–53. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- O'Hara, Patricia. *Partners in Production? Women, Farm and Family in Ireland*. Oxford: Berghahn Books, 1998.
- Panjek, Aleksander. »Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije.« V: *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Uredila Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič, 15–50. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018. <https://doi.org/10.26493/978-961-7023-81-7.15-50>.
- Panjek, Aleksander. »The Integrated Peasant Economy as a Concept in Progress.« V: *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*. Uredili Aleksander Panjek, Jesper Larsson in Luca Mocarelli, 11–49. Koper: University of Primorska Press, 2017.
- Panjek, Aleksander. »Uvod.« V: *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Uredila Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič, 7–12. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018. <https://doi.org/10.26493/978-961-7023-81-7.189-215>.
- Prinčič, Jože. »Temeljne dileme in problem modernizacije slovenskega gospodarstva.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 65–77.
- Prinčič, Jože. *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Puljiz, Vlado. »Seljaštvo u Jugoslaviji.« *Sociologija sela*, št. 99/100 (1988): 5–23.
- Ramšak, Mojca. *Portret glasov: Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2003.
- Rendla, Marta. »Založenost trga z blagom za široko potrošnjo v Sloveniji v času socializma.« V: *Med državo in trgom: cikli in prelomi v zgodovini*. Uredila Nina Vodopivec, 111–14. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.
- Sitar, Polona. »Stiletto Socialism: Social Class, Dressing Up, and Women's Self-Positioning in Socialist Slovenia.« *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History* 14, št. 1 (2020): 104–23. <https://doi.org/10.3167/asp.2020.140108>.
- Slovinc, Mateja. »'Kdor je šel s časom, lahko živi.' Čezmejni kmetijski nakupi v času Jugoslavije.« *Zgodovina za vse* 24, št. 1 (2017): 72–84.
- Štih, Peter, Vasko Simoniti in Peter Vodopivec. *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008.
- Turk, Jernej, Črtomir Rozman, Karmen Pažek in Darja Majkovič. »The Social Context of Changes in Slovene Agriculture since Feudalism.« *Druš. Istraživanja* 16, št. 1–2 (2007): 199–212.
- Vadnal, Katja. »Neki vidovi feminizacije slovenačke inokosne poljoprivrede.« *Sociologija sela*, št. 63–64 (1979): 35–48.
- Veselinov, Dragan. *Agrarno pitanje u Jugoslaviji: teorijsko-empirijska analiza položaja i uloge seljačkog gazdinstva u agrarnoj politici i privrednom razvoju Jugoslavije od 1918. do 1980. godine*. Beograd: Borba, 1981.
- Vukmanović Tempo, Svetozar. *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958): Izabrani govori i članci*. Beograd: Rad, 1964.

Statistični viri

- *Statistični letopis SR Slovenije: Zaposleni v zasebnem sektorju po področjih – letno povprečje*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1976.
- *Statistično gradivo SR Slovenije: Letni pregled notranje trgovine 1965*, št. 13. Ljubljana: Zavod za statistiko, 1967.
- *Zavod SR za statistiko: Letni pregled trgovine 1975*, št. 53. Ljubljana: Zavod za statistiko, 1977.
- *Zavod SR za statistiko: Letni pregled trgovine 1975 in 1986*, št. 424. Ljubljana: Zavod za statistiko, 1988.

Polona Sitar

AGRICULTURAL MODERNISATION AND THE LIFE-WORLD OF ENTERPRISING PART-TIME FARMERS. AN INTEGRATED PEASANT ECONOMY IN SOCIALIST SLOVENIA

SUMMARY

The present article examines the characteristics of the economic history of rural areas in socialist Slovenia and outlines the effect of industrialisation on the agricultural economy and the changes that the purchase of modern agricultural technological devices brought to individual agricultural households. It is based on the concept of an integrated peasant economy, which explains that peasant households made a living by combining self-sufficient agriculture and market-oriented activities and takes a closer look at the peasant families where at least one member was employed and worked on the farm at the same time. It derives from the thesis that the employment of people in non-agricultural activities enabled the development of private agriculture in socialist Slovenia through technological modernisation. The novelty of the article is that it examines a topic that has not yet been explored in detail from this perspective and describes people's life experiences.

The article shows how the living standard improved due to the participation of peasants in several activities (primary, secondary, and tertiary) and how industrialisation in socialist Slovenia could develop due to agricultural activities or part-time farming households. It highlights the importance of the agricultural modernisation of farming, which significantly determined the development of agriculture by modernising production techniques and introducing agricultural mechanisation, which enabled optimal land use. In outlining the changes that the purchase of modern agricultural technological devices brought to individual peasant households, modern agricultural machines can be perceived as a motive for an integrated peasant economy, as the motivation of farmers to combine self-sufficient agriculture and income from market-oriented activities also stemmed from the desire to purchase modern machines. These significantly facilitated and accelerated the work and enabled more optimal production.

The article brings new insights into who in the family proposed the purchase of new machinery and introduced innovations to the farm and how agricultural mechanisation affected the social stratification and generational discontinuities within each peasant unit. It also studies how the changes brought about by the purchase of modern agricultural machinery affected the gender division of labour within the individual peasant economy. We found that with the employment of farmers outside the farm – a new division of work in the family – emerged, as the role of “the master” was taken

over by their wives, who would increasingly often operate agricultural machinery as well. Women who operated agricultural machinery and performed tasks traditionally in the domain of men constructed new identities and broke with the old traditions and gender barriers while creating new expectations regarding the role of peasant women. The changes in the technological and work processes caused men to at least partially lose their position as the absolute leaders of the patriarchal peasant family. The management of agricultural machinery by peasant women can also be understood as a rebellion against their subordinate position: they felt empowered because they gained the authority and status otherwise traditionally reserved for men and thus, to some extent, formed new practices and discourses on gender division of labour.

Jure Gašparič*

Parlament in čas

O dojemanju časa v sodobnem parlamentu**

IZVLEČEK

Čas kot sila pomemben in pogosto odločujoč dejavnik je še posebej prisoten v političnem življenju, v zelo konkretni obliki pa njegov pomen izstopa v parlamentu. V pričujoči razpravi bomo skušali razumeti dojemanje časa v moderni dobi na eni strani in politične razsežnosti ter njihove vplive na drugi strani. Osrednja teza, ki ji bomo sledili, je sledeča: V dobi moderne je čas postajal pomembna dobrina, z njim je bilo treba ravnati racionalno in zato je bilo treba delovati učinkovito. Njegovo dojemanje je sovpadalo s potrebo po njegovem uravnavanju, prilagajanju prepotrebni hitrosti. Izhajajoč iz tega postulata, se je spreminjalo dojemanje politike in političnega. Razprava metodološko temelji na analizi preteklih manipulacij s časom (v 19. in 20. stoletju), na kvantitativni analizi obsega dela zadnjih parlamentarnih desetletij in zlasti na analizi dojemanja časa med poslanci, ki so ga izražali v svojih govorih (zadnje s pomočjo možnosti, ki jih danes raziskovalcu nudita korpusna lingvistika in besedilni korpus siParl 2.0).

Ključne besede: parlament, poslovnik, kvantitativna analiza, jezik

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; jure.gasparic@inz.si

** Članek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

PARLIAMENT AND TIME ON THE PERCEPTION OF TIME IN THE MODERN PARLIAMENT

As an important and often decisive factor, time in particular has an impact on political life. In the work of parliaments, its importance comes to the fore in a very concrete form. In the discussion at hand, we will attempt to understand the modern perception of time on the one hand and the political dimensions and their impact on the other hand. The central thesis that we will adhere to is the following: in the modern era, time has become a crucial commodity. It needed to be managed rationally, which therefore called for efficient operations. The perception of time coincided with the need to regulate it, to adjust to the much-needed speed. Stemming from this postulate, the perception of politics and the political was changing. In the methodological sense, the present discussion is based on an analysis of the past manipulations with time (in the 19th and 20th centuries) – on a quantitative analysis of the scope of work of the last parliamentary decades and, in particular, on an analysis of the perception of time among deputies as expressed in their speeches (the latter has been achieved using the possibilities nowadays offered to the researchers by corpus linguistics and the siParl 2.0 text corpus).

Keywords: parliament, rules of procedure, quantitative analysis, language

Veliko preden je Stephen Hawking v svoji uspešnici *A Brief History of Time* desetina milijonov bralcev pojasnil, da »realni« človeški čas zaradi konkretnih lastnosti (arrows of time) očitno potuje v točno določeni smeri – od preteklosti proti prihodnosti – je bilo to zavedanje več kot ukoreninjeno v vse dejavnosti človeka. Čas mineva, ura bije in s tem opredeljuje naša življenja. Povratka nazaj ni, zato pogosto iščemo čas, tega pa zmanjkuje. Čas kot sila pomemben in včasih odločujoč dejavnik je še posebej prisoten v političnem življenju, v zelo konkretni obliki pa njegov pomen izstopa v parlamentu. Minute, odmerjene poslancem in parlamentarnim sejam, se danes zdijo nekaj rutinskega in samoumevnega. Le redko jim namenjamo pozornost, toda včasih, v izjemnih trenutkih, se pokaže, da so še kako pomembne in lahko korenito vplivajo na dogajanje. Čas ni le nemi linearni opazovalec politike, ki mirno potuje v prihodnost, čas je njen tvorni kreator.

V mednarodnem okolju je to nedolgo nazaj najbolj potrdilo dogajanje, povezano z brexitom. Neprestano hitenje na eni strani in podaljševanje izstopnega datuma na drugi, pogajanja v zadnjem hipu, prorogacija ipd. – nasprotniki brexita brez dogovora so mrzlično iskali tega in dodatni čas, zagovornikom na vladni strani je bilo časa preveč. S prorogacijo, ki lahko traja nekaj dni ali nekaj mesecev, je dejavnik časa postal

posebej izrazit.¹ Na slovenskem parlamentarnem parketu smo lahko časovni boj opazovali 3. oktobra 2019 na seji Odbora za delo, družino, socialne zadeve in invalide, kjer je poslanska skupina Levice precej časa uspešno izvajala obstrukcijo in tako na različne načine preprečevala sprejetje zanj sporne ukinitve socialnovarstvenega prejemka (dodatka za delovno aktivnost). Z dolgimi govori, postopkovnimi predlogi in prekinitvami je izčrpavala koalicijo. Čas je tekkel, staro parlamentarno orožje se je izkazalo za uporabno, četudi naposled ni bilo učinkovito.² Med razpravo so poslanci koalicije vseskozi poudarjali, kako se poslanci Levice ponavljajo, kako le »nagajajo«, kako se zadeva »ne premakne«, in naposled sprejeli zelo problematično odločitev, da lahko razprava traja največ deset minut. Tako bi prihranili dragocen čas in omogočili sprejetje zakona. Zdi se skoraj samoumevno, a vendar odpira sila pomembno in zelo temeljno vprašanje o parlamentarni demokraciji. *Kako naše dojemanje časa in potreba po učinkovitosti usmerjata politične odločitve?*

* * *

Literatura o političnem času in času v politiki je vse prej kot maloštevilna, a le redka dela obravnavajo čas kot tvorni dejavnik politike. Večina študij ga obravnava kot fenomen per se, včasih izrazito filozofsko, brez analize stvarnih okoliščin njegove uporabe in pomena.³ V tem članku razumemo čas podobno kot Kari Palonen⁴ in zlasti Ryan Viera.⁵ Palonen je prepričljivo iskal odgovor na vprašanje, kako omogočiti parlamentarni fair play (ključen element parlamentarizma) v zmeraj bolj omejenem času, Viera pa je v doslej najbolj poglobljeni študiji o političnem času šel še dlje. Po vsestranskem prikazu dejstva, da je postajal parlamentarni čas vse bolj redka dobrina, se je vprašal, kako je »ontološko realna sprememba v strukturi časa članov poslanske zbornice vplivala na sodobno dojemanje parlamentarnega vladanja«.⁶

- 1 Prorogacija je akt krone, ki pomeni zaključek ene parlamentarne seje in določitev datuma nove. Prvič je bila uporabljena oktobra 1399 v prvem parlamentu Henrika IV. V 20. stoletju, vse do brexita, je bila njena raba rutinska. Gl. blog Paul Seaward, *Prorogation and Adjournment*, <https://historyofparliamentblog.wordpress.com/2019/09/09/prorogation-and-adjournment/>.
- 2 Državni zbor Republike Slovenije, Dobesedni zapis 12. seje Odbora za delo, družino, socialne zadeve in invalide z dne 3. 10. 2019, https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/seje/evidenca/!ut/p/z1/04_Sj9CPYkssy0xPLMnMz0vMAfIjo8zivSy9Hb283Q0N3E3dLQwCQ7z9g7w8nAwsPE31w9EUGAWZGgS6GDn5BhsYGwQHGIHEaP-fAAdwNCBOPx4FUfiNL8gNDQ11VFQEAf8pdGQI/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEH/?mandat=VIII&type=pmagdt&uid=D709E101F076CBFFC12584F100221437.
- 3 Gl. npr. Peter Osborne, »The Politics of Time«, *Radical Philosophy* 68 (Autumn 1994): 3–9, ki pa ponuja zgodovinarju nekaj drznih misli: »'The simple possibility that things might proceed otherwise' must be produced as experience if the otherwise is to proceed.«
- 4 Kari Palonen, »Fair Play and Scarce Time. Aspects of the 1882 Procedure Reform Debates in the British Parliament«, v: *The Politics of Dissensus. Parliament in Debate* (Santander: Cantabria University Press and McGraw Hills, 2014), 327–46.
- 5 Ryan Viera, *The Time of Politics and the Politics of Time: Exploring the Role of Temporality in British Constitutional Development During the Long Nineteenth Century. A Thesis Submitted to the School of Graduate Studies In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy* (Hamilton, Ontario: McMaster University, 2011). Ryan Viera, *Time and Politics. Parliament and the Culture of Modernity in Britain and the British World* (Oxford University Press, 2015).
- 6 Viera, *The Time of Politics and the Politics of Time*, 47.

Skušali bomo torej razumeti dojemanje časa v moderni dobi na eni strani in politične razsežnosti ter njihove vplive na drugi strani. Osrednja teza, ki ji bomo sledili, je sledeča: V dobi moderne je čas postajal pomembna dobrina, z njim je bilo treba ravnati *racionalno* in zato je bilo treba delovati *učinkovito*. Njegovo dojemanje, vsekakor vpeto med preteklo izkušnjo in vsakokratna pričakovanja (in zato drugačno od naravnega časa), kakor pravi Reinhart Koselleck, je sovpadalo s potrebo po njegovem uravnavanju, prilagajanju prepotrebni hitrosti. Politične dimenzije časa zato ne gre zamenjevati z zgodovinskim časom.⁷ Tratenje časa je postalo negativno, njegova učinkovita izraba pozitivna. Izhajajoč iz tega postulata, se je spreminjalo dojemanje politike in političnega. *Treba je bilo delovati, ne govoriti. Dojemanje časa je tako spremenilo dojemanje politike in spodbujalo deliberativni proces odločanja, ki potrebuje čas.*

Parlament je namreč institucija, nastala na robu moderne dobe, in je torej povsem ustrezala 19. stoletju. Z vse večjo demokratizacijo, širjenjem volilne pravice, vse večjo kompleksnostjo družbe in odnosov znotraj nje ter zlasti z vse hitrejšim tehnološkim razvojem pa je parlament vse bolj zadihano lovil tempo. Obseg dela je bil večji in večji, količina predpisov komaj obvladljiva, časa pa manj in manj. Težnja po prilagoditvi parlamenta sodobnemu času tako spremlja vso njegovo razvojno pot v zadnjih 150 letih in vedno znova trči ob dilemo, kako to prilagoditev doseči.

* * *

Problemатiko dojemanja časa lahko opazujemo skozi vso parlamentarno zgodovino. V začetnih obdobjih angleškega parlamenta je bil ta po mnenju vlade v prvi vrsti časovna potrata in neprijetna nujnost. Najbolje bi bilo, če bi kar najhitreje opravil svoje delo, odobril davke in se razšel. Po mnenju članov parlamenta pa je seveda bil vse kaj drugega; predstavljal je »priložnost«, bodisi za zagotovitev novih privilegijev bodisi za »uživanje trenutka v soncu kraljeve pozornosti in občutku veličine«. ⁸ In za to si je veljalo vzeti čas.

V naslednjih stoletjih se je pokazalo, da ima pravzaprav le vlada ustrezne kapacitete za zagotovitev dela parlamenta. V glavnem je poskrbela, da so se njeni poslanci pravočasno znašli na kraju zasedanja in sprejemali odločitve. Potrebe po obvladovanju časa zato dolgo ni bilo; vse do 19. stoletja, ko se zgodi prelom. Zaradi notranjepolitičnih razlogov (združitve s Škotsko in Irsko, zlasti delovanje irske opozicije), ⁹ še bolj pa zato, ker postane v širšem okolju pojem učinkovitost (effectiveness) osrednja politična in družbena silnica, so začeli v Westminsteru čas rigorozno nadzirati, poslance disciplinirati in jih omejevati s poslovníkom (Standing Order). ¹⁰

7 Politična dimenzija časa se le delno sklada s historično, kakor bo pokazano v nadaljevanju. Pri sovpadanju gre v glavnem za preteklo izkušnjo o tem, da je časa premalo in da ga neučinkovito izrabljamo. O historičnem času gl. Reinhart Koselleck, *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts* (Stanford University Press, 2002), 100–14.

8 Paul Seaward, *A Brief History of Parliamentary Time*, <https://thehistoryofparliament.wordpress.com/2019/09/17/history-of-parliament-trusts-annual-lecture-a-brief-history-of-parliamentary-time/>.

9 Ibidem.

10 Viera, *Time and Politics*.

Podobnim procesom lahko v tistem obdobju sledimo tudi v kontinentalni Evropi, kjer so se parlamenti takrat – v 19. stoletju – v glavnem šele uveljavljali. Nemški kancler Bismarck je dolgo nasprotoval temu, da bi poslanci prejeli plačo, saj bi potem parlamenti predolgo sejali in postali neučinkovita razpravljalnica. Neplačani poslanci (iz višjih družbenih stanov) so seveda svoje delo opravili hitreje.¹¹

V avstrijskem parlamentu na Dunaju se je politični pomen obvladovanja časa najbolj očitno pokazal v burnih devetdesetih letih 19. stoletja. Takrat je beseda obstrukcija bila tista, ki je velikokrat najbolje opisala parlamentarni vsakdanjik.¹² Poslanci, ki so izvajali obstrukcijo, so izkoriščali vse možnosti poslovnika (tehnično obstrukcijo) in naposled celo nasilje (divjo obstrukcijo) za to, da bi zadržali ali onemogočili delo parlamenta. Do začetka devetdesetih let 19. stoletja – do padca parlamentarnega »železnega obroča« ministrskega predsednika grofa Eduarda Taaffeja, v katerega so bili vključeni tudi slovenski člani poslanske zbornice – so poslanci še bolj poredko posegali po njej, kasneje pa je povsem ohromila delo parlamenta. Tehnično obstrukcijo so izvajali tako, da so ob začetku vsake seje v proceduro vlagali najrazličnejše nujne predloge, peticije, interpelacije in ministrske obtožbe. Vsak nujni predlog je parlament obravnaval prednostno, in sicer tako, da so ga predlagatelji najprej prebrali in razložili, nato je sledilo poimensko glasovanje. To je seveda zahtevalo čas in pomikalo obravnavo dnevnega reda v nedoločljivo prihodnost. Če je vladni večini vendarle uspelo vzdržati pritisk nujnih predlogov in je poslanska zbornica začela obravnavo točk dnevnega reda, so obstrukcionisti posegli po novem orožju – po t. i. filibustrih, neskončno dolgih govorih.¹³ Čas je neusmiljeno tekel.

Velika obstrukcijska vnema je parlamentarno ozračje sčasoma razvnela do te mere, da so v poslanski zbornici izbruhnili izgrede, razplamtel se je trušč, tudi udarcev, nožev in krvi ni manjkalo. Tehnična obstrukcija je takrat prerasla v divjo. Pravi »vihar v parlamentu« se je razbesnel jeseni 1897, v obdobju vlade Kazimirja Badenija. Nemške stranke so z obstrukcijo želele preprečiti sprejetje t. i. nagodbenega provizorija (podaljšanja predpisov, ki so urejali avstrijsko-ogrske odnose) in s tem strmoglaviti Badenijev kabinet. Vlada se jim je upirala na najrazličnejše načine, podpredsednik poslanske zbornice in kasnejši prvi češkoslovaški premier Karel Kramář jih je med drugim skušal fizično utruditi, zato je sklical nočno sejo, ki je trajala do naslednjega dne zvečer.¹⁴ Vsi so manipulirali s časom, toda obstrukcionisti niso popustili. V svoji neomajni zagnanosti so vztrajali naprej. 28. oktobra 1897, petnajst pred deveto zvečer – ko je parlament zasedal že deset ur – je za govornico pristopil nemški poslanec Otto Lecher iz moravskega Brna in poskrbel za teatralično noč, ki je čudovito popisana v delu Marka Twaina *Stirring times in Austria*.¹⁵ Dr. Lecher je tedaj postavil absolutni

11 Leonidas Pitamic, *Das Recht der Abgeordneten auf Diäten* (Wien – Leipzig: Wiener Staatswissenschaftliche Studien – Franz Deuticke, 1913).

12 Janez Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)* (Celje: Zgodovinsko društvo Celje in Znanstvena založba FF UL), 148–60.

13 Ibid., 155.

14 Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*, 155–59.

15 Mark Twain, »Stirring Times in Austria,« *The Man That Corrupted Hadleyburgh and Other Stories* (London, 1925), 296–336.

parlamentarni rekord, saj je nepretrgoma govoril dvanajst ur, do naslednjega jutra, in to v vrvežu, kakršnega »ni bilo slišati na tem planetu vse od časov, ko so Komanči nazadnje opolnoči presenetili belo naselbino«.

Boj za čas je postajal vse bolj ključen in vladne stranke so skušale obstrukcionistom vrniti udarec s spremembo poslovnika. Na predlog grofa Juliusa Falkenhayna so sprejeli t. i. Lex Falkenhayn, po katerem je lahko predsednik zbornice »uporne poslance« izključil s treh sej. Pri tem mu je bila v pomoč policija, ki je tako posegla proti z imuniteto zaščitenim izvoljenim predstavnikom ljudstva.¹⁶ Ko se je čas »ustavil«, so ga poglinali naprej s teptanjem poslanske svobode. A ozračje v parlamentu se temu navkljub ni spremenilo. Obstrukcionistom je uspelo dobesedno razbiti poslansko zbornico in posledično prisiliti Badenija k odstopu.

Obstrukcija v začetku 20. stoletja ni bila značilnost zgolj dunajskega državnega zbora, marveč številnih parlamentov. V britanski poslanski zbornici so dolge govore uprizarjali že omenjeni irski nacionalisti, v amerškem senatu so z obstrukcijo nastopili nasprotniki vstopa države v prvo svetovno vojno.

V jugoslovanski kraljevini, katere parlament (1919–1929) je že med obema svetovnima vojnama veljal za »vašarišče«, za sredino, ki je odstopala od zahodnega parlamentarnega ideala, pa so poslanci še posebej pogosto ohromili delo skupščine. Intervencije predsedujočega, opomini poslancem, izključitve s sej in prekinitve sej so s svojo pogostostjo najbolj zaznamovali parlamentarno delo. Sprva so se še potrudili vsaj s proračunsko razpravo, a jih je predsednik sproti opozarjal, kako naj »govori, dolgi dve uri, v katerih se obravnava celotna vladna politika in posli vseh resorjev, v razpravi o proračunu nikoli nimajo mesta«. Ko jim je že zmanjkovalo časa (na voljo so imeli dva meseca), so prisluhnili apelu: »Ta posel lahko končamo le, če bomo redno prihajali na seje, te redno začenjali in ob tem skrajševali debato.« Po letu 1925 pa je bilo delo skupščine povsem paralizirano. Skupščinska statistika je bila porazna, sprejet ni bil skoraj noben pomembnejši zakon; *učinkovitost* je bila na dnu. Večino pripravljenih, a nesprejetih zakonov je nato uveljavila vlada po suspenzu parlamenta in vzpostavitvi diktature kralja Aleksandra po januarju 1929.¹⁷

V vzhodnih srednjeevropskih državah je boj za čas po drugi svetovni vojni izginil iz uporabe in političnega jezika. V socialistični Jugoslaviji z enostrankarsko parlamentarno formo ni bilo potrebe po obvladovanju časa, saj so bile seje vnaprej dogovorjene, pripravljene, govori so se v glavnem brali in pritrjevali predlaganemu.¹⁸ Zamišljena forma, še posebej tista, temelječa na ustavi iz leta 1974, je bila skorajda idealna parlamentarna forma. Delegati, predstavniki z imperativnim mandatom, so vsak iz svoje sredine predstavili relevantna stališča. A za takšno parlamentarno formo lahko uporabimo izraz, ki ga je uporabila Adéla Gjuričová za češkoslovaški socialistični parlament

16 Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*, 158–60.

17 Jure Gašparič, *Iz za parlamenta. Zakulisje jugoslovanske skupščine 1919–1941* (Ljubljana: Modrijan, 2015), 40, 41, 49–66.

18 Jure Gašparič, »Slovenian Socialist Parliament on the Eve of the Dissolution of the Yugoslav Federation. A Feeble »Ratification Body« or Important Political Decision-maker?«, *Prispevki za novejšo zgodovino* [Complex Parliaments in Transition. Central European Federations Facing Regime Change] 55, št. 3 (2015): 41–59.

– bila je preveč idealna, da bi bila zares pravi parlament (too ideal to be a parliament). V socialističnih skupščinah je bilo preprosto premalo konfrontacije.¹⁹ Posledično tudi ni bilo občutka, da je časa premalo.

Skupščinska/parlamentarna kultura se je začela spreminjati konec osemdesetih let 20. stoletja, ko je v procesu razpadanja jugoslovanske države in vse večje demokratizacije skupščina postala odločujoč politični forum.²⁰ In v novi skupščini je postal nadzor nad časom znova aktualen.

* * *

Po aprilu 1990 so se dokončno spremenila razmerja med delegati in nato poslanci, povrh vsega pa je tudi obseg zakonodajnega dela dosegel impresivne številke, sploh v letih, ko se je izgrajevala država in ko so se sprejemali številni evropski zakoni. Več parlamentarnih aktov je seveda bilo treba sprejeti z več besedami, zato se je v parlamentu več govorilo. Povrh vsega je razprava mestoma spominjala na prikazane primere iz 19. in zgodnjega 20. stoletja, zlasti zaradi instituta *replike* so se razvneli pogosti besedni dvoboji. V začetku je namreč moral predsedujoči poslancu, ki je zahteval besedo, »da bi opozoril na napako ali popravil navedbo, ki po njegovem mnenju ni točna in je povzročila nesporazum ali potrebo po osebem pojasnilu«, ²¹ dati besedo takoj. Tako je lahko poslanec s sklicevanjem na nesporazum hipoma vskočil v razpravo. Le dvig roke in beseda replika sta zadostovala. Uporaba je zlasti v prvih mandatih bila izjemno pogosta in je *jemala veliko časa*, njena interpretacija pa je bila med poslanci in tudi pri vodstvu parlamenta izjemno široka. Klasičnih filibustrov sicer ni bilo, edina izjema je bil poslanec Ivo Hvalica. Januarja 1995 je o igralništvu na pamet govoril več kot štiri ure. S tem je poskrbel za javno prepoznavnost problematike, kar si je zadal za enega od ciljev svojega nastopa.²² Hvaličevi govori na izust sicer niso bili obče pravilo, saj so številni poslanci svoje vnaprej pripravljene govore brali.

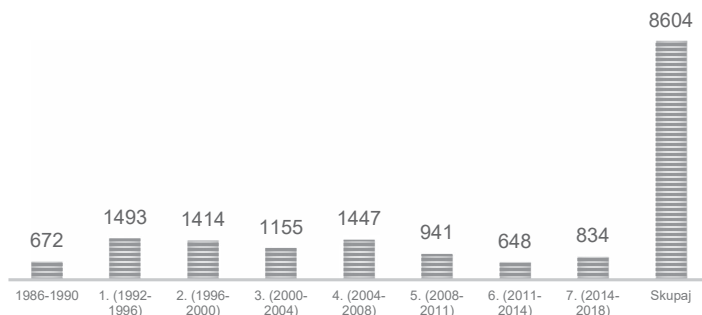
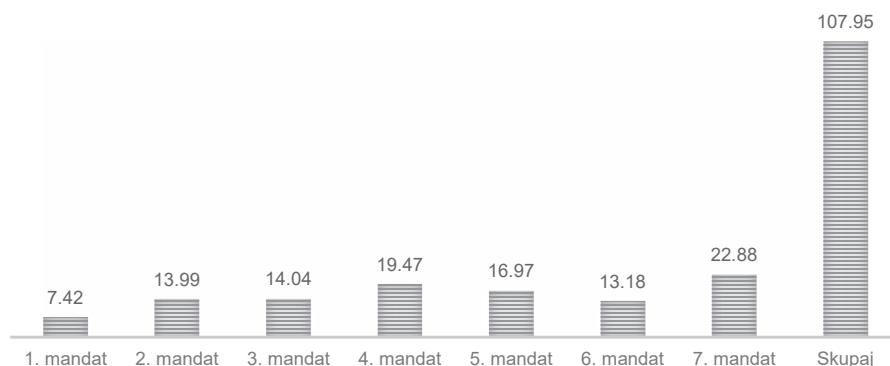
Razen v šestem mandatu je ves čas raslo tudi število poslanskih vprašanj in pobud, o katerih so spraševalci praviloma zahtevali še parlamentarno razpravo. Poleg interpelacij in preiskovalnih komisij so ravno poslanska vprašanja postala eno osrednjih orožij opozicije.

19 Adéla Gjuričová, »Too Ideal to Be a Parliament: The Representative Assemblies in Socialist Czechoslovakia, 1948–1989,« *The Ideal of Parliament in Europe since 1800*, ur. Remieg Aerts et al. (Palgrave-Macmillan, 2019), 199–218.

20 Miran Potrč, *Klic k razumu. Spomini* (Ljubljana: Modrijan, 2014), 116–71.

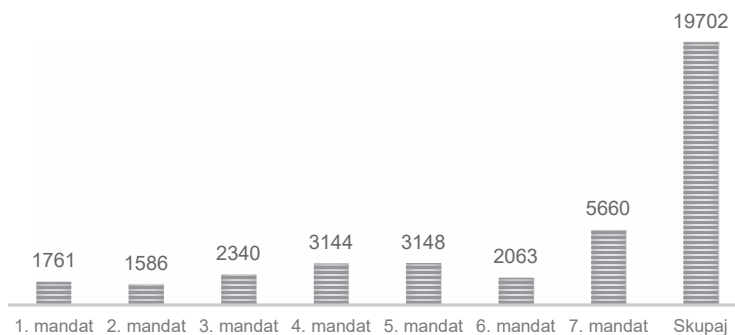
21 *Uradni list RS*, 40/1993, Poslovnik Državnega zbora, §70.

22 Ivo Hvalica, *Zadnja replika* (Ljubljana: Promag, 2002), 113–15.

Graf 1: Obseg zakonodajnega dela slovenskega parlamenta od leta 1992 do leta 2018²³Graf 2: Število spregovorjenih besed (izraženih v milijonih) po mandatih (le poslanke in poslanci, ki niso predsedovali seji, brez gostov, članov vlade ipd.)²⁴

23 Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 1992–1996 (Ljubljana: Državni zbor, 1996). Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 1996–2000 (Ljubljana: Državni zbor, 2000). Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 2000–2004 (Ljubljana: Državni zbor, 2004). Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 2004–2008 (Ljubljana: Državni zbor, 2008). Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 2008–2011 (Ljubljana: Državni zbor, 2012). Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 2011–2014 (Ljubljana: Državni zbor, 2014). Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 2014–2018 (Ljubljana: Državni zbor, 2018).

24 Andrej Pančur, Tomaž Erjavec, Mihael Ojsteršek, Mojca Šorn in Neja Blaj Hribar, *Slovenian Parliamentary Corpus (1990–2018) siParl 2.0*, Slovenian language resource repository CLARIN.SI (2020), <http://hdl.handle.net/11356/1300>.

Graf 3: Število zastavljenih poslanskih vprašanj in pobud²⁵

* * *

Ob vsestranski rasti obsega dela se velja vprašati, kako so se s tem soočali poslanci. S pomočjo možnosti, ki jih danes raziskovalcu nudi korpusna lingvistika, sem s pomočjo konkordančnika NoSketchEngine v besedilnem korpusu siParl 2.0,²⁶ ki vsebuje vse dobesedne zapise sej Državnega zbora Republike Slovenije od prvega do sedmega mandata (1992–2018), zapise sej delovnih teles in kolegija predsednika od drugega do sedmega mandata (1996–2018) ter še zapise zadnjega mandata Skupščine (socialistične) Republike Slovenije (1990–1992), poiskal nekaj tipičnih fraz in izrazov, ki so se pogosto uporabljali v parlamentu in izražajo dojemanje poslanskega zbora (*čim prej, hitrost, učinkovito, neučinkovito, racionalen, čas je*). Za vsako izmed njih sem nato uporabil tehniko luščenja kolokacij; ustvaril sem seznam besed, ki se neposredno ob jedrni besedi (pred njo in za njo), povezani s časom, pojavljajo pogostejše kot naključno.²⁷ Za določanje trdnosti sem uporabil statistično mero logDice.²⁸

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Uporabljeno okno za izračun kolokacij je + ali –5 besed. V tabeli niso prikazane leme, marveč besedne oblike, saj ima v tem primeru takšen prikaz dodatno povednost. Precej oblik je namreč v 3. osebi. Ključno je bilo, da *nekdo* čimprej predloži, pripravi, sprejme ... (četudi parlament). Precej oblik je tudi nedoločniških, saj je bilo treba, nujno ... nekaj čimprej sprejeti, urediti ...

²⁸ Darja Fišer in Kristina Pahor de Maiti, »‘Prvič, sem političarka in ne politik, drugič pa ...’ Korpusni pristop k raziskovanju parlamentarnega diskurza,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, št. 1 (2021): 144–79, zlasti 172, 173.

Tabela 4: Čimprej – kolokacijski kandidati²⁹

		<u>Cooccurrence count</u>	<u>Candidate count</u>	<u>logDice</u>
<u>p</u> <u>N</u>	predloži	147	4.480	8,691
<u>p</u> <u>N</u>	čimprej	103	7.057	7,890
<u>p</u> <u>N</u>	pripravi	302	43.764	7,602
<u>p</u> <u>N</u>	sprejme	218	33.481	7,457
<u>p</u> <u>N</u>	sprejeti	291	47.717	7,440
<u>p</u> <u>N</u>	sprejmemo	136	20.278	7,343
<u>p</u> <u>N</u>	reši	56	4.257	7,327
<u>p</u> <u>N</u>	pridemo	87	13.227	7,126
<u>p</u> <u>N</u>	uredi	67	9.129	7,073
<u>p</u> <u>N</u>	uvrsti	45	4.476	6,984
<u>p</u> <u>N</u>	priti	91	18.062	6,884
<u>p</u> <u>N</u>	začeti	53	8.625	6,780
<u>p</u> <u>N</u>	pristopi	33	2.844	6,754
<u>p</u> <u>N</u>	čimbolj	30	2.195	6,713
<u>p</u> <u>N</u>	začne	69	14.817	6,684
<u>p</u> <u>N</u>	pride	161	46.001	6,632
<u>p</u> <u>N</u>	proceduro	54	11.154	6,593
<u>p</u> <u>N</u>	dobimo	68	16.739	6,542
<u>p</u> <u>N</u>	Skupščini	25	1.951	6,488
<u>p</u> <u>N</u>	posreduje	27	3.423	6,383
<u>p</u> <u>N</u>	spraviti	31	5.040	6,378
<u>p</u> <u>N</u>	zaključimo	30	5.166	6,316
<u>p</u> <u>N</u>	vlado	82	26.598	6,314
<u>p</u> <u>N</u>	pripraviti	48	12.883	6,293
<u>p</u> <u>N</u>	urediti	70	22.225	6,285
<u>p</u> <u>N</u>	rešiti	53	15.301	6,272

29 Čim prej in čimprej se pojavita 22.988-krat. – Pančur, Erjavec, Ojsteršek, Šorn in Blaj Hribar, *Slovenian Parliamentary Corpus (1990–2018) siParl 2.0*.

Tabela 5: Učinkovito – kolokacijski kandidati³⁰

		<u>Cooccurrence count</u>	<u>Candidate count</u>	<u>logDice</u>
p N	rabo	436	3.414	9,551
p N	hitro	762	32.807	9,010
p N	delovanje	661	29.133	8,918
p N	upravljanje	395	13.813	8,780
p N	bolj	2.542	190.771	8,656
p N	izvajanje	531	28.582	8,620
p N	uspešno	363	16.469	8,533
p N	energije	328	14.149	8,495
p N	racionalno	212	5.462	8,364
p N	transparentno	193	4.490	8,296
p N	gospodarno	159	1.384	8,259
p N	hitreje	204	7.991	8,145
p N	kakovostno	144	2.517	8,023
p N	ukrepanje	148	3.170	8,011
p N	čim	540	55.340	7,962
p N	varstvo	267	21.183	7,893
p N	sredstvo	131	3.010	7,848
p N	črpanje	138	4.336	7,823
p N	zagotoviti	313	29.994	7,812
p N	učinkovito	195	14.715	7,718
p N	sodstvo	124	3.974	7,696
p N	delo	787	114.246	7,633
p N	pregledno	96	1.810	7,495
p N	kvalitetno	130	8.135	7,486
p N	zakonito	97	3.394	7,385
p N	zagotovi	132	11.035	7,342
p N	najbolj	378	64.691	7,268

.....
 30 Učinkovito in učinkovitost se pojavita 29.725-krat. – Ibid.

Tabela 6: Hitrost – kolokacijski kandidati³¹

		<u>Cooccurrence count</u>	<u>Candidate count</u>	<u>logDice</u>
<u>p</u> <u>N</u>	kilometrov	414	6.021	10,229
<u>p</u> <u>N</u>	uro	289	9.216	9,351
<u>p</u> <u>N</u>	km	97	1.324	8,911
<u>p</u> <u>N</u>	hitrost	105	2.059	8,873
<u>p</u> <u>N</u>	hitrosti	92	2.334	8,629
<u>p</u> <u>N</u>	prekoračitev	68	553	8,577
<u>p</u> <u>N</u>	160	63	1.467	8,257
<u>p</u> <u>N</u>	konstrukcijsko	46	85	8,134
<u>p</u> <u>N</u>	vožnje	55	1.294	8,099
<u>p</u> <u>N</u>	prekoračitve	46	370	8,060
<u>p</u> <u>N</u>	dovoljene	45	890	7,901
<u>p</u> <u>N</u>	25	140	13.978	7,896
<u>p</u> <u>N</u>	naselju	43	646	7,893
<u>p</u> <u>N</u>	alkohol	44	937	7,857
<u>p</u> <u>N</u>	svetlobno	36	98	7,777
<u>p</u> <u>N</u>	učinkovitost	74	6.725	7,658
<u>p</u> <u>N</u>	učinkovitosti	71	6.620	7,611
<u>p</u> <u>N</u>	sprejemanja	85	9.079	7,599
<u>p</u> <u>N</u>	neprilagojena	28	52	7,427
<u>p</u> <u>N</u>	vlakov	30	499	7,410
<u>p</u> <u>N</u>	postopka	187	30.863	7,405

.....
 31 Ibid.

Tabela 7: Racionalen – kolokacijski kandidati

		<u>Cooccurrence count</u>	<u>Candidate count</u>	<u>logDice</u>
<u>P</u> <u>N</u>	obnašati	163	1.754	9,494
<u>P</u> <u>N</u>	gospodarno	128	1.384	9,219
<u>P</u> <u>N</u>	rabo	118	3.414	8,736
<u>P</u> <u>N</u>	učinkovito	211	14.715	8,407
<u>P</u> <u>N</u>	racionalno	107	5.462	8,301
<u>P</u> <u>N</u>	obnašajo	63	944	8,290
<u>P</u> <u>N</u>	porabo	120	7.650	8,207
<u>P</u> <u>N</u>	obnašali	57	968	8,140
<u>P</u> <u>N</u>	smotno	78	3.886	8,066
<u>P</u> <u>N</u>	ekonomično	47	331	8,008
<u>P</u> <u>N</u>	obnašanje	49	1.245	7,863
<u>P</u> <u>N</u>	čimbolj	53	2.195	7,790
<u>P</u> <u>N</u>	trošenje	40	650	7,700
<u>P</u> <u>N</u>	obnaša	44	1.399	7,676
<u>P</u> <u>N</u>	skrajno	54	4.891	7,391
<u>P</u> <u>N</u>	bolj	967	190.771	7,333
<u>P</u> <u>N</u>	obnašamo	33	1.054	7,333
<u>P</u> <u>N</u>	optimalno	37	2.134	7,283
<u>P</u> <u>N</u>	pametno	57	6.737	7,236

Tabela 8: Neučinkovito – kolokacijski kandidati

		<u>Cooccurrence count</u>	<u>Candidate count</u>	<u>logDice</u>
<u>P</u> <u>N</u>	negospodarno	18	522	8,713
<u>P</u> <u>N</u>	neuspešno	15	876	8,126
<u>P</u> <u>N</u>	prepočasno	9	204	8,083
<u>P</u> <u>N</u>	nestrokovno	11	670	7,858
<u>P</u> <u>N</u>	nepravično	11	681	7,848
<u>P</u> <u>N</u>	sodstvo	30	3.974	7,661
<u>P</u> <u>N</u>	izkazala	15	1.645	7,603
<u>P</u> <u>N</u>	počasno	6	303	7,373
<u>P</u> <u>N</u>	nedosledno	6	306	7,369
<u>P</u> <u>N</u>	neracionalno	10	1.144	7,336

Tabela 9: Čas je ... – kolokacijski kandidati

		<u>Cooccurrence count</u>	<u>Candidate count</u>	<u>logDice</u>
P N	potekel	411	3.343	10,320
P N	Skrajni	207	628	9,761
P N	skrajni	194	3.403	9,229
P N	Ves	124	1.604	8,852
P N	zadnjem	359	22.692	8,621
P N	minilo	69	1.885	7,961
P N	trajalo	61	2.905	7,629
P N	vmesnem	55	1.970	7,620
P N	ves	175	22.544	7,591
P N	Pred	116	13.508	7,521
P N	Nekaj	97	10.432	7,495
P N	koliko	397	66.242	7,468
P N	Dolgo	38	380	7,362
P N	omejen	47	2.392	7,329
P N	Zadnji	44	1.914	7,307
P N	tistem	154	33.762	6,945
P N	dragocen	28	483	6,902
P N	Svoj	30	1.192	6,874
P N	kratkem	63	10.723	6,848
P N	Zadnje	29	1.103	6,841
P N	kolikem	25	265	6,780
P N	minil	23	350	6,643
P N	kolikšnem	23	376	6,639
P N	današnjem	31	3.031	6,635
P N	govora	74	17.537	6,615
P N	dovolj	190	56.763	6,605
P N	preteklo	27	2.078	6,577
P N	Med	54	11.453	6,568
P N	nedoločen	26	2.252	6,496
P N	poteklo	21	505	6,483
P N	V	900	327.334	6,462
P N	dolgo	72	21.836	6,345
P N	Vaš	21	1.371	6,329
P N	delovni	37	8.149	6,304
P N	Koliko	34	6.909	6,304
P N	začnemo	37	8.420	6,279
P N	Čas	22	2.135	6,273
P N	zlato	19	904	6,26

Kolokacije takoj pokažejo, da je treba reči »čimprej« »predložiti«, »pripraviti«, »sprejeti«, »rešiti«, »urediti«, »uvrstiti«, »spraviti« ipd. Čimprej pomeni v čim krajšem času, torej hitro. Hitrost pa je po naslednji kolokaciji tesno zvezana z »učinkovitostjo«, ³² ta pa je tista, ki stoji skupaj z »uspešnostjo«, »gospodarnostjo« in »racionalnostjo«. O učinkovitosti se je sicer vsebinsko največ govorilo pri obravnavanju sodstva, a raba teh besed pri ostalih družbenih sistemih – torej konkretno sodstvu – kaže na odnos poslancev do vprašanja učinkovitosti, racionalnosti ... »neučinkovito« je »neuspešno« in »neracionalno«; »nestrokovno«, »nepravično« in »prepočasno«.

Če za potrebe tega članka obidemo vprašanja pravičnosti in strokovnosti in se osredotočimo na racionalnost in hitrost (ter uspešnost), lahko po podrobni analizi in branju razprav skorajda med vse tri kategorije postavimo enačaj. *Neučinkovito* = *neracionalno* = *počasno*. In če to logiko dojemanja temporalnosti ali časovnosti preslikamo v dojetanje politike, brez zadržkov sklepamo, da bi bil tisti parlament, ki bi sprejel pomemben sistemski zakon v soglasju s poglavitnimi deležniki in po poglobljeni razpravi med političnimi akterji, a bi zanj porabil izjemno veliko časa, neučinkovit in prepočasen. »Dobro« rešitev bi sprejemal predolgo, danes pa je čas »dragocen« in »zlatο«. V parlamentu je čas še največkrat »skrajni«. Mestoma sicer opazimo zavedanje, da je prevelika hitrost sprejemanja zakonov škodljiva, pri čemer pa gre skoraj zmeraj za očitek opozicije.

Pogostejše kot svarila o hitrosti sprejemanja predpisov so bile trditve, da »samo govorimo« (kakor da ni to osrednji smisel parlamenta), da je treba preiti »od besed k dejanjem«, da »nimamo časa«, da nekdo parlamentu »jemlje čas«, da je sedenje v dvorani »potrata časa« ipd. Zelo pogosta je bila fraza »bom kratek«, ³³ ki je gotovo rabljena kot retorična figura, a je prav zato še posebej povedna, saj opozarja na ukoreninjeno zavedanje, da čas neusmiljeno teče. Sama beseda čas se v vseh sklonih v parlamentu pojavi kar 262.964-krat. ³⁴

* * *

Potreba po uravnavanju časa je glede na zapisano torej več kot očitna. In kako po mnenju poslancev uravnavati čas v parlamentu? Tudi danes še zmeraj tako kot v zgodnjih obdobjih parlamentarizma; s pomočjo pravil, s pomočjo *poslovnika*. Ideja o smotrnosti pravil, ki bi jim naj sledil parlament pri svojem delu, je namreč stara toliko kot prvi protoparlamenti. Množica ljudi, ki se je sestala, razpravljala in odločala, je seveda morala osmisliti določene norme, sicer bi se smisel parlamenta izgubil v kakofoniji zvokov gorečih parlamentarcev. Srednjeveški angleški parlament je zato sprva sledil pravilom sodnega procesa, iz katerega so se postopoma razvile specifične prakse dela in organizacije parlamenta. Pri tem so bila v ospredju prizadevanja po varovanju

³² Pri hitrosti so prvi kolokacijski kandidati tisti, ki zadevajo fizikalno hitrost in problematiko varnosti v prometu, npr. kilometrov na uro, prekoračitev, vožnja, dovoljena ipd.

³³ Uporabljena je bila 1750-krat.

³⁴ Ibid.

svobode govora, avtonomije poslancev in parlamenta ter seveda zagotavljanje razumne, enakopravne in predvsem vodene razprave. Ta naj bi končno transparentno in vsestransko peljala k sprejetju določene odločitve.³⁵ Govorjenje tjavendan nikdar ni sodilo v parlamentarni ideal.

K tem temeljnim smislom še vedno težijo vsi poslovniki sodobnih parlamentov, a pri tem obenem bolj in bolj uravnavajo in omejujejo razpoložljivi čas. Ko se poslanski zbornici dozdeva, da je čas še posebej dragocen, so časovne omejitve še izrazitejše. Poslanci dunajskega parlamenta so tako v zadnjih vzdihljajih habsburške monarhije junija 1917 s še zadnjo spremembo poslovnika omejili razpravo na deset minut. V želji po iskanju rešitev potapljaajoče se barke so želeli biti »učinkovitejši«.³⁶

Poslanci na novo konstituiranega Državnega zbora Republike Slovenije spomladi leta 1993, ko so sprejemali svoj prvi poslovnik, podobnih tektonskih premikov kot njihovi kolegi sedem in pol desetletij prej niso zaznavali. Dela so se lotili zagnano in preudarno, pod vodstvom izkušenega parlamentarca Mirana Potrča, v sodelovanju s številnimi strokovnjaki in po tehtanju primerljivih rešitev iz tujine. Potrč je ob predstavitvi osnutka dejal, kako je njegova vsebina »izjemnega pomena za demokratičnost, učinkovitost in kvaliteto sprejemanja odločitev; za urejanje odnosov med posameznimi vejami oblasti, predvsem med zakonodajno in izvršno oblastjo; za način strokovnega in javnega preverjanja predlaganih rešitev; za vlogo, položaj in odgovornost poslancev, delovnih teles državnega zbora in njegovega predsednika«.³⁷ Omenil je učinkovitost, a ob boku demokratičnosti in kakovosti sprejetih odločitev. Z regulacijo časa se poslanci tedaj dejansko niso pretirano ukvarjali, razprava se je razvnela le ob predlogu opozicije, ki je želela pravico zahtevati razpravo v plenumu o odgovoru predsednika vlade ali ministra na poslansko vprašanje, če bi bili z njim nezadovoljni.³⁸

Prvi poslovnik se je uporabljal kar devet let, a je bil vmes sedemkrat spremenjen. Večina sprememb ni temeljiteje spreminjala njegovih smernic,³⁹ je pa že prva med njimi, decembra 1994, zadevala problematiko časa. Tedaj je bil med drugim uveden tudi skrajšani postopek sprejemanja zakonov,⁴⁰ ki je bil enak dotlej znanemu hitremu postopku, a so bili razlogi zanj drugačni.⁴¹ Praksa je pokazala, da so poslanci izjemno pogosto sprejemali zakone po hitrem ali skrajšanem postopku, četudi niso bili zmeraj podani zadosti utemeljeni razlogi zanj. Posledica je bila »stihijska« obravnava zadev, ki je vodila v »manj kvalitetne rešitve«.⁴²

35 Jan Wint, *Česká parlamentní kultura* (Praha: Auditorium, 2010), 24–26.

36 Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*, 256.

37 Državni zbor Republike Slovenije, Dobesedni zapis seje z dne 13. 4. 1993.

38 Potrč, *Klic k razumu*, 197.

39 Poslovnik je bil spremenjen leta 1994, nato 1996 (cilj spremembe je bilo izboljšati prisotnost poslancev na sejah) in v letih 1997, 2000 in 2001.

40 Obravnavo po skrajšanem postopku je dopuščal tudi poslovnik dunajskega državnega zbora, a sta morali zanj glasovati vsaj dve tretjini poslancev. Možnost za izglasovanje skrajšanja je tako bila majhna, toda poslanci so vendarle velikokrat postavljali takšne predloge. Razlog je bil v tem, da so morali vsak predlog za skrajšanje nemudoma obravnavati, kar je omogočalo izvajanje tehnične obstrukcije. Poslanci so tako ovirali delo parlamenta. – Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*, 254.

41 Uradni list RS, 80/1994, Spremembe in dopolnitve Poslovnika Državnega zbora.

42 Jožica Velišček, »Dejstva in okoliščine, ki so oziroma vplivajo na učinkovitost dela Državnega zbora,« *Državni zbor Republike Slovenije 1992–2002* (Ljubljana, 2002), 157.

Številne spremembe poslovnika in prav tako množične razlage njegove vsebine so skupaj z dotedanjo skoraj desetletno parlamentarno izkušnjo leta 2001 naposled pripravile poslance k razpravi o celoviti reformi poslovnika. Sprejeli so ga naslednje leto, aprila 2002. Novi poslovnik je uvažal precej sprememb, med najpomembnejše so sodile »obča racionalizacija zakonodajnega postopka«⁴³ in hkratno večanje vloge delovnih teles, vodij poslanskih skupin in kolegija predsednika državnega zbora (organa, ki ga sestavljajo vodje poslanskih skupin) ter njihove konkretne moči.⁴⁴ Delo parlamenta naj bi posledično bilo predvidljivejše in bolj tekoče, moč vsakokratne koalicije pa večja. Če se z zadnjim opozicija razumljivo nikakor ni mogla strinjati, so se po drugi strani z racionalizacijo vsaj načeloma strinjale vse poslanske skupine. Opozarjale so – kot je zelo povedno povzel novinar časnika *Dnevnik* –, da je »v našem državnem zboru vse preveč praznega teka, preveč ponavljanja enih in istih stališč, preveč govorenja ne samo mimo dnevnega reda, ampak tudi pogovarjanja gluhih ... Skratka, povedano v ekonomističnem jeziku, porabi se preveč časa na enoto proizvoda, v jedrnatem kmečkem jeziku pa bi temu lahko rekli, da se preveč mlati prazno slamo.«⁴⁵ Osrednje značilnosti tedanje razgrete razprave in nato novega poslovnika tako že odsevajo tisto dojemanje časa, ki ga potrjujejo zgornje tabele. Zaradi časovne stiske v moderni dobi mora biti parlamentarno delo hitrejše, predvidljivejše in učinkovitejše.⁴⁶

Raznoteri argumenti in prepričevanja o nujnosti »racionalizacije«⁴⁷ so v glavnem problematizirali predlagane konkretne rešitve, ob tem pa so v političnem prostoru skoraj neslišno zavela tudi opozorila, da vseh težav sodobnega časa s poslovníkom ne bo mogoče rešiti. Tone Anderlič, vodja tedaj najmočnejše poslanske skupine, je – braneč poslovníka – po vseh trdih in jasnih stališčih, da je slovenski zakonodajni postopek neprimeren, dejal, kako vendarle računa, da »se bo politična kultura v državnem zboru ustrezno popravila, da ne bo več poskusov namernih zavlačevanj, in če smem reči, da ne bo pri poslancih v ospredju ‚show‘.«⁴⁷

Politična praksa v naslednjih desetletjih je pokazala, da potreba po racionalnosti ni usihala. Na eni strani je bila vse bolj pogosto slišana sintagma »glasovalni stroj«, s katero je opozicija očitala vsakokratni koaliciji, da krni načela deliberacije, na drugi strani se je števec zakonov, sprejetih po nujnem postopku, neumorno vrtel naprej. V Centru za informiranje, sodelovanje in razvoj nevladnih organizacij so leta 2013 celo zapisali, da »z vidika oblikovanja vsebine zakonov državni zbor tako ni mesto, kjer se demokratični proces začne, ampak mesto, kjer se v resnici konča.«⁴⁸ Temu mnenju je

43 Redni zakonodajni postopek je še vedno obsegal tri branja, s tem, da se prvo branje opravi že s posredovanjem predloga zakona poslancem. V praksi se tako dejansko opravita le dve obravnavi, prva pa zgolj, če to posebej zahteva vsaj deset poslancev. Poslovnik je ravno tako še naprej predvideval uporabo skrajšanega postopka in nujnega postopka (v prejšnjem poslovníku hitrega postopka).

44 Danica Fink Hafner in Alenka Krašovec, »Modernizacija Državnega zbora Republike Slovenije in razvoj poslovnika,« v: *Prihodnost parlamentarne demokracije. Zbornik strokovnega srečanja ob 20. obletnici prvih večstrankarskih volitev, november 2010* (Ljubljana: Državni zbor, 2010), 200.

45 Jože Poglajen, »Anderličev kolegij,« *Dnevnik*, 2. 4. 2002.

46 Po letu 2002 je bilo sprememb poslovnika precej manj, največja je zadevala »evropsko«⁴⁷ uskladitev z lizbonsko pogodbo leta 2010 – *Uradni list RS*, 105/2010, Spremembe in dopolnitve Poslovnika Državnega zbora.

47 Jože Poglajen, »Parlamentarna ura se vrača,« *Dnevnik* 11. 9. 2001.

48 Tatjana Pihlar, »Ko steče strankarski glasovalni stroj, javnost nima več besede,« *Dnevnik*, 9. 12. 2013.

leta 2014 pritrdil tudi ključni tvorec prvega poslovnika: »Novi poslovnik je samo navidezno povečal vlogo DZ v zakonodajnem postopku, saj vlada v navezavi z vladno koalicijo dejansko obvladuje celotni zakonodajni postopek in ne le onemogoča sprejem kakršnekoli rešitve, ki ni po meri vlade, temveč celo otežuje razpravo o tem. Opozicija je tako [...] ostala močna le še pri zahtevah za razpravo o aktualnih vprašanjih v DZ. Ocenjujem, da opozicija zato to pravico zlorablja celo za razpravo o vprašanjih, ki niso v pristojnosti odločanja DZ, v vsakem primeru pa z neproduktivnimi in izsiljenimi razpravami ne koristi uspešnemu delu in ugledu DZ.«⁴⁹

Tabela 10: Glasovalni stroj – frekvenca po mandatih

Legislative period (in Slovene)	Frequency	Rel [%]	Items: 8 Total frequency: 316
P N	7. mandat (2014-08-01 – 2018-06-21)	104	169.20
P N	4. mandat (2004-10-22 – 2008-10-14)	61	117.70
P N	5. mandat 2008-10-15 – 2011-12-15)	36	77.50
P N	6. mandat (2011-12-16 – 2014-07-31)	35	95.20
P N	11. sklic (1990-05-08 – 1992-12-23)	27	163.10
P N	2. mandat (1996-11-28 – 2000-10-26)	23	52.50
P N	3. mandat (2000-10-27 – 2004-10-21)	16	38.80
P N	1. mandat (1992-12-23 – 1996-11-27)	14	80.90

49 Potrč, *Klic k razumu*, 199.

Tabela 11: Število sprejetih zakonov glede na vrsto zakonodajnega postopka⁵⁰Tabela 12: Število besed, izrečenih na različnih vrstah seje⁵¹Korpus: **siParl 2.0 (parlament 1990–2018)**Total number of items: **7**Total frequency: **240.192.963**

<u>session.type</u>	<u>frekvenca</u>
Redna seja	165.038.884
Nujna seja	41.323.933
Izredna seja	30.037.342
Javna predstavitev mnenj	2.366.504
Posebna seja	1.151.063
Redna seja Nujna seja	221.615
Slavnostna seja	53.622

⁵⁰ Kot v opombi 24.⁵¹ Pančur, Erjavec, Ojsteršek, Šorn in Blaj Hribar, *Slovenian Parliamentary Corpus (1990–2018) siParl 2.0*.



Čas je nedvomno sila, ki po eni strani oblikuje, po drugi pa (tudi danes) določa našo percepcijo političnega.⁵² V političnem življenju so ga politični akterji vseskozi poskušali obvladovati, nadzorovati, regulirati, zanj so se bojevali, obenem pa so se z njim bojevali za svoje politične cilje. Včasih se je parlament sestal, pretresel pomembne reči in se razšel. Zdaj ves čas zaseda in je hkrati preobremenjen. Pojavljajo se težnje po »racionalizaciji« delov, po programiranju, včasih se zgodijo zdrsi v smer omejevanja razprave in samega smisla parlamenta.

To prepričanje temelji na dojemljanju časa. Pretekla izkušnja z izrabo časa naj bi bila slaba (EU je nenehno opozarjala na problematičen zakonodajni postopek, poslanci so bili prepričani, da je bilo veliko praznega teka, ponavljanj ipd.), a vendar je parlament svoje delo opravil. Pričakovanje je bilo, da bo z »racionalizacijo« bolje. Toda onkraj horizonta ni bilo bistveno bolje, četudi se je marsikaj spremenilo, vse dokler nismo dosegli točke, ko je v nenavadnih političnih razmerah, v času manjšinske vlade in epidemije covid-19, postala parlamentarna demokracija popolnoma odveč in popolna potrata časa, saj vlada najraje vlada z vladnimi odloki, kjer pač ne potrebuje sodelovanja parlamenta.

Odločitve je treba sprejemati hitro, ljudstvo jih pričakuje takoj, so pogosto izražene krilatice, ki v bistvu spodkopavajo zaupanje v časovno potraten sistem parlamentarne demokracije. Sodobni parlament je institucija 19. stoletja, nastala na pragu moderne dobe, v habsburški monarhiji sočasno z železnico. In medtem ko je železna cesta viharo stopnjevala bitje ure, naznanila industrijsko dobo, stampedo tehnološkega napredka in povsem nove vzorce življenja, poslovanja in obnašanja, je parlament ostajal skorajda nespremenjen. Iz desetletja v desetletje nekoliko bolj moderniziran, podprt s strokovnimi službami, z urejenim statusom poslanca in jasnimi postopki, a vendar v idejnem bistvu zelo podoben zbornici, ki jo je 1. maja 1861 v 17-minutnem govoru prvič nagovoril mladi cesar Franc Jožef.

Britanski zgodovinar Ryan Viera je v svoji izjemno prepričljivi študiji o temporalnosti, o dojemljanju časa v Westminsteru, na koncu skoraj nostalgичno zapisal, kako se lahko sodobna britanska parlamentarna demokracija, zazrta v prihodnost, kdaj pa kdaj ozre tudi v preteklost. V edvardijanski dobi v začetku 20. stoletja, ko je bilo hlepenje po hitrosti na višku, se je v politični razpravi kljub vsemu uveljavilo več idej, ki so nasprotovale »rezultatskemu« momentu v politiki, in iskalo več racionalnosti drugje, v delovanju širšega političnega spektra.⁵³

Sodobno dojetje časa nedvomno zahteva pretehtan razmislek o racionalnosti, o razumnem pristopu k reševanju skupnih zadev in upravljanju države, toda preprostega enačaja med racionalnostjo in hitrostjo nikakor ne moremo postaviti. K racionalnosti lahko po eni strani pripomore bolj programiran pristop k delu, včasih nekaj več »tehnološke« dovršenosti v političnem delu, a poglobljena reforma, ki bi

⁵² Michael J. Shapiro, *Politics and Time* (Wiley: Polity Press, 2016).

⁵³ Viera, *The Time of Politics and the Politics of Time*, 268.

parlamentarno »zgradbo« 19. stoletja akomodirala 21. stoletju, temelji na rešitvi istih vprašanj, s kakršnimi so se spopadali ob koncu 19. stoletja. *Kako v dobi, kjer štejeta učinkovitost in hitrost, upravljati državo?* V prvi vrsti z ustreznimi vzorci političnega obnašanja, s političnimi akterji, ki bodo razumeli svojo vlogo znotraj ideje in prakse parlamentarne demokracije. Še najboljši in tehnološko najbolj dovršen politični sistem seveda ne more funkcionirati, če ga akterji ne izvajajo, kar je očitno na podlagi prikaza skupščine v obdobju jugoslovanske kraljevine in še prej dunajskega parlamenta. Obstrukcijam in pretepom so se postavljali po robu z Lex Falkenhayn, s spremembami poslovnika, v Jugoslaviji naposled z diktaturo.

Nezavedno priseganje na učinkovitost utegne voditi zgolj v nadaljnje spremembe poslovnika, ki pa problema ne bodo v celoti rešile. Dve od mogočih nadaljnjih postopkovnih sprememb se kažeta v spodnji statistiki: med vsemi 240 milijoni besed, izrečenimi med letoma 1990 in 2018, so jih (kar) 64 milijonov izrekli nečlani parlamenta, zunanji govorniki, predstavniki vlade, gostje ipd. Prav tako so jih kar 41 milijonov izrekli predsedujoči sejam. Morda bi kdo rekel, da bi veljalo dati več besede tistim, ki so izvoljeni za to, da v imenu volivcev razpravljajo in predstavljajo stališča. Po eni strani bi tako lahko omejili vse intervencije in proceduralne razlage predsedujočih, po drugi pa še bolj skrčili nastope nečlanov parlamenta. V času že tako šibke volilne udeležbe bi torej okrnili proceduro in še bolj zaprli vrata parlamenta drugačnim glasovom. Bi pa bili časovno učinkovitejši ... a zagotovo ne racionalnejši.

Tabela 14: Število spregovorjenih besed glede na status govorca⁵⁴

Korpus: **siParl 2.0 (parlament 1990–2018)**

Total number of items: **2**

Total frequency: **239.749.733**

<u>speech.role</u>	<u>frekvenca</u>
član parlamenta	175.638.243
zunanji govornik	64.111.490

Tabela 15: Število spregovorjenih besed glede na vlogo govorca⁵⁵

Korpus: **siParl 2.0 (parlament 1990–2018)**

Total number of items: **2**

Total frequency: **239.749.733**

<u>speech.type</u>	<u>frekvenca</u>
redni govornik	198.139.346
predsedujoči	41.610.387

⁵⁴ Pančur, Erjavec, Ojsteršek, Šorn in Blaj Hribar, *Slovenian parliamentary corpus (1990–2018) siParl 2.0*.

⁵⁵ Ibid.

Viri in literatura

- Cvirn, Janez. *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje in Znanstvena založba FF UL.
- Državni zbor Republike Slovenije. Dobesedni zapisi sej. Dostopno na: <https://www.dz-rs.si/>.
- Fink Hafner, Danica in Alenka Krašovec. »Modernizacija Državnega zbora Republike Slovenije in razvoj poslovnika.« V: *Prihodnost parlamentarne demokracije. Zbornik strokovnega srečanja ob 20. obletnici prvih večstrankarskih volitev, november 2010*. Ljubljana: Državni zbor, 2010.
- Fišer, Darja in Kristina Pahor de Maiti, »'Prvič, sem političarka in ne politik, drugič pa ...' Korpusni pristop k raziskovanju parlamentarnega diskurza.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, št. 1 (2021): 144–79. <https://doi.org/10.51663/pnz.61.1.07>.
- Gašparič, Jure. »Slovenian Socialist Parliament on the Eve of the Dissolution of the Yugoslav Federation. A Feeble »Ratification Body« or Important Political Decision-maker?.« *Prispevki za novejšo zgodovino* [Complex Parliaments in Transition. Central European Federations Facing Regime Change] 55, št. 3 (2015): 41–59. <https://doi.org/10.51663/pnz.55.3.03>.
- Gašparič, Jure. *Izza parlamenta. Zakulisje jugoslovanske skupščine 1919–1941*. Ljubljana: Modrijan, 2015.
- Gjuričová, Adéla. »Too Ideal to Be a Parliament: The Representative Assemblies in Socialist Czechoslovakia, 1948–1989.« *The Ideal of Parliament in Europe since 1800*, edited by Remieg Aerts et al. 199–218. Palgrave-Macmillan, 2019. 10.1007/978-3-030-27705-5_11.
- Hvalica, Ivo. *Zadnja replika*. Ljubljana: Promag, 2002.
- Koselleck, Reinhart. *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Stanford University Press, 2002.
- Osborne, Peter. »The Politics of Time.« *Radical Philosophy* 68 (Autumn 1994), 3–9.
- Palonen, Kari. »Fair Play and Scarce Time. Aspects of the 1882 Procedure Reform Debates in the British Parliament.« V: *The Politics of Dissensus. Parliament in Debate*, 327–346. Santander: Cantabria University Press and McGraw Hills, 2014. <https://doi.org/10.1177/0191453716658692>.
- Pančur, Andrej, Tomaž Erjavec, Mihael Ojsteršek, Mojca Šorn in Neja Blaj Hribar. *Slovenian parliamentary corpus (1990–2018) siParl 2.0, Slovenian language resource repository CLARIN.SI* (2020). Dostopno na: <http://hdl.handle.net/11356/1300>.
- Pihlar, Tatjana. »Ko steče strankarski glasovalni stroj, javnost nima več beside.« *Dnevnik*, 9. 12. 2013.
- Pitamic, Leonidas. *Das Recht der Abgeordneten auf Diäten*. Wien – Leipzig: Wiener Staatswissenschaftliche Studien – Franz Deuticke, 1913.
- Poglajen, Jože. »Anderličev kolegij.« *Dnevnik*, 2. 4. 2002.
- Poglajen, Jože. »Parlamentarna ura se vrača.« *Dnevnik*, 11. 9. 2001.
- *Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 1992–1996*. Ljubljana: Državni zbor, 1996.
- *Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 1996–2000*. Ljubljana: Državni zbor, 2000.
- *Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 2000–2004*. Ljubljana: Državni zbor, 2004.
- *Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 2004–2008*. Ljubljana: Državni zbor, 2008.
- *Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 2008–2011*. Ljubljana: Državni zbor, 2012.
- *Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 2011–2014*. Ljubljana: Državni zbor, 2014.
- *Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 2014–2018*. Ljubljana: Državni zbor, 2018.
- Potrč, Miran. *Klic k razumu. Spomini*. Ljubljana: Modrijan, 2014.
- Seaward, Paul. *A Brief History of Parliamentary Time*. Dostopno na: <https://thehistoryofparliament.wordpress.com/2019/09/17/history-of-parliament-trusts-annual-lecture-a-brief-history-of-parliamentary-time/>.
- Seaward, Paul. *Prorogation and Adjournment*. Dostopno na: <https://historyofparliamentblog.wordpress.com/2019/09/09/prorogation-and-adjournment/>.
- Shapiro, Michael J. *Politics and Time*. Wiley: Polity Press, 2016.

- Twain, Mark. »Stirring Times in Austria.« *The Man That Corrupted Hadleyburgh and Other Stories*, 296–336. London, 1925.
- *Uradni list Republike Slovenije*, 1993, 1994, 2010.
- Velišček, Jožica. »Dejstva in okoliščine, ki so oziroma vplivajo na učinkovitost dela Državnega zbora.« *Državni zbor Republike Slovenije 1992–2002*. Ljubljana 2002.
- Viera, Ryan. *The Time of Politics and the Politics of Time: Exploring the Role of Temporality in British Constitutional Development During the Long Nineteenth Century*. A Thesis Submitted to the School of Graduate Studies In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy. McMaster University, Hamilton, Ontario, 2011.
- Viera, Ryan. *Time and Politics. Parliament and the Culture of Modernity in Britain and the British World*. Oxford University Press, 2015.
- Wintř, Jan. *Česká parlamentní kultura*. Praha: Auditorium, 2010.

Jure Gašparič

PARLIAMENT AND TIME ON THE PERCEPTION OF TIME IN THE MODERN PARLIAMENT

SUMMARY

Time is undoubtedly a force that shapes and (even today) determines our perception of the political. In political life, political actors have always tried to control, supervise, and regulate it. They would fight for it as well as use it to pursue their political goals. Once upon a time, parliaments would meet, discuss the important issues, and disperse. In modern times, however, especially in recent decades, the Parliament has been constantly in session and simultaneously overtaxed. Aspirations to “streamline” and programme the work keep appearing constantly, and sometimes, tendencies to restrict the debates and the very meaning of the Parliament manifest themselves.

This belief is based on the perception of time. In the past, time was supposedly not used very efficiently, yet the Parliament still did its job. With “rationalisation”, this was expected to improve. However, afterwards, the situation did not improve much, although many things indeed changed – until we reached the point where, in an unusual political situation with a minority government and the SARS-CoV-2 virus epidemic, parliamentary democracy has become completely obsolete and a complete waste of time: now, the Slovenian government prefers to rule through government decrees, as this does not call for the involvement of the Parliament.

Decisions must be taken quickly, the people expect them immediately, and slogans are often expressed that, in effect, undermine the confidence in the time-consuming system of parliamentary democracy. According to the collocation calculations and a detailed analysis of the parliamentary discussions, the following concepts can be equated: *ineffective* = *inefficient* = *slow*. The modern Slovenian Parliament is an institution originating in the 19th century, created in the Habsburg Monarchy on the threshold of the modern era, at the same time as the railway. While the Iron Road heralded the industrial age, the stampede of technological progress, and entirely new patterns of life, business, and behaviour, the Parliament has remained almost unchanged. It has become slightly more modernised from decade to decade, supported by professional services, with a regulated status of its members and clearly defined procedures, yet conceptually very similar to the Chamber of Deputies of the Vienna National Assembly.

The modern perception of time undoubtedly calls for a well-considered reflection on efficiency and for a rational approach to dealing with the common affairs and the governance of the country. However, there is no simple equation between efficiency and speed. On the one hand, a more programmatic approach to work and sometimes a little more “technological” sophistication of the political work can help rationalise things. However, the main reform that aims to adapt the 19th-century parliamentary “architecture” to the 21st century is based on addressing the same issues that were being faced at the end of the 19th century. *How to manage the state in an age where efficiency and speed are what counts?* First and foremost, with appropriate models of political behaviour and with political actors who understand their role within the idea and practice of parliamentary democracy. Even the best and most technologically sophisticated political system cannot function if the actors do not implement it, as this is evident from the description of the Assembly during the Kingdom of Yugoslavia and the Vienna Parliament even before that. Today, the unconscious focus on efficiency can only lead to further amendments of the Rules of Procedure, but this will not fully solve the problem.

Mojca Šorn* in Katja Meden**

Portal Zgodovina Slovenije - SIstory in avtorske pravice***

IZVLEČEK

Avtorici v prispevku orišeta zgodovino avtorskega prava in predstavita razvoj in teoretski okvir avtorskih in sorodnih pravic v Sloveniji. Poseben poudarek namenita avtorskemu pravu v digitalni dobi, ki ga manifestirata na portalu Zgodovina Slovenije – SIstory kot primeru dobre prakse, saj sta prepričani, da brez (upoštevanja) avtorskih pravic niso zagotovljene vse potrebne spodbude za nadaljnje ustvarjanje tako v analognem kot digitalnem svetu.

Ključne besede: avtorske pravice, Zakon o avtorski in sorodnih pravicah (ZASP), Slovenija, portal Zgodovina Slovenije – SIstory

ABSTRACT

THE HISTORY OF SLOVENIA – SISTORY PORTAL AND COPYRIGHTS

In the contribution, the authors outline the history of copyright law and present the development and theoretical framework of copyright and related rights in Slovenia. They place a special emphasis on copyright law in the digital age, manifesting it on the History of Slovenia – SIstory portal as an example of good practice, as they are convinced that without (adhering to) copyrights, all the necessary incentives for further creation in both the analogue and digital worlds are not guaranteed.

Keywords: copyrights, Copyright and Related Rights Act (ZASP), Slovenia, History of Slovenia – SIstory portal

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; mojca.sorn@inz.si

** Mag., strokovna sodelavka, Inštitut »Jožef Stefan«, Jamova cesta 39, SI-1000 Ljubljana; katja.meden@ijs.si

*** Članek je nastal v okviru programa Raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinopisja (I0-0013), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Uvod ali avtorsko pravo pred novimi izzivi

»Odločitev, kaj je v posameznem zgodovinskem obdobju v posamezni družbi varovano kot avtorsko delo, je vsakokrat odvisna od družbenega konsenza«. ¹ S temi besedami strokovnjakinja za intelektualno lastnino, zlasti avtorsko pravo, dr. Maja Bogataj Jančič oriše ciklični in nenehno spreminjajoči se proces prilagajanja avtorskopравnih okvirov spremembam v družbenem, predvsem pa tehnološkem razvoju. In prav tehnološki razvoj ter prihod novih tehnologij vsakokrat zamaje modele avtorskega prava in njegove definicije o avtorsko varovanih predmetih ter pogojih uporabe. Christopher Jensen v svojem prispevku *The More Things Change, The More They Stay The Same* poudari okolje avtorskega prava, v katerem deluje že od samih začetkov, in podčrta, da vsak korak v tehnološkem napredku odstre nove težave pri njegovem umeščanju v te okvire. ² Primer lahko poiščemo že v 15. stoletju: izum tiska je revolucioniral polje založništva in hkrati sprožil različne dileme: Kaj je delo in kaj kopija? Kdo je lastnik dela in kdo lahko dela uporablja? ³ Ta in podobna vprašanja so postavila temelje »modernega« avtorskega prava.

Začetki avtorskega prava

Prve zakone o avtorskem pravu so poznali v Angliji, kjer so dojemanje avtorja kot originatorja ⁴ literarnega dela vpeljali založniki. Želeli so namreč pridobiti monopol, ki je imel zasnove v kraljevi koncesiji ⁵ in njenih zahtevah po registraciji vseh knjig, kar je med drugim omogočalo tudi lažjo cenzuro tiska. Registrirana dela so bila v bistvu kopije, kar je pomenilo, da so imeli založniki pravico do kopiranja – od tu torej angleška beseda za avtorske pravice *copyright*. ⁶

Obdobje modernega avtorskega prava se je v Angliji začelo v začetku 18. stoletja, ko je bil objavljen tako imenovani *Copyright Act*. Zakon je bil sprejet v vladnem letu 1709–1710, v veljavo pa je stopil 10. aprila 1710. ⁷ Avtorju je podelil izključno pravico razmnoževanja lastnih del za dobo štirinajst let z možnostjo podaljšanja za ponovnih štirinajst let, če je avtor takrat še živel. Na tem zakonu je temeljil tudi sistem avtorskega prava v Ameriki.

Poleg tako imenovanega anglosaškega poznamo tudi kontinentalni evropski

1 Maja Bogataj Jančič, *Avtorsko pravo v digitalni dobi: problematika zaščite avtorskih del s tehnološkimi ukrepi* (Ljubljana: Pasadena, 2008), 15.

2 Christopher Jensen, »The More Things Change, the More They Stay the Same: Copyright, Digital Technology, and Social Norms,« *Stanford Law Review* 56, št. 2 (2003): 531–70, pridobljeno 18. 5. 2021, <http://www.jstor.org/stable/1229614>.

3 Bogataj Jančič, *Avtorsko pravo*, 18.

4 Oseba, ki je delo ustvarila.

5 Ukinjena je bila leta 1696.

6 Barbara Pušnik, *Avtorske pravice – pravnoekonomska perspektiva*: (diplomsko delo, Ljubljana, 2010), 4 in 5.

7 Gl. *The Statute of Anne: The First Copyright Statute: History of Information*, pridobljeno 14. 7. 2021, <https://www.historyofinformation.com/detail.php?entryid=3389>.

sistem,⁸ ki pa se je razvijal podobno kot anglosaški. V Nemčiji so imeli, tako kot v Angliji, monopol nad deli založniki, ne avtorji, a so sčasoma navdih začeli dojemati kot nekaj, kar izhaja iz avtorja samega, za kar ima zasluge zgolj on. V Franciji sta potekali dve razpravi o avtorstvu: »Za prvo je značilno, da ideje izvirajo iz posameznikovih misli in so zato naravna oblika lastnine (podobno kot v Nemčiji in Angliji), za drugo pa, da ideje izvirajo iz narave in so zato odprte za vse, pri čemer je potrebno povedati, da se nobena izmed idej ni uresničila v popolnosti. Prevladalo je pojmovanje lastniškega avtorstva kot v Nemčiji in Angliji, vendar tu avtorska pravica ni pomenila le ekonomske pravice, temveč tudi pravico, ki varuje avtorjev osebni izraz.«⁹

V anglosaškem sistemu, poimenovanem tudi *copyright* sistem, so v središču pozornosti predvsem interesi javnosti in industrije kot posrednikov avtorskih del. Ta sistem avtorjem podeljuje avtorske pravice nad lastnimi deli kot spodbudo za nadaljnje ustvarjanje. Poudariti pa želiva, da je bila v Združenih državah Amerike pred letom 1976 pogoj za nastanek avtorskih pravic registracija dela. To načelo je do določene mere v veljavi še danes, in to predvsem zaradi sodnega uveljavljanja kršitev, prav tako pa je še sedaj izražena zahteva, da je delo fiksirano na materialnem nosilcu. Kontinentalni sistem, poimenovan tudi sistem avtorske pravice, sistem *Droit D'auteur*, pa v nasprotju z anglosaškim sistemom poudarja naravno pravico avtorja, ki mu za stvaritev dela že avtomatično pripadajo določene pravice. Ta sistem eksplicitno ne zahteva registracije dela ali fiksacije na materialnem nosilcu.

Poleg monetarnega vidika avtorske pravice oziroma materialne ali premoženjske avtorske pravice, značilne za oba avtorskoppravna sistema, pa avtorsko pravico sestavlja tudi moralna ali osebna komponenta, ki obravnava avtorjeve duhovne in osebne vezi do ustvarjenega dela. V anglosaškem sistemu se te pravice ne priznavajo, izjema je Velika Britanija, kjer se ob avtorjevi izrecni uveljavitvi priznavajo v omejenem obsegu, avtor pa se jim lahko odpove kadar koli. Nasprotno so v kontinentalnem sistemu moralne avtorske pravice neodtujljiv in neodpovedljiv del avtorske pravice ustvarjalca.¹⁰ Kot je razvidno že na prvi pogled, se sistema v tem pogledu med seboj močno razlikujeta. Posameznega primera, ki izhaja iz anglosaškega sistema, tako ne moremo efektivno obravnavati z instrumenti kontinentalnega sistema. Pomagamo si lahko z *načelom teritorialnosti*, ki navaja, da se varstvo pravic ravna po pravu države.

V nadaljevanju se avtorici posvečava sistemu, v katerem deluje avtorskoppravno varstvo v Sloveniji, se pravi kontinentalnemu sistemu in njegovemu načinu varovanja avtorske in sorodnih pravic.

8 Stanislav Bahor, »Knjižničarji in avtorske pravice,« *Knjižnica*. 46, št. 4 (2002): 87–123.

9 Pušnik, *Avtorske pravice*, 5.

10 Urša Chitrakar, *Osnove avtorskega prava – predavanje URSIL – WIPO – Pravna fakulteta*, 2019, pridobljeno 11. 7. 2021, http://www.uil-sipo.si/uploads/media/URSIL_12.3.2019.PDF.

Avtorske in sorodne pravice v Sloveniji

Sodoben in celovit avtorski zakon, ki ureja avtorske in sorodne pravice, je Slovenija sprejela leta 1995. Z njim smo svojo zakonodajo prilagodili evropski tradiciji. Zakon o avtorski in sorodnih pravicah (ZASP) je postavil okvir za varstvo intelektualne lastnine. Strokovnjaki se strinjajo, da je »glede na kulturni, socialni in gospodarski pomen avtorske pravice in sorodnih pravic / ... / raven oziroma učinkovitost tega varstva eno od meril civiliziranosti družbe«. ¹¹

V ZASP je natančno opisano, »kaj so avtorske pravice, na koga se nanašajo, katera dela so varovana s tem zakonom, komu pripadajo sorodne pravice in podobno«. ¹² Zakon podčrta, da »avtorska/e pravica/e pripada/jo avtorju/jem na podlagi same stvaritve dela«, kar pomeni, da ni potreben noben postopek ali formalnost, na primer registracija, da bi bila stvaritev avtorskopravno varovana. V trenutku, ko na primer pisatelj napiše roman, je njegovo delo že varovano, avtor ima na njem avtorsko pravico. Kot je napisano na strani Urada Republike Slovenije za intelektualno lastnino, je bistvo avtorske pravice, »da predstavlja monopol avtorja nad izkoriščanjem njegovega dela«. ¹³ Avtorska pravica avtorju zagotavlja spoštovanje njegovih moralnih interesov in tudi premoženjskih koristi v smislu izkoriščanja njegovega dela. V prvem primeru gre za moralno avtorsko pravico, ki varuje avtorjeve duhovne in osebne vezi do dela: »Iz naslova moralnih pravic uživa avtor izključno pravico do prve objave, priznanja avtorstva, spoštovanja dela in pravico skesanja.« ¹⁴ V drugem primeru pa gre za tako imenovano materialno avtorsko pravico, ki varuje premoženjske interese ustvarjalca s tem, da ta izključno dovoljuje ali prepoveduje koriščenje svojega dela.

Avtorsko delo je mogoče izkoriščati v:

- telesni obliki kot reproduciranje, distribuiranje in dajanje v najem;
- netelesni obliki kot javno izvajanje, prenašanje, predvajanje s fonogrami in videoigami, prikazovanje, pa tudi kot radiodifuzno oddajanje, radiodifuzno retransmisijo ter sekundarno radiodifuzno oddajanje;
- spremenjeni obliki kot predelavo ali avdiovizualno priredbo. ¹⁵

Te tri (osnovne) oblike izkoriščanja ustrezno pokrivajo posamezne avtorjeve izključne pravice. ¹⁶ Poleg absolutnih, izključnih pravic je avtor upravičen tudi do drugih pravic, kot so: sledna pravica, pravica do dostopa in izročitve, pravica javnega posojanja, pravica do nadomestila za tonsko in/ali vizualno snemanje ter fotokopiranje njegovega dela. ¹⁷ Ko avtor svoje delo zaključi, je avtomatično varovano, na njem

11 Miha Trampuž, Branko Oman in Andrej Zupančič, *Zakon o avtorski in sorodnih pravicah (ZASP) s komentarjem* (Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1997), 5.

12 Pušnik, *Avtorske pravice*, 7.

13 UIL: *Opredelitev avtorske in sorodnih pravic*, pridobljeno 8. 7. 2021, <http://www.uil-sipo.si/uil/dejavnosti/avtorska-in-sorodne-pravice/opredelitev-avtorske-in-sorodnih-pravic/>.

14 Ibidem.

15 Ibid.

16 Ibid.

17 Ibid.

ima avtor vse pravice, ki na osnovi stvaritve dela trajajo ves čas njegovega življenja in 70 let po njegovi smrti (ker se dedujejo, govorimo o nosilcih avtorskih pravic po pokojnem/i).

Na spletni strani *Odgovori na pogosta vprašanja Urada Republike Slovenije za intelektualno lastnino* je objavljen seznam, ki je v veliko pomoč vsem, ki se ubadajo z mislijo, kaj vse je avtorsko delo, ki ga ustvari fizična oseba, navedena z imenom, psevdonimom ali znakom na izvirniku oziroma pri objavi dela. Določeno delo lahko kvalificiramo kot avtorsko, če izpolnjuje naslednjih pet temeljnih pogojev:

1. »Individualnost je najpomembnejša lastnost avtorskega dela, ki pa ne pomeni absolutne izvirnosti ali novosti kot v primeru patentnega varstva (npr. dva fotografa lahko z istega mesta fotografirata isti motiv z enakim fotoaparatom in filmom).
2. Intelektualnost po eni strani pomeni, da se v delu odraža človeški duh, njegove misli, občutki, čustva ipd., po drugi strani pa pove, da je avtorsko delo nematerialna dobrina.
3. Avtorsko delo kot stvaritev je lahko le rezultat človekovega ravnanja in ne stroja ali živali. Pomembno je tudi, da gre za dejanje, v katero je vložen določen ustvarjalni napor.
4. Področje književnosti, znanosti in umetnosti je potrebno razlagati zelo široko.
5. Izraženost pomeni manifestacijo dela v zunanjem svetu tako, da je zaznavno za človeške čute. Ni pa potrebno, da je delo fiksirano na materialnem nosilcu (npr. govorjena dela, koreografska in pantomimska dela).«¹⁸

Pri naštevanju zakon med avtorska dela poleg pisanih del (literarna dela, članki, priročniki, učbeniki, študije, računalniški programi) šteje tudi govorjena dela (govori, pridige, predavanja), glasbena dela (z besedilom, brez besedila), gledališka in lutkovna dela, koreografske stvaritve, fotografska dela, avdiovizualna dela, likovna dela (slike, grafike, kipi), arhitekturna dela (skice, načrti idr.), rezultate uporabne umetnosti ter industrijskega oblikovanja, kartografska dela in druge predstavitve znanstvene, tehnične in izobraževalne narave (risbe, skice, načrti, tabele idr.). Kot avtorsko delo pa niso varovane ideje, odkritja, ljudske literarne in umetniške stvaritve, za naše delo pa je pomembno predvsem dejstvo, da kot avtorsko delo niso varovana uradna besedila z zakonodajnega, sodnega in upravnega področja.

In še nekaj besed o zakonskih izjemah. Ena od teh je prosta uporaba avtorskih del pri obveščanju javnosti, pouku ipd., kar pomeni, da avtorjevo soglasje za takšne namene ni potrebno, hkrati pa stvaritelj ni (vedno) upravičen do finančnega nadomestila (honorarja).¹⁹ Pod določenimi pogoji je lahko prosto tudi reproduciranje avtorskih del.

18 UIL: Avtor in avtorsko delo, pridobljeno 8. 7. 2021, <http://www.uil-sipo.si/uil/dejavnosti/avtorska-in-sorodne-pravice/avtor-in-avtorsko-delo/>.

19 SKUPNI SPORAZUM o reproduciranju avtorskih del prek obsega iz 50. člena Zakona o avtorski in sorodnih pravicah v vrtcih in šolah v Republiki Sloveniji, pridobljeno 23. 7. 2021, <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=DRUG4281>.

V kontekst avtorskih pravic spadajo tudi druge pravice avtorja, premoženjska upravičenja, ki avtorju praviloma zagotavljajo le denarno nadomestilo ali drug premoženjski interes.

Vpliv IKT na razvoj avtorskega prava

Z razvojem interneta lahko vsak svoje mnenje prosto izraža na digitalnem nosilcu, svoje delo, ki je bilo predhodno izraženo na fizičnem nosilcu avtorskega dela (na primer v knjigi), pa digitalizira in objavi v digitalnem okolju. Poleg vprašanja legalne digitalizacije in objavljanja avtorskopravno varovanih del v digitalnem okolju pa se poraja tudi vprašanje, kaj sploh lahko obravnavamo kot predmet avtorskoprnega varovanja. Ali so digitalne podatkovne baze, ki jih je nekdo ustvaril, ravno tako avtorsko zaščitene in kako je s podatki, ki so del podatkovne baze? Kaj pa programska oprema? Ta in še mnoga druga vprašanja so vodila do prestrukturiranja do takrat veljavne avtorskopravne zakonodaje – že prvi koraki v razvoju digitalne tehnologije so namreč pokazali, da je čedalje težje razlikovati, kaj je »delo«, kaj kopija in v kakšnih situacijah in pod kakšnimi pogoji je mogoče delo posredovati v okviru avtorskega prava.²⁰

Ta težava se je z razvojem različnih tehnologij le še stopnjevala, čeprav se zakonsko pojmovanje zaščite avtorskih del pred nedovoljenim kopiranjem skorajda ni spremenilo. Zapoved *Nikoli ne kopiraj!* se je sčasoma spremenila v *Kopiraj zgolj v določenih okoliščinah in pod določenimi pogoji!*²¹

Nikoli pa to ni bilo tako jasno kot prav v razmahu svetovnega spleta, ki je poskrbel za nove razsežnosti na področju varovanja avtorskoprnega statusa ter tradicionalno pojmovanje avtorskopravno varovanega dela postavil pred nove izzive. V osnovi velik problem predstavljajo decentraliziranost in *multijurisdikcijske* razsežnosti interneta, kar preprosto povedano pomeni, da deli informacij (v kakršni koli obliki) potujejo skozi različne pravne sisteme, saj internet »nima meja, geografskega ali fizičnega območja«. S tem se pojavijo tudi vprašanja o tem, kdo je zadolžen za uveljavljanje avtorskega prava, predvsem za pravice intelektualne lastnine, ki so vezane na posamezne države in ki so izrazito teritorialne narave. Drugi izziv je samoregulacija interneta, saj tega namreč ne regulira neka centralna avtoriteta, čeprav v danes predvsem zaradi vse večjega pojava internetnega terorizma prihaja do sprememb tudi v tem miljeju.

Pred koncem uvodnega poglavja želiva le še poudariti, da Bogataj Jančič pri obravnavi te aktualne teme poudari še dva velika izziva avtorskemu pravu in varovanju avtorskih pravic v digitalnem okolju: (možnost) anonimnosti uporabnikov in predvsem nenehno spreminjajočo se naravo podatkov oziroma vsebin v digitalnem okolju.²² Te in druge značilnosti interneta so pomembno zaznamovale in prestrukturirale ne le področje avtorskega prava, temveč tudi druga področja, povezana z njim.

20 Christopher Jensen, »The More Things Change, the More They Stay the Same: Copyright, Digital Technology, and Social Norms,« *Stanford Law Review* 56, št. 2 (2003): 533, pridobljeno 19. 7. 2021, <https://www.jstor.org/stable/1229614>.

21 Ibid., 532, 533.

22 Bogataj Jančič, *Avtorsko pravo*, 57.

Seamus Ross, profesor na Univerzi v Torontu, je na začetku pohoda svetovnega spleta napovedal, da bo vse večja odvisnost družbe od digitalnih informacij med drugim spremenila tudi strukturo gradiva, ki je na voljo zgodovinarjem pri njihovem delu. In še kako prav je imel. Komaj deset let kasneje, leta 2008, je William J. Turkel, profesor na Univerzi Western Ontario, izjavil, da je uporaba digitalnih virov povsem spremenila pokrajino informacij, s katero so se do takrat soočali zgodovinarji pri svojem delu. Razvoj digitalnega zgodovinopisja, ki temelji na pristopu proučevanja in (re)prezentacije preteklosti z novimi komunikacijskimi digitalnimi tehnologijami, je privedel do rekonceptualizacije zgodovine in zgodovinopisja. Kako smo se s spremenjeno paradigmo soočili slovenski zgodovinarji? Smo znali preseči zgolj uporabo elektronske pošte, brskanje po bibliografijah, ki so se leta 1997 pojavile v sistemu COBISS, in iskanje drugih zelenih rezultatov po medmrežju? Še preden smo si znali postaviti vprašanje, ali smo pripravljeni sprejeti dejstvo, da se z razvojem digitalne humanistike v temeljih spreminjata tudi razumevanje in prakticiranje tradicionalne zgodovine, smo naleteli predvsem na praktična vprašanja, še posebej obsežno je bilo področje avtorskega prava in interneta, ki ga avtorici v pričujoči publikaciji obravnavava s strokovno-vsebinskega vidika.²³

Infrastrukturni program inštituta za novejšo zgodovino

Začetki Raziskovalne infrastrukture slovenskega zgodovinopisja in portala Zgodovina Slovenije – Slstory

Inštitut za novejšo zgodovino (INZ) je raziskovalna ustanova s šestdesetletno tradicijo neprekinjenega raziskovanja zgodovinopisja od 19. stoletja do danes.²⁴ V okvir inštituta sta vključena dva raziskovalna programa, katerih člani se ukvarjajo s politično in idejno zgodovino ter gospodarsko in socialno zgodovino. Poleg raziskovalnih programov od leta 2006 v okviru inštituta deluje tudi infrastrukturni program *Raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinopisja*.²⁵ Za osnovni cilj programa sta bila najprej kot primarna določena digitalizacija in spletno objavljane slovenskih historičnih vsebin, najbolj frekventnih med raziskovalci slovenske zgodovine, pri čemer je pomemben del predstavljala popularizacija in promocija zgodovinskega znanstvenega raziskovalnega dela kot stroke v širši javnosti. To naj bi se manifestiralo na portalu, katerega testna verzija je bila marca 2008 predstavljena uporabnikom na

23 Andrej Pančur in Mojca Šorn, »Na začetku je bil Slstory: raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinopisja,« v: *Inštitut za novejšo zgodovino: 60 let mislimo preteklost* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019), 47.

24 *Inštitut za novejšo zgodovino*, pridobljeno 20. 5. 2021, <https://www.inz.si/sl/O-institutu/>.

25 Pančur in Šorn, »Na začetku je bil Slstory,« 47.

inštitutu, saj smo tako želeli preizkusiti funkcionalnost portala, logičnost povezav in različne načine iskanja. Na podlagi izsledkov in povratnih informacij kolegic in kolegov oziroma uporabnic in uporabnikov testne verzije smo portal vsebinsko in tehnično prestrukturirali in podkrepili. V smislu interakcije vseh treh pomembnih elementov, raziskovalcev, historičnih vsebin in tehnične infrastrukture, je bil septembra 2008 vzpostavljen slovensko-angleški spletni raziskovalni in izobraževalni portal slovenskega zgodovinopisja: Zgodovina Slovenije – SIstory (www.sistory.si).²⁶ Javna predstavitev portala je potekala v torek, 30. septembra 2008, na vabilo smo zapisali: »Portal omogoča lokalno, nacionalno in mednarodno povezovanje na področju izobraževanja in raziskovanja. Odpira tudi prostor za tekoče dogajanje in novice. Cilj portala je, da z digitalizacijo slovenskih zgodovinskih virov in literature ter s prenosom vsebin na svetovni splet omogočimo lažjo in celovitejšo dostopnost javnosti. Portal je namenjen strokovnjakom, raziskovalcem, učiteljem, študentom, učencem in vsem, ki jih zanima preteklost.«²⁷

Osnovna ideja delovanja in zasnove portala SIstory, ki je v začetku temeljila na nujenju podpore raziskovalnemu procesu članom programskih skupin na inštitutu, je bila presežena že ob sami predstavitvi, saj je bilo jasno, da portal s svojimi vsebinami pomaga pri delu raziskovalnim skupinam oziroma raziskovalcem s področja zgodovinopisja in tudi strokovni ter laični javnosti.

Kot prvi je bil na portalu objavljen digitaliziran korpus hišne znanstvene revije *Prispevki za novejšo zgodovino*. V težnjah za pridobivanje ostalih ustreznih verificiranih zgodovinopisnih in zgodovinskih gradiv smo navezali stike s številnimi slovenskimi in tujimi ustanovami ter uredništvji, ki se neposredno ali posredno ukvarjajo z zgodovino ali poukom zgodovine. Stike smo navezali z znanstvenoraziskovalnimi ustanovami, uredništvji znanstvenostrokovnih publikacij, fakultetami, muzeji, arhivi, knjižnicami, sodelovanje smo ponudili tudi društvom in posameznim zbiralcem ali lastnikom spominskega in dokumentarnega gradiva. S podpisom načelnih dogovorov o sodelovanju, ki so se sprva nanašali predvsem na serijske publikacije, so uredniki podprli digitalizacijo določene publikacije in soglašali z njeno objavo na portalu (pri tem so sami določili zamik od izida publikacije do njene objave na portalu; sprva se jih je večina odločila za petletni zamik, danes mnogi možnosti zamika – tudi zaradi zahtev financerjev – ne uporabljajo več). Po digitalizaciji prvih gradiv smo nato na portalu Zgodovina Slovenije – SIstory oblikovali sklope, ki so prezentirali serijske publikacije,

26 Mojca Šorn in Jurij Hadalin, »Spletni portal SIstory: prost dostop do dosežkov slovenskega zgodovinopisja,« v: *Prost dostop do dosežkov slovenskih znanstvenikov: zbornik prispevkov 4. skupnega posvetovanja Sekcije za specialne knjižnice in Sekcije za visokošolske knjižnice Zveze bibliotekarskih društev Slovenije = Open access to the achievements of Slovenian scientists: proceedings of 4th Joint Conference of the Special Libraries Section and the Academic Libraries Section of the Slovenian Library Association* [Ljubljana, 27. in 28. oktober 2010], 107.

27 Dokumentacija IP INZ, Vabilo na predstavitev portala Zgodovina Slovenije – SIstory, 2008.

kmalu pa tudi monografije, učbenike in učne načrte ter tiskane vire, pridružili so se še sklopi z arhivskim in muzejskim gradivom. S tem gradivom smo pokrili osnovne potrebe raziskovalnega in izobraževalnega polja, s prenosom starejših in tudi sodobnih zgodovinskih in zgodovinopisnih gradiv z adekvatnimi analitičnimi sistemi ter ustreznim znanstvenim aparatom v novo medijsko in tehnološko obliko pa smo poskrbeli tudi za ohranitev kulturne dediščine oziroma širitev in podaljšanje njihove relevance.

Poleg prvega – vsebinskega dela portala je bil z nič manj zanimanja sprejet Zgodovinarški indeks citiranosti, ki je tvoril drugi del portala. Želeli smo, da z bibliometričnimi metodami omogoča analizo in prikaz pogostosti citiranja zgodovinarjev in njihovih del v znanstvenih knjigah in revijah. Baza tako predstavlja popis citatov iz slovenskih osrednjih zgodovinskih časopisov in revij ter publikacij s področja zgodovinopisja, ki so v slovenskem kooperativnem bibliografskem sistemu COBISS²⁸ označene s tipologijo znanstvenih monografij, zbornikov recenziranih znanstvenih posvetovanj in simpozijev.

Portal je bil programsko in tehnološko prvič nadgrajen leta 2011.²⁹ V sodelovanju z zunanjima sodelavcema, programerjem in informatikom, je potekal po smernicah vzpostavitvenega dokumenta Nadgradnja portala Zgodovina Slovenije. V prvi fazi so bili analizirani podatki, določeni in postavljeni novi standardi ter infrastruktura za nadgradnjo ter postavljeni in konfigurirani strežniki in produkcijsko okolje za njegovo delovanje. V drugi fazi sta bila izdelana in implementirana dva nova, tehnično zahtevna, a vsebinsko bogata modula: Smrtne žrtve med prebivalstvom RS med drugo svetovno vojno in neposredno po njej in Popisi prebivalstva Slovenije. V tretji fazi so bili postavljeni novo ogrodje in grafične predloge, izboljšani so bili iskalniki, ki filtrirajo in sortirajo rezultate (tudi po celotnem besedilu), ter po nadgrajenem standardu *Dublin Core* standardizirani metapodatki, s čimer smo omogočili izvoz ali izmenjavo podatkov pri vključevanju v večje nacionalne in evropske sisteme.

Razen oblikovne in strokovne dovršenosti novega portala so bile prednosti poleg omenjenih tudi nova administracija oziroma pregleden vmesnik za urejanje kompletne vsebine, ki je poskrbel za manjšo odvisnost od zunanjih sodelavcev in omogočil interno upravljanje sistema. Nadgrajeni portal, ki je bil narejen modularno, kar je omogočilo časovno neomejeno dodajanje funkcionalnih rešitev, je ponudil enostavno in pregledno uporabo po posameznih vsebinskih sklopih in podsklopih, hitrejšo, stabilnejšo in popolnejšo delovanje sistema ter kakovostnejšo uporabniško in administracijsko izkušnjo.³⁰ In kot takega ga naši uporabniki poznajo še danes.

28 Kooperativni online bibliografski sistem in servisi COBISS, <https://www.cobiss.si/>.

29 Naslednje nadgradnje za obravnavano temo niso bile ključne, zato jih v nadaljevanju ne navajava. Vseeno pa dodajava povezavo na sklop Poročila o rezultatih infrastrukturnega programa in načrti dela, ki je dostopen na *Zgodovina Slovenije – Sistory*, pridobljeno 14. 7. 2021, <https://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=9>.

30 Mojca Šorn, Letno poročilo o rezultatih infrastrukturnega programa (IP) v letu 2011. – Dokumentacija IP INZ.

Portal SIstory pa ni predstavljal edine pomembne prelomnice v razvoju infrastrukturnega programa, saj so se v letu 2008 sklenile tudi priprave na prijavo projekta evropske mednarodne mreže Digital Research Infrastructure for the Arts and Humanities – DARIAH, ki je uvrščen v evropske strategije raziskovalne infrastrukture – European Strategy Forum on Research Infrastructure (ESFRI Roadmap). Dolgoročni cilj DARIAH je vzpostavitev mreže infrastrukture za umetnosti in humanistiko v digitalni obliki. Akterji v projektu so digitalni centri, ki bodo povezani v poenoteno mrežo omogočili izmenjavo različnih znanj, dobre prakse, s tem pa bodo doprinesli k povezovanju lokalnih, nacionalnih in panevropskih dimenzij s poudarkom na oblikovanju evropske humanistične raziskovalne infrastrukture.

Z namenom spodbujanja implementacije evropskih strategij na nacionalni ravni je Vlada Republike Slovenije 28. aprila 2011 sprejela Načrt razvoja raziskovalnih infrastruktur 2011–2020, v katerega je bil kot partner mreže DARIAH vključen infrastrukturni program INZ v sodelovanju z infrastrukturnim programom Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Vloga INZ kot partnerja mreže DARIAH je tako slediti zastavljenim ciljem in nalogam programa, med katerimi je – poleg promocije digitalnega analitičnega raziskovanja na področju humanistike in umetnosti ter povezovanja v mednarodnem prostoru – tudi vzpostavitev nacionalne digitalne infrastrukture za humanistiko in umetnost.

Leta 2011 sta infrastrukturna programa INZ in ZRC SAZU začela iz omrežja storitev, orodij, podatkov, ljudi in tehnologij, ki omogočajo raziskovanje in podporo raziskavam na polju digitalne humanistike, postavljati DARIAH-SI. V skladu s smernicami DARIAH je njeno delovanje pokrivalo potrebe vseh večjih akterjev na področju humanistike in širše v Sloveniji v smeri izgradnje nacionalne digitalne raziskovalne infrastrukture. V okviru DARIAH-SI danes skrbimo za:

- akademsko dejavnost, med drugim z organizacijo internih projektov in delavnic s področja digitalne humanistike in
- izobraževalno-pedagoško dejavnost, ki vključuje tako organizacijo vsakoletne Poletne šole vizualne etnografije za študente humanističnih disciplin, v kateri pridobijo tehnike različnih vizualnih raziskovalnih metod, kot tudi sodelovanje s profesorji in študenti v raznih projektih: obdelavi korpusa zapisnikov sej Skupščine RS (1990–1992) s Fakulteto za računalništvo in informatiko Univerze v Ljubljani in Fakulteto za družbene vede Univerze v Ljubljani; uporabi in analizi podatkovne baze Popisi prebivalstva Slovenije z Oddelkom za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani; vzpostavitvi projekta digitalizacije slovenskega pravnega izročila SI IUS s Pravno fakulteto Univerze v Ljubljani; izvajanju delovne prakse osnovnega opismenjevanja na področju digitalne humanistike s študenti informacijskih znanosti ter bibliotekarstva Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani ter študenti zgodovine Univerze na Primorskem, Fakultete za humanistične študije v okviru njihovih študijsko-programskih obveznosti.

Povsem na začetku izgradnje nacionalne mreže za humanistiko in umetnosti smo veliko vlogo namenili spletišču SI-DIH. To ni bilo zamišljeno kot zgolj iskalnik po različnih vsebinah, temveč tudi kot okolje za pogovor ter homogenizacijo skupnosti razvijalcev in uporabnikov sodobnih rešitev. Z njim smo razpršeni digitalni infrastrukturi v Sloveniji želeli postaviti protiutež, s katero bi stremeli k povezovanju in poenotenju ter tako veliko lažji popularizaciji uporabe naprednih orodij v humanistiki.

Kje smo danes in kam smo namenjeni

Danes infrastrukturni program *Raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinopisja* izvaja podporo izvajanju raziskovalne dejavnosti na INZ, predvsem pa je servis za nacionalno zgodovinopisje in podpora nacionalnim znanstvenim zbirkam [DARIAH-SI SIstory] ter nosilec nacionalne digitalne infrastrukture za humanistiko in umetnost [DARIAH-SI SI-DIH], ki je vključena v mednarodni infrastrukturni projekt ESFRI [DARIAH-EU]. Infrastrukturni program v skladu s tako financirano inštitutsko, nacionalno in mednarodno infrastrukturo svoje dejavnosti izvaja kot center za raziskovalno opremo (za vzdrževanje strojne opreme), center za digitalizacijo (analognega gradiva in snemanje), center za kvantitativne podatke (zbiranje, vnašanje v relacijske baze in urejanje kvantitativnih podatkov), center za kvalitativne podatke (zajem, obdelava in označevanje kvalitativnih podatkov), center za digitalne izdaje (kodiranje, urejanje, izdelava, pretvorba in objava elektronskih publikacij in digitalnih znanstvenih izdaj) ter center za trajno digitalno hrambo (v odprtokodnem digitalnem sistemu za hrambo, imenovanem *Archivematica*) in dostop do znanstvene in kulturne dediščine.

V okviru vseh teh dejavnosti raziskovalno-razvojni oddelek opravlja dejavnost s področja digitalne humanistike ter skrbi za razvoj digitalnih humanističnih metod, orodij, storitev in raziskav. Pri povezovanju z ostalimi infrastrukturami in raziskovalci, projekti in ustanovami imajo te dejavnosti na nacionalni ravni podporo v službi za sodelovanje, usposabljanje in promocijo ter na mednarodni ravni v službi za mednarodno sodelovanje (sodelovanje z evropsko mrežo za digitalno humanistiko DARIAH-EU in ostalimi nacionalnimi infrastrukturami DARIAH).³¹

Preden preideva na praktični del predstavitve, želiva navesti še razvojne cilje, ki poleg oblikovanja ter vodenja dejavnosti in storitev humanistične raziskovalne skupnosti obsegajo še zagotovitev vključitve obstoječih virov, orodij ter storitev v razvoj nacionalnih in mednarodnih infrastruktur. Poudarili bi, da stremimo k učinkoviti promociji digitalnih metod v zgodovinopisnih oziroma humanističnih raziskavah, saj želimo doseči trajnostni razvoj digitalne humanistike. Veliko aktivnosti pa je usmerjenih v vzpostavitev celovitega dostopa do podatkov in storitev prosto in odprto dostopne infrastrukture DARIAH.

31 Andrej Pančur, Poročilo o napredku projekta: Digital Research Infrastructure for the Arts and Humanities / Digitalna raziskovalna infrastruktura za umetnost in humanistiko, Murska Sobota, 30. 3. 2020. – Dokumentacija IP INZ.

Specifične cilje projekta povzemava v štirih točkah. Čeprav so vse štiri enako pomembne, najprej navajava usmerjenost v zagotovitev nadaljnjega delovanja (tehničnih) storitev infrastrukture, kar bomo dosegli s posodabljanjem njene strojne opreme. Nikakor ne skrivamo niti teženj za nadgradnjo opreme, ki bo med drugim omogočala tudi razvojno in eksperimentalno delo na polju zagotavljanja infrastrukturnih storitev. Prizadevali si bomo za pridobitev dodatnih diskovnih polj, s katerimi se bomo zaradi dodatnih spominskih zmogljivosti bolj fleksibilno prilagajali potrebam novih in novih projektov. Na koncu poudarjava še težnjo k razvoju naših sistemov in aktivnosti za soopravnost z nacionalnimi infrastrukturami, saj želimo, da bo obstoječe in nove nacionalne kapacitete mogoče uporabljati za povečanje zmogljivosti (*scale-out*) in kot sekundarni storitveni center (*fail-over*). S tem bo zmanjšana nevarnost odpovedi storitev ali izgube podatkov zaradi morebitne (katastrofalne) napake v lokalnem centru (vključeni smo v mrežo SLING – mrežo računalniških gruč konzorcija Slovensko nacionalno superračunalniško omrežje, po njem pa v nacionalno raziskovalno infrastrukturo HPC RIVR).

Prvi koraki na poti avtorskega prava od izbora gradiv do objave na portalu sistory

Po eni strani se od zametkov programa *Raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinskega* dalje zavedamo, da je SIStory nacionalni portal in kot tak vstopna in izstopna informacijska točka vseh zgodovinarjev, ki jim tako z digitalizacijo zgodovinskih vsebin želimo olajšati delo. Po drugi strani pa smo prepričani, da so zgodovinski viri in zgodovinske sestavine del širše definirane slovenske znanstvene in kulturne dediščine. Posledično nas taka definicija utrjuje v prepričanju, da smo jo kot tako dolžni ohranjati in da jo lahko ohranimo in razvijamo le s prilagoditvijo novim tehnologijam in novim medijem. S prenosom starejših in sodobnih dokumentiranih izdaj v novo medijsko in tehnološko formo ogromnemu korpusu zgodovinskega znanja in izkušenj v obliki znanstvenih razprav, monografij, člankov, recenzij in poročil, zbranih in izdanih sekundarnih in primarnih virov podaljšujemo življenjsko dobo oziroma relevantnost.

V skladu z našim zavedanjem oziroma prepričanjem digitalizacija zgodovinskih vsebin predstavlja eno temeljnih in izhodiščnih dejavnosti infrastrukturnega programa. Kot podporni sistem zgodovinski raziskovalni in pedagoški dejavnosti omogoča nadgradnjo in ustvaritev sodobnega multimedijskega središča širokega nabora vsebin o slovenski zgodovini. Razvidno je torej, da pri infrastrukturnem programu ne gre le za ohranjanje gradiva, temveč predvsem za širjenje informacij, analiz, interpretacij in s tem oblikovanje prostora za nadaljnja interdisciplinarna in mednarodna srečanja, za odpiranje novih vprašanj, novih razprav in novih interpretacij na področju humanistike in družboslovja.

Ko smo se seznanili z osnovami avtorskega prava, temeljnih načel infrastrukturnega delovanja nismo spreminjali, morali pa smo precej prilagoditi postopke, ki predstavljajo pot od izbora do objave gradiv na portalu Sistory. Sledi opis našega odnosa do avtorstva in zaščite gradiv, ki je povezan s posamezno delovno fazo infrastrukturnega programa.

Izbor gradiva

Nabor gradiv je sprva potekal po načelu širokega grla, z objavami smo želeli ustreči ne le raziskovalcem, temveč tudi profesorjem, učiteljem arhivistom, muzealcem, študentom, dijakom, učencem in ostalim. To je razvidno tudi iz srednjeročnega načrta dela za obdobje 2009–2014: »V skladu s strukturo portala nameravamo v naslednjem obdobju dati poudarek na digitalizaciji treh skupin historičnih vsebin. Najprej je potrebno poudariti nadaljevanje prenosa v digitalno formo obširnega korpusa znanstvene historične periodike, revij s historično vsebino na nacionalni in regionalni ravni (lokalni in krajevni zborniki). Prav tako je potrebno nadaljevati z digitalizacijo starejših (težje dostopnih) historičnih monografij, ki so v znanstvenem oziru še danes relevantne. Tretjo skupino vsebin pa predstavljajo pripomočki (leksikoni in drugi priročniki) ter historični viri in dokumentacija. V naslednjem programskem obdobju nameravamo razširiti ponudbo objavljenih vsebin z razširitvijo sodelovanja z uporabniki in zainteresiranimi javnostmi (arhivi in regionalne knjižnice).«³²

Ko smo spoznali osnove avtorskega prava, smo v prvo fazo – fazo izbora – vključili tudi postopek za zaščito avtorskih del, saj nismo želeli kršiti zakonodaje, ki jasno določa, da že sama digitalizacija gradiv terja pridobitev avtorjevega soglasja. Čeprav je naše delo s tem postalo časovno zahtevnejše (več in bolj podrobno sledi v naslednjem poglavju), nas to nikakor ni odvrnilo od nadaljnjih teženj po sodelovanju in digitalizaciji ter spletni objavi raznih gradiv. Uspešno smo navezali stike s številnimi slovenskimi in tujimi ustanovami, ki se neposredno ali posredno ukvarjajo z zgodovino ali s poukom zgodovine, in te stike vzdržujemo še danes. Naj navedeva le nekaj naših partnerjev: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Oddelek za zgodovino Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za narodnostna vprašanja, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Tehniški muzej Slovenije, Slovenski šolski muzej, Muzej novejšje zgodovine Celje, Narodni muzej Slovenije, Posavski muzej Brežice, Arhiv Republike Slovenije in Slovenski filmski arhiv pri Arhivu Republike Slovenije, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Zgodovinski arhiv Koper, Osrednja knjižnica Celje, Narodna in študijska knjižnica v Trstu, knjižnica Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Centralna pravosodna knjižnica.

32 Nina Vodopivec, Predlog infrastrukturnega programa (IP) za obdobje 2009–2014 in poročilo o rezultatih infrastrukturnega programa v obdobju 2004–2008. – Dokumentacija IP INZ.

Že več let plodno sodelujemo tudi z založbami (Modrijan, Obzorja, Slovenska matica, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije idr.) in uredništvu znanstvenih in strokovnih publikacij (*Arhivi, Časopis za zgodovino in narodopisje, Drevesa, Dve domovini, Kronika, Prispevki za novejšo zgodovino, Razprave in gradivo, Zgodovina v šoli, Zgodovina za vse, Zgodovinski časopis*), društvu (Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Zgodovinsko društvo Ljubljana, Zgodovinsko društvo Celje) itn. Nabor sodelujočih ustanov, ki Sistory bogatijo s svojimi predlogi in gradivom, pa se iz leta v leto veča. Zelo uspešno je sodelovanje z Državnim zborom Republike Slovenije, uredništvu novih serijskih publikacij (*Dileme, Na fronti, Retrospektive*), nevladnimi institucijami in številnimi posamezniki, ki gradiva ustvarjajo ali pa jih zbirajo in hranijo.³³

Digitalizacija

Sprva je za digitalizacijo gradiv skrbel zgolj zunanji ponudnik. Kmalu smo kot osnovo za sodelovanje izoblikovali naslednje tehnične pogoje: ločljivost skeniranja 300–400 DPI; barvna globina 24-bitna (barvno), če je vsebina slabo vidna in v primeru sivinskih slik. Pri delu je ponudnik uporabljal ploski skener s tehniko hladnega skeniranja (ni neposredne obremenitve toplote in svetlobe na gradivo). Poskrbel je za optično prepoznavanje znakov (OCR) v vseh skeniranih dokumentih; danes je natančnost prepoznavne znakov okoli 99,5-odstotna. Za format datotek za arhivsko kopijo smo določili JPG s 5-odstotno kompresijo (barvno in sivinsko), za delovno kopijo pa PDF/A-b s kompresijo minimalno 70 odstotkov arhivske kopije v primeru skeniranja v 24-bitni barvni globini.

Kmalu po začetku sodelovanja smo začeli v format PDF vstavljati kazalo (*bookmark*); danes mora imeti vsaka enota gradiva oziroma datoteka PDF/a-b izdelane povezave (*linke*) v obliki XML ter pripadajoči XSL do posameznega zaznamka v določeni enoti gradiva. Vsak prispevek je lahko v svoji PDF datoteki, vendar mora biti končni izdelek, primeren za objavo na Sistory, skupek vseh prispevkov v eni PDF datoteki, ki je vizualno identična knjižni izdaji. PDF mora vsebovati metapodatke: naslov publikacije, avtor, datoteka PDF ali DOCX ne sme vsebovati nobenih zaščit z gesli. Imena datotek ne smejo vsebovati posebnih znakov (pike), šumnikov ali presledkov (namesto presledka naj bo podčrtaj „_“). Gradivo je ponudnik sprva predajal na DVD meniju, seveda pa se je to kmalu spremenilo in nam je gradivo začel izročati na elektronskem nosilcu zapisa za dolgoročno hrambo, tj. za vsaj pet let.³⁴ Ob zaključku projekta PDF datoteke pregledamo oziroma preverimo, ali so skenirane vse strani, ali deluje OCR in ali so imena datotek pravilna.

Izvajalec digitalizacijo izvaja na svoji lokaciji in od prevzema gradiva do vrnitve gradiva na lokacijo naročnika prevzema odgovornost za gradivo in zagotavlja, da bo pri prevozu gradiva in procesu digitalizacije zagotovil vse ukrepe za preprečevanje izgube

33 Bolj podrobno *Zgodovina Slovenije – Sistory*, <https://www.sistory.si/objave/kazalo>.

34 Gl. »Zakon o varstvu arhivskega gradiva in arhivih,« *Uradni list RS*, št. 30/2006, čl. 29 in 30. »Uredba o varstvu arhivskega in dokumentarnega gradiva,« *Uradni list RS*, št. 86/2006, čl. 15.

ali morebitnih poškodb gradiva ter ukrepe za zagotavljanje ustreznega materialnega varstva gradiva.

Večje korpuse gradiv še vedno digitalizira zunanji ponudnik, čeprav veliko gradiva digitaliziramo na inštitutskem skenerju, na katerem naredimo tudi do 100.000 posnetkov na leto. Pri tem se držimo naslednjih pravil: z gradivom rokujemo le na čistih površinah in s čistimi rokami, po potrebi tudi z rokavicami; gradiva ne puščamo na neposredno osončenem prostoru; gradiva ne označujemo; v prostoru z gradivom ne jemo in/ali pijemo in poskrbimo, da med digitalizacijo ne ustvarimo nobene možnosti za nastanek kakršne koli škode na gradivu. Vezano gradivo odpiramo le do kota 120° (tesno vezavo le do kota 90°) in ga po potrebi podpremo z oporo, po uporabi pa ga nikoli ne puščamo odprtega. Seveda smo tudi pri skeniranju nevezanega gradiva pozorni, da ne pride do poškodb.³⁵

Za konec tega sklopa bi poudarili, da digitaliziramo zgolj gradivo, za katerega imamo urejeno avtorskopravno osnovo – vse, kar digitaliziramo, je objavljeno na portalu Sistory. Pri tem imava v mislih tudi posnetke strokovnih in znanstvenih dogodkov (predstavitve, delavnic, predavanj, okroglih miz, konferenc). Soglasje namreč pridobimo od vseh vpletenih akterjev, o snemanju in objavi posnetka na portalu Zgodovina Slovenije – Sistory pa je ob vstopu v prostor dogajanja oziroma že s samim napovednikom na vabilu obveščena tudi javnost.

Inventarizacija digitaliziranega gradiva, njegova objava na portalu Sistory in hranjenje publikacij

Osnovno raven portala smo presegli v sklopu nadgradnje leta 2011, ko je bila vzpostavljena metapodatkovna baza in izpeljana standardizacija metapodatkov za večino na portalu Sistory objavljenih gradiv. Realizacija projekta ni pomenila zgolj hitrejšega, lažjega in natančnejšega iskanja dokumentov po spletu oziroma takojšnjega prehoda na iskani članek, temveč osnovo za izgradnjo in adaptacijo analitičnih orodij, saj smo želeli postaviti temelje za povezavo raznolikih vrst zbirk in baz podatkov na področju humanistike v domačih in evropskih sistemih.

Po vzpostavitvi baze je od julija do decembra 2011 potekalo vpisovanje ali inventarizacija (vpis in opis) gradiv po nadgrajenem standardu Dublin Core, natančneje po šestnajstih postavkah. Ena od teh se še danes nanaša na vpis podatkov o avtorskopravnem statusu posamezne entitete (več v četrtem poglavju Digitalni pristopi).

V prvi fazi so bili v metapodatkovno bazo vneseni podatki o posameznih publikacijah, objavljenih na portalu Sistory, sledila je faza členitve vseh publikacij, ki so plod več kot enega avtorja, na posamezne prispevke. Do konca leta 2011 so bile po vseh

35 O delovanju in protokolih Centra za digitalizacijo arhivskega gradiva v nacionalni javni arhivski službi, gl. *Center za digitalizacijo. Metodologija digitalizacije arhivskega gradiva ter organizacija in plan dela Centra za digitalizacijo*, 16. 12. 2020, pridobljeno 22. 7. 2021, https://www.gov.si/assets/organi-v-sestavi/Arhiv-RS/Projekt-e-ARH-si/Resitve/CZD/KC-5.1.2_1.10_CzD_Protokol_1.4.pdf.

šestnajstih generalijah razdeljene in obdelane skoraj vse do takrat na portalu objavljene publikacije: skupaj nekaj manj kot 5000 dokumentov, kar je pomenilo skoraj 80.000 standardiziranih vpisov (danes je v bazi zavedenih skoraj 50.000 enot, kar pomeni nekaj manj kot 800.000 standardiziranih vpisov).³⁶

Delovni proces članic in članov infrastrukturnega programa se od vzpostavitve metapodatkovne baze do danes ni spremenil: po postopku skeniranja PDF datoteke shranimo na tako imenovanem arzenalu – omrežnem diskovnem polju, gradivo pa objavimo na portalu. Dokler ne vpišemo metapodatkov in licence, ki ureja status avtorskega dela na spletu oziroma določa možnosti njegove uporabe, je publikacija neaktivna. Pri publikacijah z več avtorji smo previdni, da tistih člankov, za katere nimamo soglasij vseh podpisnikov stvaritve, ne objavimo. Kljub temu pa tudi za njih kreiramo metapodatke, saj ne želimo potvarjati zgradbe publikacije, po že omenjenih pravilih mora namreč ostati enaka izvirniku. Po natančnem pregledu vpisanih podatkov urejevalec uradno objavi publikacijo s pomočjo tako imenovanih admin novic.

Vse gradivo, pridobljeno za objavo na Sistory, dodatno zaščitimo, pri čemer v prvi vrsti uporabljamo zunanji sekundarni strežnik (celoten portal Sistory se vsako noč kopira na zunanji virtualni strežnik, ki ima za 30 dni svojega arhiva), notranji sekundarni strežnik (primarni strežnik se vsakih 30 sekund replicira na sekundarni virtualni strežnik, ki je na drugem zmožljivem strežniku v ločeni strežniški sobi znotraj objekta INZ, pri tem pa je replika delujoča in lahko v trenutku prevzame glavno vlogo strežnika Sistory) in strežniški prostor v Celju (enkrat dnevno se naredi replika primarnega strežnika, pri tem je mogoča restavracija podatkov do 90 dni).

Kar se tiče zaščite portala Sistory, je zelo pomemben tudi aplikativni požarni zid, ki varuje pred napadi, vdori in preobremenitvijo. Poleg portala Sistory se varujejo tudi ostale internetne storitve, ki jih ponuja ali uporablja naš inštitut.

Poleg aplikativnega požarnega zidu je portal zaščiten tudi z dodatnim modulom na portalu, ki vključuje tabelo aktivnih uporabnikov, tabelo *black list* in pametno zaščito (vse poizvedbe na portalu so omejene na 30 iskanj na 300 sekund na en IP).³⁷

Ker sodelujemo z različnimi partnerji, smo že kmalu poskrbeli tudi za hrambo izbranih gradiv skupaj z že obdelanimi metapodatki po standardu ISO-OAIS na portalu Archivematica.³⁸ Pripravi materiala za tako imenovani SIP paket (originalni material, obdelani material in metapodatki) sledi obdelava z orodji za kreiranje AIP

36 Šorn, Letno poročilo IP, 2011. Gl. Andrej Pančur, »Metapodatki portala Zgodovina Slovenije – Sistory. Navodila za uporabo orodja za vnos metapodatkov«, *Zgodovina Slovenije – Sistory*, pridobljeno 19. 7. 2021, <http://hdl.handle.net/11686/36151>.

37 Bogomir Rožman in Andrej Pančur, Standardi za objavljene vsebine PDF publikacij na portalu Sistory: dokument za interno uporabo (verzija 3.0), 16. 12. 2019. – Dokumentacija IP INZ.

38 Archivematica: open-source digital preservation system, <https://www.archivematica.org/en/>, pridobljeno 12. 7. 2021. Gl. tudi Andrej Pančur in Bogomir Rožman, »Dolgotrajno ohranjanje raziskovalnih podatkov v manjših raziskovalnih infrastrukturah. Uporaba odprtokodne aplikacije Archivematic«, v: Tomaž Erjavec in Darja Fišer, ur., *Zbornik konference Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika*, 29. september–1. oktober 2016, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana, Slovenija = *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities, September 29th–October 1st, 2016 Faculty of Arts, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete: = Ljubljana University Press, Faculty of Arts, 2016), 218, 219, http://www.sdi.si/wp-content/uploads/2016/09/JTDH-2016_Pancur-et-al_Dolgotrajno-ohranjanje-raziskovalnih-podatkov.pdf.

paketa (pregled pred virusi in normalizacija podatkov), nato pa kopiranje ali zrcaljenje diskovnega polja z AIP paketi na sekundarno lokacijo znotraj hiše in na tretjo lokacijo v Celju.

Baze podatkov

Poleg glavnega servisa, portala Zgodovina Slovenije – Sistory, infrastrukturni program Inštituta za novejšo zgodovino ponuja tudi različne digitalne podatkovne baze, med temi štiri večje: Žrtve 1. svetovne vojne, Žrtve 2. svetovne vojne, Popisi prebivalstva in že omenjeni Zgodovinarski indeks citiranosti.

Prva baza, ki nastaja od pomladi leta 2015, je rezultat projekta Zbiranje podatkov o vojaških žrtvah 1. svetovne vojne na Slovenskem. V projektu, zasnovanem z namenom obeležitve stoletnice prve svetovne vojne, je sodelovalo šestnajstih partnerskih organizacij, koordinacija je bila zaupana Inštitutu za novejšo zgodovino. Seznam obsega podatke o skoraj 27.000 vojaških osebah, ki so v vojni ali zaradi nje izgubile življenje.³⁹

INZ oziroma njegov infrastrukturni program vzdržuje tudi podatkovno bazo Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med 2. svetovno vojno in neposredno po njej. Ta je rezultat projekta, ki je na inštitutu potekal med letoma 1997 in 2012, seznam pa zaobjema osebe, ki so v obdobju med aprilom 1941 in januarjem 1946 izgubile življenje zaradi vojnega nasilja oziroma neposredno po končani vojni zaradi revolucionarnega nasilja ali posledic vojne. Po zadnji posodobitvi baze (4. september 2020) so na portalu dostopni podatki za 99.911 oseb.⁴⁰

Longitudinalna baza Popisi prebivalstva Slovenije 1830–1935 nastaja v sodelovanju Zgodovinskega arhiva Ljubljana in Inštituta za novejšo zgodovino. Podatkovna baza vsebuje digitalizirane statistične popise, ki so organizirani v skladu z ureditvijo originalnega arhivskega gradiva po tehničnih enotah.⁴¹

Zgodovinarski indeks citiranosti, ki z bibliometričnimi metodami omogoča analizo in prikaz pogostosti citiranja zgodovinarjev in njihovih del, trenutno vsebuje 4.837 vnosov, od tega 2.901 vnos serijskih publikacij in 1.936 vnosov monografij in poglavij iz monografij (kar predstavlja razmerje 59,9 odstotka serijskih publikacij ter 39,1 odstotka monografij in poglavij iz monografij).⁴² Podaja pregled bibliografskih podatkov o posameznih publikacijah (v sistemu COBISS označenih s tipologijo znanstvenih monografij) ter njihovih citatih zgodovinopisne produkcije⁴³ in iskalcem informacij o slovenskem zgodovinopisju omogoča osnovno seznanitev z vsebino

39 Žrtve 1. svetovne vojne, pridobljeno 11. 7. 2021, <https://zv1.sistory.si/?lang=sl>.

40 Zgodovina Slovenije – Sistory, pridobljeno 11. 7. 2021, <https://www.sistory.si/zrtve>.

41 Popisi prebivalstva, 1830–1931 | Zgodovinski arhiv Ljubljana, <http://www.zal-lj.si/project/popisi-prebivalstva-slovenije-1830-1931-2/>.

42 Katja Meden in Ana Cvek, »Nadgradnja Zgodovinarskega indeksa citiranosti,« *Slovenščina 2.0: empirične, aplikativne in interdisciplinarne raziskave* 9 (1) (2021): 216–35, pridobljeno 19. 7. 2021, <https://doi.org/10.4312/slo2.0.2021.1.216-235>. Gl. tudi ZIC – Zgodovinski indeks citiranosti, <https://zic.sistory.si/>.

43 Žarko Lazarević in Igor Zemljič, Slovenski zgodovinarski indeks citiranosti – izhodišča in pomisleki, 2003. – Dokumentacija IP INZ.

citiranih del od leta 2000 do danes. Začetna shema baze, ki je bila precej enostavna, je ob nastanku dobro zadovoljevala potrebe raziskovalcev, vendar so se sčasoma pokazale pomanjkljivosti,⁴⁴ ki so vodile v nadaljnje nadgradnje, poskuse harmonizacije podatkov in prečiščevanja relacijskih baz.

Poudarjava, da so podatkovne baze predmet avtorskoprnega varovanja. ZASP v členu 141a podatkovne baze namreč opredeljuje kot »zbirko neodvisnih del, podatkov ali drugega gradiva v kakršnikoli obliki, ki je sistematično ali metodično urejeno in posamično dostopno z elektronskimi ali drugimi sredstvi, pri čemer pridobitev, preveritev ali predstavitev njene vsebine zahteva kakovostno ali količinsko znatno naložbo«. ⁴⁵ V naslednjem členu (141b) zakon definira predmet avtorskoprnega varovanja podatkovnih baz oziroma njegov obseg. Avtorskopravno varstvo obsega »celotno vsebino podatkovne baze, kot tudi vsak kakovostno ali količinsko znatni del vsebine podatkovne baze (posamezne podatke, vpisane v bazo) ter kakovostno ali količinsko neznatne dele, kadar se ti uporabljajo ponovljeno ali sistematično, pa je to v nasprotju z običajno uporabo te podatkovne baze ali v nerazumni meri prizadene zakonite interese njenega izdelovalca«. ⁴⁶ V drugem delu istega člena pa je navedeno, da avtorskopravno varstvo »ne velja za računalniške programe (ali drugo programsko opremo), uporabljene za izdelavo ali delovanje elektronskih podatkovnih baz«. ⁴⁷ Avtorskopravno varstvo se torej dotika izključno vsebine digitalne podatkovne baze oziroma podatkov v bazi.

Poudarjava tudi, da prve tri baze, navedene v tem vsebinskem sklopu, vsebujejo osebne podatke. Takratna informacijska pooblaščenka, pravnica Nataša Pirc Musar, je v mnenju, za katero smo zaprosili pred objavo baze Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med 2. svetovno vojno in neposredno po njej na portalu Zgodovina Slovenije – SIstory, podčrtala, da 102. člen Zakona o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih⁴⁸ daje inštitutu pravno podlago za pridobivanje in objavo zakonsko opredeljenih osebnih podatkov. 102. člen namreč določa, da »pravne osebe javnega prava posredujejo osebne in druge podatke o odvzemih življenja posameznikom v obdobju od 1. septembra 1939 do 31. decembra 1953 uporabnikom v javnem sektorju, ki jih ti potrebujejo za znanstvene raziskovalne in zgodovinske namene«. ⁴⁹ V nadaljevanju pa 102. člen zakona določa, da se lahko obja-

44 Andrej Pančur, Mojca Šorn in Jurij Hadalin, *Slovenski indeks citiranosti (SICI): Načrt izgradnje in delovanja*, 2014, <https://www.sistory.si/11686/36153>.

45 *Zakon o avtorski in sorodnih pravicah (ZASP)*, gl. čl. 141a, pridobljeno 11. 7. 2021, <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO403>.

46 Ibid., čl. 141b.

47 Ibid.

48 *ZVDAGA – Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih (ZVDAGA-NPB)*, pridobljeno 11. 7. 2021, <https://zakonodaja.com/zakon/zvdaga>.

49 Ibid., čl. 102.

vijo »osebno ime, ime očeta in matere, datum in kraj rojstva, datum in kraj smrti, kraj prebivališča, državljanstvo, članstvo v politični stranki ali društvu, pripadnost vojaškim enotam, narodnost, spol, izobrazba in zaposlitev«. ⁵⁰ Informacijska pooblaščenka je tako zaključila, da je objava osebnih podatkov, pridobljenih iz javnega in zasebnega arhivskega gradiva, dopustna v skladu z določbami Zakona o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih, dodala pa je, da je v »primerih, ko gre za osebne podatke umrlih posameznikov, ki niso pridobljeni iz javnega ali zasebnega arhivskega gradiva oziroma na podlagi 102. člena ZVDAGA, ali katerega objava ni dopustna po ZVDAGA in zanj še niso potekali roki dopustnosti tega gradiva, je na podlagi 23. člena ZVOP-1 njihova objava za zgodovinske, statistične in znanstveno-raziskovalne namene na spletnem portalu INZ dopustna pod pogojem, da gre za podatke, katerih objave ni pisno prepovedal umrli posameznik ter če tega niso pisno prepovedali tudi njegovi zakoniti dediči prvega ali drugega dednega reda«. ⁵¹

Za mnenje smo informacijsko pooblaščenko zaprosili tudi v glede digitalne baze Popisi prebivalstva Slovenije 1830–1935. ⁵² Zagotovila nam je, da je v primeru, ko gre za javno arhivsko gradivo, ki je kot tako opredeljeno v Zakonu o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih (*Uradni list RS*, št. 30/06), »le-to na podlagi pisne zahteve za uporabo ali preko objave na svetovnem spletu dostopno vsakomur. Če so torej popisi prebivalstva v 19. stoletju opredeljeni kot javno arhivsko gradivo po ZVDAGA, pooblaščenec ne vidi pravnih ovir z vidika varstva osebnih podatkov za njihovo javno dostopnost, tudi ne za objavo popisov na spletu.« ⁵³

Praktični pristopi k urejanju avtorskih pravic

Urejanje avtorskih pravic s posamezniki

Področje avtorskega prava je bilo ob osnovanju portala SIstory še malo poznano in raziskano polje, zato nas je na zavezo o upoštevanju zakonodaje v digitalnem svetu kmalu po osnovanju portala SIstory opozoril Dejan Šebenik, ki je bil takrat zaposlen v Odvetniški pisarni Ocvirk. Predstavil nam je osnove avtorskopravne zakonodaje, več in podrobneje o njej pa nam je razložil dr. Miha Trampuž, prvi doktor avtorskega prava pri nas, vodja pravne pisarne v Avtorski agenciji za Slovenijo in glavni pisec osnutkov zakonov s področja avtorskega prava v Sloveniji. Razumeli smo, da je treba pravico do uporabe avtorskih del pridobiti s pogodbo, sklenjeno z avtorjem oziroma nosilcem avtorskih pravic, pa tudi z organizacijo kot zastopnikom avtorjev posameznih vrst avtorskih del.

Ker smo ob osnovanju portala SIstory načelna soglasja za objavo publikacij od

50 Ibid.

51 Nataša Pirc Musar, *Objava podatkov o žrtvah iz 2 svetovne vojne – IPRS*, <https://www.ip-rs.si/mnenja-zvop/objava-podatkov-o-zrtvah-iz-2-svetovne-vojne>.

52 *Zgodovina Slovenije – SIstory*, pridobljeno 13. 7. 2021, <https://www.sistory.si/popis>.

53 Nataša Pirc Musar, *Objava popisov prebivalstva v 19. stoletju na spletu*, 11. 5. 2010. – Dokumentacija INZ.

založb že imeli, smo začeli urejati avtorske pravice s posameznimi avtoricami in avtorji. Šebenik je pripravil vzorec pogodbe o prenosu materialnih avtorskih pravic, ki je na dveh straneh obsegala sedem členov. Predvsem pomembna sta bila dva člena. Drugi člen je navajal, da s podpisom pogodbe avtor glede svojega avtorskega dela neizključno in neodplačno prenaša na imetnika materialne avtorske pravice reproduciranja (vključno z elektronsko obliko, tonskim in vizualnim snemanjem), distribuiranja, javnega predvajanja s fonogrami ali videogrami ter dajanja na voljo javnosti v nespremenljivi obliki. V tretjem členu pa je bilo zapisano, da avtor s podpisom pogodbe soglaša z objavo svojega avtorskega dela na portalu Zgodovina Slovenije – SIstory. Inštitut se je zavezal, da bo dela, objavljena na portalu, zaščitil pred nadaljnjim reproduciranjem, prav tako pa se je zavezal, da bo na portalu navedel vir in avtorstvo dela (gl. Prilogo 1).

Pravno osnovo oziroma razmerje med INZ in nosilci avtorskih pravic smo najprej urejali s tistimi, katerih delo je že bilo dostopno javnosti v sklopu publikacij na SIstory. Zakona se nismo držali le zaradi bojazni, da po digitalizaciji soglasja avtorja ne bi dobili in gradiva ne bi mogli objaviti na spletu, temveč tudi zaradi tega, ker zakon določa, da mora avtor privoliti v spremembo nosilca, v našem primeru na pretvorbo analognega gradiva v digitalno, saj je avtorskopravno varovano delo, kot sva mimogrede že omenili, realizirano na fizičnem nosilcu. Kot je razvidno iz Priloge 1, smo dokument, s katerim je ustvarjalec podal soglasje za objavo svojega dela na portalu SIstory, najprej poimenovali Pogodba o prenosu materialnih avtorskih pravic, saj dejansko ni zajemal formulacije o digitalizaciji stvaritve. Ko smo potrebno formulacijo dodali, smo preimenovali tudi dokument, še danes nosi ime Dovoljenje za digitalizacijo in objavo avtorskih del v elektronski obliki na spletnem portalu Zgodovina Slovenije – SIstory.⁵⁴ Ker na začetku nismo bili prepričani, ali si financerji (predvsem smo se usmerili na Javno agencijo za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije) pridržujejo avtorske pravice na tistih delih, ki so objavljena v publikacijah, katerih izdajo finančno podprejo, smo prosili dr. Majo Bogataj Jančič, s katero smo vzpostavili dolgoročno sodelovanje, da to preveri na osnovi inštitutskih pogodb in nekaterih pogodb partnerskih ustanov.

Ugotovili smo, da ARRS uporablja tipske pogodbe z nespremenjeno ureditvijo pravic in obveznosti. Nemudoma smo se zavedeli, da moramo tako vsa dovoljenja oziroma pravice za spletno objavo pridobiti od avtoric ter avtorjev člankov, poglavij, prevajalcev in drugih oziroma izdajateljev revij (če so ustvarjalci pravice prenesli nanje). Edini mogoč način smo videli v retrogradnem načelu. To je pomenilo, da smo za vsak prispevek, ki je bil dostopen na portalu, napisali pogodbo in jo poslali avtorici ali avtorju v podpis. Časovno zahtevno je bilo predvsem iskanje kontaktov nekaterih ustvarjalk in ustvarjalcev, sploh tistih iz drugih znanstvenih disciplin. Najprej smo obrazec pošiljali po navadni pošti, saj vsi posamezniki in ustanove konec prejšnjega desetletja še niso razpolagali s skenerji, ki nam danes olajšajo in pocenijo postopek.

54 Poudarjava, da smo vse formularje, ki jih članice in člani infrastrukturnega programa INZ uporabljamo pri svojem delu, zaradi lažje komunikacije z avtoricami in avtorji iz tujine prevedli v angleški jezik.

Mnogi prejemniki pogodbe so bili presenečeni, ko so dobili prvo prošnjo za njen podpis, ažurno smo se odzivali na vsa njihova vprašanja, ki smo jih prejeli po elektronski pošti in telefonu, ter zgodovinopisno javnost seznanjali z osnovami avtorskega prava. Kmalu smo ugotovili, da so razmere več kot zrele za neposredno komunikacijo. Na okroglih mizah, predstavitev⁵⁵ in v individualnem stiku smo najprej opredelili kategorijo avtorskih del in poudarili, da med individualne intelektualne stvaritve uvrščamo tudi rezultate s področja znanosti. Dejstvo, da je delo, ko ga avtor zaključi, avtomatično varovano – na njem ima ustvarjalec vse pravice, ki na osnovi stvaritve dela trajajo ves čas njegovega življenja in 70 let po njegovi smrti (se torej dedujejo) – so kolegice in kolegi hitro ponotranjili, kar je pomenilo začetek uspešnega sodelovanja (za kar se vsem in vsakemu posamezniku iskreno zahvaljujeva).

Urejanje avtorskih pravic s pravnimi osebami in uredništvu.

Tudi z založbami in uredništvu kmalu nismo več sklepali le načelnih dogovorov, pravnik nam je namreč pripravil formular, s katerim smo v dogovoru z drugo pravno osebo/ustanovo poudarili osnovna dejstva oziroma smernice sodelovanja. V dokumentu (Priloga 2) je zabeleženo, da Inštitut za novejšo zgodovino upravlja spletni portal Zgodovina Slovenije – Sistory, da na njem daje na voljo javnostim raznolika gradiva, da partner v pogodbi ureja in izdaja publikacijo, ki bo po prenosu ustreznih avtorskih pravic za objavo dostopna na portalu Sistory.

Ne le da uredništva niso videla ovir v podpisovanju tega akta, kmalu se jih je nekaj odločilo, da nam pomagajo pri zbiranju soglasij za spletno objavo avtorskih del (za kar se vsem iskreno zahvaljujeva). V svoje dokumente so vključili alinejo o tem, da se avtor s podpisom oziroma oddajo avtorskega članka v objavo strinja tudi z njegovo objavo na portalu Zgodovina Slovenije – Sistory. Kot primer navaja dokument uredništva *Zgodovina v šoli*: »... Avtor dovoljuje naročniku, da objavi njegovo delo / ... / po preteku dveh let od objave v sklopu revije Zgodovina v šoli na spletnem portalu Zgodovina Slovenije - Sistory, katerega ureja Inštitut za novejšo zgodovino. Avtorsko delo bo na portalu Sistory objavljeno pod pogoji slovenske licence Creative

55 Ker smo bili na področju zgodovine in zgodovinopisja med prvimi, ki so začeli v svoje delo vključevati zaščito avtorskega dela, smo se odločili, da svoje znanje in izkušnje delimo s kolegicami in kolegi, da o tem pomembnem vprašanju ozaveščamo tudi partnerje oziroma ustanove s področja humanistike in družboslovja. Prvi strokovni posvet o digitalizaciji in spletnem objavljanju slovenskih historičnih vsebin, na katerem smo želeli poudariti predvsem vprašanje reševanja avtorskih pravic v digitalnem svetu, smo organizirali na Inštitutu za novejšo zgodovino 18. 3. 2010. Na dogodek smo poleg urednikov znanstvenih revij, šolskih učbenikov, muzealcev in arhivistov povabili tudi dr. Majo Bogataj Jančič. Prepričani sva, da je »Okrogla miza Portal Zgodovina Slovenije – Sistory,« *Zgodovina Slovenije – Sistory* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 18. 3. 2010), <http://hdl.handle.net/11686/1194>, en izmed prvih takšnih dogodkov, ki je v slovenski humanistiki sprožil razmišljanje in ukrepanje na polju avtorskega prava.

Odmevni so bili tudi dogodki, ki smo jih organizirali nekaj let kasneje, predvsem: *Predavanje o avtorskih pravicah – dr. Maja Bogataj Jančič* (Ljubljana: Atrij ZRC SAZU, 8. 12. 2012), <https://www.youtube.com/watch?v=JmSpZtj4SQk>. *Predavanje o avtorskih pravicah, dr. Maja Bogataj Jančič 1. del* (Ljubljana: Atrij ZRC, 13. 5. 2013), <https://www.youtube.com/watch?v=iPdRSzF373I>. *Predavanje o avtorskih pravicah, dr. Maja Bogataj Jančič 2. del* (Ljubljana: Atrij ZRC, 13. 5. 2013), <https://www.youtube.com/watch?v=8Tqkmv9K-kA>).

Commons 2.5⁵⁶ (priznanje avtorstva, nekomercialna raba, brez predelav). Avtor strinjanje z objavo svojega prispevka na spletnem portalu SIstory izrazi z lastnoročnim podpisom.⁵⁷

Ta dokument sicer navaja standardne pogoje dovoljenja za digitalizacijo in objavo tiskanih dokumentov, ker pa smo že kmalu začeli sodelovati tudi z muzeji, smo poskrbeli za ustrezen vzorec pogodbe (Priloga 5), ki vsebuje poudarke, na katere je treba biti pozoren predvsem ob pripravi in objavi spletne razstave. V prvi vrsti je potrebno, da vsebuje informacije o tem, da fotografije in spremna besedila, ki so predmet pogodbe, hrani muzej in ima za njihovo objavo že urejene vse pravice na avtorskih delih. Kot pri ostalih pogodbah gre tudi tu za neodplačni in neizključni prenos materialne avtorske pravice reproduciranja (vključno s shranitvijo v elektronski obliki), predelave in dajanja na voljo za razstave, medtem ko se pravica predelave podeli le za namen prilagoditve gradiva objavi na spletnem portalu SIstory, ki je brez časovnih omejitev. Inštitut se pri sklenitvi takšnih pogodb vedno znova zaveže, da avtorska dela muzeja zaščiti s tehnološkimi ukrepi, ki uporabnikom onemogočijo vsako poseganje v gradivo in njegovo spreminjanje.

Za konec vsebinskega sklopa o urejanju avtorskih pravic s pravnimi osebami bi poudarili, da se pri ostalih določitih, ki morda niso eksplicitno navedena v pogodbi, smiselno uporablja ZASP.

Nosilci avtorske pravice po preminulem avtorju

Omenili sva že, da avtorska pravica velja 70 let po smrti ustvarjalca, kar pomeni, da soglasja za spletno objavo številnih del urejamo s potomci oziroma nosilci avtorskih pravic po njih (Priloga 3). Pri tem smo precej uspešni, saj nam zaradi relativne majhnosti nacionalnega zgodovinopisnega kroga največkrat uspe priti do iskanih oseb.

Ker nas je zanimalo, kakšen je postopek, če nam potomcev oziroma nosilcev avtorskih pravic po pokojnem avtorju ne uspe izslediti zgolj s pomočjo mreženja, nas je čez vzorčni, vendar konkretni primer urejanja razmerij med dediči avtorskih pravic in Inštitutom za novejšo zgodovino popeljal Dejan Šebenik. Spoznali smo, da je v prvi fazi treba pridobiti podatke o pokojnikovem (zadnjem) prebivališču. Druga faza pomeni oddajo vloge na sodišče, ki je bilo pristojno za izvedbo zapuščinskega postopka, v kateri se zaprosi za podatke o dedičih pokojnega avtorja (Priloga 4). Zadnja faza pomeni detektiranje naslovov nosilcev avtorskih pravic po pokojnem ustvarjalcu in pridobitev njihovih soglasij za digitalizacijo gradiva in njegovo spletno objavo. Projekt smo ocenili kot zelo dolgotrajen in tudi relativno finančno obremenjujoč, kar pa ne pomeni, da postopka po potrebi ne bomo ponovili.

⁵⁶ Več in podrobneje o licencah gl. četrto poglavje, Digitalni pristopi.

⁵⁷ Vilma Brodnik, Prijavnica prispevka za objavo v reviji *Zgodovina v šoli*. – Dokumentacija IP INZ.

Digitalni pristopi

Licence Creative Commons

Večkrat sva poudarili, da se razvoju tehnologije prilagajajo avtorsko pravo in tudi metode, ki jih v ta namen uporabljamo. V tem poglavju se najprej posvečava situacijam v avtorskem pravu, ki so vodile v razvoj koncepta prosto dostopnih licenc oziroma licenc Creative Commons (CC) in njihovem vplivu na avtorsko pravo v digitalnem okolju. V drugem delu poglavja pa predstaviva našo izkušnjo z licencami CC, praktične pristope in njihov razvoj ter ne nazadnje izzive, s katerimi se pri tem srečujemo.

Prehod v internetno dobo je za seboj potegnil različne težave v zvezi z avtorskim pravom. Novo digitalno okolje je bolj kot kdaj prej omogočalo preprosto kopiranje in prirejanje avtorsko zaščitene del – knjig, televizijskih oddaj itd. Kot odgovor na takšne grožnje so se razvile tehnološke metode varovanja avtorskih pravic, ki jih danes poznamo pod imenom *Digital Rights Management* (DRM) oziroma *upravljanje digitalnih pravic*. DRM uveljavlja odnos med lastnikom digitalnih avtorskih pravic in njihovim uporabnikom. Vključuje omejevanje dostopa do dela (*access control*), upravljanje dovoljenj za dostop do dela (*permission management*) in zaščito posameznih kopij dela (*copy protection*). Seveda se je kot odgovor na tako omejevanje dostopa in uporabe avtorskih del razvijala tudi tehnologija, ki je ukrepe DRM zaobšla in uporabniku dovoljevala nepooblaščen dostop, kopiranje in razširjanje avtorsko zaščitene del.⁵⁸ Takšno nepooblaščen uporabo in tehnologijo, ki to zagotavlja, je leta 1998 v Združenih državah Amerike kriminaliziral *Digital Millenium Copyright Act*, v evropskem kontekstu pa leta 2001 *Information Society Directive*.

Takšne in drugačne tehnološke restrikcije dostopa in uporabe avtorskih del pa so se močno poznale predvsem na *sistemu copyright*. Visoki stroški licenciranja avtorskih del in močne omejitve dostopa in uporabe avtorskih del so sprožili tako imenovano gibanje Creative Commons, katerega filozofija je osnovana na naslednjih postavkah:

- Ustvarjalnost temelji na dostopu do že obstoječega dela in njegovi uporabi.
- Avtorsko pravo ustvarja nove ovire za dostop do del in ovira izmenjavo in ponovno uporabo del.
- Visoki stroški licenciranja v povezavi z režimom avtorskega prava vplivajo na posameznike in jim omejujejo dostop in ponovno uporabo dela.
- Avtorske pravice bi lahko promovirale skupno rabo in ponovno uporabo avtorskih del.

V gibanju Creative Commons so takratno ureditev avtorskih pravic dojemali kot glavno oviro za ustvarjalnost, rešitev teh problemov pa so videli v vzpostavitvi licenčne

58 Catherine A. Lemmer in Carla P. Wale, *Digital Rights Management: The Librarian's Guide* (Washington, DC: Rowman & Littlefield Publishers, 2016), 2–7.

platforme, ki jo od leta 2001 vzdržuje neprofitna organizacija Creative Commons iz Združenih držav Amerike. Visoki stroški in težki pogoji licenciranja avtorskih del v okviru sistema copyright so zavirali avtorje, da bi svoja dela ponujali pod bolj radodarnimi pogoji. In ravno ti pogoji so končni cilj in ideja za licenčno platformo Creative Commons, ki naj bi avtorjem po eni strani omogočala brezplačno avtorskopravno varovanje njihovega dela in hkrati omogočala, da svoje delo delijo pod svojimi pogoji. Licenčna platforma pa na drugi strani uporabnikom olajša dostop do del, ki so lahko osnova za nastanek novih avtorskih stvaritev.⁵⁹

Glavni del platforme CC predstavljajo licence, »ki vsaki osebi in organizaciji omogočajo brezplačen, preprost in standardiziran način uveljavljanja avtorskih pravic za ustvarjalna in akademska dela, zagotavljajo priznavanje dela in dovoljujejo kopiranje, distribucijo in uporabo avtorsko varovanih del«. ⁶⁰

Gibanje (in posledično njegova rešitev, platforma CC) ima svoje zaledje v gibanju za prosto dostopno odprtokodno programsko opremo (*Open Source Initiative*), specifično v GNU General Public Licence,⁶¹ ki je licenca za dostop odprtokodne programske opreme in njeno uporabo. V nasprotju z GNU Public Licence,⁶² ki uporabnikom omogoča kopiranje, spreminjanje in redistribucijo programske opreme, kar drugače po veljavnem avtorskem pravu ne bi bilo mogoče, pa želijo licence CC ujeti ravnovesje med avtorskopravno varovanim delom in deli v javni domeni. Hkrati GNU Public Licence določa nabor pogojev, pod katerimi je delo mogoče kopirati, spreminjati, distribuirati itd., ki pa jih ni mogoče spreminjati. Creative Commons ponuja nabor pogojev, ki jih je mogoče kombinirati v različne licence:⁶³

- CC BY (Priznanje avtorstva): Osnovna licenca, ki uporabnikom omogoča dostop do dela, njegovo uporabo, distribucijo, spreminjanje in ponovno uporabo, tudi za komercialno rabo, vendar pod pogojem, da uporabnik ustrezno navaja avtorstvo (citiranje avtorja). Pogoj priznavanja avtorstva je osnoven pogoj in je vključen v vse ostale licence, hkrati je ta licenca najbolj sproščena in ima najmanj pogojev za uporabo avtorskopravno varovanega dela.
- CC BY-SA (Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji): Licenca, ki omogoča dostop, uporabo, adaptacijo in ponovno uporabo dela tudi za komercialno rabo, pod pogojem, da uporabnik pravilno navaja avtorstvo dela in svoje novo delo deli pod enakimi pogoji (tj. pod enako licenco kot originalno delo). Ta licenca je trenutno najpogostejše uporabljena, predvsem zaradi pogoja deljenja pod enakimi pogoji, kar zagotavlja, da bo mogoče nadaljnja dela koristiti na enak način.
- CC BY-ND (Priznanje avtorstva-Brez predelav): Licenca uporabnikom omogoča ponovno uporabo dela za kakršen koli namen, vključno s komercialno rabo,

59 Ibid., 6.

60 *What We Do – Creative Commons*, pridobljeno 22. 7. 2021, <https://creativecommons.org/about/>.

61 *GNU General Public License | Open Source Initiative*, pridobljeno, 22. 7. 2021, <https://opensource.org/licenses/gpl-license>.

62 V času pisanja tega dela je najnovejša verzija licence *GNU General Public License – Version 3 | Open Source Initiative*, pridobljeno 23. 7. 2021, <https://opensource.org/licenses/GPL-3.0>.

63 *O licencah – Creative Commons*, <https://creativecommons.org/licenses/?lang=sl>.

vendar pa ne dovoljuje adaptacije ali drugačnega spreminjanja dela, hkrati je treba pravilno navajati avtorstvo dela.

- CC BY-NC (Priznanje avtorstva-Nekomercialno): Licenca uporabnikom omogoča adaptacijo in spreminjanje dela ter njegovo ponovno uporabo, vendar pod pogojem priznavanja avtorstva, pri tem pa prepoveduje komercialno rabo dela. Novih del, ki so nastala na podlagi obstoječega dela, pa ni treba deliti pod enakimi pogoji.
- CC BY-NC-SA (Priznanje avtorstva-Nekomercialno-Deljenje pod enakimi pogoji): Licenca uporabnikom omogoča adaptacijo, remiks, ponovno uporabo dela, a le pod pogojem, da delo ni uporabljeno za komercialno rabo in da je deljeno pod enakimi pogoji (tj. pod enako licenco).
- CC BY-NC-ND (Priznanje avtorstva-Nekomercialno-Brez predelav): Licenca uporabniku omogoča zgolj prevzem ter distribucijo dela, in to le pod pogojem priznanja avtorstva. Hkrati uporabnik dela ne sme spreminjati ali ga uporabljati v komercialne namene. Ta licenca je najbolj omejujoča med ponujenimi licencami.

Poleg licenc CC, ki eksplicitno navajajo pogoje za uporabo del, je treba omeniti še dve licenci:

- *Public Domain* (oziroma *Public Domain Mark*): Ta oznaka se uporablja za avtorska dela, ki niso več omejena z avtorskimi pravicami (na primer slike, knjige in rokopisi, fotografije itd., ki so po večini zelo stara dela, katerih avtorske pravice so potekle) in katere so tako prosto na voljo uporabnikom.⁶⁴
- CC0 (*No Rights Reserved – Nobene pravice pridržane*): v nasprotju z ostalimi licencami CC, ki ustvarjalcem omogočajo objavo svojih del pod njihovimi pogoji in kjer ti avtorji obdržijo različen obseg avtorskih pravic, licenca CC0 predlaga tretjo možnost. S to licenco so označena dela, kjer se je stvaritelj odpovedal svojim materialnim avtorskim pravicam.⁶⁵ Takšna licenca rešuje problem med različnimi pravnimi sistemi, kjer so določene avtorske pravice priznane takoj ob stvaritvi avtorskega dela, določene pa zgolj z registracijo dela – licenca CC0 tako ni adaptirana za posamezni pravni sistem, temveč gre za univerzalno orodje. Čeprav nobeno orodje (kot tudi ne CC0) ne omogoča popolne odpovedi vseh avtorskih pravic, ta licenca predstavlja najboljšo trenutno alternativo.⁶⁶

Licence CC temeljijo na zasnovi treh ravni. Prvo raven imenujemo *pravna koda*. Besedilo te kode predstavlja pravno osnovo vsake licence. Ker večina ustvarjalcev, ki svoja dela objavlja pod CC licencami, nima pravne izobrazbe, je treba to pravno besedilo podati v razumljivi obliki. To zagotavlja raven *povzetek licence*, ki jo imenujemo

64 *Public Domain Mark – Creative Commons*, pridobljeno 23. 7. 2021, <https://creativecommons.org/share-your-work/public-domain/pdm/>.

65 V kontinentalnem sistemu se je mogoče odpovedati zgolj materialnim avtorskim pravicam, ne pa tudi moralnim avtorskim pravicam, ki predstavljajo avtorjev osebni odnos do dela.

66 »CC0 – No rights reserved,« *CC0 – Creative Commons*, pridobljeno 23. 7. 2021, <https://creativecommons.org/share-your-work/public-domain/cc0/>.

tudi človeško berljiva različica licence. Je priročna referenca, ki povzema ključne in najpomembnejše pogoje licence. Tretja raven vsebuje strojno berljivo različico licence in tako omogoča, da licenco, oziroma njene pogoje, razumejo tudi računalniški sistemi, iskalniki in podobna tehnologija.⁶⁷

Vsi trije elementi skupaj zagotavljajo spekter pravic, ki ni zgolj pravni koncept, temveč ga lahko razumemo ustvarjalci del, njihovi uporabniki in tehnologija.⁶⁸ Čeprav iniciativa oziroma platforma Creative Commons izhaja iz ameriškega sistema *copyright*, se je izkazala za dober pristop tudi v kontinentalnem sistemu. Leta 2019 je znanstvena služba Evropske komisije podprla sprejem licence Creative Commons *Share-Alike* 4.0 za izmenjavo objavljenih dokumentov, fotografij, videoposnetkov, poročil, recenziranih študij in raziskovalnih podatkov.

Licence Creative Commons in Sistory

Avtorskopravne licence in orodja Creative Commons, ki skrbijo za ravnotežje znotraj tradicionalnega okolja avtorskega prava pod krilatico ‚vse pravice pridržane‘, smo začeli spoznavati v sodelovanju z Majo Bogataj Jančič. Vsem licencam Creative Commons so skupne mnoge pomembne lastnosti. Vsaka licenca pomaga ustvarjalcem – če uporabljajo naša orodja, jih imenujemo dajalci licence – obdržati avtorske pravice in obenem dopušča vsaj nekomercialno kopiranje, razširjanje in dopustno uporabo stvaritve. Prav tako vsaka licenca Creative Commons zagotavlja, da mora biti dajalec licence pravilno naveden. Licence Creative Commons so od uvedbe različice 4.0 (ko so postale mednarodne) veljavne po vsem svetu in veljajo toliko časa, kot trajajo avtorske pravice, na katerih temeljijo (pred tem so se licence nekoliko razlikovale glede na različne pravne sisteme posameznih držav).⁶⁹ Te skupne lastnosti služijo kot osnovni sklop, ki mu lahko dajalci licence dodajo dodatna dovoljenja, ko se odločajo o uporabi svojih del.

Ko dajalec licence izbira licenco CC, mora odgovoriti na nekaj preprostih vprašanj: ali dopušča ostalim komercialno uporabo ali ne in ali dopušča ostalim predelave. Če se dajalec licence odloči, da dovoli predelave svojega dela, lahko tudi izbere, ali morajo osebe, ki njegovo delo uporabljajo (imenujemo jih uporabniki), novo delo objaviti pod enakimi licenčnimi pogoji. To zamisel imenujemo *pod enakimi pogoji* (angl. *ShareAlike*) in je ena izmed mehanizmov, ki pomagajo širiti skupno dobro (poimenovano *ustvarjalna gmajna*). Za idejo deljenja pod enakimi pogoji nas je navdihnili licenca GNU General Public License, ki jo uporablja ogromno prostih programskih in odprtokodnih projektov.

Naše licence ne vplivajo na pravice in svoboščine, ki jih uporabnikom kot izjeme in omejitve avtorskega prava zagotavlja avtorskopravna zakonodaja, na primer pravica do

67 Ibid.

68 O licencah.

69 Creative Commons jurisdiction ports, pridobljeno 23. 7. 2021, https://en.wikipedia.org/wiki/Creative_Commons_jurisdiction_ports.

parodije. Licence CC zahtevajo, da njeni uporabniki pridobijo dovoljenje za kakršno koli uporabo, ki jo pravo izključno pridržuje dajalcu licence.

Uporabniki morajo navesti dajalca licence, obdržati vsa obvestila o avtorskih pravicah na vseh kopijah dela in v teh kopijah tudi povezavo do licence. Uporabniki ne smejo izkoristiti tehnoloških ukrepov za omejevanje dostopa in uporabe dela.⁷⁰

Licence CC so močno vplivale na pojmovanje avtorskega prava in distribucijo del v digitalnem okolju, močno so vplivale tudi na upravljanje avtorskih pravic v okviru portala Sistory. Licence Creative Commons so se v digitalnem okolju pojavile že v letu 2002 (16. decembra 2002), v času, ko v sklopu INZ infrastrukturni program ali njegov glavni servis, portal Zgodovina Slovenije – Sistory, še ni obstajal.

Obstoja in predvsem pomena licenc CC se sodelavci inštituta oziroma infrastrukturnega programa nismo zavedali do razmaha gibanja za odprto znanost in odprtost raziskovalnih podatkov. V svojih prvih različicah portal ni vseboval veliko metapodatkov ali drugih oznak gradiva, ki bi opozarjale na izvor ali status posameznega gradiva. To se je spremenilo s prvo nadgradnjo sistema portala, ko smo poleg dodanih metapodatkov za boljši opis gradiva implementirali tudi vse tri ravni CC licenc.

Do uveljavitve CC licenc smo avtorske pravice pridobivali s podpisom obrazca z naslovom Pogodba o prenosu materialnih avtorskih pravic (gl. Prilogo 1), v katerem so bili opisani pogoji, pod katerimi avtor dovoljuje prenos materialnih avtorskih pravic in objavo svojega dela. S prihodom CC licenc pa smo obrazec spremenili tako, da je ta eksplicitno navajal takrat ustrezno licenco Creative Commons 2.5 in njene pogoje (Slika 1).

Slika 1: Obrazec za pridobivanje soglasja avtorjev z licenco Creative Commons 2.5

**DOVOLJENJE ZA DIGITALIZACIJO in OBJAVO AVTORSKIH DEL V
ELEKTRONSKI OBLIKI NA SPLETNEM PORTALU ZGODOVINA SLOVENIJE -
Sistory**

Podpisana dr. Mojca Šorn, avtorica monografije *Življenje Ljubljancev med drugo svetovno vojno*, Razpoznavanja 6, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2007, neodplačno in neizključno prenašam na Inštitut za novejšo zgodovino glede omenjenega avtorskega dela materialne avtorske pravice reproduciranja (vključno z elektronsko obliko, tonskim in vizualnim snemanjem), distribuiranja, javnega predvajanja s fonogrami ali videogrami ter dajanja na voljo javnosti v nespremenljivi obliki oziroma pod pogoji slovenske licence Creative Commons 2.5 (priznanje avtorstva, nekomercialna raba, brez predelav).

Avtorica soglašam, da je moje avtorsko delo dano na voljo javnosti – objavljeno na portalu Zgodovina Slovenije - Sistory, ki ga upravlja Inštitut za novejšo zgodovino.

Datum: _____ Podpis: _____

Dr. Mojca Šorn

Licence Creative Commons so se sčasoma postopoma spreminjale in postajale čedalje bolj razdelane in specifične, seveda so se s tem spreminjale tudi njihove verzije. Praksa nas je tako kaj kmalu naučila, da je za takšna soglasja najbolje ustvariti dokument, ki ga ne bo treba ažurirati vsakič, ko se bo pojavila nova različica licence. Na podlagi tega smo ustvarili formular, ki dovoljuje objavo dela pod pogoji ustrezne licence CC (Slika 2).

Slika 2: Primer dovoljenja s prenovljenim delom o licencah Creative Commons

**DOVOLJENJE ZA DIGITALIZACIJO in OBJAVO AVTORSKIH DEL V
ELEKTRONSKI OBLIKI NA SPLETNEM PORTALU ZGODOVINA SLOVENIJE -
SIstory**

Podpisana dr. Moje Šorn, avtorica monografije *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno, Razpoznavanja 6*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2007, neodplačno in neizključno prenašam na Inštitut za novejšo zgodovino pravico distribuiranja, javnega predvajanja in reproduciranja ne glede na obliko nosilca, vendar zgolj v nespremenjeni obliki in pod pogojem, da je avtorstvo dela ustrezno citirano (tj. pod pogoji ustrezne Creative Commons licence).

Avtorica soglašam, da je moje avtorsko delo dano na voljo javnosti – objavljeno na portalu Zgodovina Slovenije - SIstory, ki ga upravlja Inštitut za novejšo zgodovino.

Datum: _____ Podpis: _____
Dr. Mojca Šorn

Hrani: Dokumentacija IP INZ

Na začetku smo na portalu naprej uporabljali najožjo licenco CC Priznanje avtorstva-Nekomercialna raba-Brez predelav, ki ima največ omejitev oziroma pogojev za objavo. Ta je od uporabnikov zahtevala, da navajajo avtorja, besedilo uporabijo zgolj za nekomercialno rabo, pri tem pa ga ne smejo podvreči nobeni predelavi. Pogoj, da se delo lahko uporabi zgolj za nekomercialno rabo, je igral ključno vlogo pri tem, da smo avtorje prispevkov na portalu SIstory spodbudili k objavljanju njihovih del pod licencami CC. Ko so se avtorji počasi privadili načinu objavljanja pod temi licencami, smo besedila na portalu poskusili zaščititi z manj strogimi licencami in se na koncu odločili za najbolj smiselno licenco CC (CC BY-SA 4.0, CC Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji). Ta uporabniku omogoča ponovno uporabo dela za kakršen koli namen brez komercialne rabe ter deljenje dela pod enakimi pogoji (tj. pod enakimi pogoji kot originalno delo). S tem najbolj učinkovito lovimo ravnovesje med ščititvijo avtorjevega dela pred hudimi posegi vanj in prostim pretokom znanja, idej, del na portalu.

Druga raven, povzetek licence, in tretja raven, strojno berljiva različica licence, sta na portalu SIstory implementirana skupaj. Vsako gradivo, ki je bilo (ali še bo)

objavljeno na portalu, je opremljeno z oznako licence in dodatnim besedilom (Slika 3 in 4). Pri licencah verzije 2.5 smo v pripeto besedilo eksplicitno navedli tudi ime avtorja (Slika 3), medtem ko se je ta praksa opustila ob prihodu licence Creative Commons 4.0 (Slika 4).

Slika 3: Licenca Creative Commons 2.5 na spletnem portalu Sistory

Avtorske pravice: 

To delo avtorja Mojca Šorn je ponujeno pod Creative Commons Priznanje avtorstva-Nekomercialno-Brez predelav 2.5 Slovenija licenco.

Slika 4: Licenca Creative Commons 4.0 na spletnem portalu Sistory

Avtorske pravice: 

To delo je objavljeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Nekomercialno-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna.

Oznaka licence Creative Commons v tem prikazu vsebuje »človeško razumljivo« obliko licence, s klikom na povezavo pa je mogoče prebrati pogoje, ki jih vsebuje. Strojno berljiva licenca, ki se skriva za povezavo in jo vnašamo v administracijski sistem, omogoča prikaz licence CC na straneh portala. Seveda so se s spreminjanjem prve in druge ravni licenc (*pravna koda* in *povzetek licenc*) spreminjale tudi strojno berljive licence – na Slikah 5 in 6 lahko vidimo razliko med strojno berljivima različicama licence Creative Commons 2.5 in 4.0.

Slika 5: Licenca Creative Commons Priznanje avtorstva-Nekomercialno-Brez predelav 2.5 Slovenija

```
<a rel="license" href="http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/si/"></a><br />To <span xmlns:dct="http://purl.org/dc/terms/" href="http://purl.org/dc/dcmitype/Text" rel="dct:type">delo</span> avtorja <a xmlns:cc="http://creativecommons.org/ns#" href="http://www.sistory.si/?urn=SISTORY:ID:1555" property="cc:attributionName" rel="cc:attributionURL">Mojca Šorn</a> je ponujeno pod <a rel="license" href="http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/si/">Creative Commons Priznanje avtorstva-Nekomercialno-Brez predelav 2.5 Slovenija licenco</a>.
```

Slika 6: Licenca Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna

```
<a rel="license" href="http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/"></a><br />To delo je objavljeno pod <a rel="license" href="http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/">licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Nekomercialno-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna</a>.
```

Hrani: Dokumentacija IP INZ

Licenca Creative Commons 2.5 je v kodi HTML na portalu SIstory vsebovala veliko več podrobnosti v primerjavi s sodobnejšo različico (4.0), saj smo želeli licence avtorskih del opremiti z dodatnimi podatki. Kot najpomembnejši razliki lahko poudariva dejstvo, da je prejšnja različica vsebovala eksplicitno navedbo dela, ki je licenci-rano (v obliki veljavnega URL naslova), prav tako pa tudi navedbo avtorja. Evidentno je, da je bila različica 2.5 vezana na državo, ki je licenco CC implementirala (Slovenija), kar pa se je do vpeljave različice 4.0 opustilo. Zaradi že omenjenega poenotenja besedila licenc v različici 4.0 je ta sedaj označena kot *Mednarodna*. Omenjene spremembe same po sebi niso tako zelo pomembne in imajo zanemarljiv vpliv na uporabo licenc, vendar pokažejo jasno pot razvoja, ki je internacionalna (mednarodne licence namesto licenc posameznih držav), poenostavljena (združevanje posameznih pogojev, jasni in kratki opisi posameznih pogojev in ravni licenc) in ima možnost široke uporabe.

Open Journal Systems in Creative Commons

Če govorimo o avtorskih pravicah v okviru digitalnih baz, je treba omeniti digitalno platformo, ki omogoča urejanje in izdajanje znanstvenih revij – Open Journal Systems (OJS). Platforma je bila razvita v letu 2001, njen namen pa je bil izboljšati dostop do raziskav. Danes je OJS najpogostejše uporabljena platforma/orodje za prosti dostop do znanstvenih vsebin in njihovo izdajanje.⁷¹ Orodje samo je brezplačno in ponujeno pod pogoji že omenjene licence GNU General Public Licence v2.0, ki zajema dovoljenje za kopiranje, distribucijo in modifikacijo programske opreme. Na INZ sistem OJS uporabljamo za izdajanje hišne znanstvene revije *Prispevki za novejšo zgodovino*,⁷² ene osrednjih nacionalnih znanstvenih zgodovinske revije, ki odstira teme s področja novejših zgodovine (od 19. stoletja do danes) srednje in jugovzhodne Evrope. Publikacija izhaja trikrat letno, vsebina posamezne revije pa je na voljo takoj po objavi revije (brez embarga).

⁷¹ Open Journal Systems | Public Knowledge Project, <https://pkp.sfu.ca/ojs/>.

⁷² Contributions to Contemporary History, <https://ojs.inz.si/pnz>.

Na začetku sodelovanja nam je dr. Bogataj Jančič pripravila tudi formular za urejanje avtorskoprnega vidika *Prispevkov* (Priloga 6). V formularju so bili jasno navedeni pogoji in obseg prenosa materialnih avtorskih pravic ter tudi izjava o izvirnosti prispevka, objavljenega v reviji. Formularja nismo dolgo uporabljali, saj ga je kmalu nadomestil sistem OJS.

Če je sama platforma licencirana pod licenco GPL v2.0, so vsebine, ki so objavljene na platformi (posamezna številka revije oziroma njeni posamezni prispevki), objavljene in ponujene pod licencami Creative Commons. V sklopu OJS (tako kot na portalu) se večinoma uporabljata licenci Deljenje pod enakimi pogoji (CC BY-SA, trenutno verzija 4.0) in tudi CC Priznanje avtorstva (CC BY 4.0).

Poleg licence Creative Commons, ki navaja pogoje uporabe licenciranega dela, pa Open Journal Systems k vsakemu izmed del doda še spremno besedilo. V njem so na kratko opisani pogoji, s katerimi se avtorice in avtorji, ki objavijo svoje delo v reviji pod okriljem Open Journal Systems, strinjajo: »Avtorji obdržijo avtorske pravice in znanstveni reviji podelijo pravico do prve objave tega dela. To je hkrati licencirano pod licenco Creative Commons *Priznanje avtorstva*, ki drugim omogoča delitev dela z navajanjem avtorstva dela in začetne objave v tej reviji. Poleg prve objave in licenciranja del pod Creative Commons licencami avtorji lahko sklenejo dodatne pogodbe za neizključno distribucijo objavljene različice dela revije (avtorji svoja dela lahko objavijo v institucionalnem repozitoriju ali v knjigi), vendar je k takšnim objavam potrebno dopisati, kje je bilo delo prvič objavljeno (pravica do prve objave). Avtorjem je prav tako dovoljeno, da svoja dela objavijo tudi na spletu (npr. v institucionalnih repozitorijih ali na njihovi spletni strani) pred in med postopkom oddaje, saj to lahko privede do produktivnih izmenjav.«⁷³

OJS torej vsebuje sestavine pogodb za prenos materialnih avtorskih pravic iz prvotne pogodbe in svoje pogoje združuje s pristopi licenc CC. Open Journal Systems v kombinaciji z licencami Creative Commons tako ohranja prvoten namen in cilje gibanja Creative Commons za zagotavljanje okolja za prosti pretok idej, znanja in avtorskopravno varovanih del.

Zaključek

Na portalu Zgodovina Slovenije – SIStory je poleg gradiv, ki sva jih v publikaciji vzeli pod drobnogled, objavljenih tudi veliko uradnih (uradno sprejetih ali uradno objavljenih) besedil z zakonodajnega, upravnega, sodnega področja. To so zakoni, predpisi, ukazi, odredbe, odloki, resolucije itd., ki pa so, kar sva omenili že v uvodu, izvzeti iz avtorskoprnega varstva,⁷⁴ saj med »uradna besedila v skladu z 9. členom

73 »Copyright Notice,« *Submissions | Contributions to Contemporary History*, <https://ojs.inz.si/pnz/about/submissions#authorGuidelines>.

74 Takšna besedila so na portalu SIStory objavljena pod licenco Public Domain oziroma javno domeno, ki je »boga-stvo informacij, do katerih je mogoče dostopati in jih uporabljati brez ovir, povezanih z avtorskoprnim varstvom, bodisi zato, ker avtorskopravno niso varovane, ali pa so se imetniki pravic sami odločili te ovire odstraniti.« – *Uporaba vsebin pod licencami Creative Commons*, view-source:

ZASP spadajo besedila, ki razpoznavno izvirajo iz določene institucije z zakonodajnimi, sodnimi ali upravnimi pristojnostmi ter oblastvenimi upravičenji in s katerimi se uravnava pravni položaj državljanov oziroma druge družbene zadeve.⁷⁵ Treba je dodati, da izraza »besedila« ne smemo razumeti dobesedno, saj so iz okvira avtorskopравnega varstva izključene tudi nekatere ostale oblike del, v našem primeru se predvsem pogosto srečujemo z grafikoni, tabelami ipd.⁷⁶

Ker torej valorizirane vsebine, namenjene digitalizaciji in objavi na portalu Sistory, ne predstavljajo le člankov, referatov, zasebne korespondence ipd., temveč tudi pravne akte, politične dokumente, zapisnike sej različnih državnih organov in njihovih delovnih teles, zapisnike sej političnih strank itd., ki vsebujejo osebne podatke, moramo sodelavke in sodelavci infrastrukturnega programa *Raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinopisja* pri svojem delu poleg ZASP upoštevati tudi Zakon o varstvu osebnih podatkov in Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih.

Nataša Pirc Musar nas je v dopisu z dne 28. decembra 2010 poučila, da se lahko skladno z 8. členom Zakona o varstvu osebnih podatkov-1 »osebni podatki obdelujejo le, če obdelavo osebnih podatkov in osebne podatke, ki se obdelujejo, določa zakon ali če je za obdelavo določenih osebnih podatkov podana osebna privolitev posameznika«.⁷⁷ Opozorila nas je tudi na to, da moramo pri svojem delu upoštevati še Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih (*Uradni list RS*, št. 30/06), 63. člen namreč določa, da o uporabi arhivskega gradiva lahko odloča le Arhiv Republike Slovenije. Informacijska pooblaščenka je poduk sklenila z besedami, »da načelna prosta dostopnost osebnih podatkov v arhivskem gradivu še ne pomeni tudi pravice, da se pridobljeno arhivsko gradivo javno objavi na svetovnem spletu. To dejstvo potrjuje tudi 102. člen ZVDAGA, ki za znanstveno raziskovalne in zgodovinske namene dovoljuje le objavo osebnih podatkov o odvzemih življenja posameznikom v obdobju od 1. septembra 1939 do 31. decembra 1953, ki jih pravne osebe javnega prava posredujejo uporabnikom v javnem sektorju.«⁷⁸

<https://vodici.fdv.uni-lj.si/subjects/guide.php?subject=CC#tab-3>. Gl. tudi *The Manifesto | Public Domain Manifesto*, pridobljeno 22. 7. 2021, view-source:<https://publicdomainmanifesto.org/manifesto>.

75 Trampuž, Oman in Zupančič, *Zakon o avtorski in sorodnih pravicah*, 54. Gl. tudi Eugen Ulmer, »Urheber- und Verlagsrecht, 3. Aufl., Berlin, 1980, §30, II, 2,« v: Trampuž, Oman in Zupančič, *Zakon o avtorski in sorodnih pravicah*, 54.

76 Maja Bogataj Jančič, Luka Virag in Rok Jerovšek, *Projekt Sistory – avtorskopравni vidik (gradivo pripravljeno na podlagi pogodbe o avtorskopравnem svetovanju med INZ in IPI, pogodba 15. 09. 2010)* (Ljubljana, 2010), 5 in 6. – Dokumentacija IP INZ. Trampuž, Oman in Zupančič, *Zakon o avtorski in sorodnih pravicah*, 53–55. Stricker, »Urheberrecht, Kommentar, C. H. Beck, München, 1980, §5,« v: Trampuž, Oman, Zupančič, *Zakon o avtorski in sorodnih pravicah*, 55.

77 »Dopis informacijske pooblaščenke Nataše Pirc Musar, Ljubljana, 28. 12. 2010,« v: Bogataj Jančič, Virag in Jerovšek, *Projekt Sistory*, 17 in 18.

78 Ibid.

Ker sva se avtorici v publikaciji osredinili na avtorske pravice oziroma njihovo urejanje na primeru portala Zgodovina Slovenije – Sistory, bova zaključili s komentarjem materialnih avtorskih pravic, ki se nanašajo na premoženjske interese, in tudi moralnih avtorskih pravic, ki predstavljajo »duhovno vez med avtorjem in njegovim delom«.

Materialne avtorske pravice avtorju omogočajo primat nad posameznimi oblikami izkoriščanja njegove stvaritve (pravica do reprodukcije, javnega izvajanja itd.). Avtor ima možnost, da se odloči, kako bo uresničil svoje materialne interese, ali bo svoje delo ob izključitvi vseh ostalih izkoriščal sam ali bo dopustil izkoriščanje svoje stvaritve komu drugemu v zameno za plačilo. Poudarjava, da se v zadnjem času »materialne avtorske pravice ne nanašajo več zgolj na izkoriščanje avtorskega dela, ampak tudi na določene oblike razpolaganja s primerki avtorskega dela« (pravica distribuiranja, dajanja v najem). Moralne avtorske pravice pa avtorju zagotavljajo uresničevanje osebnih interesov, povezanih z njegovo stvaritvijo. To velja tudi takrat, ko je avtor pravico do izkoriščanja svojega dela prenesel na drugo osebo. Moralne avtorske pravice avtorju jamčijo, da je na vsakem primerku avtorskega dela ali njegove javne priobčitve navedeno njegovo ime, zagotavljajo pa mu tudi, da njegovo delo ne bo skaženo, okrnjeno itd.

Meniva, da je avtorska pravica skupen izraz za razna upravičenja, ki stvaritelju zagotavljajo realizacijo materialnih in moralnih interesov v povezavi z izkoriščanjem avtorskega dela.⁷⁹ Kot taka je nujno potrebna pri nadaljnjem ustvarjanju v analognem in digitalnem svetu.

Literatura in viri

Literatura

- Babor, Stanislav. »Knjižničarji in avtorske pravice.« *Knjižnica*. 46, št. 4 (2002): 87–123.
- Bogataj Jančič, Maja. *Avtorsko pravo v digitalni dobi: problematika zaščite avtorskih del s tehnološkimi ukrepi* (Ljubljana: Pasadena, 2008).
- Jensen, Christopher. »The More Things Change, the More They Stay the Same: Copyright, Digital Technology, and Social Norms.« *Stanford Law Review* 56, No. 2 (2003): 531–70.
<http://www.jstor.org/stable/1229614>. Pridobljeno 18. 5. 2021.
- Lemmer, Catherine. A. in Carla. P.Wale. *Digital Rights Management: The Librarian's Guide* (Washington, DC: Rowman & Littlefield Publishers, 2016).
- Meden, Katja in Ana Cvek. »Nadgradnja Zgodovinarskega indeksa citiranosti.« *Slovenščina 2.0: empirične, aplikativne in interdisciplinarne raziskave* 9 (1) (2021): 216–35.
<https://doi.org/10.4312/slo2.0.2021.1.216-235>. Pridobljeno 19. 7. 2021.
- Pančur Andrej in Mojca Šorn. »Na začetku je bil Sistory: raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinopisja.« *V: Inštitut za novejšo zgodovino: 60 let mislimo preteklost* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019), 47–58.

⁷⁹ UIL: Avtorska pravica, <http://www.uil-sipo.si/uil/dodatno/koristni-viri/pogosta-vprasanja/avtorska-pravica/>.

- Pančur, Andrej in Bogomir Rožman. »Dolgotrajno ohranjanje raziskovalnih podatkov v manjših raziskovalnih infrastrukturah Uporaba odprtokodne aplikacije Archivematic.« V: Tomaž Erjavec in Darja Fišer, ur. *Zbornik konference Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika*, 29. september - 1. oktober 2016, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana, Slovenija = *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities, September 29th - October 1st, 2016 Faculty of Arts, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia*, 218, 219. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete = Ljubljana University Press, Faculty of Arts, 2016. http://www.sdjt.si/wp/wp-content/uploads/2016/09/JTDH-2016_Pancur-et-al_Dolgotrajno-ohranjanje-raziskovalnih-podatkov.pdf.
- Pušnik, Barbara. *Avtorske pravice - pravnoekonomska perspektiva*. Diplomsko delo. Ljubljana, 2010.
- Šorn, Mojca in Jurij Hadalin. »Spletni portal SIstory: prost dostop do dosežkov slovenskega zgodovinopisja.« V: *Prost dostop do dosežkov slovenskih znanstvenikov : zbornik prispevkov 4. skupnega posvetovanja Sekcije za specialne knjižnice in Sekcije za visokošolske knjižnice Zveze bibliotekarskih društev Slovenije* = *Open access to the achievements of Slovenian scientists : proceedings of 4th Joint Conference of the Special Libraries Section and the Academic Libraries Section of the Slovenian Library Association*, 103–07. Ljubljana, 27. in 28. oktober 2010.
- Trampuž, Miha, Branko Oman in Andrej Zupančič. *Zakon o avtorskih in sorodnih pravicah (ZASP) s komentarjem*. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1997.
- Ulmer, Eugen. »Urheber- und Verlagsrecht, 3. Aufl., Berlin, 1980, §30, II, 2.« V: Miha Trampuž, Branko Oman in Andrej Zupančič. *Zakon o avtorski in sorodnih pravicah (ZASP) s komentarjem*. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1997.

Viri (dokumentacijski, elektronski in tiskani)

- *Archivematica: open-source digital preservation system*. <https://www.archivematica.org/en/>.
- Brodnik, Vilma. Prijavnica prispevka za objavo v reviji *Zgodovina v šoli*. Dokumentacija IP INZ.
- CC0 – *Creative Commons*. »CC0 – No rights reserved,« <https://creativecommons.org/share-your-work/public-domain/cc0/>. Pridobljeno 23. 7. 2021.
- Center za digitalizacijo. *Metodologija digitalizacije arhivskega gradiva ter organizacija in plan dela Centra za digitalizacijo*, 16. 12. 2020. https://www.gov.si/assets/organi-v-sestavi/Arhiv-RS/Projekt-e-ARH-si/Resitve/CZD/KC-5.1.2_1.10_CzD_Protokol_1.4.pdf.
- Chitrakar, Urša. *Osnove avtorskega prava – predavanje URSIL – WIPO – Pravna fakulteta*, 2019. http://www.uil-sipo.si/uploads/media/URSIL_12.3.2019.PDF.
- *Contributions to Contemporary History*. <https://ojs.inz.si/pnz>.
- *Creative Commons jurisdiction ports*. https://en.wikipedia.org/wiki/Creative_Commons_jurisdiction_ports. Pridobljeno 23. 7. 2021.
- Dokumentacija IP INZ. Vabilo na predstavitev portala Zgodovina Slovenije – SIstory.
- *GNU General Public License – Version 3 | Open Source Initiative*, <https://opensource.org/licenses/GPL-3.0>.
- *GNU General Public License | Open Source Initiative*. <https://opensource.org/licenses/gpl-license>.
- *Inštitut za novejšo zgodovino*. <https://www.inz.si/sl/O-institutu/>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
- *Kooperativni online bibliografski sistem in servisi COBISS*. <https://www.cobiss.si/>.
- Lazarevič, Žarko in Igor Zemlič. *Slovenski zgodovinarski indeks citiranosti - izhodišča in pomsleki*, 2003. Dokumentacija IP INZ.
- *O licencah – Creative Commons*. <https://creativecommons.org/licenses/?lang=sl>.
- *Open Journal Systems | Public Knowledge Project*. <https://pkp.sfu.ca/ojs/>.
- Pančur, Andrej, Mojca Šorn in Jurij Hadalin. »Slovenski indeks citiranosti (SICI): Načrt izgradnje in delovanja, 2014.« *Zgodovina Slovenije – SIstory*. <https://www.sistory.si/11686/36153>.
- Pančur, Andrej. »Metapodatki portala Zgodovina Slovenije – SIstory. Navodila za uporabo orodja za vnos metapodatkov.« *Zgodovina Slovenije – SIstory*. <http://hdl.handle.net/11686/36151>.
- Pančur, Andrej. Poročilo o napredku projekta: Digital Research Infrastructure for the Arts and

- Humanities / Digitalna raziskovalna infrastruktura za umetnost in humanistiko, Murska Sobota, 30. 3. 2020. Dokumentacija IP INZ.
- Pirc Musar, Nataša. *Objava podatkov o žrtvah iz 2 svetovne vojne – IPRS*. <https://www.ip-rs.si/mnenja-zvop/objava-podatkov-o-zrtvah-iz-2-svetovne-vojne>.
 - Pirc Musar, Nataša. *Objava popisov prebivalstva v 19. stoletju na spletu*, 11. 5. 2010. Dokumentacija INZ.
 - *Popisi prebivalstva, 1830–1931 | Zgodovinski arhiv Ljubljana*. <http://www.zal-lj.si/project/popisi-prebivalstva-slovenije-1830-1931-2/>.
 - *Predavanje o avtorskih pravicah - Dr. Maja Bogataj Jančič*. Ljubljana, Atrij ZRC SAZU, 8. 12. 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=JmspZtj4SQk>.
 - *Predavanje o avtorskih pravicah, dr. Maja Bogataj Jančič 1. del*. Ljubljana, Atrij ZRC, 13. 5. 2013. <https://www.youtube.com/watch?v=iPdR5zF373I>.
 - *Predavanje o avtorskih pravicah, dr. Maja Bogataj Jančič 2. del*. Ljubljana, Atrij ZRC, 13. 5. 2013. <https://www.youtube.com/watch?v=8Tqkmv9K-kA>.
 - *Public Domain Mark – Creative Commons*. <https://creativecommons.org/share-your-work/public-domain/pdm/>. Pridobljeno 23. 7. 2021.
 - Rožman, Bogomir in Andrej Pančur. *Standardi za objavljene vsebine PDF publikacij na portalu Sistory: dokument za interno uporabo (verzija 3.0)*, 16. 12. 2019. Dokumentacija IP INZ.
 - *S K U P N I S P O R A Z U M o reproduciranju avtorskih del prek obsega iz 50. člena Zakona o avtorski in sorodnih pravicah v vrtcih in šolah v Republiki Sloveniji*. <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=DRUG4281>. Pridobljeno 23. 7. 2021.
 - *Submissions | Contributions to Contemporary History*. »Copyright Notice.« <https://ojs.inz.si/pnz/about/submissions#authorGuidelines>.
 - Šorn, Mojca. *Letno poročilo o rezultatih infrastrukturnega programa (IP) v letu 2011*. Dokumentacija IP INZ.
 - *The Manifesto | Public Domain Manifesto*. [view-source:https://publicdomainmanifesto.org/manifesto](https://publicdomainmanifesto.org/manifesto).
 - *The Statute of Anne: The First Copyright Statute: History of Information*. <https://www.historyofinformation.com/detail.php?entryid=3389>. Pridobljeno 14. 7. 2021.
 - *UIL: Avtor in avtorsko delo*. <http://www.uil-sipo.si/uil/dejavnosti/avtorska-in-sorodne-pravice/avtor-in-avtorsko-delo/>. Pridobljeno 8. 7. 2021.
 - *UIL: Opredelitev avtorske in sorodnih pravic*. <http://www.uil-sipo.si/uil/dejavnosti/avtorska-in-sorodne-pravice/opredelitev-avtorske-in-sorodnih-pravic/>. Pridobljeno 8. 7. 2021.
 - *Uporaba vsebin pod licencami Creative Commons*. [view-source:https://vodici.fdv.uni-lj.si/subjects/guide.php?subject=CC#tab-3](https://vodici.fdv.uni-lj.si/subjects/guide.php?subject=CC#tab-3).
 - *Uradni list RS, št. 30/2006*. »Zakon o varstvu arhivskega gradiva in arhivih.«
 - *Uradni list RS, št. 86/2006*. »Uredba o varstvu arhivskega in dokumentarnega gradiva.«
 - Vodopivec, Nina. *Predlog infrastrukturnega programa (IP) za obdobje 2009-2014 in poročilo o rezultatih infrastrukturnega programa v obdobju 2004-2008*. Dokumentacija IP INZ.
 - *What We Do – Creative Commons*. <https://creativecommons.org/about/>.
 - *Zakon o avtorski in sorodnih pravicah (ZASP)*. <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO403>. Pridobljeno 11. 7. 2021.
 - *Zgodovina Slovenije – Sistory*. »Okrogla miza Portal Zgodovina Slovenije – Sistory« (Inštitut za novejšo zgodovino, 18. 3. 2010). <http://hdl.handle.net/11686/1194>.
 - *Zgodovina Slovenije – Sistory*. »Popisi.« <https://www.sistory.si/popis>.
 - *Zgodovina Slovenije – Sistory*. »Žrtve II. sv.« <https://www.sistory.si/zrtve>.
 - *Zgodovina Slovenije – Sistory*. *Poročila o rezultatih infrastrukturnega programa in načrti dela*. <https://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=9>. Pridobljeno 14. 7. 2021.
 - *Zgodovina Slovenije – Sistory*. *Kazalo*. <https://www.sistory.si/objave/kazalo>.
 - *ZIC - Zgodovinski indeks citiranosti*. <https://zic.sistory.si/>.
 - *ZVDAGA - Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih (ZVDAGA-NPB)*. <https://zakonodaja.com/zakon/zvdaga>. Pridobljeno 11. 7. 2021.
 - *Žrtve 1. svetovne vojne*, <https://zv1.sistory.si/?lang=sl>.

Mojca Šorn in Katja Meden

THE HISTORY OF SLOVENIA – SISTORY PORTAL AND COPYRIGHTS

SUMMARY

The development of digital historiography, based on the approach of studying and (re) presenting the past with new digital communication technologies, has led to a re-conceptualisation of history and historiography. Even before we historians were able to ask ourselves at the beginning of this evolutionary journey whether we were ready to accept the fact that the understanding and practice of traditional history was fundamentally changing with the development of the digital humanities, we encountered several questions or issues. One particularly extensive and at the same time very important area involved copyright law and the internet, discussed by the authors in the present article from a professional and substantive point of view, using the example of the History of Slovenia – Sistory portal.

We have divided the work into two major thematic units, focusing on the first steps in the copyright journey from the selection of materials to their publication on the Sistory portal and on the practical examples of copyright regulation.

In the conclusion, we summarise the lessons learned about economic and moral rights under copyright law in the digital age. We have found that economic rights give creators primacy over particular forms of exploitation of their creation (the right of reproduction, public performance, etc.). They can decide how to pursue their economic interests, whether to exploit their work themselves to the exclusion of all others or to allow someone else to exploit their creation in exchange for a fee. We point out that recently, “economic rights no longer refer only to the exploitation of copyrighted work, but also to certain forms of using copies of copyrighted work” (distribution right, rental right). We have also established that moral rights ensure that authors can pursue the personal interests associated with their creation. This is also the case when authors have transferred the right to exploit their work to another person. Moral rights guarantee that the author’s name appears on every copy of the copyrighted work, or, in the case of communication to the public, and that the author’s work will not be mutilated, defaced, etc.

We believe that copyright is a collective term for a variety of different entitlements that ensure the realisation of the creator’s economic and moral interests in connection with the exploitation of the copyrighted work. As such, it is indispensable for further creation in both the analogue and digital worlds.



44 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Klemen Kocjančič

RED MRTVAŠKE GLAVE POD ALPAMI

Enote in ustanove
Waffen-SS
na Slovenskem med
drugo svetovno vojno



Cena
.....
25 EUR



43 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Ivan Smiljanić

LOVOROVI GOZDOVI IN KROMPIR

Prešernov kult
v socializmu

Cena
.....
25 EUR

In memoriam

Profesorju Shibi v slovo



Ko nas je v zadnjih dneh maja dosegla vest, da je profesor Nobuhiro Shiba (1946–2021) nenadoma umrl, je po prvotni osuplosti nastala tišina. Tišina, med katero smo se soočili s praznino, ki je nastopila. Tišina je oznanjala, da svet ne bo več takšen, kot je bil. Postal je manjši! Tišino smo potrebovali, da smo se soočili z bolečino minljivosti življenja. Z njegovim slovesom se je zaključil tudi del našega življenja. V spomin je prešel del življenja, ki sta ga prevečali naklonjenost in zaupljivost. Izgubiti ugodje prijateljstva ni lahko. Kajti profesor Shiba je bil izjemno veder, topel in prijazen kolega, vdan prijatelj.

Profesor Shiba je bil preudaren zgodovinar Jugovzhodne Evrope. Pravzaprav je bil vodilni ekspert za zgodovino te regije na Japonskem. Raziskovalni interes za Balkan se je pri njem vzbudil že zgodaj. Po opravljenem magisteriju na Univerzi Waseda se je že sredi sedemdesetih let 20. stoletja po zaslugi štipendije jugoslovanske vlade odpravil v Beograd. Nekaj let se je na Filozofski fakulteti poglobljajl v zgodovino jugoslovanskih narodov, hkrati pa se je dobro naučil srbohrvaščine, da je lahko vire in literaturo bral v izvirniku. S tem je postal tudi »naš zgodovinar«. Po povratku je na Univerzi Waseda doktoriral iz sodobne jugoslovanske zgodovine. Nato je predaval zgodovino na različnih japonskih univerzah in končno je kot redni profesor od leta 1992 pa do upokojitve leta 2010 poučeval na zelo ugledni tokijski univerzi (University of Tokyo). Kot je v navadi za japonske profesorje, ki se upokojujejo sorazmerno zgodaj, je kmalu po upokojitvi našel nov prostor za poučevanje in raziskovanje. Prešel je na Univerzo Josai (Josai International University) v Tokiu, kjer je poleg poučevanja pomagal voditi tudi Inštitut za srednjevropske študije. Po upokojitvi je bil močno vpet v del Evropskega centra za mir in razvoj (European Center for Peace and Development) v Beogradu.

V letih pripravl na predavanja in podrobnega raziskovalnega dela je nastala obširna bibliografija iz zgodovine jugoslovanskega prostora. Cela vrsta člankov in monografij je bila zaradi tehtne analize deležna priznanj strokovne javnosti v Evropi, prvenstveno pa na Japonskem. Pri tem velja opozoriti na dve strokovni monografiji, o sodobni zgodovini Jugoslavije (1996) in nacionalizmu na Balkanu (1996). Knjigi sta uspešnici, saj je druga izšla že v 13, prva celo v 18 ponatisih. Gre za standardni, referenčni deli o jugoslovanski in balkanski zgodovini v japonščini. Profesor Shiba je s tema deloma japonskim strokovnim javnostim odpiral obzorja v kompleksnost in tudi kontradiktornost kulturnopolitičnih procesov v nekdanji Jugoslaviji in na Balkanu. Vendar se ni ustavil

na tej točki, temveč je želel s knjigami prenesti znanje tudi med laične javnosti. Tako je napisal ilustrirano zgodovino Balkana in japonskim bralcem predstavil tudi pomen prve svetovne vojne. Laičnim javnostim so bile namenjene tudi knjige, ki jih je ustvaril s sodelavci, denimo serija knjig 60 poglavij. V tej zbirki so izšle knjige o Balkanu, Srbiji, Hrvaški in tudi Sloveniji. Namen knjig je bil celovito in atraktivno predstaviti zgodovino, politiko, kulturo in šport posameznih področij skozi kratka, informativno zgoščena, strokovno neoporečna, a še zmeraj poljubna gesla. Samoumevno mu je bilo, da je v knjigo o Sloveniji vključil tudi slovenske sodelavce. Pravzaprav lahko zaključimo, da skorajda ni bilo raziskovalne pobude ali publicističnega projekta na temo Jugoslavije, Balkana, deloma tudi Vzhodne Evrope, da profesor Shiba ne bi bil med pobudniki ali med vodilnimi sodelavci.

Ni se izognil klicu primerjalne zgodovine, napisal je tudi knjigo o kontekstih razpada socialističnih federacij, Sovjetske zveze, Jugoslavije in Češkoslovaške.

V zadnjih letih se je profesor Shiba posebej posvečal problematiki primerjalno zasnovanega in uravnoteženega pisanja regionalne zgodovine na Balkanu in v Vzhodni Aziji. Posebej pozorno pa je študiral načine poučevanja zgodovine v šoli, prek učbenikov in praks. Nekdanja Jugoslavija se je pri tem izkazala kot pravi »laboratorij« različnih eksperimentov, kjer so zgodovinarji tako rekoč »v živo« spremljali reinterpretiranje zgodovinskih procesov in prenos v šolsko prakso. Šlo je za tematiko, ki je naravnost klicala k primerjavi, in profesor Shiba je to storil z upoštevanjem vzhodnoazijskega konteksta, kjer je zgodovina še kako živa in močno determinira odnose v regiji.

Profesor Shiba je bil tesno povezan s Slovenijo, strokovno in osebno prek mreže znancev in prijateljev. Za promocijo Slovenije, za širitev in poglobitev znanstvenega in kulturnega sodelovanja je storil veliko. Za to njegovo delovanje se mu je oddolžil tudi predsednik Republike Slovenije in profesorju leta 2017 podelil zasluženo odlikovanje. Ironija usode je hotela, da ga je smrt doletela ravno med pripravami na obeleževanje tridesetletnice slovenske državnosti na Japonskem.

Imel sem srečo, kaj srečo, privilegij, da sem bil del njegovega omrežja sodelavcev in prijateljev. O zanimivem japonskem profesorju mi je pripovedoval Peter Vodopivec, še preden sem ga osebno spoznal. Trenutek srečanja je nastopil leta 2008, ko je imel profesor Shiba predavanje na našem inštitutu. Po predavanju smo skupaj preživeli popoldne v razpravah o zgodovini, Japonski in Sloveniji, nekdanji Jugoslaviji, o spremembah, ki so nastopile. Beseda je dala besedo in tako sva kmalu dobila idejo, da bi veljalo poskusiti poglobiti naše sodelovanje. Po krajšem poizvedovanju sva se zedinila, da bi bila najprimernejša možnost prijava bilateralnega projekta. Leta 2009 smo se prijavili na razpis in kot edinim s področja humanistike so nam potrdili projekt. Ker nismo gojili upanja, je bilo veselje ob odobritvi prvega skupnega projekta toliko večje. V projektu z naslovom Komparativna analiza japonskih in slovenskih učbenikov za zgodovino smo se osredotočili na strukture, vsebine in interpretacije (2010–2011) šolskega podajanja zgodovine. Navdahnjeni s plodnostjo sodelovanja smo se odločili še za eno prijavo. Tokrat smo segli dlje, saj smo v predmet analize vključili zgodovinske kot celoto, razširili regijo, predmet analize pa omejili na 20. stoletje. Upanje

ni bilo zaman, slovenska in japonska agencija sta odobrili nov projekt z naslovom 20. stoletje v historiografiji Japonske in Vzhodne Azije ter Slovenije in Jugovzhodne Evrope (2014–2015). Oba projekta smo uspešno zaključili z izdajama knjig.¹ Knjigi sta izjemi. Prvi, ki sta vzpostavili primerjalni kontekst med jugoslovanskim prostorom in Vzhodno Azijo. Zgodovina kot človeška izkušnja je povezala dve različni kulturi in tradiciji zgodovinopisja.

V slovenski skupini smo sodelovali Peter Vodopivec, Aleš Gabrič in jaz z Inštituta za novejšo zgodovino ter Andrej Bekeš in Luka Culiberg z Oddelka za azijske študije na Filozofski fakulteti. V vseh teh letih smo imeli z japonskimi kolegi celo vrsto srečanj. Vrstile so se izjemno zanimive študije o kronologiji, družbenih kontekstih in vsebini sprememb učbenikov v nekdanji Jugoslaviji in na Japonskem, v Vzhodni Aziji, o dinamiki in konceptualnih spremembah interpretacije 20. stoletja, o lokalnem in globalnem v zgodovinopisju, o nacionalni in mednarodni vlogi zgodovine, o razmerju med politizacijo in profesionalnostjo rabe zgodovine v različnih javnostih. Meja tematik in razprav je bila omejena z našo domišljijo, ki jo je profesor Shiba ves čas spodbujal. Ko je bilo treba, je bil tudi kritičen. Draž projektov je bil v tem, da so bili sodelavci sposobni obravnave in analize tematik iz druge dežele. Tako sta Peter Bekeš in Luka Culiberg suvereno analizirala japonske učbenike in historične pregleda. Cela vrsta mlajših japonskih kolegov, učencev profesorja Shibe, pa se je pogumno lotila jugoslovanskih učbenikov in monografij, Shinichi Yamazaki tudi slovenskih. Delavnice na Japonskem in v Sloveniji so bile iskrive, razprave zelo živahne, druženja pa zame nepozabna. Profesor Shiba je bil skrben gostitelj, dober organizator, vedno je bil na voljo tudi za najmanjše želje. Na široko nam je odpiral vrata v japonsko akademsko skupnost, pokrajino, kulturo in zgodovino.

Vmes in tudi po koncu projektov sva s profesorjem ostala v stikih. Srečevala sva se na Japonskem, v Sloveniji, Srbiji, Bolgariji in celo v ZDA. Zlasti so mi ostala v spominu beograjska srečanja. Zaradi drugih obveznosti je bil z ženo Riko redno vsakega marca v Beogradu. Od Ljubljane do Beograda ni daleč, ob obisku arhiva in knjižnic sem vedno našel čas za druženje. Pravzaprav sem študijsko bivanje v Beogradu prilagajal, da sem se lahko srečal s profesorjem. Z veseljem sem prisluhnil njegovim ocenam, pobudam in razmišljanjem o preteklosti in navezavi na sedanjost. Ob srečanju marca 2019 sva se dogovorila, da se vidiva jeseni. Še slutila nisva, da bo to zadnja večerja. Kako bi, saj je bil poln življenjske moči in načrtov. Na koncu se je izkazalo, da jih je imel več, kot mu je dovolila življenjska doba. Zaradi drugega projekta s kolegi z Univerze Kagawa iz Takamatsuja sem se septembra 2019 mudil na Japonskem. Žal je načrtovano srečanje preprečila bolezen, profesor je bil tiste dni v bolnišnici. Vse skupaj sva vzela kot trenutno motnjo. Kot nekaj, kar pač prinese življenje. Nisva bila zaskrbljena za prihodnost. Polna optimizma po njegovem okrevanju sva si obljubila, da se dobiva v Beogradu

1 Nobuhiro Shiba, Aleš Gabrič, Kenta Suzuki in Žarko Lazarević, ur., *School History and Textbooks: a Comparative Analysis of History Textbooks in Japan and Slovenia* [Zbirka Vpogledi, 7] (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013). Žarko Lazarević, Nobuhiro Shiba in Kenta Suzuki, ur., *The 20th Century Through Historiographies and Textbooks: Chapters from Japan, East Asia, Slovenia and Southeast Europe*, [Zbirka Vpogledi, 21] (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018).

marca 2020, da ne bi prekinila niza rednih srečanj. Čeprav je Japonska daleč, je njemu z velikimi težavami uspelo priti do Beograda, meni pa ne. Vmes je posegla bolezen, spet. Epidemija covida-19 je v kali zatrla najine namene, četudi sva imela v mislih dodatno srečanje na Japonskem jeseni 2020. Ko me je dosegla novica o njegovi smrti, sem osuplo spoznal, da nove priložnosti ne bo več. Kar čas vzame, več ne izpusti. Ostal je duhovni, spominski svet doživetij, množica fotografij in računalniške mape, polne pisem, kot opomniki tesnega sodelovanja.

Z intenzivno korespondenco in pogostimi stiki sem spoznaval profesorja Shibo in njegove zaveze, življenjske in profesionalne. Profesor je svoja načela tudi živel. Prisegal je na visoko strokovnost, raziskovalno vztrajnost in profesionalnost ter vdano lojalnost do sodelavcev. Bil je veder in topel človek, ustrežljiv gostitelj in uvideven gost, prijatelj in kolega, na katerega si se lahko zanesel. S temi lastnostmi si je pridobival naklonjenost in veliko spoštovanje.

Zbogom, profesor Shiba. Pogrešali te bomo!

Žarko Lazarević

Ocene in poročila – Reviews and Reports

»Poletna šola o politični misli v času tranzicije (in o njej) v vzhodni Srednji Evropi«

Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 16. – 20. julij 2021

Od 16. do 20. julija 2021 je v Ljubljani potekala *pilotna poletna šola Intelektualna zgodovina v tranziciji, ki so jo soorganizirali Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani* (<https://www.inz.si/>), raziskovalna mreža IH ECE (Intellectual History in East Central Europe, <https://intellectualhistoryece.wordpress.com/>) in projekt programa COST NEP4DISSENT (<https://nep4dissent.eu/>). Sestavljena je bila iz dveh tematskih sklopov: prvi se je osredotočal na najnovejše smernice in razprave na področju intelektualne zgodovine, drugi pa na temo *Tranzicija v vzhodni Srednji Evropi: intelektualnozgodovinski pristop*. Medtem ko je prvi sklop temeljil predvsem na obravnavi predhodno opredeljenih najnovejših študij, ki se nanašajo na več različnih podpodročij ali področij, sorodnih intelektualni zgodovini – kot so literarna zgodovina, zgodovina znanosti/produkcije znanja, globalna zgodovina in zgodovina politične misli – je drugi potekal v obliki delavnice, na kateri so udeleženci predstavili svoje empirične raziskave v zvezi z različnimi vidiki in razumevanjem tranzicije kot objekta zgodovinskih raziskav in kot interpretativnega okvira pri delu zgodovinarjev.

Bralni seminar o zgodovini filozofije, zlasti o zgodovini fenomenologije v vzhodni Srednji Evropi, je vodila Marci Shore (Univerza Yale), seminarje o literarni zgodovini in zgodovini politične misli pa so vodili Zsófia Lóránd (Univerza Cambridge, Združeno kraljestvo), Adela Hincu (New Europe College, Bukarešta) in Balázs Trencsényi (Srednjeevropska univerza, Budimpešta). Poleg tega sta se bralna seminarja z Anno Calori (Univerza v Leipzigu) in Franzem Fillaferjem (Univerza na Dunaju) osredotočila na vprašanja obsega, globalne zgodovine, zgodovine imperija in (de)kolonizacije.

Delavnice na teme, kot so "Pripovedovanje o tranziciji: uporabne preteklosti, prihodnosti in časovnosti", "Med akterji in opazovalci: intelektualci in strokovnjaki v tranziciji", "Tranzicijsko stanje: spreminjanje institucionalnih okvirov produkcije znanja" in "Spreminjanje besednjakov sprememb: ideologije in koncepti v tranziciji" so komentirali trije razpravljalci: Adela Hincu (New Europe College, Bukarešta), Jure Gašparič (Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana) in Marta Verginella (Univerza v Ljubljani).

Med sklopoma je bil en dan odmora, med katerim so udeleženci obiskali bližnje Bohinjsko jezero.

Ob prisotnosti številnih znanstvenikov in raziskovalcev iz različnih tradicij pisanja intelektualne zgodovine so se razprave pogosto vrtele okoli različnih teoretičnih in metodoloških vprašanj, povezanih s tem področjem, dotaknile pa so se tudi (mezo) regionalnih okvirov današnjega raziskovanja. V središču pozornosti je bil namreč teoretski kanon intelektualne zgodovine (tj. v nasprotju s politično filozofijo, zgodovino politične misli ali študijami diskurza), razprava pa je tekla tudi o glavnih epistemoloških mejah in obrisih tega področja, zlasti v kontekstu njihove znanstvene geneze iz preučevanja zgodnjemodernih besedil na elitnih zahodnih univerzah. Pri tem so se pojavila vprašanja o razmerju med političnimi idejami in "nativnostjo" njihovih "izvirnih" družbenopolitičnih in časovnih kontekstov ter o uporabnosti in apropiaciji teh pristopov pri preučevanju moderne intelektualne zgodovine vzhodne Srednje Evrope.

Nekatera zastavljena in obravnavana vprašanja so se nanašala na to, kako bi prevladujoči pristopi lahko postali bolj primerjalni, pa tudi na druge načine preseganja naturalizirane "danosti" sodobne nacionalne države. Razprave o globalnih zgodovinah na eni strani in lokalnih/urbanih na drugi so udeležencem pomagale raziskati strategije decentralizacije nacionalnih narativov, obenem pa so ponudile osvežujoče nove obravnave in konceptualizacije tranzicij v letih 1918, 1945 in 1989. Kljub temu so bili kot strategija kritično obravnavani tudi pozivi h globalizaciji regionalnih raziskav s primerjavo ali preučevanjem globalnih povezav in kroženj, predvsem glede na še vedno slabo razvito raziskovanje regionalne intelektualne zgodovine v širšem smislu. Politični misleci in tradicije političnega mišljenja, o katerih je tekla razprava, so bili preučevani v povezavi z njihovim zgodovinskim kontekstom in pogosto obravnavani kot nosilci političnih sprememb.

Ob tem so posamezni predavatelji predlagali in v razpravah obravnavali veliko različnih vidikov pisanja o tranzicijah in njihovega razumevanja. Eno od ponavljajočih se vprašanj v tem kontekstu je bilo (domnevno dialektično) razmerje med političnim mišljenjem, konceptualnimi inovacijami in zunajbesedilnimi vprašanji v obdobjih obsežnih političnih ali družbenih sprememb. Povedano drugače, vprašanje se je vrtilo okoli tega, ali so bili nekateri politični misleci pobudniki ali vsaj izvirni razlagalci aktualnih sprememb, ali pa so jih spremembe spodbudile, da so svoj konceptualni aparat in argumente prilagodili novim okoliščinam. V zvezi z različnimi časovnostmi različnih ideoloških tradicij smo podobna vprašanja zastavljali tudi o zgodovinopisju in filozofiji zgodovine novoustanovljenih režimov in ugotavljali, da so slednji pogosto nagnjeni k njihovemu prilagajanju in preoblikovanju za namene svoje politične agende, pri čemer želeni rezultat označujejo za naravni vrhunec zgodovinskega razvoja.

Na koncu so udeleženci s številnimi predstavitvami in besedili o različnih vrstah tranzicij (v smislu družbeno-politične ureditve, državnih režimov, intelektualnih trendov in tradicij, konceptualnih sprememb) v različnih ideoloških, epistemoloških in estetskih kontekstih dobili priložnost, da znova premislijo dvoumnosti intelektualne produkcije v procesu tranzicije, sledijo njeni dinamiki in opazijo pomembne vzorce, ki

so se pojavljali pri regionalnih mislecih v celotnem modernem obdobju. S tem izjemno ambicioznim začetkom in vključujočim pristopom k sorodnim področjem, temam, geografskim okvirom, primarnim virom (ki presegajo besedila) in metodologijam je pilotni poletni šoli uspelo začeti prepotrebne pogovore o regionalni intelektualni zgodovini in njeni znanstveni obravnavi, omogočila pa je tudi izmenjavo izkušenj in krepitev mreže zgodovinarjev, ki se ukvarjajo s temi vedno aktualnimi temami.

V obdobju globokih sprememb, ko nas okoliščine spodbujajo k ponovnemu razmisleku o političnih skupnostih, demokratičnem upravljanju in ugrabljanju države, pa tudi o samih temeljih naših gospodarskih odnosov (tudi glede okolja), se je več kot vredno vrniti k navdihujočim delom tistih, ki so se znašli v podobnih trenutkih krize, sprememb in tranzicije, pri čemer so morali krmariti med geopolitičnimi in gospodarskimi interesi večjih entitet s stališča heterogene regije, razdeljene na manjše postimperialne države, ki so pogosto služile kot "laboratorij" za eksperimentiranje z alternativnimi političnimi idejami ali bojišče imperialnih/imperialističnih projektov.

Vzpostavitev tradicije te poletne šole bi tako omogočila ne le večjo izmenjavo regionalnega znanja o aktualnih temah, temveč tudi sodelovanje, s katerim bi se na novo ovrednotilo regionalno strokovno znanje o intelektualni zgodovini v primerjavi z evropsko in svetovno ravniyo raziskovanja. Z drugimi besedami, s tem bi utrli izjemno koristno pot prenosu zgodovinskih izkušenj in intelektualnih rezultatov iz vzhodne Srednje Evrope v samo jedro evropske in svetovne intelektualne zgodovine, s čimer bi na novo opredelili "evropsko" v odnosu do "neevropskega". Predstavili bi jih precej bolj kompleksno in niansirano in presegli zahodno normativnost, ki pogosto spremlja samoorientacijske (in pogosto nacionalistične) težnje vzhodne Srednje Evrope, ter jih vrnili v njihov pravi zgodovinski transnacionalni in pretežno evropski kontekst.

Lucija Balikić, Srednjeevropska univerza

Udeleženci:

Adela Hincu, New Europe College, Bukarešta; **Aleksandra Konarzewska**, Fakulteta za humanistiko Univerze v Tübingenu; **Anna Calori**, Univerza v Leipzigu; **Balázs Trencsényi**, Srednjeevropska univerza, Budimpešta/Dunaj; **Franz Fillafer**, Avstrijska akademija znanosti, Inštitut za kulturne vede in gledališko zgodovino; **Irena Selišnik**, oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta – Univerza v Ljubljani; **Isidora Grubački**, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Srednjeevropska univerza, Budimpešta/Dunaj; **Jovana Mihajlović Trbovc**, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ZRC SAZU), Inštitut za kulturne in spominske študije, Ljubljana; **Jure Gašparič**, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana; **Kristina Andělová**, Inštitut za novejšo zgodovino Češke akademije znanosti/Karlova univerza v Pragi; **Lucija Balikić**, Srednjeevropska univerza, Budimpešta/Dunaj; **Manca Grgić Renko**, projekt ERC Eirene, oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani; **Marci Shore**, Univerza Yale, oddelek za zgodovino; **Marko Zajc**, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana; **Marta Verginella**, oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta

– Univerza v Ljubljani; **Matej Ivančík**, oddelek za splošno zgodovino Filozofske fakultete Univerze Komenskega v Bratislavi; **Nikola Tomašegović**, oddelek za zgodovino, Fakulteta za humanistične in družbene vede, Univerza v Zagrebu; **Oskar Mulej**, Univerza na Dunaju, Inštitut za vzhodnoevropsko zgodovino; **Piotr Wciślik**, Center za digitalno humanistiko pri Inštitutu za literarne raziskave Poljske akademije znanosti, CHC IBL PAN; **Stefan Gužvica**, Univerza v Regensburgu, Podiplomska šola za vzhodnoevropske in jugovzhodnoevropske študije; **Tjaša Konovšek**, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana; **Una Blagojević**, Srednjeevropska univerza, Budimpešta/Dunaj; **Vita Zalar**, Inštitut za kulturno zgodovino Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana; **Vojtěch Pojar**, Srednjeevropska univerza, Budimpešta/Dunaj; **Zsófia Lóránd**, štipendistka Marie Curie na Fakulteti za zgodovino Univerze v Cambridgeu.

Raziskovalna mreža "Intelektualna zgodovina v vzhodni Srednji Evropi"

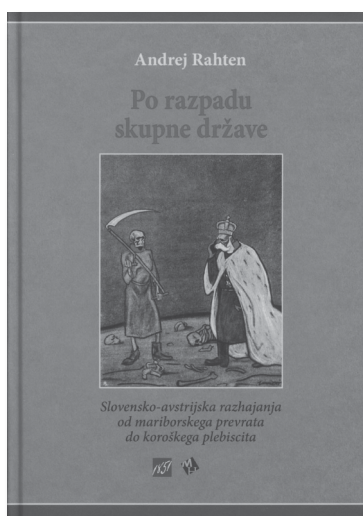
Mreža IHECE je bila ustanovljena na pobudo skupine mladih znanstvenikov s Srednjeevropske univerze v Budimpešti (na Dunaju) in Karlove univerze v Pragi. Njen glavni cilj je bil ustvariti platformo, ki bo spodbujala dialog med znanstveniki in doktorskimi študenti glede izzivov pisanja o intelektualni zgodovini v vzhodni Srednji Evropi in širše. Mreži, ki se še vedno širi, so se nato priključili tudi znanstveniki, ki so povezani z Univerzo Komenskega v Bratislavi, Inštitutom za literarne raziskave Poljske akademije znanosti in Univerzo v Cambridgeu.

Namen te platforme je organizirati bralne seminarje ter pritegniti predavatelje in raziskovalce k sodelovanju na seminarskih delavnicah, s čimer se vzpostavi mreža znanstvenikov, ki jih zanima intelektualna zgodovina regije s transnacionalnega, primerjalnega in globalnega vidika.

Poleg te poletne šole so člani mreže IHECE v preteklem študijskem letu organizirali in gostili številne dogodke, in sicer strokovne okrogle mize, seminarske razprave in individualna predavanja, posvečene temam, kot so pisanje ženske intelektualne zgodovine, zgodovina znanosti in medicine, socialistična misel v regiji, modernistična literatura v imperialnem kontekstu ter globalne povezave med fašizmom in postkolonialnimi gibanji.

Andrej Rahten, Po razpadu skupne države: slovensko-avstrijska razhajanja od mariborskega prevrata do koroškega plebiscita.

Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba;
Celovec: Mohorjeva družba; Gorica: Goriška Mohorjeva družba,
2020, 493 strani, ilustr.



Zgodovinarji in (vsaj) današnje generacije si bodo leto 2020 zapomnili po vseprisotni zarez, ki jo je čez ustaljeno življenje potegnila koron-ska pandemija. Na zgodovinarskem področju so se njene posledice med drugim pokazale tudi v umanjkanju več tehtnih znanstvenih srečanj, tudi široke obravnave stoletnice zaznamujočega koroškega plebiscita, do katere bi sicer gotovo prišlo. Je pa v tem letu izšla obsežna monografija prof. dr. Andreja Rahtena *Po razpadu skupne države: slovensko-avstrijska razhajanja od mariborskega prevrata do koroškega plebiscita* – plod avtorjevega dolgoletnega raziskovalnega dela, ki mu je bil cilj plebiscitno in drugo slovensko-avstrijsko dogajanje v nemirnih letih po prvi svetovni vojni obeležiti v novi zgodovinopisni obravnavi. Stoletnica plebiscita in sploh pogled na slovensko-avstrijske odnose v obdobju umestitve jugoslovanske in avstrijske države v povojni evropski sistem sta z avtorjevim delom pomembno zožila zgodovinopisno vrzel, ustvarjeno izven naše volje.

Naj že na začetku povemo, da Rahtenovo delo predstavlja klasično zgodovinsko študijo v najboljšem pomenu besede. Temelji na natančno opravljenih arhivskih raziskavah, odličnem poznavanju relevantne domače in tuje literature in – seveda – obravnavanega obdobja ter problematike. S tem delom smo dobili doslej najbolj celovito razčlenitev slovensko-avstrijskih odnosov v dobi, ki je v marsičem opredelila kasnejše odnose med Slovenci in Avstrijo.

Pred razgrnitvijo slovensko-avstrijskih odnosov po razpadu habsburške monarhije avtor najprej opozori na dotedanja slovensko-nemška razmerja. Ugotavlja, da je bilo od preloma stoletja slovenstvo na Kranjskem in Štajerskem v politični ofenzivi, na Koroškem pa Slovenci močni germanizaciji niso bili kos. Tu je bil prepad med Slovenci in Nemci posebej ostro podkrepljen z nacionalističnimi predstavami o Koroški kot zadnji obrambi »višje nemške kulture« pred »barbarskimi Slovani« na eni strani, na drugi strani pa z mitologijo o slovenski državi Karantaniji (str. 40). Odnosi med Slovenci in Nemci v habsburški dobi so bili ob razpadu monarhije, ki ga avtor z vidika

zgoščenega političnega dogajanja na Dunaju in v Budimpešti ter na Slovenskem dognano predstavi, obremenjeni s podedovanim sovraštvom in nezaupanjem. To je spremljalo ves povojni slovensko-avstrijski (jugoslovansko-avstrijski) razmejitveni proces.

Mirno in dogovorno soočenje nekdanjih sodržavljanov z novo zgodovinsko stvarnostjo ni bilo mogoče. Na Štajerskem sta o narodnopolitičnem položaju odločila njihov Narodni svet in general Rudolf Maister, ki je z odločnim vojaškim ukrepanjem, »mariborskim prevratom«, kot pravi avtor, rešil vprašanje tamkajšnje severne meje. Njegovo zavzetje Maribora 1. novembra 1918 je bilo ključno za zlom »trdnjavskega trikotnika«, ki je povezoval spodnještajersko nemštvo Celja, Maribora in Ptuja. »Z Maistrom so Slovenci imeli ob pravem času človeka na pravem mestu.« Kot opozarja avtor, je Maistrov nastop močno presešel značaj lokalne vojaške akcije. Pred dejstvo je postavil tako nasprotnike med avstrijskimi Nemci kot tudi zaveznike v antanti. Njegova akcija je nedvomno imela pomembne posledice v celotnem okviru preurejanja srednjeevropskih meja ob koncu prve svetovne vojne. Avtor spominja, da je na to posredno vplival tudi zadnji habsburški cesar Karel I., ki je po posredovanju dr. Antona Korošca poleti 1917 ukazal, naj se Maister iz Gradca vrne v Maribor, kjer je dočakal prevrat (str. 62).

Na slovensko-avstrijske odnose neposredno po prevratu oziroma razpadu monarhije se avtor nato ozre z vidika oblikovanja diplomatskih povezav med Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov in Nemško Avstrijo ter Ljubljano in Dunajem. Poudari, da je diplomatska komunikacija večinoma potekala na relaciji Ljubljana–Dunaj, kar je veljalo tudi za prve mesece po oblikovanju Kraljestva/Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. »Beograd je bil daleč ne samo geografsko, ampak zaradi procesa konsolidacije nove države dolgo tudi politično.« Tako je dejansko potekal diplomatski in vojaški boj za mejo predvsem med Narodno vlado SHS v Ljubljani oziroma Deželno vlado za Slovenijo in dunajsko vlado (str. 101). Ljubljanska vlada je v začetku novembra 1918 v Celovcu vzpostavila še komisariat SHS za slovenski del Koroške, ki mu je koroška deželna vlada sicer priznala eksteritorialnost, vseh atributov predstavnštva tuje države pa mu ni zagotavljala. Komisariat je vodil predsednik Narodnega sveta za Koroško duhovnik Franc Smodej. Glede slovensko-nemške razmejitve so v svetu že pred razpadom monarhije razpravljali o prihodnjih slovenskih ozemeljskih zahtevah, ki so si jih v glavnem zamišljali v pretiranem obsegu (celotna Koroška). Po avtorjevem opozorilu je bilo to nasploh značilno tudi za nadaljnje slovensko-avstrijske odnose po koncu skupne države; pri postavljanju ozemeljskih zahtev do Republike Nemške Avstrije so slovenski politiki »kar tekmovali, kdo bo dlje zarisal bodočo jugoslovansko mejo na severu« (str. 109). O kompromisni rešitvi koroškega problema slovenski politični vrh, ki se je zanašal na Wilsonova načela, pomoč antantne diplomacije in srbske vojske, ni hotel ničesar slišati.

Zamisli koroškega Narodnega sveta so v nemškonacionalnih krogih sprejeli na nož. Ko je sredi novembra 1918 spregovorilo orožje, slovensko politično vodstvo ni imelo jasne in dolgoročne strategije. Začetni vojaški uspehi na Koroškem (nadzor

ozemlja južno od Drave in Mežiške doline) so bili večinoma posledica improviziranih akcij peščice pogumnih častnikov Maistrovega kova, kot sta bila stotnik Alfred Lavrič pl. Zaplaz in nadporočnik Franjo Malgaj. A moštvenega zaledja ni bilo. »Slovenci so po svetovni vojni, ko so več let krvaveli za monarhijo, očitno izgubili voljo, da bi še naprej ostali v uniformah v imenu boja za Koroško.« (str. 116)

Narodna vlada v Ljubljani se v vprašanju slovensko-avstrijske razmejitve ni najbolje znašla. Odrekla se je sporazumu, ki ga je general Maister 27. novembra 1918 sklenil s podpolkovnikom Rudolfom Passyjem iz graškega vojnega poveljstva o demarkacijski črti na Štajerskem in Koroškem; pooblastilo graškega poveljstva Passyju za sklenitev pogodbe sicer ni imelo odobritvene klavzule. Maistrovo pogodbo s Passyjem so odklonile tudi vlade na Dunaju, v Gradcu in Celovcu. Tu avtor opozori na grenko dejstvo, da so ljubljanski oblastniki Maistra, ki so mu odvzeli tudi poveljevanje koroškemu obmejnemu sektorju, namesto da bi ga nagradili za velik diplomatski dosežek, z odvzetjem pristojnosti osebno ponižali (str. 123). Narodna vlada se leta 1918 kljub ugodnim vojaškim in preskrbovalnim razmeram tudi ni odločila za zasedbo Celovca. Na konferenci predstavnikov dunajske vlade, avstrijskih štajerskih in koroških oblasti ter Narodne vlade oziroma slovenske strani 9.–12. decembra 1918 v Ljubljani pa je odklonila avstrijski predlog razmejitve, po katerem bi Slovincem pripadli Pliberg, Dobrla vas in Železna Kapla. Predlog je pomenil, da so Avstrijci priznali slovenski značaj ozemlja na jugovzhodu nekdanje Koroške – južno od Drave in vzhodno od Borovnice. Narodna vlada je, kot pravi avtor, v želji, da uresniči svoje »karantanske sanje«, z igro *va banque* zahtevala vse ozemlje, ki so ga naseljevali Slovenci. Z novoletno ofenzivo koroških brambovcev je postalo jasno, da so Avstrijci močnejši in bolje organizirani, obe strani pa sta sklenili premirje; tedaj so v Celovcu že prisegali na geslo o »nedeljivi Koroški«. Okno priložnosti, da še pred mirovno konferenco pride do neposrednega dogovora med Ljubljano in Celovcem, se je zaprlo. Večina slovenskih politikov pa je vseeno verjela, da je slovenska stran v boljšem položaju. Menili so, da vojaški neuspehi v obmejnih spopadih na Koroškem ne bodo vplivali na odločitve diplomatskih predstavnikov na bližajoči se mirovni konferenci, saj so se videli na zmagovalni strani. Konferenca se je zbrala v začetku leta 1919 v Parizu, za Slovence pa je bila svojevrstna diplomatska šola. Glavne slovenske člane jugoslovanske delegacije in njihovo dejavnost na pariški mirovni konferenci avtor posebej predstavi. Ustavi se pri dr. Ivanu Žolgerju, pooblaščenem delegatu na konferenci in vodilnem slovenskem predstavniku v jugoslovanski delegaciji, političnem delegatu dr. Otokarju Rybáru, izkušenem nekdanjem avstro-ogrskem diplomatu dr. Ivanu Šveglju, kartografu in statistiku inž. Janku Mačkovšku in nekdanjem članu Jugoslovanskega odbora dr. Bogumu Vošnjaku.

Razhajanja med Slovenci in Nemci so se izražala ob različnih priložnostih. Opozoriti je treba na znano, v nemški publicistiki imenovano »krvavo nedeljo« (dejansko ponedeljek) 27. januarja 1919 v Mariboru. Tega dne so po hudih provokacijah mariborskih Nemcev, zbranih na Glavnem trgu pred mestno hišo, ki so ob obisku anketne demarkacijske komisije ameriškega podpolkovnika Shermana Milesa (Miles se je v Mariboru sestal s slovenskimi in nemškimi izvedenci za Koroško) zahtevali

priključitev mesta k Avstriji, posredovale slovenske varnostne sile. Pod njihovimi streli je padlo osem demonstrantov, več deset pa je bilo ranjenih. Miles oziroma ameriška stran odgovornosti za krvave dogodke nista pripisala slovenski strani. Toda avtor opozori, da je kri, »ki so jo opazili Američani med vožnjo iz Maribora, (...) nedvomno vsaj podzavestno vplivala na njihove kasnejše odločitve« (str. 180).

Zaostrene odnose med Slovenci in Avstriji avtor prikaže tudi s pomočjo razmer na radgonskem območju. V začetku februarja 1919 je skupina nekdanjih nemških habsburških častnikov, pomagali pa so jim tudi madžarski, napadla Radgono. Slovenska stran jih je pod Maistrovim poveljstvom odbila, avstrijske oblasti pa so zagotovile, da napadalci niso pripadali regularnim četam Nemške Avstrije. Razmere so umirili z mariborsko pogodbo 13. februarja 1919. Podpisali sta jo graška deželna vlada (po pooblastilu dunajske) in slovenska Narodna vlada. Določili so demarkacijsko črto, po kateri je slovenska stran obdržala Radgono in Špilje. Mariborska pogodba, pri kateri je sodeloval tudi Maister in ki jo, kot poudari avtor, lahko označimo za njegov zadnji uspeh, je ohranila veljavo vse do sklenitve miru med Avstrijo in Jugoslavijo v Parizu. Avtor opozarja, da je bil Maister sicer med redkimi, ki niso podpirali prevelikih apetitov pri določanju meja na severu. To razkriva njegov elaborat o »slovenski državni meji« iz leta 1919, ohranjen v Mačkovškovi zapuščini v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani. Maister v njem svari pred zamisljo o nedeljivosti Koroške in nasprotuje težnjam po priključitvi velikega dela (avstrijske) Štajerske k Jugoslaviji.

Po opisu »deavstrizacije« Slovenije na družbenem, upravnem, gospodarskem, kulturnem, šolskem (tu velja opozoriti na dobro dokumentiran primer slovenizacije šole v Šentilju) in političnem področju po razpadu habsburške monarhije se avtor vrne k Milesovi anketni komisiji. Ustavi se pri njeni poti po Koroški (komisijo je s slovenske strani spremljal dr. Lambert Ehrlich, z avstrijske pa fregatni kapitan Albert Peter-Pirkham), ki je sledila mariborski tragediji 27. januarja 1919, in t. i. Milesovemu poročilu, to je stališču komisije, da so Karavanke najprimernejša razmejitvena črta med avstrijsko in slovensko (jugoslovansko) stranjo. Neugodni razvoj slovensko-avstrijskega razmejevanja prikaže še z diplomatskim zbližanjem med Dunajem in Beogradom oziroma, kot pravi, »avstrijsko vrnitvijo v Beograd« poleti 1919. Tu so se srbski politiki, ki niso želeli, da bi Slovenci in Hrvati uresničevali posebne diplomatske interese, »lepo ujeli z avstrijsko diplomacijo, ki je hotela pogovore o Koroški peljati mimo slovenskih politikov v neposredni komunikaciji z Beogradom«. Za Dunaj je bil sedaj glavni sogovornik beograjsko zunanje ministrstvo (str. 242–243). Komisariat SHS v Celovcu je medtem prenehal delovati.

Spomladi 1919 se je odvrtel še en, vojaški krog koroškega razmejevanja. Ker se mirovna konferenca ni razpletala v prid slovenskih zahtev (Celovška kotlina), se je predsednik takratne Deželne vlade za Slovenijo dr. Janko Brejc (pripadal je katoliški Vseslovenski ljudski stranki) konec aprila nepreudarjeno odločil za vojaško ofenzivo na Koroškem. Avstrijci so jo v začetku maja odbili in ofenziva se je sprevrgla v popolno katastrofo. Avtor opozarja, da so odločitev za napad »sprejeli slovenski 'gospodarji vojne', med katerimi sta imela glavno besedo Brejc in (dr. Gregor) Žerjav (pripadnik

liberalne Jugoslovanske demokratske stranke – op. J. P.)«. V ofenzivi so sodelovali izključno slovenski vojaki, ki sami niso bili kos bistveno močnejšim avstrijskim silam. »Simpatije velesil so bile po Brejčevi ofenzivi večinoma na strani Avstrijcev, saj so premirje prekršili Jugoslovani.« (str. 261, 263)

Kmalu po spodleteli slovenski ofenzivi so na mirovno konferenco prispeli avstrijski predstavniki. Pogajanj se niso smeli udeleževati, a v italijanski delegaciji so proti jugoslovanski strani imeli močnega zaveznika. Tu avtor opozori na manj znano dejstvo, da so jugoslovanski diplomatski boj z Italijo podprli nekateri visoki častniki nekdanje habsburške armade. Zanimivo je bilo zlasti delovanje nekdanjega zmagovitega poveljnika V. armade, ki je nosila najtežje breme vojskovanja z Italijani na Soči, feldmaršala Svetozarja Borojevića, in njegovega soškega pribočnika podpolkovnika Slavka Kvaternika. Oba sta se leta 1919 znašla na Koroškem. Kvaternik je za Komisijo za mirovno konferenco pri ljubljanski vladi izdelal študijo o odločni obrambi jugoslovanskih strateških mej proti Italiji, Borojević pa je za jugoslovanske pogajalce v Parizu pripravil poseben spis o soških bojih in italijanski drži med svetovno vojno. Avtor, ki obenem predstavi Kvaternikovo in Borojevićevo povojno usodo (Borojević je zapuščen in v revščini leta 1920 umrl v Celovcu, Kvaternika so leta 1921 v Kraljevini SHS s činom polkovnika upokojili; kasneje je postal drugi človek ustaške NDH), pri tem ugotavlja, da je bil položaj jugoslovanske strani očitno tako slab, »da so bili nekateri pripravljeni sprejeti tudi nasvete Kvaternikovega nekdanjega poveljnika Borojevića, ki je bil zaradi svoje vdanosti habsburški dinastiji v novi državi na črni listi sovražnikov« (str. 295).

Kot ključna točka prizadevanj slovenskih udeležencev mirovne konference se je spomladi 1919 uveljavilo koroško vprašanje. Avtor prikaže neuspešna prizadevanja jugoslovanske delegacije in njenih slovenskih članov, da bi preprečili odločitev velesil, naj se za Celovško kotlino razpiše plebiscit. K temu nista pripomogli niti (jugoslovanska) avdiencia pri francoskem predsedniku Georgesu Clemenceauju niti (slovenska) avdiencia pri predsedniku ZDA Woodrowu Wilsonu. Na avdienci pri Clemenceauju slovenski predstavnik Žolger zaradi katastrofalnega (francoskega) govornega nastopa vodje jugoslovanske delegacije Nikole Pašića ni imel priložnosti, da bi lahko zagovarjal slovenska stališča glede Koroške, medtem ko je bil za plebiscit odločeni Wilson »glavni jugoslovanski nasprotnik v koroškem vprašanju« (str. 316). Pomagala ni niti uspešna jugoslovanska ofenziva na Koroško konec maja 1919. »Jugoslovanska predstava moči, ki se je pokazala 6. junija 1919 tako v zasedbi Celovca kot Gosposvetskega polja, s čimer so bile simbolično uresničene karantanske sanje slovenskih politikov, velesil ni navdušila.« (str. 320) Jugoslovanske enote so se morale umakniti na južno Koroško – v plebiscitno cono A, določeno v drugi polovici junija.

Institut plebiscita je na slovenski diplomatski boj za meje vplival na različne načine. Medtem ko ga je jugoslovanska delegacija nasproti italijanskim zahtevam po izpolnitvi londonskega pakta za Primorsko predlagala, a ji s predlogom ni uspelo, sporazum o meddržavni razmejitvi pa so prepustili Kraljevini Italiji in Kraljevini SHS, je plebiscitu na Koroškem, ki bi resno ogrozil priključitev k jugoslovanski državi,

nasprotovala, konferenca pa se je zanj odločila. Vprašanje plebiscita se je pojavilo tudi v zvezi z Mariborom in njegovo okolico. Plebiscit je zahtevala avstrijska delegacija, na vso moč pa so ga zagovarjali tudi Italijani. Tu so ponovno »prišla do izraza italijanska dvojna merila: na Primorskem se zaradi *Londonskega pakta* o referendumu ni smelo niti pogovarjati, na Štajerskem pa so ga Italijani celo zahtevali« (str. 333). Zahtevi po štajerskem plebiscitu se je z izdatno francosko podporo uspešno postavil po robu Ivan Žolger. Avtor dobro opozarja, da bi bili, če bi bil plebiscit res razpisan, »izničeni vsi Maistrovi uspehi, jugoslovanske čete pa bi verjetno kot policisti v veliki meri nadomestili mariborski Nemci, ki so nekoč tvorili 'zeleno gardo'« (str. 336). Opozori tudi na dejstvo, da je bil diplomatski vidik soočanja za državno pripadnost Maribora, ki ga podrobno predstavi, dolgo časa povsem v ozadju. »V nasprotju s splošnim prepričanjem, da je bil status Maribora z Maistrovimi posegi že tudi dokončno določen, je dejstvo, da se je diplomatski boj za mesto ob Dravi zavlekel v sam predvečer sprejema *Senžermenske pogodbe*.« (str. 325)

Nato je prišel čas koroške plebiscitne odločitve. Avtor pred njo predstavi v slovenskem zgodovinopisju še ne dobro razčlenjeno iskanje kompromisne rešitve vse od jeseni 1919 do poletja 1920, ki bi kljub sprejemu senžermenske pogodbe z Avstrijo omogočila delitev Koroške brez plebiscita. O tem so po prvotni slovenski pobudi razmišljali na Dunaju (ne pa v koroški vladi) in v Beogradu, zamisli avstrijskega kanclerja Karla Rennerja, da naj bi se dogovorili o meji po Dravi, pa ne na eni ne na drugi strani niso podprli. Na avstrijski strani zaradi vztrajanja koroške vlade pri plebiscitu, ki bo odločen v avstrijsko korist, na jugoslovanski strani pa zaradi pasivnosti regenta Aleksandra Karađorđevića, ki je po pogovoru z Maistrom maja 1920 verjel njegovemu mnenju, da bo plebiscit uspešen za jugoslovansko stran. »Odgovorni akterji na vsaki strani so zagotavljali, da bo plebiscit uspešen, kar je tudi zagovornike kompromisa na višjih mestih odvrčalo od odločnejših pobud.« (str. 366)

Koroški plebiscit je avtor razdelal tako z vidika priprav slovenske strani kot z vidika priprave avstrijske strani na glasovanje. Poudari poizvedovalno in agitacijsko delovanje Janka Brejca na Koroškem in generala Maistra, ki je postal predsednik nove slovenske politične organizacije na Koroškem – Narodnega sveta za Koroško ter poveljnik koroškega obmejnega poveljstva za plebiscitno cono A s sedežem v Velikovcu; s tem je v svojih rokah združil vojaško in politično moč na tem ozemlju. Brejc in Maister sta vodila bojovito politiko. Slovenska propagandna retorika pa ni dosegla novih privržencev. Maister naj ne bi bil »prava oseba« za plebiscitno propagando, ker – po oceni katoliškonarodnih krogov – »ni docela poznal dušo naroda«. »Prihod cele vrste uradnikov, učiteljev, orožnikov in carinarjev naj bi okreplil narodno zavest med koroškimi Slovenci, toda uspeh je bil manjši od pričakovanj.« (str. 399) Avtor opozarja, da so glavno oporo jugoslovanski strani nudili slovenski duhovniki, ki so skoraj enoglasno agitirali proti Avstriji. Ustavi se tudi pri Brejčevem opozorilu na problematično ravnanje jugoslovanskega vojaštva, ki se je v več primerih nasproti slovenskemu koroškemu prebivalstvu obnašalo, kot da je v sovražni deželi. Na slovenskih posestvih je prišlo do številnih ropov in kraji. Brejc je predsedniku jugoslovanske vlade Ljubi Davidoviću

septembra 1919 poročal, da je, če se upošteva še vpliv avstrijske propagande, razpoloženje ljudstva nasproti Jugoslaviji ohlajeno. Avtor pridaja, da Brejčeva kritika v zgodovinopisju še ni prišla do izraza (str. 369). Leto dni kasneje, slab mesec pred plebiscitom, je Brejc priznal, da je del koroških rojakov že podlegel avstrijski propagandi.

Priprave avstrijske strani na glasovanje avtor predstavi z vidika teoretičnega in propagandnega dela izvedenca za Koroško, zgodovinarja, člana avstrijske delegacije v Parizu in ideologa »nedeljive Koroške« dr. Martina Wutteja ter z njim povezanega visokega uradnika v oddelku za manjšine v državni pisarni na Dunaju dr. Viktorja Schwegla. Viktor je bil brat vidnega in delavnega člana jugoslovanske delegacije v Parizu Ivana Šveglja. Viktor je ob prevratu ostal v avstrijski službi, medtem ko je Ivan svoje bogate konzularne izkušnje, dobljene v ZDA, Švici, Južni Afriki, Grčiji in Kanadi, ponudil jugoslovanski državi. Brata sta se v boju za razmejitve med novima državama znašla na nasprotni strani. Pri Viktorju lahko govorimo »o njegovem res velikem sovraštvu do Jugoslavije« (str. 378).

V »koroški plebiscitni finale« (str. 367) je sodila še medzavezniška plebiscitna komisija, ki je vodila in nadzorovala priprave ter potek plebiscita. Avtor oriše oblikovanje jugoslovanske sekcije komisije in podrobno predstavi delo komisije ter razpoloženje v njej. Bilo je pristransko, nenaklonjeno Jugoslovanom. Predstavi tudi poglede slovenske politike na delovanje komisije, zadnjo Brejčevo turnejo pred plebiscitom in avstrijsko plebiscitno zmago 10. oktobra 1920. Na podlagi podatkov dr. Teodorja Domeja iz leta 1919 in 1920 je pomembno njegovo opozorilo, da je glede na zasebno ljudsko štetje leta 1910 za Avstrijo glasovalo gotovo vsaj nekaj tisoč Slovencev več kot 10.000, kakor se sicer ocenjuje. Toda avtor poudari, da je »marsikateri koroški slovenski udeleženec plebiscita (...) med dvema državama izbral Avstrijo zato, ker ni želel živeti v Jugoslaviji, ne pa zato, ker bi se odrekel svoji slovenski identiteti« (str. 466). A tako tistim, ki so glasovali za Avstrijo, kot tistim, ki so glasovali za Jugoslavijo, je nemškonalni režim koroškega deželnega upravitelja dr. Arthurja Lemischa namenil enako usodo (str. 403).

Ko razmišlja o vzrokih za slovenski oziroma jugoslovanski plebiscitni poraz, ki so bili že večkrat predmet natančnih raziskav, avtor posebej opozori, da jih ne gre iskati samo v delovanju jugoslovanskih politikov od prevrata naprej. Šlo je za daljši proces, ki se je končal s »plebiscitnim finalom«. V »finale« so v sklepni stopnji vodile intrige italijanske diplomacije, ki so jih zahodne sile tolerirale in so močno škodovalе jugoslovanski strani, ter Wilsonovo vztrajanje pri plebiscitu na Koroškem. »Wilsonova odgovornost za diplomatske odločitve, vezane na koroški plebiscit, je celo večja od italijanske.« (str. 404) Pri tem je glede koroškega vprašanja srbska politika prepuščala velik del pobude slovenski vladi, sama pa je pozitivno delovala v korist slovenskih zahtev. Na »finale« so vplivali tudi neudeležba slovenskega državnika z največjo avtoriteto Antona Korošca na pariški mirovni konferenci, spregledanje Ivana Šveglja, ki je odlično razumel ameriški način razmišljanja, za spremljevalca Milesove komisije, nenaklonjenost mednarodnih dejavnikov Jugoslaviji pri koroškem vprašanju, slab vtis, ki ga je med koroškim prebivalstvom pustila Maistrova uprava, nostalgija za bivšo

monarhijo in prepričanje vsaj dela Slovencev, da je Avstrija njeno nadaljevanje, odpor do pravoslavnih Srbov in strah pred vojaško službo v srbski vojski ter uspešnejši avstrijski propagandni prijemi. Avtor opozarja še na oceno generala Maistra, ki je po mari-borskih uspehih tudi sam nosil del odgovornosti za jugoslovanski poraz na Koroškem: »Velik moment za dosego nacionalnih aspiracij je brezpogojno podlegel hrupnemu veselju, da se je Avstrija sploh zrušila.« (str. 428) A ključno se je dogodilo že prej. Boj za Koroško je slovenska politika v veliki meri izgubila že v avstro-ogrskem obdobju. Nemški nacionalci so že takrat v deželi vzpostavili hegemonijo, ki jim jo je nato zlasti ob pomoči koroških socialdemokratov uspelo ohraniti tudi po razpadu skupne države. »Slovenski politični prvaki z Brejcem na čelu, ki so delovali na Koroškem od preloma stoletja naprej, niso uspeli pridobiti dovolj koroških Slovencev za jugoslovansko idejo.« (str. 406) In tudi centralistična velikosrbska tvorba, ki so jo že od vsega začetka pretresala narodnostna, socialna, kulturna in verska nasprotja, se je močno razlikovala od predstav o jugoslovanski državi pred razpadom habsburške monarhije. Avtor opozori še na Brejčevo ugotovitev, da so del odgovornosti za pomanjkanje narodne zavesti pri koroških Slovencih nosili rojaki iz drugih dežel. V predhodnih odločilnih 50 letih so namreč bili Slovenci na Koroškem prepuščeni sami sebi, ustvaril pa se je tudi rod zavestnih nemškutarjev, to je ljudi, ki niso tajili, da so Slovenci, vpregali pa so se v nemški politični voz. Avtor nato kljub kar nekaj volilnim nepravilnostim, na katere je opozorila jugoslovanska stran, zavrne trditve, da naj bi šlo za nekakšno zaroto velesil in da naj bi bil plebiscit zrežiran: »Nenaklonjenost na diplomatski sceni in neugodni pogoji izvedbe glasovanja gotovo niso pozitivno vplivali na plebiscitno voljo koroških Slovencev, ki so se za nameček znašli še v primežu dobro koncipirane in spretno avstrijske propagande. A na koncu so se le morali odločiti sami.« (str. 409)

Po plebiscitu je bilo maščevanje zmagovalcev kruto. Svečane obljube o ohranitvi slovenske jezikovne in narodne posebnosti so bile pozabljene. Avtor poudari, da za »čuše«, kot so na Koroškem pejorativno označevali narodno zavedne Slovence, ni bilo več lepe besede. Pregoni, čistke, premestitve, celo požigi hiš so bili del poplebiscitnega vsakdana. Avstrijsko Koroško so morali zapustiti vsi slovensko čuteči profesorji, učitelji, sodniki, odvetniki, notarji in uradniki. Avtor opozori, da so bili v poplebiscitnih čistkah posebej na udaru slovenski duhovniki, ki so že v avstrijski dobi najbolj vneto podpirali jugoslovansko idejo na Koroškem. Brez njih »se zastopnikom velesil po svetovni vojni verjetno sploh ne bi bilo treba truditi za razpis koroškega plebiscita. Kajti v 'tužnem Korotanu' bi težko našli sploh koga, ki bi glasoval za Jugoslavijo, gotovo pa bi našli precej večje število 'vindišarjev'.« (str. 416) »Na severni strani Karavank je torej po zmagi na plebiscitu prevladal politični triumfalizem, ki je nato dolga desetletja predstavljal izhodišče skrajnega nacionalizma.« (str. 425) Na poraženi slovenski strani se je v politiki vnel prepir, kdo je kriv za plebiscitni poraz. Avtor ga prikaže z vidika katoliško-liberalnega strankarskega boja, kar je tudi bil, ustavi pa se še ob demonstracijah v Ljubljani, do katerih je prišlo po plebiscitnem porazu. Poplebiscitno obdobje predstavi tudi skozi prizmo neuspele diplomatske pobude Petra-Pirkhama, da bi Avstrijci s pomočjo Britancev in Francozov nasproti Jugoslaviji dosegli popravke meje. Sicer pa

v zvezi z ocenjevanjem senžermenske mirovne pogodbe, ki je večkrat zamejeno zaradi njenega določila o plebiscitu na Koroškem, spomni, da je Kraljevina SHS v svoji posesti ohranila Maribor in »jeseniški trikotnik« (Jesenice–Bled–Bohinj), a na avstrijski strani, zlasti v Radgonskem kotu, je ostalo manjše število štajerskih Slovencev.

Z dokončanjem državne razmejitve je nastopilo vzdušje sovražnega avstrijsko-slovenskega sosodstva. V takem ozračju so se še naprej ukvarjali s koroško problematiko. Avtor opozori na Janka Brejca, ki ga je, čeprav ni več imel pomembnih političnih funkcij, zelo skrbela usoda koroških Slovencev. Že leta 1921 je v memorandumu, poslanem zunanjemu in vojnemu ministrstvu v Beogradu, zagovarjal razdelitev Avstrije med sosednje države in pri tem seveda priključitev Celovške kotline k Jugoslaviji. Leta 1926 se je v reviji Čas ponovno zavzel za razkosanje Avstrije. Njegovo razmišljanje so hkrati objavili tudi v francoskem jeziku. Brejc je v jugoslovanski in širši evropski javnosti želel vzbuditi zanimanje za takšno rešitev avstrijskega vprašanja, ki bi ob morebitni priključitvi Avstrije k Nemčiji omogočila tudi združitev koroških Slovencev z rojaki v Kraljevini SHS. Zagovarjal je tudi možnost popolne razdelitve Avstrije med Nemčijo, Italijo, Kraljevino SHS in Češkoslovaško s hkratnim oblikovanjem tamponske države »Svobodno mesto Dunaj«. Razkosanje Avstrije je zagovarjal tudi z vidika prepreditve restavracije hasbsburške monarhije. Poleg Brejca avtor opozori tudi na Janka Mačkovška, ki se je po pariški konferenčni izkušnji še naprej intenzivno ukvarjal s slovenskimi manjšinami v sosednjih državah. Predstavi še kasnejša leta Rudolfa Maistra in Ivana Žolgerja ter opozori na nadaljnjo kariero Shermana Milesa, ki je s svojim poročilom usodno posegel v usodo koroških Slovencev. Ob strani ne pusti niti prizadevanja nekdanjega avstrijskega udeleženca pariške mirovne konference Franza Kleina, ki je želel vplivati na javno mnenje, da bi dosegli revizijo senžermenske pogodbe, in je v ta namen kar pod tem naslovom leta 1920 na Dunaju objavil posebno knjižico. Sicer pa so na Koroškem »skozi celotno obdobje med obema vojnama še naprej dominirali politiki, ki so se najbolj eksponirali v (koroškem) 'osvobodilnem boju'« (str. 450).

Slovensko-avstrijska razhajanja, ki so bila po razpadu skupne države predvsem posledica razmejitvenih problemov, so onemogočala tudi razmišljanja o širših regionalnih povezavah. Zamisli o podonavski federaciji in tudi o konceptu Srednje Evrope niso imele odmeva. Avtor opozarja, da je glavna prepreka tesnejšemu sodelovanju med Jugoslavijo in Avstrijo ostalo koroško vprašanje. Ukrepi jugoslovanskih oblasti do nemške manjšine so bili pogosto odziv na usihanje slovenske manjšine na Koroškem. Po prevratu se je občutno, za več kot šestdeset odstotkov, zmanjšal tudi delež nemškega prebivalstva na Slovenskem. To je bila predvsem posledica delovanja novih slovenskih oblasti. Glede slovenskih Nemcev avtor opozori tudi na njihove poskuse zbliževanja s Slovenci. Leta 1926 so koroški deželni vladi poslali spomenico, v kateri so se zavzeli za šolsko in kulturno avtonomijo Slovencev na avstrijskem Koroškem, a so pogajanja med vlado in slovensko manjšino o avtonomiji propadla. Avtor pokaže še na vlogo predsednika slovenske sekcije združenja jugoslovanskih Nemcev za Društvo narodov in vodilnega ideologa slovenskih Nemcev Camilla Morocuttija pri poskusih zbližanja s Slovenci. Morocutti se je v brošuri, izdani leta 1928, zavzel za skupen

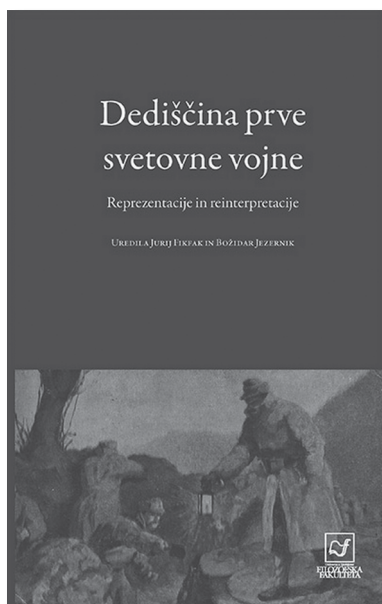
nemško-jugoslovanski nastop pri oblikovanju srednje-jugovzhodno-evropske federacije. V njej bi bila Avstrija priključena Nemčiji, Slovencem na Koroškem in Nemcem v Sloveniji pa bi dodelili široko nacionalno in kulturno avtonomijo. Morocuttijevo zamisel je zavrnil zgodovinar Franjo Baš. V njej je videl obujanje nemške politike Berlin-Bagdad. Kar zadeva kasnejše nacistično obdobje, avtor spomni, da je nacistična ideologija med Nemci južno od Karavank naletela na plodna tla, vemo pa tudi, kako se je končalo simpatiziranje med slovenskimi Nemci in Hitlerjem, ki jim je obljubljal »vrnitev v rajh«. »In tudi tragičnost dogajanj po razpadu habsburške monarhije v veliki meri zbledi, če jih primerjamo z raznarodovalnimi metodami nacističnih okupatorjev na Slovenskem dve desetletji kasneje. A nacistična Nemčija je bila poražena, kar so na svoji koži občutili tudi slovenski Nemci. Spet je nastopilo novo poglavje v slovensko-avstrijskih razhajanjih, ki so se med hladno vojno zaradi vprašanja zaščite slovenske manjšine na Koroškem ponovno poglobila.« (str. 463)

Z zgornjo ugotovitvijo avtor konča svojo monografsko obravnavo. V *Zaključnih mislih* izpelje še primerjavo med institutom plebiscita in Jugoslavijo v letih 1920 in 1990. Jugoslavija je bila v obeh primerih ena od izbir. V prvem kot alternativa avstrijski republiki, v drugem pa kot alternativa samostojni Sloveniji. »Na poti do mednarodnega priznanja je slednji predvsem po zaslugi zunanjega ministra Aloisa Mocka na pomoč v veliki meri priskočila tudi nekdanj sovražna sosed.« (str. 467)

Monografija prof. dr. Andreja Rahtena je delo, ki se zaznamujoče vpenja v dosežanja poglobljanja v kritično obdobje boja za slovenske meje po prvi svetovni vojni in jih s svojimi spoznanji dodatno osmišlja. Avtor je pri tem posebej osvetlil štajersko-koroško področje, ob tem pa dovršeno sledil slovenski (in kolikor je bilo potrebno, tudi jugoslovanski) notranjepolitični dinamiki. Posebej velja poudariti, da so v njegovo razčlenbo zajeti različni izzivi in finese, s katerimi so se soočali slovenski udeleženci pariške konference in ki so, obenem z njihovim doživljanjem pariškega dogajanja, v marsičem obdelani prvič. Konferenco je predstavil po vseh za obravnavano problematiko pomembnih vidikih. Hkrati je opozoril na vrsto manj znanih oziroma v zgodovinski kontekst še ne celovito vpetih podrobnosti iz tedanjega političnega razvoja na Slovenskem. Z njimi je opazno prispeval k novi razsežnosti spoznavnega pogleda na začetek slovenskega in širšega razvojnega obdobja po prvi svetovni vojni. Rahtenovo pregnantno delo je zgrajeno iz po obsegu uravnoteženih in domišljeno naslovljenih poglavij, ki v različnih vsebinskih plasteh predstavijo tedanji zgodovinski čas in njegovo dogajanje. S tem so avtorjeva raziskovalna spoznanja široko in pregledno razgrnjena. Delo dopolnjuje bogato in obsežno, v različnih nahajališčih – tudi v avtorjevem zasebnem – hranjeno slikovno gradivo. Na koncu naj zapišemo še to, da se avtor v svoji obravnavi, h kateri so dobrodošlo dodane recenzije dr. Tamare Griesser-Pečar, dr. Gregorja Jenuša in dr. Teodorja Domeja, ne uklanja modnemu teoretiziranju in »interpretiranju«. Monografija *Po razpadu skupne države* je plod temeljitega zgodovinarskega raziskovalnega pristopa in stvarnega dela in bo veljala za standardno obravnavo vprašanj, ki se jim je avtor posvetil.

**Jurij Fikfak, Božidar Jezernik, ur.,
Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in
reinterpretacije.**

Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021,
335 strani.



Četudi je obdobje stoletnic, povezanih s prvo svetovno vojno, minilo, sta produkcija in izdajanje del na to temo segla tudi onkraj leta 2018. Najnovejša pridobitev teh »jubilejnih« knjig, zbornik *Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in reinterpretacije*, se ukvarja z družbeno recepcijo in zapuščinami vojne v stoletju po sklenitvi miru, zato je njen izid po zaključku proslav smiseln. Zbornik z enajstimi prispevki je rezultat raziskovalnega projekta na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Poleg tiskane knjige je na voljo tudi brezplačna digitalna različica (<https://e-knjige.ff.uni-lj.si/znanstvena-zalozba/catalog/book/251>).

Urednika v uvodnem poglavju ugotavljata, da je prva svetovna vojna, tako kot vsak markanten zgodovinski dogodek, predmet različnih in spreminjajočih se razlag, ki se med sabo neredko izključujejo. Kljub temu je vojna, v nasprotju s svojo mlajšo sestro, do danes izgubila ideološki naboj, tako da jo v Evropi obravnavamo predvsem kot svarilni zgled in spodbudo k ohranjanju mira. Zbornik se prostorsko osredotoča na slovensko okolje, četudi se pojavljajo ekskurzi v tujino, časovno pa se omejuje na obdobje med obema vojnama in na nedavno obdobje stoletnic (čas socialistične Jugoslavije je omenjen le sporadično, ker je bil spomin na vojno potisnjen v ozadje). Članki so razvrščeni v tri sklope. Prvi je posvečen spomenikom in grobovom, drugi sodobnim komemorativnim praksam, tretji pa sodobnim spremenljivim razlagam prve svetovne vojne.

Uvodnim besedam sledi prispevek dr. Vita Hazlerja, v katerem je zastavljen ambiciozen cilj popisa vseh spominskih obeležij, pokopališč, kostnic in verskih objektov, ki na Slovenskem spominjajo na vojno. Ker za podroben popis vseh zbranih primerov v zborniku seveda ni prostora, so najpomembnejši med njimi predstavljeni v sliki in besedi. Poleg tega avtor posreduje obširne sezname primerov kakega tipa obeležij, vendar so ti odstavki za bralca suhoparni. Prav tako je natančno naštet, kateri knjižni viri so bili uporabljeni pri zbiranju gradiva. Četudi so med njimi navedeni tudi splošni sintezni pregledi vojnega dogajanja, ki o vojnih spomenikih povedo le malo, pa je

nenavadno, da med literaturo za prispevek takega značaja ni mogoče najti relevantnih del, ki že vsebujejo popise spomenikov prve svetovne vojne, kot so *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja* Špelce Čopič, katalog *Mirno vojaki spite večno spanje: Gorenjska in Gorenjci 1914–1918* ter *Likovno in simbolno: kolektivni spomin slovenstva v likovni umetnosti* Damirja Globočnika. Enako velja za spletne vire: četudi se avtor v skoraj polovici opomb sklicuje na podatke z interneta, tudi tu umanjka vsaj Register nepremične kulturne dediščine. Sicer pa se bo ta, sam po sebi hvalevreden poskus popisa memorialne vojne zapuščine očitno še razvijal, tako da celovitejše izsledke pričakujemo v razširjeni publikaciji, ki jo najavlja ena od opomb.

V prispevku dr. Anje Moric so osvetljena spominska obeležja, ki so jih padlim odkrivali kočevski Nemci. Zastavljeno je zanimivo vprašanje o tem, kako so padle slavili tisti, ki so obžalovali razpad Avstro-Ogrske in ki so do novonastale Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev čutili le pogojno lojalnost. Avtorica je ugotovila, da to polje očitno ni bilo prizorišče nacionalnih trenj med (po novem) slovensko večino in nemško manjšino, saj v tisku postavljanje obeležij ni bilo problematizirano. Podrobno je predstavljeno odkrivanje spomenikov padlim Kočevarjem, od katerih je do danes ohranjena samo ena plošča.

Dr. Božidar Jezernik v najdaljšem prispevku zbornika obravnava teme, o katerih smo že lahko brali v poglavjih njegovih del *Mesto brez spomina* ter *Jugoslavija, zemlja snova*. Rdeča nit prispevka so kompleksni odnosi med južnoslovanskimi podložniki Avstro-Ogrske ter Srbi od začetka prve svetovne vojne dalje. Četudi je leta 1918 prišlo do »zedinjenja«
»bratskih«
jugoslovanskih narodov, je celotno obdobje obstoja Kraljevine SHS/Jugoslavije grenilo dejstvo, da so se med vojno »bratje«
gledali skozi puškine cevi in da slovanska vzajemnost takrat ni preprečevala medsebojnega pobijanja. Srbija je kot zmagovalka vojne menila, da so le njeni veterani vredni spoštovanja in spomina, medtem ko je to odrekala nekdanjim avstro-ogrskim vojakom. Ko so se začeli na Slovenskem pojavljati spomeniki padlim vojakom, Beograd ni bil navdušen, zato so obeležja padlim dobila tudi prizvok politične kljubovalnosti. Jezernik o teh vprašanjih piše na podlagi navedb iz slovenskega časopisja in literature iz obdobja med obema vojnama ter sodobne tuje literature, ne pa tudi sodobnega slovenskega zgodovino-pisja. V članku je pri opisih postavljanja slovenskih spomenikov padlim mogoče najti (tudi v mednarodni literaturi uveljavljeno) razlago o žalovanju svojcev padlih vojakov, ki so s postavljanjem spomenikov in komemoracijami blažili kolektivno travmo ter iskali smisel v njihovi smrti. Le nakazano je, da so se med prebivalstvom lahko razvili tudi povsem drugačni odnosi do padlih svojcev. Okoliški prebivalci so bili do truda organizatorjev, ki so postavljali spomenike, neredko indiferentni, češ da se ne splača postavljati spomenikov tistim, ki so padli za propadlo državo, ali pa so projekt zavirali, saj jim je bilo odveč plačati nekaj sto dinarjev za vklesanje imena svojca na obeležje. Ta pragmatični, (samo na videz?) neprizadeti pristop ni bil podrobneje obravnavan, četudi bi se odlično vklapljal v okvir teme zbornika.

Drugi sklop odpira članek dr. Jaka Repiča, v katerem se sprašuje o konceptu krajine in zavrne podobo krajine kot pasivnega ozadja, v katerem deluje človek. Namesto tega

poudarja, da gre za interakcijo in da človek aktivno posega v krajino, med radikalnejše takšne posege pa sodi soška fronta. Repič fenomen raziskuje na primeru Bohinja med vojno, ko so bili posegi vojaške, funkcionalne narave, in po njej, ko so dobili kome-morativno vlogo. O dediščinjenju soške fronte razmišlja tudi prispevek dr. Boštjana Kravanje, ki temo obravnava z vidika Foucaultovega koncepta heterotopij, prostorov, ki v sebi vsebujejo nekakšno kontradiktornost ali nekompatibilnost s svetom, ki jih obdaja. Na današnji prostor soške fronte je koncept apliciran skozi prizmo mednarodnega projekta *Poti miru od Alp do Jadrana*, v katerem je pod krovnim poudarjanjem pomena miru združena množica javnih in zasebnih akterjev, ki ima raznolike, ne vedno ujemajoče se predstave, narative in vrednote pri prezentaciji dediščine. Prostor soške fronte je posledično v celoto povezan le navidezno. Sklop zaokroža zapis dr. Tatiane Bajuk Senčar o ravni evropskih prireditev ob stoletnici vojne, saj je v nekaterih državah organizacijo slavnosti priredila centralizirana državna oblast, drugod pa so bili dogodki razdrobljeni med regionalne ali lokalne skupnosti.

Tretji sklop predstavljajo prispevki, ki tematizirajo sodobne interpretacije dveh ikoničnih zgodovinskih oseb, ki sta, če smo natančni, svojo zgodovinsko vlogo odigrali pred začetkom vojne in po njenem koncu: Gavrila Principa in Rudolfa Maistra. Dr. Mitja Velikonja ju raziskuje skozi pojavljanja v subkulturah, zlasti na grafitih in nalepkah. Ugotavlja, da sta v teh kontekstih uporabljena kot orodje za izražanje takih ali drugačnih, neredko skrajnih političnih stališč, hkrati pa ju subkulture s tem, da sta evocirana v vedno novih kontekstih, ohranjajo relevantna. Prispevek dr. Petra Simoniča večino prostora porabi za zgodovinski oris Štajerske od srednjega veka do bojov za Koroško, saj avtor meni, da je razumevanje vseh teh okoliščin nujno za razumevanje Maistrove mitologije. Razvoj Maistrovega kulta je prikazan precej shematično in brez poglobljanja v nianse, z naštevanjem pojavnih oblik, v katerih se je general pojavljal od leta 1919 dalje. Niansiranost je bolj v ospredju članka dr. Alenke Bartulović, ki raziskuje reinterpretacije Gavrila Principa v sodobni Bosni in Hercegovini. Poleg dveh skrajnih interpretacij – »junaški borec za svobodo« za Srbe ter »morilski terorist« za Hrvate in Bošnjake – avtorica raziskuje tudi druge odzive, od pokroviteljskih slavnostnih besed, izrečenih ali zapisanih med uradnimi proslavami ob stoletnici atentata, do turističnega trženja, popkulture in nostalgije po avstrijski nadvladi. Na ta način so predstavljene sicer mnogokrat ignorirane interpretacije v sivi coni med obema skrajnostma.

Zbornik zaključuje razprava dr. Mihe Kozoroga, ki je od vseh člankov najohlapneje povezana z vojno, saj analizira skrivnostno skupino starovercev v Posočju, ki naj bi jo vojna temeljito zdesetkala. Ker vsi podatki o skupini izvirajo iz enega samega dela, ki je edino zabeležilo njen obstoj, je članek mogoče brati kot lekcijo o previdnosti, potrebni pri presojanju verodostojnosti takšnih virov.

Splošna pripomba, ki se nanaša na več člankov, so napačni zapisi imen. Priimek ameriškega predsednika Wilsona je zapisan z enim odvečnim L, kipar Anton se je pisal Sigulin, in ne Figulin, hrvaškemu publicistu Supilu je bilo ime Frano, in ne Franjo, slikar Ivan je bil Vavpotič namesto Vaupotič. V imenskem kazalu je simpatičen tiskarski

škrat razrešil razprave o imenu kontroverznega režiserja Kusturice tako, da ga je preimenoval v srednjeevropsko zvonečega Emila.

Ne glede na posamezne pripombe zbornik *Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in reinterpretacije* smiselno zaokrožuje obdobje slovenskih raziskav, usmerjenih na prvo svetovno vojno v preteklih letih. Članki uspešno prikažejo, da so stoletni jubileji vojno potisnili v središče zanimanja strokovne in laične javnosti. Vojno vsaka naslednja doba vidi drugače in vedno znova se pojavi kakšen nov princip, ali Princip, ki lahko razvrednoti vse stare interpretacije in uveljavi nove. Prispevki ponujajo vpogled v interpretacije, ki jih je o vojni podala naša doba, in interpretacije, ki jih ima naša doba o preteklih interpretacijah.

Ivan Smiljanić

Aleš Mardetko, Trdnjava na jugu tretjega rajha.

Celje med okupacijo 1941–1945.

Celje: Muzej novejše zgodovine, 2021, 391 strani.



Ob 80. obletnici začetka druge svetovne vojne na Slovenskem je celjski Muzej novejše zgodovine izdal knjigo, delo zgodovinarja Aleša Mardetka, o zgodovini knežjega mesta med nemško okupacijo v letih 1941–1945. Mardetko je leta 2019 doktoriral z isto temo na ljubljanski Filozofski fakulteti.

Medtem ko je večina slovenskega zgodovinskega pisarja o drugi svetovni vojni usmerjena na raziskovanje narodnoosvobodilnega gibanja (in v manjši meri protirevolucionarnega tabora ter okupatorjev), je bera znanstvenih del o usodi slovenskih naselij med okupacijo (nemškega, italijanskega, madžarskega in hrvaškega okupatorja) zelo skromna. Tako da je pohvalno, da je Celje, ki je imelo med drugo svetovno vojno večjo vlogo kot Maribor, dobilo tudi lastno delo.

Po uvodnih besedah direktorja muzeja Tončka Kregarja in avtorjevemu uvodu sledi drugo poglavje, ki je posvečeno slovensko-nemškemu odnosom pred drugo svetovno vojno. Avtor predstavi stanje nemške manjšine v Celju in delovanje nekaterih njenih članov v prid nacističnega režima; tj. vohunjenje za tretji rajh. Kot protiutež temu delovanju so tudi Slovenci začeli delovati proti nacistom, tudi pod okriljem britanske obveščevalne službe.

V tretjem poglavju je na kratko predstavljeno dogajanje v Kraljevini Jugoslaviji tik pred aprilsko vojno, ki je nato (z ozirom na celjsko območje) predstavljena v naslednjem poglavju. Nemška okupacija Celja se je začela 11. aprila 1941 z vkorakanjem nemške 1. gorske divizije, ki je na začetku (za krajši čas) predstavljala tudi vojaško garnizijo. Med samo vojno so nato v Celju bile nameščene druge, manjše nemške enote. Poleg vojaške garnizije so Nemci vzpostavili še civilno upravo, ki je posegla v vse sfere javnega in zasebnega življenja, skupaj z represivnimi organi.

Nacistične organizacije, ki so bile aktivne v Celju, so predstavljene v petem poglavju: Štajerska domovinska zveza (skupaj s paravojaško formacijo Wehrmannschaft), Nemška mladina in Zveza nemških deklet. V tem poglavju avtor predstavi vlogo žensk med okupacijo (razni gospodinjski tečaji, oskrbovanje ranjenih vojakov v lokalnih bolnišnicah) in tudi članstvo v nacistični stranki, ki med vojno na slovenskem ozemlju ni bila formalno ustanovljena.

Tudi Celje je bilo podvrženo različnim raznarodovalnim in ponemčevalnim ukrepom: od preimenovanja naselbinskih imen, izvajanja rasnega in političnega pregleda prebivalstva, aretacije in izгона Celjanov, pobijanja pacientov v novoceljski umobolnici do ukinitve slovenskih društev in organizacij. Med prebivalstvom so začeli ponujati obiskovanje tečajev nemščine oziroma zahtevati njihovo obiskovanje, hkrati pa so začeli podeljevati nemško državljanstvo; večina prebivalstva je bila seveda državljanov »na preklic«. Kljub temu da niso bili polnopravni nemški državljani, pa so Celjani morali odslužiti vojaški rok v oboroženih silah tretjega rajha (skupaj z Waffen-SS), s čimer so se v nemški uniformi borili po vsej Evropi, Aziji in Afriki.

Sedmo poglavje je posvečeno pregledu okupatorjevih ukrepov na področju financ, davkov in zavarovalniške dejavnosti, pri čemer je bilo veliko prebivalcev in ustanov podvrženih zaplembam premoženja. V naslednjem poglavju je predstavljena industrija, ki se je v Celju razvila oziroma povečala v korist nemških vojnih naporov. Najbolj pomembna je bila tovarna emajlirane posode v lasti Nemca Maxa Westna, kjer so med vojno poleg izdelovanja posode začeli popravljati tudi poškodovana vojaška letala in izdelovati različne (pol)izdelke: oklepne plošče, stabilizatorje za bombe, ohišja za morske mine, zaboje za municijo, čutarice, porcije itd.

Bolj kot (težka) industrija pa je bila za nemški rajh pomembna kmetijska dejavnost. Takoj na začetku okupacije so Nemci začeli vlagati v kmetijstvo (razdolžitev, obnova kmetijskih gospodarstev, nakup opreme, sredstev in živine) z namenom povečanja proizvodnje in s tem samooskrbe med vojno. Deseto poglavje se ukvarja s preskrbo prebivalstva s hrano in drugimi potrebščinami, ki so bile med vojno na voljo »na karte«. Kot ugotavlja avtor, je Celjane »poleg nasilja okupatorja pestilo tudi pomanjkanje osnovnih življenjskih dobrin«.

V življenje Celja je posegla tudi nacistična propaganda, predvsem po delovanju Štajerske domovinske zveze in z njo povezanih (pod)organizacij. V dvanajstem poglavju je predstavljen nemški pravosodni sistem, nato pa še šolstvo, zdravstvo in versko življenje. Posebej je v šestnajstem poglavju predstavljeno kulturno življenje v Celju z delovanjem celjskega muzeja, ljudske knjižnice, glasbenih, gledaliških in

kinematografskih prireditve. V nadaljevanju je predstavljena vloga športa, predvsem z (novoustanovljenimi) nemškimi športnimi klubi, ki so delovali na področju nogometa, rokometu, namiznega tenisa, plavanja, atletike, telovadbe in gimnastike. Avtor poudari vlogo športa pri indoktrinaciji mladine, pa tudi pri njeni pripravi za vojaške napore. Sledi krajše poglavje o nemškem vojaškem pokopališču, znanem tudi kot »gaj junakov«.

Devetnajsto poglavje je pregled pomena Celja za okupatorja med drugo svetovno vojno kot drugega največjega mesta na območju Spodnje Štajerske, hkrati pa so ga imeli za »starodavno nemško mesto in najjužnejšo trdnjavo nemške države na reki Savinji«. Poleg prebivalstva je Celje imelo pomembno vlogo v sistemu vojne industrije kot transportno vozlišče in središče za izvajanje raznarodovalnih ukrepov v širši okolici.

A okupatorjevi ukrepi so povzročili upor lokalnega prebivalstva, ki je predstavljen v dvajsetem poglavju. Sprva je predstavljeno delovanje komunistične partije, nato Osvobodilne fronte in s tem partizanov. Avtor analizira partizansko delovanje v mestu in na podeželju ter nemške ukrepe za zatrtje narodnoosvobodilnega gibanja: aretacije, deportacije, streljanja talcev, ukradene otroke. V zadnjem delu vojne je nemški okupator na Slovenskem organiziral tudi Volkssturm, v katerega so bili vključeni moški med 16. in 60. letom, s katerimi so ustanovili polk. Na koncu poglavja je predstavljena osvoboditev več kot devetdesetih zapornikov iz zaporu Stari pisker, ki se je zgodila v noči na 15. december 1944.

Celje pa je bilo med vojno podvrženo tudi zavezniškim letalskim napadom in nemškim protiukrepom, ki so predstavljeni v enaindvajsetem poglavju. Zadnji meseci vojne in osvoboditev Celja, ki se je zgodila 9. maja 1945, so analizirani v naslednjem poglavju.

Sledi poglavje o posledicah vojne v Celju. Med vojno je umrlo 1.637 Celjanov, kar predstavlja višjo vrednost od povprečja celotne Spodnje Štajerske. Pri tem avtor ugotavlja, »da je bilo največ civilnih žrtev posledica povojnega obračunavanja«; civilisti so tako predstavljali slabo polovico vseh umrlih. V Celju je bilo od 2.200 zgradb poškodovanih ali porušenih kar 521 ali slaba četrtnina. Štiriindvajseto poglavje zajema povojno dogajanje: od preganjanja celjskih Nemcev (izselitev, likvidacije, zaplembe premoženja), sodnih procesov, taborišča Teharje do povojnih izvensodnih pobojev. Zadnje podpoglavje je namenjeno otrokom s Petrička, ki so bili odvzeti staršem v taborišču Teharje.

Ponekod bi bralci, še posebej tisti z manj podrobnim znanjem obravnavane zgodovine in tematike, potrebovali nekoliko obširnejše razlage terminologije, ustanov in enot, ki so omenjene v besedilu. Prav tako je občasno problematično prevajanje določenih izrazov s področja vojaške terminologije, kar pa je razumljivo glede (ne) standardizacije teh pojmov v slovenskem zgodovinopisju.

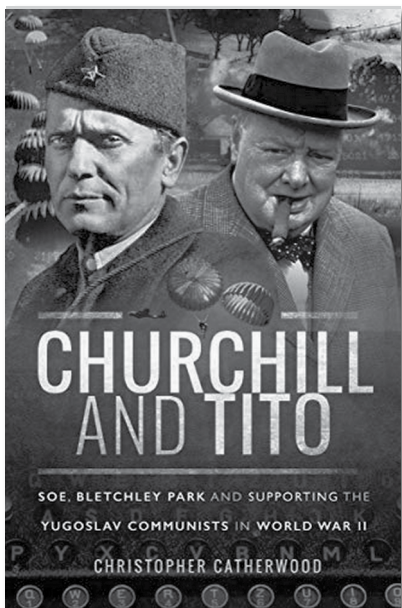
Kljub temu pa obravnavana publikacija prinaša celovit pregled Celja in meščanov med drugo svetovno vojno, z vidika političnega, vojaškega in družbenega življenja. Oris dogodkov je dopolnjen tudi s pregledom dogodkov v Celju neposredno pred

drugo svetovno vojno in po njej, kar omogoča zaokroženo in celovito seznanitev z zgodovino mesta. Pričujoča publikacija trenutno predstavlja eno redkih del, ki tako obsežno in podrobno obravnavajo dogodke druge svetovne vojne na lokalni ravni, zato si zasluži prostor v knjižnici vsakega, ki preučuje to obdobje ali območje.

Klemen Kocjančič

Christopher Catherwood, Churchill and Tito. SOE, Bletchley Park and Supporting the Yugoslav Communists in World War II.

Barnsley, S. Yorkshire: Frontline Books, 2017, 196 strani.



Leta 2017 je britanska založba Frontline Books, del skupine Pen & Sword Books, izdala knjigo *Churchill and Tito. SOE, Bletchley Park and Supporting the Yugoslav Communists in World War II*, delo britanskega zgodovinarja Christopherja Catherwooda. Ta je znan po raziskovanju zgodovine 20. stoletja na območju Balkana, Bližnjega vzhoda, pa tudi druge svetovne vojne in Winstona Churchilla.

V prvem poglavju avtor poveže dogodke ob razpadu socialistične Jugoslavije z dogodki med drugo svetovno vojno in tudi pojasni, kako je prišlo do etnično mešane poselitve tega območja, oblikovanja prve Jugoslavije in do začetka druge svetovne vojne.

Začetek druge svetovne vojne v Jugoslaviji z marčevskim pučem in aprilsko vojno leta 1941 sta predstavljena v drugem poglavju, prav

tako tudi oblikovanje četniškega in partizanskega gibanja. Posledično so Britanci bili v dilemi, katero odporniško gibanje naj podprejo, da bi čim bolj prispevali k zlomu nacistične Nemčije. Tako je že septembra 1941 bil v Jugoslavijo poslan prvi pripadnik (Bill Hudson) obveščevalno-diverzantske organizacije SOE, ki je potrdil obstoj obeh gibanj in tudi to, da je med njima že prišlo do konflikta oziroma nasprotovanj, kar je 2. novembra istega leta uradno prešlo v državljansko vojno. 20. novembra je Hudson po četniških radijskih postajah sporočil, da je Mihailović bolj sposoben kot Tito, a so partizani močnejši, zato Mihailović načrtuje likvidacijo partizanov s pomočjo britanske oborožitve, nato pa se bo obrnil proti Nemcem. V nadaljevanju poglavja avtor opiše naslednje misije SOE, ki so prišle v Jugoslavijo, in tudi napore Britancev za združitev vseh jugoslovanskih odporniških gibanj v skupen boj proti okupatorjem.

Tretje poglavje opisuje spremembo britanske podpore v Jugoslaviji. Britanci so sprva podpirali četniško gibanje kot uradno priznan del jugoslovanske vlade v izgnanstvu, nato pa so leta 1943 začeli podpirati partizane pod vodstvom komunistične partije, ki je nasprotovala monarhiji. Posledično so se razvile številne teorije zarote, zakaj je prišlo do tega, skupaj z vlogo komunističnih vohunov znotraj britanskih obveščevalno-varnostnih služb (primarno MI5 in MI6). Predstavljen je James Klugmann, ki je v medvojnem obdobju začel sodelovati s sovjetskim NKVD in je med drugo svetovno vojno postal častnik SOE, nameščen v Egiptu, od koder so pokrivali tudi delovanje na Balkanu. Na koncu poglavja avtor zaključí, da Klugmann ni mogel vplivati na spremembo britanske strategije v Jugoslaviji, saj so odločitve glede tega sprejemali na višjih ravneh.

Naslednje poglavje razkriva vir, na podlagi katerega je dejansko prišlo do spremembe strategije, in sicer Bletchley Park, kjer je potekalo dešifriranje prestreženih nemških radijskih sporočil (v sklopu operacije ULTRA oz. Enigma, Boniface). S pomočjo teh sporočil so Britanci ugotovili, da partizani povzročajo več škode okupatorjem kot četniki in da četniki aktivno sodelujejo z okupatorji in kolaboracionistično srbsko vlado, kar je vplivalo na spremembo strategije na Balkanu.

Peto poglavje je namenjeno predstavitvi delovanja MI3 oziroma sekcije MI3(b), ki je bila posvečena zbiranju vseh obveščevalnih podatkov, ki so prihajali z Balkana. Avtor v tem poglavju tudi razjasni, da so bila poročila operativcev SOE omejena, medtem ko so s preučevanjem dešifriranih sporočil pridobili bolj celovit vpogled na dogajanje v Jugoslaviji. Tako je lahko MI3(b) ugotovila spremembe četniškega delovanja v letu 1942, ko so v začetku leta še napadali okupatorjeve sile, a kmalu začeli usmerjati vse svoje moči v boj proti partizanom. Njihovo pasivnost proti okupatorju so potrdila tudi nemška sporočila, ki so označevala partizane za poglavitne nasprotnike in razkrivala, da četniške enote aktivno sodelujejo z okupatorjem v boju proti partizanom. Britanci so uspeh partizanskega gibanja pripisali Titovi odločitvi za sodelovanje med Srbi in Hrvati (ne glede na politična nasprotovanja), medtem ko Mihailović kot srbski nacionalist ni naredil ničesar na tem področju. Z načrtovano invazijo na Italijo so zavezniki potrebovali močno odporniško gibanje na Balkanu, ki bo nase vezalo več nemških divizij, ki bi drugače delovale proti zavezniškim invazijskim silam v Italiji.

Šesto poglavje je usmerjeno v raziskovanje Mihailovićeve odločitve iz februarja 1943, ko je izjavil, da so njegovi poglavitni nasprotniki partizani, ustaši, muslimani in Hrvati, da so njegovi poglavitni podporniki Italijani ter da posledično ne potrebuje pomoči zahodnih demokracij. Njegova izjava je šokirala tudi jugoslovansko vlado v izgnanstvu in kralja Petra, ki niso mogli več odločno kot prej podpirati Mihailovića. To je bil tudi eden izmed ključnih dogodkov, ki so prispevali k spremembi britanske strategije na Balkanu. K pojasnitvi dogodkov na terenu so odločilno prispevale nove misije SOE v različne jugoslovanske predele, kjer so denimo avgusta 1943 ugotovili, da so četniki naravnani bolj »profašistično kot prozavezniško«. Poglavje v nadaljevanju analizira, kako se je začela spreminjati britanska strategija, tudi po tem, ko je Mihailović zavrnil britanske pozive k spremembi lastne strategije in opustitvi kolaboracije.

Sledi poglavje, ki se osredotoča na delovanje dveh britanskih častnikov (Billa Deakina in Billa Stuerta), ki sta bila maja 1943 poslana k partizanskemu vrhovnemu poveljstvu (v sklopu misije Typical) in sta s svojimi pričevanji o partizanskih bojih z okupatorjem tudi pripomogla k britanski izključni podpori partizanskega gibanja.

Osmo poglavje opisuje delovanje Churchillovega osebnega poslanca k Titu, brigadirja Fitzroyja Macleana, ki je v Jugoslaviji pristal septembra 1943. Macleana niso poslali v Jugoslavijo z namenom zbiranja obveščevalnih podatkov, kot so to počele predhodne britanske misije, ampak izboljšanja organizacije (partizanskih in zavezniških) operacij na Balkanu in s tem povzročitve večje škode nemškim in kolaboracionističnim silam. Hkrati pa je za Churchilla moral dokončno potrditi dejansko stanje državljanske vojne in protiokupacijskega delovanja v Jugoslaviji. Maclean je v Združeno kraljestvo posredoval sporočilo, da Mihailović ne predstavlja nikakršne vojaške vrednosti za zaveznike, ampak je postal tudi obseden z bojem proti komunističnim partizanom do te mere, da sodeluje z okupatorjem in kolaboracionisti.

Naslednje poglavje predstavi delovanje ameriških predstavnikov (v sklopu organizacije OSS, predhodnice današnje CIE) v Jugoslaviji, ki so tudi prispevali k razjasnitvi situacije, in sicer primarno majorja Linna »Slima« Farisha. Poglavje za tem predstavlja delovanje drugega ameriškega častnika, podpolkovnika Alberta Seitza.

Enajsto poglavje je posvečeno analizi Ivana Šubašića, ki ga je OSS med vojno podpirala kot političnega vodjo za jugoslovansko prihodnost. Od nekdanjega hrvaškega bana in predsednika vlade jugoslovanske vlade v izgnanstvu so pričakovali, da bo na zavezniško stran pridobil vojsko NDH in srbsko kolaboracionistično vlado. A ta ameriški projekt je dokončno propadel januarja 1945 zaradi razvoja vojne v Jugoslaviji, primarno zaradi prisotnosti sovjetskih sil.

Dvanajsto poglavje prikazuje dogodke, povezane z britansko odločitvijo v februarju 1944, da se dokončno prekine sodelovanje z Mihailovićem in se popolnoma podpre Tita. Avtor na koncu zaključí, da je bila odločitev zahodnih zaveznikov glede podpore Titu na koncu pravilna.

Predstavljena knjiga analizira britanske in tudi ameriške strateške odločitve glede podpore četniškemu in partizanskemu gibanju v Jugoslaviji, ki niso temeljile na komunistični infiltraciji zavezniških obrambno-varnostnih služb, kot trdijo različne teorije zarote, ampak na dejanski situaciji na tleh, kjer so partizani povzročali večjo škodo okupatorju kot četniki in so bili na koncu posledično tudi bolj koristni za zavezniški napor glede zmage v drugi svetovni vojni.

Klemen Kocjančič

Tanja Jakomin Kocjančič, Časopisje na Primorskem v letih 1941–1945 in njegova propagandna funkcija.

Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021, 343 strani.

Avtorica knjige dr. Tanja Jakomin Kocjančič je univerzitetna diplomirana kulturologinja in socialna antropologinja. Leta 2018 je obranila doktorsko disertacijo z naslovom Slovensko primorje v časopisni propagandi 1941–1945 na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem pod mentorstvom dr. Egona Pelikana. V svoji knjigi z naslovom *Časopisje na Primorskem v letih 1941–1945 in njegova propagandna funkcija* predstavlja časopisje, ki je v vojni med letoma 1941 in 1945 izhajalo na območju Primorske. Analizirala je časopisje štirih vpletenih strani, nacistične Nemčije, fašistične Italije, slovenskega domobranstva in slovenskega odporiškega (partizanskega) gibanja. Kot zapiše avtorica, so se ti akterji med drugo svetovno vojno na območju Primorske srečali »idejno, ideološko, politično in vojaško« (str. 12). Največ se je ukvarjala z analizo načinov in vsebine poročanja teh časopisov. Avtorica ugotavlja, da časopisna propaganda na Primorskem v letih od 1941 do 1945 še ni bila zgodovinsko celovito raziskana. Nekaj raziskav je bilo doslej posvečenih osrednjim časopisom. Dosedanje raziskave časopisov, ki so v obravnavanem času izhajali na Primorskem, niso opravile primerjalne analize časopisov in niso celovito obravnavale vsebin, ki jih je avtorica prepoznala kot ključne v tem obdobju: »vprašanja politične razmejitve po koncu vojne, ideološke vsebine propagande (fašizem, demokracija, nacionalno vprašanje, komunizem), idejnih usmeritev, kot so lokalpatriotizem, regionalne in nacionalne identitete, ali npr. vloge posameznih propagandnih postulatov, kot so npr. lik matere, patriotizem, spopad za vzpostavljanje in dominacijo nad obstoječimi kánoni, npr. literarnim in drugimi« (str. 13). Metoda obravnave časopisov je sledila dejstvu, da časopisi v vojnem obdobju želijo vplivati na javnost s svojim poročanjem v prilagojeni obliki in dogodkov tako ne opisujejo faktografsko natančno. Na poročanje časopisov vplivata cenzura in propaganda. Različne cilje propagande in različne prijeme za njihovo doseganje je avtorica zapisala takole: »pridobivanje privržencev, mobilizacija potencialnih sodelavcev, odvrčanje od nasprotnih idejnih taborov itd. Pri tem posamezne skupine in njihova propagandna glasila uporabljajo različne prijeme – od ustrahovanja, groženj s posledicami eventualnega pristopanja k nasprotnemu političnemu ali idejnemu taboru do vabljenja z ugodnostmi, koncesijami ali obljubami o idealni bodoči družbeni ureditvi po vojaški zmagi in novi politični razmejitvi.« (str. 13)

Avtorica je analizirala poročanje časopisov, ki so med letoma 1941 in 1945 izhajali na Primorskem ali pa so bili namenjeni za propagando na tem območju. Obravnavala je časopise, ki so imeli uredništva na tem območju, ter jih razdelila glede na to, koga so nagovarjali (partizanski tisk, tisk primorskega domobranstva, italijansko režimsko/kolaborantsko časopisje in nemško okupatorsko časopisje). Pri analizi časopisov je uporabila komparativno oziroma primerjalno metodo, s katero je analizirala »najpogostejše vsebine in teme v časopisnih besedilih« (str. 14). V analizi se je posvetila

tudi temu, kako se kažeta »represenzacija nasprotnika v ideološkem in političnem kontekstu ter represenzacija aktualnih vojaških in političnih dogodkov v prostoru«. Analizirane tiske je predstavila tudi z vidika njihove politične in idejne usmeritve ter pri tem analizirala »diskurzivne prakse, idejna porekla in ideološke usmeritve posameznih časopisov ter predstavila avtorje posameznih besedil, pri čemer je bil osnovni poudarek na vprašanju, kako so ti akterji propagande videli oziroma si predstavljali položaj in vlogo prostora Primorske v aktualnih razmerah ter v prihodnosti« (str. 13–14). Avtorica je predstavila ključne elemente propagande z analizo vsebine in diskurza časopisnih prispevkov.

Knjigo sestavljajo uvod, dve obsežni osrednji poglavji s podpoglavji in sklep. V uvodnem poglavju avtorica predstavi vire in doslej objavljeno relevantno literaturo na temo časopisne propagande na Primorskem med drugo svetovno vojno. V prvem osrednjem poglavju so naštet in predstavljeni časopisi, ki so med drugo svetovno vojno izhajali na Primorskem. V podpoglavjih avtorica opiše partizanski tisk, tisk primorskega domobranstva (imenovan Slovenski varnostni zbor), italijansko režimsko in kolaborantsko časopisje ter nemško okupatorsko časopisje. Pri vsakem od teh akterjev poudari časopis, ki je izstopal in imel največji vpliv. V drugem osrednjem poglavju avtorica (po enaki razdelitvi tiskov kot v prvem poglavju) analizira najpogostejše teme, ki so zapisane v obravnavanih časopisih.

Partizanski tisk je nastajal pri akterjih odporiškega gibanja. Imel je propagandno funkcijo, pomembno vlogo pri razvoju kulturne in narodne zavesti, spodbujal je oboroženi odpor. Fašizem je prepovedoval slovensko tiskano in govorjeno besedo. Skriti partizanski tisk je bil tako do kapitulacije Italije edini na območju Primorske, ki je bil pisan v slovenskem jeziku. Partizanski tiski so nastajali v skritih ciklostilnih tehnikah in od leta 1944 tudi v večjih skritih tiskarnah. Ena od teh je bila partizanska tiskarna Slovenija na Vojskarski planoti. Vseh njenih šest objektov je ohranjenih in so na voljo za ogled obiskovalcem.¹ V obravnavanem obdobju so na Primorskem z različno pogostostjo izhajanja in v različnem obsegu nastali številni partizanski tiski. Med njimi so bila glasila vojaških enot, Osvobodilne fronte, Komunistične partije Slovenije, tiski, namenjeni mladini, delavcem, učiteljem in ženskam (*Naša žena, Slovenka*). Avtorica po abecednem redu naslovov našteje partizanske tiske in jih opiše z znanimi osnovnimi podatki (čas izhajanja, izdajatelj, ime tehnike, v kateri je bil natisnjen, urednik). Večina tiskov je bila v slovenskem jeziku, nekateri v italijanskem jeziku. To so bila glasila italijanskih antifašistov in italijanskih antifašističnih vojaških enot, ki so delovale v okviru partizanskega 9. korpusa na Primorskem. Kot ugotavlja avtorica, je analizirani partizanski tisk »propagiral politično ureditev v Sovjetski zvezi in komunizem, ostro je obsojal fašizem in kolaboracijo ter odigral pomembno vlogo v protidomobranski propagandi« (str. 297). Poleg tega pa je zagovarjal priključitev Primorske k Jugoslaviji. Med partizanskimi tiski na Primorskem je osrednjo vlogo imel *Partizanski dnevnik*. Avtorica ga podrobno predstavi. Nastal je konec novembra 1943 kot glasilo

1 *Partizanska tiskarna Slovenija – Mestni muzej Idrija*,
<https://www.muzej-idrija-cerkno.si/lokacija/partizanska-tiskarna-slovenija/>, pridobljeno 15. 9. 2021.

31. divizije v nakladi med 100 in 200 izvodi. Do konca leta 1943 je izhajal kot dnevnik. Sredi februarja je postal glasilo 9. korpusa in je izhajal v nakladi tisoč izvodov. Z začetkom junija 1944 je postal glasilo Osvobodilne fronte za Primorsko in Gorenjsko. Povečala se je tudi njegova naklada, ki je, odvisno od vojaških razmer, obsegala med 4.000 in 5.000 izvodi. Poročal je o vojaškem in političnem dogajanju na Primorskem in Gorenjskem. V njem so pisali prispevke vodilni predstavniki odporniškega gibanja na Primorskem, prav tako pa je objavljala tudi članke vodilnih predstavnikov odporniškega gibanja iz osrednje Slovenije. Izhajal je do konca druge svetovne vojne in se 13. maja 1945 preimenoval v *Primorski dnevnik*.

Domobranstvo na Primorskem, poimenovano Slovenski narodni varnostni zbor (SNVZ), je bilo pod okriljem nemškega okupatorja na Primorskem ustanovljeno novembra 1943. Za opravljanje svoje propagande so uporabljali različne načine (glasila, letake, brošure, šolsko dejavnost, radijske oddaje). Pri tem je najpomembnejšo vlogo imela tiskana beseda. Kot ocenjuje avtorica, so najvidnejšo vlogo pri tem imeli »listi, ki so v letih 1944–1945 izhajali v okviru SNVZ kot glasila posameznih domobranskih skupin ali območij [...] oziroma so bili domobranski po duhu in vsebini, niso pa tega izražali v naslovu« (str. 82). Tiski so izhajali v slovenskem jeziku, bili pa so podvrženi cenzuri nemških nacističnih oblasti. Med tiskanimi domobranskimi glasili je po svoji vsebini najbolj izstopal *Goriški list*. Med 6. majem 1944 in 28. aprilom 1945 je v Gorici izšlo 34 številk tega glasila. Kot ugotavlja avtorica, je glavni namen izhajanja domobranskih listov bila protipartizanska propaganda. Njihove osrednje propagandne smernice so bile »antikomunizem, antiboljševizem in tudi antisemitizem« (str. 297). Predstavljali so, da sta zaradi tega ogrožena slovenski narod in vera. Pisci v domobranskih časopisih so opravičevali kolaboracijo z nemškim okupatorjem s tem, da so zagovarjali, da je brezverski komunizem nevarnejši za slovenski narod kot nemški okupator.

V italijanskem režimskem/kolaborantskem časopisju, ki je izhajalo v Trstu, se kaže podoba takratnih političnih in vojaških dogodkov. Glede na to, kako so ti dogodki vplivali na izhajanje časopisov, jih je avtorica razdelila v tri časovna obdobja z naslednjimi ločnicami: vstop Italije v drugo svetovno vojno, 10. junij 1940; padec vlade Benita Mussolinija, 25. julij 1943; kapitulacija Italije, 8. september 1943, in dan pred osvoboditvijo Trsta, 30. april 1945.

Italijanski režimski tisk je deloval po nacionalističnih uredniških smernicah in je bil do 25. julija 1943 namenjen glasilu Nacionalne fašistične stranke. Kot ugotavlja avtorica, so objavljeni časopisni prispevki »izražali protidemokratske, avtoritarne in nacionalistične težnje ter opozarjali na ‚boljševiško nevarnost‘, ki so jo v času druge svetovne vojne pogosto postavljali na isto raven s ‚slovansko nevarnostjo‘«. Fašistična propaganda je bila usmerjena proti komunizmu in boljševizmu, ki so ju predstavljali kot nasprotnika fašistične ureditve. Če navedem avtoričino ugotovitev: »Italijanski kolaborantski tisk je po septembru 1943 podpiral zavezništvo med Salojško republiko in nacistično Nemčijo, v vojnem potencialu Nemčije pa je videl edino možnost za vojaško zmago sil osi v Evropi.« (str. 297) Omenjeni italijanski tisk je bil podvržen nemški

cenzuri, objavljeni prispevki pa pisani v skladu z nacistično propagando. Podrobnejšo predstavitev je avtorica namenila osrednjemu tržaškemu dnevniku *Il Piccolo*, njegovim urednikom, vsebinskim poudarkom in uredniški politiki. Ta ni bila ves čas enaka, ampak se je spreminjala glede na tedanje vojne razmere. Avtorica jo je pri analizi razdelila na dve časovni obdobji, »od vstopa Italije v vojno do nemške zasedbe Trsta« (str. 110–11) in »od nemške zasedbe Trsta do konca vojne« (110, 117). Predstavila je tudi naslednje italijanske časopise, »fašistični list Credere e Vincere, ki je izhajal v Kopru, in glasilo tržaške fašistične zveze Italia Repubblicana« (str. 17, 126, 132). Predstavljen je tudi katoliški tednik *Vita Nuova*. Ta ni bil režimski časopis, ampak versko glasilo. Občasno se je izognil cenzuri in objavil prispevke, kritične do okupacijskih oblasti.

Območje Primorske je nemški okupator zasedel v septembru 1943 in jo vključil v operacijsko cono Jadransko primorje (območje italijanske Julijske krajine in nekdanje italijanske Ljubljanske pokrajine). Propaganda je imela za nacistično Nemčijo velik pomen in v njenem okviru tudi tisk. Avtorica predstavi organizacijo in načine izvajanja nacistične propagande na Primorskem, založniško dejavnost in želje nacistične Nemčije, da bi v tej okupacijski coni oslabil vpliv Mussolinijeve Salojske republike in se pripravila za priključitev Trsta k Nemčiji. Propaganda je bila usmerjena proti komunizmu, boljševizmu in Osvobodilni fronti. V propagandne namene z namenom vplivanja na čustva bralcev so prikazovali posledice zavezniških bombardiranj na območje Primorske. Osrednji nacistični časopis, ki je v nemškem jeziku med 14. januarjem 1944 in 28. aprilom 1945 dnevno izhajal v Trstu, je bil *Deutsche Adria Zeitung*. Poleg tega časopisa je avtorica opisala in predstavila še revijo *Adria Illustrierte* (objavljala je predvsem fotoreportaže) in revijo *Voce di Furlanija* (razširjala je ideje o avtonomiji Furlanije ter s tem želela oslabiliti italijanski vpliv).

Kot ugotavlja avtorica, je bil »v ospredju vseh propagandnih listov [...] seveda problem meje oziroma povojne politične ureditve in razmejitve v prostoru. V povezavi s tem je bila posebna pozornost posvečena mestu Trst.« (str. 298) To se je kazalo v poročanju časopisov, kjer so posamezne politične in idejne skupine zagovarjale svoja stališča z različnih idejnih vidikov. Mesto Trst so si lastile vse te v vojno vpletene skupine in bil je predmet propagandnih sporov med njimi.

Avtorica je v časopisih analizirala tudi položaj in vlogo žensk. Partizanski tisk je žensko predstavljal v vlogi junakinje, torej enakopravne udeleženke v odporu proti okupatorju in vzpostavljanju nove politične oblasti. Ob tem pa ji ni odrekel tradicionalne vloge matere in skrbi za družino. Domobransko časopisje je poudarjalo tradicionalne vrednote in v tem kontekstu predstavljal ženo v vlogi matere in gospodinje. Pri tem se je skladalo s fašističnim in nacističnim propagandnim pogledom na vlogo ženske, ki so jo predstavljali kot mater, vzgojiteljico in moškemu podrejeno ženo. Fašistična politika je poleg omenjene tradicionalne vloge predstavljal žensko tudi kot fašistično aktivistko, ki sodeluje pri vzgoji človeka v okviru organizacij fašistične stranke.

Knjiga dr. Tanje Jakomin Kocjančič je pomemben prispevek k poznavanju zgodovine druge svetovne vojne na Primorskem. Z analizo časopisja vseh ideološko

nasprotnih političnih akterjev na tem območju ponuja prikaz izdanega časopisja, njegovih političnih usmeritev, načinov poročanja in propagande, s katero so želeli doseči bralce, nanje vplivati in jih pridobiti. Avtorica je v sprotnih opombah predstavila tudi urednike obravnavanih časopisov in njihove glavne pisce, kar je dopolnilo za bralce pri razumevanju obravnavane tematike. Knjiga je zanimivo branje za strokovne bralce in tudi za bralce, ki jih zanima obdobje druge svetovne vojne.

Blaž Štangelj

Založba INZ

ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES



Založba INZ I I I I I I I I

VPOGLEDI

VPOGLEDI 13

VPOGLEDI 17

VPOGLEDI 19

VPOGLEDI 22

22

VPOGLEDI

MIMOHOD BLAGA

MATERIALNA KULTURA POTROŠNIŠKE
DRUŽBE NA SLOVENSKEM

MIMOHOD BLAGA

